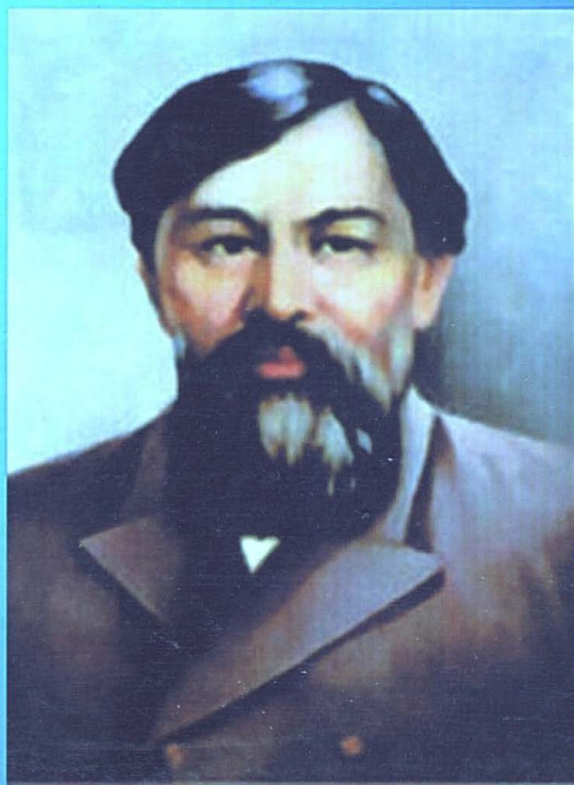

Серікбай Оспанұлы

СӨНБЕС ШЫРАҚ

Серікбай Оспанұлы

СӨНБЕС ШЫРАҚ

(Ыбырай Алтынсарин шығармаларына
жаңаша көзқарас)

«Қарлығаш» баспаханасы
Қостанай 2016

ӘОЖ 821.512.122
КБЖ 84(5қаз) - 44
О - 78

Оспанұлы С.

О – 78 Сөнбес-шырақ / Серікбай Оспанұлы. - Қостанай қ. 2016. – 416 бет.

ISBN 978-601-80573-6-6

Автордың бұл еңбегінде Ұлы ұстаз Ыбырай Алтынсариннің тұлғасы, дүниетанымы, шығармашылық қырлары, ақындық ортасы, ақын шәкірттері, зерттеушілері, жанашырлары, үш жұрты – өз жұрты, қайыңжұрты, нағашы жұрты, жұмбақ қазасы жайында әңгіме болады.

Кітапта бұрын еш жерде жарық көрмеген архивтік материалдар бар.

Жинақ жоғары оқу орындарының оқытушылары мен студенттеріне, орта мектептің жоғары сынып оқушыларына, ұлы ағартушының өмірі мен қызметі жайында тереңірек білгісі келетін жалпы оқырмандарға арналған.

ӘОЖ 821.512.122
КБЖ 84(5қаз) - 44

ISBN 978-601-80573-6-6

© Оспанұлы Серікбай, 2016

1883 жылы ашылған Торғай қолөнер училищесі

КІРІСПЕ

Ы.Алтынсарин жайында көп жазылғаны, еңбектерінің егжей-тегжейлі зерттелгені рас. Алайда көп жайт Кеңес дәуірінің саясатына орай бұрмаланып көрсетілді. Ол үшін кітап, мақала авторларына кінә артып айыптай қарағаннан гөрі түсіністікпен байыптай қараған жөн сияқты. Өйткені олар солай жазуға мәжбүр болды, заманы соны талап етті.

Ыбырай өмір сүрген заманда Ислам дінін ұстанған халыққа одан алшақтау, оған қайшы келетін дүниелерді ұсыну қиынның қиыны болатын. Басқа елдің салт-дәстүрін, өмір сүру әдетін, әдебін балалар түгілі, үлкендер де ол кезде біле бермейтін. Сондықтан да ұлы ұстаз басқа тілдерден аударған шығармаларын қазақтың әдет-ғұрпы мен салт-дәстүріне, діні мен діліне жақындатып, мақал-мәтелдер, «Құдай Тағала», «Алла жар болсын», «Шүкір» деген сияқты халықтың күнделікті қолданып жүрген, өздеріне етене жақын сөздерін қосып, қарапайым қазақы ұғымға лайықтады. Мұны Ыбырай мұраларын зерттеуші ғалымдар білгенімен де түбін қазып «Алла», «Құдай Тағала» деп қазақыландырған, діннің тәрбиелік жағын алған дегенді айта алмаған. Айтқандардың жазғаны жарыққа шықпай, қапасқа камалған. Мұхтар Әуезовтің 1927 жылы Қызылордада жарық көрген «Әдебиет тарихы» сондай «қапасқа камалған» кітаптардың бірі еді. Араға 64 жыл салып 1991 жылы «Ана тілі» баспасынан қайта жарық

көрдi. Осы жинағында автор «кейде дiн өсиетiн үлгi кылып ұстайды. Зар заман ақындарының iшiнде дiн сарынын шығарып, дiн мейманалығын көп ұсынатын ақын Алтынсарин», - деп жазыпты [213 б.].

Сол «дiн мейманалығын көп ұстанатын» ақынды кеше Кеңес дәуiрiнде атеист етiп көрсеткенiмiз шындық.

Педагогикалық, дiни, т.б. көзқарастары жайында сөз қозғағанда да орыс, Батыс, Еуропа педагогтарының бала тәрбиелеу, оқыту жөнiндегi ой- мақсаттарын қазақтың ұлттық педагогикасымен қалай ұштастырды, мұны да айту оңайға соқпады. Өйткенi халық педагогикасының негiзi - Ислам, түркiлiк дүниетаным. Бала тәрбиесiнде ол кезеңде, әсiресе, мұсылман дiнi қағидаларының атқарған рөлi зор болатын. Ол әрқашанда бiрiншi орында тұрды. Мұны кеше айта алмағанымыз рас. Егемендiгiмiздi алдық, ақтаңдақтардың орнын толтыру ендi бiзге мiндет. Ыбырай шығармашылығын, педагогикалық қызметiн зерттеуде кеткен басты кемшiлiк - сол Ислам дiнiн айтқызбаудан туындағаны қазiр айдан анық көрiнiп отыр.

Ыбырай, Абай, Шәкәрiмнiң дiнге көзқарасы жайында сөз болғанда көбiнесе Ыбырайдың «Мұсылманшылықтың тұтқасы», Абайдың отыз сегiзiншi қара сөзi, Шәкәрiмнiң «Мұсылманшылық шарты» ғана айтышып, басқа дүниелерi сырт қалып жүр. Жоғарыда аттары аталған үш данышпан ойшылымыздың дiн тақырыбы барлық шығармаларына тән. Осы жайтты ескере отырып ұлы ұстаз дүниетанымы хақында әңгiме қозғағанымызда жазған-сызғандарының бәрiне дерлiк көңiл бөлдiк.

Ұлы педагог шығармаларындағы адам аттары, олар кiмдер едi? Соны iздеп кiм екендiгiн, қандай iспен айналысқанын, Ыбырайға қатысын, кiсi болып қалыптасуына әсер-күшiн анықтау, сөйтiп оларды кейiнгi ұрпаққа таныстыру да бiзге, бiзден кейiнгi ұрпаққа да үлкен борыш.

Ыбырай шығармаларындағы жер атауларының тарихы - ел тарихы, кешегi өткенiмiз, ата-бабаларымыздың жүрiп өткен iзi. Мәселен, Қостанайдағы Ыбырай мовзелейi тұрған жер Ақбейiт деп аталады екен. Мұны екiнiң бiрi бiле бермейдi.

Балғожа биге тастан қалап зәулiм биiк ақ күмбездi там орнатыпты. Сол там мұнарасы күнмен шағылысып алыстан көзге шалынады екен. Сондықтан да Ыбырай ата-бабалары жерленген бұл жер «Ақбейiт» аталыпты.

Алтынсариннің үш жұрты – туған-туыстары мен нағашы, қайын жұрты жайында арақідік әртүрлі еңбектерде айтылғанымен, толық мәлімет беріле бермейтін. Нағашылары төңірегінде жазылған кейбір мақалалардағы адам аттарында, туыстық жақындықтарында, т.б. жансақтықтар да бар екенін көрсеттік.

1991 жылы «Жалын» баспасынан шыққан Ы.Алтынсариннің «Өнер-білім бар жұрттар» аталатын кітабында Тройцк гимназиясының шәкірті А.Балғожиннің Ыбырайдың қайтыс болғаны туралы Н.И.Ильминскийге хабарында аудармашы, «племянник» дегенді «жиені» деп аударыпты [222 б]. Ахметбек Балғожин Ыбырайдың жиені емес, немере інісі.

Серғали Толыбековтің 1992 жылы республикалық «Қазақстан» баспасынан жарық көрген «Қазақ шежіресі» кітабында Торғай бойының Арғын ішіндегі Дәуітбай руын таратып жазып:

«Шегеннің бәйбішесінен Қазыбек, Қызайжан (Әймен), Бектеміс (1813- 1904), Бірімжан (1817-1873), (тоқалынан) Өтетілеу, Ділдәбек (үшінші әйелінен) Алтынсары. Қазыбектен Әміржан, Сабыр, Мырзақан, Қызайжаннан Ыбырай (Алтынсарин).

Қызайжанның баласы Ыбырайды Қызайжанның кіші шешесінен туған інісі Алтынсары алып, бауырына басып бала еткен, сондықтан, Ыбырай Алтынсарин болған» (72 б.), - дейді.

Мүлде жансақ пікір. Оны дәлелдеп жатудың өзі де артық. Дәуітбай руынан шыққан елге танымал атпал азаматтар Әбдісалық Жармұхамедов, Әбдірашит Бектемісов, Сейітжан Хамзин, Ғабдол-Жәлел Қарабала жинап, құрастырған «Арғын Шақшақ тайпасы Дәуітбай тархан руының шежіресінде» «Шегеннен алты ұл, екі қыз туған: Қазыбек, Бірімжан, Бектеміс, Өтетілеу, Ділдәбек, Алтынсары...Шегеннің есте қалған қыздары: Аймен мен Айжықай. Айменді қыпшақ Балғожа бидің баласы Алтынсары айттырып, одан Ыбырай Алтынсарин туған. Айжықайдан да ұрпақ бар деседі» делінеді.

А.Байбосынұлы «Жәнібектің тегі» мақаласында Ер Жәнібектің Аймен деген қызы Балқожаға тұрмысқа шыққанын, одан Алтынсары туғанын айтып: «Бұл жөнінде қазақстандық Мұсатай Ахметжанов «Қазақ ағартушылары» деген кітапта былай деп жазады» деп Мұсатай Ахметжановтың сөзін келтіреді: «Ы.Алтынсариннің әжесі Әймен де сауатты адам болған. Әймен ана халық аузындағы аңыздар мен ертегілерді көп білетін адам. Оның әкесі Жәнібек батыр Жонғар соғысына қатынасқан қазақ сардарларының бірі. Талапты немересі

Ыбырайға ұлы анасы Әймен жоңғар шапқыншылығы турасындағы әңгімелерді көп шерткен» [Жәнібектің тегі. Ер Жәнібек, Семей-Новосибирск. Талер-Пресс баспасы, 2009. -288 б.]

Біріншіден, Балғожа емес, Балғожаның баласы Алтынсарыға, Мұсатай Ахметжанов емес, Мұсатай Ақынжанов, екіншіден, ол кісі «әжесі» демеген, «Ұлы анасы» деген сөз де жоқ, шешесі деп көрсеткен. Сөзіміз түсінікті, дәл, дәлелді болу үшін М.Ақынжановтың жазғанын түгел келтірейік: «Шешесі Аймен сауатты адам болған, халық аузынан жинақталған ертегілер мен жырларды көп білген. Оның әкесі Жәнібек Жоңғар-Қалмақ соғысына қатысқан Сондықтан талапты баласы Ыбырайға ұлы анасы Аймен Жоңғар шапқыншылығы туралы әңгімелерді көп шерткен» [Ақынжанов М. «Ұлы педагог, қоғам қайраткері». «Қазақ ағартушылары»].

М.Ақынжанов та дәл айтпаған. Аймен Жәнібектің шөбересі, Шегеннің қызы. Бұл жерде сөз болып отырған Ер Жәнібек емес, Қошқарұлы Жәнібек. «Шешесі Аймен» деп М.Ақынжанов дәл көрсеткен ғой... Ыбырайдың Қошқарұлы туралы «Жәнібек батыр» әңгімесін жазуы да тегін емес, ол нағашысы.

1850 жылы жазылған бір құжат бойынша Балғожаның үш әйелі, бір ұл, үш қызы болған. 1850 жылы 48 жаста екен, [ЦГАРК Ф. И-4.0.1.Д. 2512 л. 54- 57] әйелдерінің аты-жөні жазылмапты.

Осы жерде айта кетейік, жалпы Айман деген есім кейін пайда болған. Дұрысында ертеде егіз қызға «Ай мен Шолпан» деп ат қойған. Кейін бұл есім ұмытыла бастап «Аймен» «Айман» болып өзгеріске түскен. Сондықтан да Ыбырайдың шешесінің шын аты Аймен дегеніміз дұрыс. Ертеректе жазылған құжаттардың бәрінде «Аймен» делінеді.

М.Дулатовтың «Кім сендерді, балалар, сүйетұғын» деп басталатын «Шешенің балаларын сүюі» аталатын өлеңі Ыбырайға телініп, оның жинақтарына [Алтынсарин Ы. Таза бұлақ. Алматы: Жазушы, 1988. -19 б.], оқулықтарға [Ана тілі. (Хрестоматия). - Алматы: Атамұра, 2009. -61 б.] енгізіліп жүр. «Ана тілі» газетінің 2006 жылғы 27 наурызда жарық көрген номерінде білім академиясының назарына» деген айдар-арнаумен «Өлең Ыбырайдікі ме, Міржақыптікі ме?» деген мақала жарық көрді. Онда Ақмола облысының Астрахан ауданындағы орта мектептің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі Б.Ахметова 1991 жылы «Жалын» баспасынан Серік Мақпырұлының құрастыруымен шыққан

Ы.Алтынсариннің «Өнер, білім бар жұрттар» жинағындағы «Ананың сүюі» өлеңі С.Мақпырұлы, Г.Құрманбай, А.Қыраубаева құрастырған 2004 жылы жарық көрген 8 сыныпқа арналған «Қазақ әдебиеті» оқулығында М.Дулатұлының делінеді. «Шешенің балаларын сүюі» деген тақырыптан берілуі қалай деп сұрақ қояды. Сөйтіп екі өлеңді де қатар жазып, айырмашылығының аз екеніне көңіл аударып: «Ең бастысы автор Ы.Алтынсарин бе, әлде М.Дулатұлы ма? Бұл сауалымызға екі кітапты да құрастыруға қатысқан С.Мақпырұлы жауап берсе екен», - дейді.

Сол жылы 27 көкекте Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің профессоры, ҚР білім беру ісінің құрметті қызметкері С.Мақпырұлының «Өлеңді Ыбырайдікі болғызған мен емес» деген жауабы жарияланды. Онда автор Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының ғылыми кітапханасына әдейі барып Міржақыптың 1914 жылы жарық көрген «Азамат» атты жинағын көргенін, кітаптың 13-14 беттерінде аталған өлең бар екенін айтып, бұл өлең М.Дулатовтікі екенін түсіндіреді.

Ыбырайдың 1991 жылғы «Өнер, білім бар жұрттар» жинағынан М.Дулатұлының өлеңін алып тастай алмауының себебін құрастырушы былайша түсіндіреді: «Ы.Алтынсарин шығармаларының қолжазбасын баспаға 1989 жылы тапсырдым, оның шығу-шықпау мәселесі бірден шешілмей, қолжазба бірер жыл кідіріп қалды. 1991 жылы 150 жылдығы аталып өтетін болды да, баспа осыған орай даяр тұрған қолжазбаны сол жылы жазда кітап етіп шығарды. Менің құрастырушы ретінде Ыбырай жинағынан аталған өлеңді алып тастауға мүмкіндігім болмады. Міржақып тағдыры шешілмеген кез болатын (1989). 1991 жылы жинағы шыққан соң ғана ақталды ғой»

Шындығында бұл Міржақыптың туындысы. Оған тағы да бір дәлел - жоғарыда сөз болып отырған өлең 1879 жылы жарық көрген «Қазақ хрестоматиясында» да, одан кейінгі 2003 жылғы басылымында да, 1935 жылы шыққан (құрастырып, алғы сөзін жазған Б.Сүлейменов) жинағында да, 1955 жылы С.Сейфуллин құрастырған таңдамалы шығармаларында да жоқ.

Шығарма кітапқа енген соң оны көпшілік оқиды. Сөйтіп бір қателік ондаған қателіктерге ұрындырады. Мәселен, Ы.Алтынсариннің 167 жылдығына арналған «Ыбырай Алтынсарин және білімнің қазіргі мәселелері» атты Республикалық ғылыми-әдіснамалық семинар материалдарының жинағында М.Дулатовтың

біз сөз етіп отырған жоғарыдағы өлеңі Ы.Алтынсарин шығармасы ретінде талданады:

«Кім сендерді, балалар, тербететін,

Еркелетіп, ойнатып, сергітетін?

Жалқау болсаң, балалар жаман болсаң,

Қамқор анаң көз жасың көлдететін, - «

деген Ы.Алтынсариннің бұл өлең шумақтарынан отбасындағы ата-ана тәрбиесі мен баланы сүйіп, еркелететіндігін және ата-ана баланың алғашқы табиғи тәрбиешісі екенін, қазақ халқының балажандық қасиеті мен ерекше мейірімділігі бар екенін көреміз» [Асылбекова М. Ыбырай Алтынсарин шығармаларындағы жеке тұлға мәселесі Ыбырай Алтынсарин және білімнің қазіргі мәселелері. Ы.Алтынсарин қоғамдық қоры, 2009. «Мастер ПО» ЖШС, 2009. -44 б.].

Маңғыстау облысының Қарақия ауданындағы №4 орта мектептің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі Нина Жапанованың «Қазақ әдебиеті және мемлекеттік тіл» [№4 (28) көкек, 2011. -17-19 б.б.] журналында жарық көрген. «М.Дулатұлы: «Шешенің балаларын сүйюі» (Әдебиет, 8-сынып) әдістемелік мақаласында, көріп отырсыздар, тақырыбы айтып тұрғандай, М.Дулатұлының шығармасы ретінде қарастырылады.

Мұғалімдерде кінә жоқ, кінә шыққан кітаптарда болып тұр. Сондықтан да, оқушыларды шатастырмау үшін Ыбырай жинақтары қайтадан жарық көрген кезде бұл өлеңді алып тастаған дұрыс деп білеміз.

М.Дулатұлының «Шешенің балаларын сүйюі» өлеңі Ыбырай жинағына «Ананың сүйюі» деген атпен қалайша еніп кетіп жүргені бізге беймәлім. Қалай болғанда да бір өлеңнің екі автор жинағында да қайталанып жүруі оқырманды әртүрлі ойға қалдырып, шатастырары сөзсіз.

Ыбырайдың М.Дулатұлының өлеңімен мазмұндас «Бұл кім?! деп аталатын бір өлеңі:

- Бала, бала, бала деп

Түнде шошып оянған.

Түн ұйқысын төрт бөліп,

Түнде бесік таянған.

Аялы қолда талпынтқан,

Қаймақты сүттей қалқытқан.

Суық болса, жөргегін

Қорғасын оқтай балқытқан.
Айналасына ас қойып,
Изенді көлдей шалқытқан.
Қолын қатты тигізбей,
Исін жұпар аңқытқан
Ол кім?
- Ана!

-деп аяқталатын. Осы өлеңнің соңғы екі жолы түсіп қалып, балаларға түсініксіздеу болып жүр. Тек Республикалық «Жалын» баспасынан 1984 жылы жарық көрген «Айналайын, анашым» ұжымдық жинағында (4 бетінде) соңғы екі жолы берілді. Соңғы екі жолы болмаса, өлең жұмбақ сияқты болып, балаға қамқор жанның кім екені айтылмай қалатынын ескеру керек сияқты.

1966 жылы «Қазақстан жазушылары XX ғасыр» аталатын Абайдан бастап, бүгінгі жас каламгерлерді түгел қамтитын анықтамалық жарық көрді. Алайда осы кітапта Ыбырай Алтынсарин есімі аталмайды. «Қазақ әдебиетінің XX ғасырдағы арыстары мен алыптары» деп Абай, Жамбыл, Ахмет Байғұрсынов, Шәкәрім Құдайбердиев, Мағжан, Міржақып т.б. портреттері берілген. Ыбырайдың суреті жоқ.

Қазақта тұңғыш реалистік шығарма жазған, балалар әдебиетінің де атасы Ыбырай Алтынсарин емес пе еді?! Неге мүлде аты аталмайды, түсінбедік.

Х.Сүйіншілиев Ы.Алтынсариннің Торғайдан мектеп алуға рұқсат алған жылын 1861 деп көрсетеді [Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы.- Алматы: «Қазақ университеті». 2001. -16 б.]. Дұрысында 1860 жыл. Ыбырайдың өмірі мен шығармашылығы жайындағы барлық құжаттарда дерлік осы 1860 жылы ашылғаны айтылады. М.Әуезовтің 1922 жылы 12 сәуірде жазып, 1923 жылы «Шоппан» журналында жарық көрген (№6,7,8) 193-196 б.б. «Ыбырай Алтынсарин (1841-1889 жыл. 48 жас» деген мақаласында да, Ыбырайтанушы ғалым Ә.Дербісәлиннің «Ыбырай Алтынсарин» атты кітабында да. Қазақ ССР Ғылым Академиясы, Ш.Ш.Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институты шығарған Ы.Алтынсариннің үш томдық шығармалар жинағының (Алматы, 1975) бірінші томында да (24 б.) 1860 жыл делінген.

Бұған Ыбырайдың 1860 жылы 18 қарашада Н.И.Ильминскийге жазған хаты да толық дәлел бола алады. «Қазақтар мені құшақ жая

қарсы алды, оқуға беретін балалары сансыз көп екенін білдірді»,- деп жазады ол.

2003 жылы Алматыдағы «Білім» баспасынан жарық көрген Ыбырай Алтынсариннің «Қазақ хрестоматиясы» жинағында Ыбырайдың туған жылы 1841 деп дұрыс көрсетілгенмен туған күні «2 ақпан» делінген. Дұрысында ұлы ұстаз 20 қазаңда туған. Сол сияқты туған жері де Аманқарағай деп қате жазылған, Аманқарағай емес, Арақарағай (108 б.).

Ыбырай Алтынсариннің Ақтөбенің «Фатима принт» баспаханасынан (2013 жылы жарық көрген «Мұсылманшылық тұтқасы» кітабының алғы сөзінде «Бір Алланың атымен, Кел, балалар, оқылық» деп жазылыпты. Енді бір басылымдарда «Бір Аллаға сыйынып» делінеді. Дұрысы - «Бір құдайға сыйынып». Ыбырай осылай жазған.

Арада ғасыр өтті. Біраз жайт халық жадынан өше бастады. Кітап сол бір ақтандақтардың орнын сәл де болса толтырар, ұлы тұлғаның ұмытыла бастаған кейбір ұлы істерін қайта еске түсірер деген ниетпен түзіліп отыр.

Кітапта айтылғандардың бәрі жаңалық дей алмаймыз, дегенмен, жаңалықсыз да емес. Әртүрлі газеттер мен журналдарда әр кезеңде жарық көрген мақалалардың басын қосып, бір арнаға тоғыстырдық. Сондықтан да бірінде айтылған оқиғалар мен ойлар екіншісінде қайталанып жүруі мүмкін.

Бірақ бұл еңбектің негізгі ниетімізге нұқсан келтірмейді деп ойлаймыз.

1. ТӘРБИЕ – ДІННІҢ ТІНІНДЕ

«Қазақ хрестоматиясы» қалай жазылды?»

1870 жылы Оқу министрлігінің «Ресейді мекен еткен бұратана халықтарды оқыту шаралары жөніндегі заңы» шыққаны, бұл заң Н.И.Ильминскийдің педагогикалық жүйесіне сүйеніліп жазылғаны белгілі.

Осы жылы Н.И.Ильминский Оқу министрлігіне хат жазып, 1845 жылдан профессор Қазым-Бектен араб, татар тілдерін үйрене бастағанын, кейін Қазан талибтерімен (Талиб-студент-С.О), молдаларымен тығыз қарым-қатынаста болып, Қазанда тұрған бір жарым жылда оқымысты шейхтардың басшылығымен араб тіліндегі діни кітаптарды оқып зерттегенін айтады. Одан әрі 1854 жылы Қазанға қайтып оралғаннан кейін де діни шығармаларды оқуына тура келгенін баян етіп: «...Орынбордағы үш жылдық қызметім де мені қазақтармен жақындастыра түсті,-деп жазады. - Мұнда мені таң қалдырған бір мәселе - бұлар мәдениеттен шеткері, қараңғы, көшпелі халық бола тұра, олардың өте шебер, көркем сөйлей алатындығы деуге болады. Мен қазақ тілін қатты ұнаттым. Бұл тілдің өзінде, табиғатында ертедегі түрік тұрмысының көп іздері сақталған...бірақ қазақ даласына татар сауаттылығы тарап барады. Осыдан кейін қазақ тілінің диалектикалық ерекшелігін жойып, жадағайлатып жіберу қаупі туындайды. Сол татарландырудан қазақ тілін сақтап қалудың бірден-бір жолы - орыс алфавитін енгізу деп санаймын. Мені қазақ даласы осыған тәрбиелеп, қазақтың ұлттық тілін сүюге үйретті. Мен бұл тілге лингвистикалық зерттеудің негізгі құжаты деп қараймын» [Қазан архиві. Ф. 968, оп. 1, 8, 72-73 беттер].

Жоғарыда аталған 1870 жылғы бұратана халықтарды оқыту туралы заңда орыс емес халықтар үшін үш түрлі категория белгіленеді. Оның біріншісінде сабақ ұлттың өз тілінде жүргізіледі, бірақ міндетті түрде орыс әліппесімен оқыту керектігі талап етіледі. Бұдан біз «Қазақ хрестоматиясын» құрастырудың қажеттілігі қалай туындағанын байқаймыз.

Ыбырай 1871 жылдың 31 тамызында Н.И.Ильминскийге жазған хатында оның қазақ арасына орыс алфавитін енгізу жөніндегі ойына «Бұл талассыз пайдалы пікір ғой» дей отырып, оны жүзеге асырудың қиындығын - бір адам атқарып шығатын жұмыс емес екенін, оның үстіне ата-аналардың күдігін тудыратынын, әрі орыс әрпімен

жазылған кітап қазақ арасына тез сіңе қоймайтынын дәлелдей жеткізеді. «Бірінші жағынан,-дейді ол ойын тағы да үстемелей, санамалай айтып, - фанатизмнің салдарынан, екінші жағынан, орыс жазуына көзі үйренбегендіктен, оның таныс еместігінен, оның үстіне елімізге тарап отырған татар жазуының әсерінен - міне, осылардың бәрін еске ала келгенде жалпы оқуға арналған кітаптар мектептің есігінен шықпай, соның өзінде қала береді».

Ыбырай одан әрі шәкірттер мен мектеп бітірген жастар кітап мазмұнын халыққа түсіндіре қояды екен деп сенуге болмайтынын, өйткені олардың көбі ертең-ақ мойындарына артылған ауыр жүктен құтылғандай, кітаптарын қайда болса сонда лақтыра салатынын айтып, оқулықты араб әрпімен шығару керек деген ұсыныс жасайды. Қазақтың діни кітаптары араб әрпімен жазылғанын алға тартып: «...оқуға жетектейтін құралмен қазақтардың өздеріне таныс, оны ешкім де жек көрмейтін құралмен іс істеуіміз керек; бұл оқуымыз да, жоғарыда айтқанымыздай, сапалы болса, болғаны...оларды өздеріне таныс әріппен шығара білу керек. Сөйтсек, ол кітаптарды жұрт бірден қолға алып оқып, бұл кітаптар татар кітаптарымен қатар зор күш болар еді», - дейді.

Ыбырайдың осы хатындағы «Сіздің тағы бір өтінішіңіз - оқу құралын құрастыруға қабілетті бір көмекші тауып бер дегеніңіз еді», - деуіне қарағанда, Н.И. Ильминский қазақ балаларына арналып орыс транскрипциясымен жарық көруге тиіс оқу құралын өзі құрастырмақ болып жатқандай сынай байқатқан. Ильминскийдің бұл ісінен оның Ыбырай ойын білмек болып, тамырын басып көргені аңғарылады.

Ыбырай «Қазақ хрестоматиясын» жазуды 1873 жылы ойласытыра бастаған. Өйткені сол жылы 20 наурызда Н.И.Ильминскийге: «Сізге хат жазып, мазаңызды алуыма себеп болған бір нәрсе - жақын арада алынған мынадай хабар еді. Халық ағарту министрінің ұсынысы бойынша, біздің Соғыс губернаторымыз қазақ балалары үшін Қазанда жазылатын орыс алфавитімен оқу құралын құрастыруға қатысу үшін мені Қазанға жібергелі отыр деген хабар еді», - деп жазып, бұл мәселені көтеріп отырған Н.И.Ильминскийдің өзі екенін, құрастыру жүктелсе, өзін өте бақытты жан санайтынын, қазақ тілінде жазылған өлеңдерін қайта қарап, өңдеп әзірлеп қойғанын қуана жеткізеді.

Н.И.Ильминский орыс алфавитіне көшу туралы ұсынысы кенінен сөз болып, талқылана бастаған кезде Оқу министрлігіне тағы да хат жолдайды. Онда автор орыс елінің мақсатына бағытталма жүргізілетін қазақ тілінің түбінде қазақ елін басқарудағы арнайы

тіл болып қалыптасатынын, ол үшін бірінші қазақ тілін татар ықпалынан шығарып, қазақ тіліне орыс алфавитін енгізу керектігін айтады. Мұны орыс чиновнигі іске асыра алмайтынын, сондықтан да қазақтардың өзі үгіт-насихат арқылы жүзеге асыруы қажеттігін ескертіп: «Шамамен айтқанда екі жылда Алтынсарин Түркістан ведомоствосына қарасты қазақ даласына барып, соның бір шеткері, сауатсыздық жайлаған қазақтарының арасында өзі мектеп ашса, орыс елінің адамдары істетіп отыр дегізбей өзі ашқан болса, Алтынсарин өз еркімен өз жеке меншігіндегі мектеп есепті ашып, орыс алфавитін қолданса, орыс бастықтарының бастамасы деп халық ойламайтын түрде жүргізсе», - дейді.

Н.И.Ильминский Орынбордағы қазақ балаларына арналған мектепті бітірген Ы.Алтынсаринді білетінін, онымен екі жыл бірге болғанын, ол жоғары дәрежедегі қабілетті, білуге құмар, келбетті, кішіпейіл, адал, ақылды, ойлы, өз халқының патриоты екенін, ерекше ықыласпен жазылған хаттарын алып тұрғанын айтып: «Егер Алтынсарин өзінің сол кездегі жақсы қасиеттерін бойында сақтап қалса, Торғай облысының қазақ мектептеріне пайдалы, жарамды адам болар еді», - дейді [Қазан архиві, ф. 968, оп -1, іс -16, 1 -2 беттер].

Ы.Алтынсарин 1876 жылғы 8 желтоқсанда Н.И.Ильминскийге жазған хатында «Татар тілінде жазылған кітаптардан құтылу үшін қазақ тілінде оқуға арналған бастауыш кітабымды кеше ғана бастадым. Оны мынадай өлеңмен бастадым», - деп «Кел, балалар, оқылық!» өлеңін түгел келтіреді. Ыбырайдың осы хатының түпнұсқасында «Бір Құдайға сыйынып» деп жазылыпты. Бірақ кеңес дәуірінде аудармашылар бұл жолды алып тастаған.

Ыбырай хатында бірінші кітабын Паульсон жинағының құрастырылу тәртібімен балаларға лайықтап жазып шыққалы отырғанын, мысалдарды енгізгісі келмейтінін, өйткені, мысалды оқыған балалар оған күлетінін, ал ата-аналары «балаларымызға сауысқан мен қарға сөйлеседі»- деген сияқты «жоқ нәрсені үйретеді», - деп ренжитінін өз тәжірбиесінен көріп жүргенін ескертеді. Сондықтан да балалардың ойына ой қосатын өлеңдерді мүмкін болғанынша қазақ өлеңдерінен іріктеп алатынын тәптіштей жеткізеді. Екінші кітабында да балаларға қызғылықты етіп табиғат құбылыстарың, тарихи және географиялық ғылыми әңгімелер енгізбек ойы бар екенін айтады [1876 жыл, 3 декабрь. Торғай қаласы].

Н.Ильминский жоғарыдағы айтылған Оқу министрлігіне жазған екінші хатының соңында Алтынсаринге ыстық ықыласты достығын

айта отырып, қазақ халқына орыс алфавитінің қажеттігін түсіндіріп, көндіретінін, көнсе Ыбырай қазақтар арасындағы жақсы үгітші болатынын баян етіп: «Алғашқы әліппеден басқа тағы да екі оқулық керек. Мұны екі жылда істеуге болады. Бұл уақытта Алтынсариннің өзі де оқулық жазу дәрежесіне жетіп қалады. Міне, бұл оның Торғай облысындағы қазақ мектептеріне алғашқы қызметі болады» [Қазан архиві, ф-968, оп-1 іс-16, 2 б.б].,-дейді.

1883 жылдың 1 сәуірінде В.В. Катеринскийге жазған хатындағы «Хрестоматияның екінші бөлімін аяқтадым, енді географиялық суреттеме бөліміне кірісіп отырмын. Бірақ тағы да бұл хрестоматияны араб әрпімен бастыру керек-ау деген ойдамын»,- дегеніне қарағанда, алғаш кітапты орыс алфавитімен шығаруға қарсылық білдіргенімен, қалай да қазақ балаларын оқытуды алдына мақсат етіп қойған Ыбырай амалсыз көнген. Бұған «Қазақтар араб алфавитімен жазып отырғанда, ол қазақтарды өзінің шырмауынан шығармай, өзіне тарта береді»,-деп қазақтарды араб алфавитінен бас тартқызуды көздеген Ильминскийдің көндіргені хаттарынан айқын аңғарылады.

Бұл пікірімізді кітаптың «Сөз басы» деп аталатын алғы сөзіндегі «...орыстың ғылыми және жалпы пайдалы кітаптарына тікелей жол салып беру үшін және сол орыс кітаптарына мағынасы жағынан да, әрпі жағынан да қайшы келмеуін көздеп, біз осы кітабымызды орыс әрпімен бастырғанды қолайлы деп таптық.

Жоғарыда айтылған қолайсыздықтарды оқу ведомствосының көптеген білімді қайраткерлері бұрын да көрсетіп келген болатын; Сондықтан мен сол білімді адамдардың ақылын алып, екінші жағынан, өзім де солай құрастыруға кірістім» деген сөздер де растай түседі.

Ыбырай кітап кіріспесінде осылай деп көрсеткенімен, тек орыстың ғана емес, Шығыс, Батыс әдебиетінен де мәнді, мазмұнды, балаларға тәлім-тәрбие берерлік шығармалар іздеуіне тура келді. Оған бұл тұста орыс, араб, парсы тілдерін жақсы білетіндігі үлкен көмек болды.

И.И.Паульсоннан, К.Д.Ушинскийден Л.Н.Толстойдан т.б., Батыс, Шығыс, Еуропа әдебиетінен алған шығармаларды да өзі аударып, балалар ұғымына, таным-түсінігіне лайықтап қайта жазып шықты. Жас ерекшеліктерін ескере отырып балаларға арналған өлең, әңгімелер жазып қосты. Яғни педагогтік пен жазушылықты ұштастырып, аудармашы да, сатирик те, тарихшы да, әдіскер де, ауыз

әдебиетін жинаушы да, географ та болуына тура келді. Бұл айтуға оңай болғанымен іс жүзінде көп ізденуді, тер төгуді, біліктілікті керек ететін ауыр еңбек еді. Ыбырай осы ауыр да қиын жолда таланттылық, табандылық танытып, таза қазақ тілінде жазылған тұңғыш оқулықтың бірінші кітабын 1878 жылдың соңында бітіріп, қолжазбасын Орынбор оқу округының попечателіне тапсырады. Ол көп кешіктірмей Оқу министріне, Оқу министрі граф Толстой 1879 жылдың 17 ақпанында Қазан оқу округының попечателіне жіберіп, қолжазбаны оқушылар семинариясының статский кеңесшісі Ильминскийдің қарап шығуына беруін және оның жазған пікірін қолжазбамен бірге қайтаруын сұрайды. «Министрдің бұл өтініші тез орындалып, Н.И.Ильминскийдің ұнатқан пікірі мен қолжазба жоғары жаққа қайта оралады. Бұдан кейін ол министрдің сол жылғы арнаулы бұйрығымен Орынбор қаласындағы М.И.Ефимовский-Мировицкийдің баспаханасында басылып шығып, тұңғыш рет өзін аңсап күткен оқушыларының қолына жетеді» [Дербісәлин Ә. «Ыбырай. Алтынсарин өмірі мен қызметі жайында», -Алматы: 1965. -93-94 б.б.].

«Қазақ хрестоматиясын» құрастыру, оны кітап етіп бастырып шығару қиынның қиыны еді. Біріншіден, үлгі етерлік қазақта, тіпті бүкіл Азия халықтарында бұрын - сонды мұндай оқулық шықпаған, екіншіден, қазақ жазба әдеби тілі әлі қалыптаспаған, үшіншіден, қазақ тілінде кітап бастырып шығаратын баспа, полиграфия атымен жоқ, төртіншіден, атқарып жүрген қызметі де ауыр. Сондықтан да ол 1877 жылдың 18 маусымында В.В.Катеринскийге жазған хатында: «Мен ел аралап кеткендігімнен міне, үш ай бойына оқу құралым баяғы күйінде қалып қойды,-деп жазады. -Оны қазір де қолға ала алмаймын-ау деп отырмын. Өйткені уездік басқармада жұмыстың көптігі сонша, күндіз де, түнде де бас көтере алмаймын».

Оның үстіне ол кезде қазақ тіліндегі кітапты оқып, редакциялау түгілі, әріп қателерін қарап, түзететін бірде-бір адам жоқ еді. Мұны Ыбырайдың Ильминскийге 1879 жылдың 28 шілдесінде жазған хатынан да білуге болады: «Маған тағы бір ой түсіп отыр. Қазан университетінде біздің Сүйіншәлиев және Шуақов бұл кітаптың карректурасын жүргізуден бас тартпас деп сенемін. Бұл жөніндегі ең маңызды нәрсе - кітаптың мәтінінде қате кетпеуі гой, ал Шуақов қазақ болғандықтан, ондай қателерді тез көре қояр еді...Николай Иванович (Ильминский - С.О) оған басшылық етсе, бұл іс жақсы оңғарылатын -ақ сияқты».

Сүйіншәлиев те Шуақов та, Н.И.Ильминский де бұл оқулықтың корректурасын оқымаған сияқты. Баспаханада қызмет істейтіндер басқа ұлт өкілдері болғандықтан Орынбор қаласындағы Ефимовтың баспаханасынан жарық көрген хрестоматияда қате көп кеткен, алайда сөздері бұрмаланбаған.

«Қазақ хрестоматиясы» [«Киргизская хрестоматия»] әр үйдің төрінде тұруға лайықты рухани өшпес мұрамыз. Оның кейінгі ұрпаққа де берер тәлім-тәрбиесі, өнеге-өсиеті, үйретері көп.

Ұлы ұстаздың Ильминскийге 1879 жылдың 25 қарашасындағы хатында хатымен бірге өзі құрастырған «Қазақ хрестоматиясы» кітабын да жіберіп отырғанын айтып: «Сіз мұны, аса құрметті, баға жетпес Николай Иванович, менің Сізге ешбір қалтықсыз шын көңіліммен берілгендігімнің белгісі ретінде және Сіздің адал мақсатпен менің басыма салған адал ой- мақсатыңыздың далада қалмағанының белгісі ретінде қабыл алуыңызды өтінемін», -деп ізгі ниет-тілегін білдіреді.

«Қазақ хрестоматиясы» («Киргизская хрестоматия») осылай туып, халық қазынасына айналды.

Ол кейін Орынборда (1909), (Қазан қаласында араб әрпімен 1889) Қазанда (1913), Алматыда («Білім» баспасы 2003, 2007) басылды.

Дін, діл, тіл және «Қазақ хрестоматиясы»

Ыбырай Алтынсарин «Қазақ хрестоматиясын» құрастырғанда мұсылманның қасиетті кітабы Құранға, Мұхаммед пайғамбардың (ғалейһи-с-салам) хадистеріне, Шығыс, батыс ұлы ойшылдарының адамгершілік жайындағы ой-тұжырымдарына, қазақтың ғибрат қазынасы- бай ауыз әдебиеті мен әдет-ғұрып, салт- дәстүріне жүгініп, әсіресе, исламдық құндылықтарды басшылыққа алып отырған тәрізді.

Осы ойымызды «Мұсылманшылықтың тұтқасы» еңбегінің кіріспесіндегі «Бұл кітап ішіндегі бұйрықтар қайсысы аят- хадистен, қайсысы шаһар Петербургке имам жамиғ мұлла Ата-алла бен Баязид есімді молланың әр кітаптардан жинап шығарған «Ислам» деген кітабынан һәм мұнан ғайри зор ихтибарлы кітаптардан қаралып, неше-неше рет сана саналып, теңдестіріліп жазылды. Оқығандар хайр дұғаларынан қалдырмағай еді», -деген жолдар бекіте түскендей болды.

Автор кітапты оқығандар қайыр дұғаларынан қалдырмауын өтінеді. Бұл құдайдан иман тілеп, Ислам дініне кәміл сенген кісінің

сөзі. Сол кезде небәрі 43 жастағы жігіт ағасының бұл сөзі жүрек толқытып, әртүрлі ойға бастайды...

Ыбырай «Мұсылманшылықтың тұтқасы» халқына пайда келтірмек ниетпен, өздерінің дінін өздеріне түсінікті тілмен жеткізу үшін жазғанын айта келіп мұсылман болу үшін не істеу керектігін, мұсылманның мұсылманшылығы киімін киіп жүру ғана еместігін ескертеді. «Әуелі иманды болып, ол иман деген не екеніне түсініп, түсінген соң сол иман ішіндегі сөздерді шексіз шын көңілмен дұрыс деп білген кісіні мұсылман деп атайды», - деп, сондықтан да Құдай тағаланың пенделеріне парыз еткені иман, иманнан соң дін ғылымы екенін айтып, дін ғылымы дегенді де түсіндіріп өтеді.

Түп тамырынан ажыраған ағаш көктемейді, тамыры жұлынған шөп қайта шықпайды. Адам да сол сияқты. Ата-бабалар қалдырып кеткен мәдени, рухани мұраларынан ажыраған елдің ертеңі сәулетті, дәулетті болуы екіталай. Осыны түсінген ұлы ұстаз «Қазақ хрестоматиясын» құрастырғанда балаларға руханиятымыздың негіздерінен әнгіме қозғап, тәлім- тәрбиелік мәні зор, үлгі- өнегеге, ғибратқа толы ұлттық құндылықтарымызды санасына сіңіруді ойлағаны анық.

Түркілік дүниетаным- жер, аспан, тау, дала, тас, жұлдыз, ай, күн, аң-күс, мал, орман-тоғай- барлық жанды-жансыз біртұтас дүние, біртұтас әлем. Бірінсіз бірінің күні жоқ. Бәрін жаратушы бір Алла. Ыбырай да «Қазақ хрестоматиясында»:

«Жаратты неше алуан жұрт бір Құдайым,
Тең етті бәрімізге күн мен айын.
Адамның адам біткен баласымыз,
Қайсын бөлек тудың деп айырайын?!
Бәріміз бір адамның баласымыз,
Жігіттер, бір-біріңе қарасыңыз!
Өмір деген бес күндік, кетер өтіп,
Атаң барған орынға барарсыңыз!»,-

дейді.

Осы өлең жолдары да автордың мақсат-міндетін айқындай түседі. Ақынның бұл ойлары кітаптағы «Жаз», «Өзен» өлеңдерінде де қайталанары.

Хадисте «Кімде- кім халықтың қамын жесе, Алланың шапағатына ие болады. Алла тағаланың жер бетіндегі жаратқандарына қайрымдылық жасандар, сонда Алла көкте тұрып

сендерге мейрім жібереді...», - делінсе, бүкіл түркі халықтарының рухани атасы Қожа Ахмет Иассауи:

«Халқыңа қызмет ет,
Ізгілерге ізет ет,
Жаны жақсы жайсаңдарға құрмет ет».

«Ғаріп, пақыр, жетімдердің басын сипап,
Діні қатты халайықтан қаштым, міне», -
деген ғибрат айтады.

Қара өлең:

«Сояды халық қаласа хан түйесін,
Ойлай жүр қайда жүрсең ұлтың қамын»

Оқулық жазу онай шаруа емес. Сүйенетіндей, үлгі алатындай қазақ тілінде, тіпті бүкіл Азия халықтарында бұрын-соңды ондай кітап шықпаған. Сондықтан «Менің үнемі ұмтылған тілегім-қалай да пайдалы адам болып шығу еді. Ал қазір осыған қолым жетіп отырғанын ойласам, көңілім толық жұбаныш табады», - деп өзі айтқандай, халыққа пайдалы адам болып, қызмет етіп, өзінің ағартушылық және педагогикалық идеяларын жүзеге асыру жолында орыстың классикалық әдебиеті мен ұлы педагогтарына арқа сүйеуіне тура келді. Сонда да тілі, діні, ділі, өскен ортасы, алған тәлім-тәрбиесі басқа Ыбырайдың Алланың ақ жолына қарай ойыса беруі заңды құбылыс.

Мұны Ыбырай зерттеушілері бұрын білгенмен де ашып айта алмады. Өйткені Кеңес заманында дінге ығым салынып, Алла, Құдай деген сөздерді айтқызбады. Ыбырайдың «Кел, балалар, оқылық» өлеңіндегі «Бір Құдайға сыйынып», «Оқысаңыз Аллалап» деген жолдардың алынып тасталуы соның бір дәлелі.

«Таһа» сүресінің 114 аятында:

«О, Жаратқан Ием! Білімімді арттыр! « делінеді [«Дұға», 53 б.].

Хадис: «Қытайдан болса да білім ал, себебі білімді болу әрбір мұсылман үшін міндетті...», «Білім үйрену ғибадаттан да артық және ол діннің де тірегі». Қара өлең:

«Әуелі керек нәрсе білім деген,
Білімсіз ілтипатқа ілінбеген».
«Өнер үйрен, білім қу басың жаста,
Оңайлықпен табылмас асыл тас та».

Ыбырай:

Бір құдайға сыйынып,

Кел, балалар, оқылық!

«Сөз басы».

Хадис: «Түсініктеме: Аллаға ғибадат етуші өзін ғана ойлайды, ал ғалым бүкіл халыққа пайдасын тигізеді. Білімнің екі түрі болады: біріншісі-адамның жанына ұялайды да, оның өзіне пайдасын тигізеді; екіншісі- адамның тіліне қонып, Алла Тағаланың құдіреттілігін ғылыми негіздеп береді»...

Майлықожа Сұлтанқожаұлы:

«Талап, білім, еибексіз-

Қалайша тірлік жеңбекпіз?».

Ыбырай:

«Оқу білген таниды

Бір жаратқан құдайды.

Танымаған құдайды

Неғылғанда ұнайды»

Хадис: «Бисмиллаһпен бастамаған әрбір істің соңы келте».

Ыбырай:

Істің болар қайыры

Бастасаңыз алдалап.

Хадис: «Садаканың ең абзалы –бір мұсылманның білім үйреніп, оны басқа мұсылман бауырына үйреткені».

Ыбырай мұны іс жүзіне асырып, бойына жинаған бар ғылым-білімін жан-тәнімен балаларға үйретті, бүкіл ғұмырын сол жолға арнады. Әдебиет-адамның жаны деп білген ол балалар санасын әдебиет арқылы да тәрбиелеуге ұмтылды. Өнер – білім өрге жетелейді. Сондықтан да Ыбырай:

«Өнер – білім бар жұрттар

Тастан сарай салғызды.

Айшылық алыс жерлерден

Көзінді ашып- жұмғанша

Жылдам хабар алғызды.

Мың шақырым жерлерге

Аты жоқ құр арбаны-

Күн жарымда барғызды.» -

деп өнер-білімнің артықшылығын балаларға айдан анық етіп өлең жолдарымен жеткізді. Мектептер ашты. Онда мыңдаған бала оқыды, олар қанша балалардың сауатын ашты?!

Құранның «Тәуба» сүресінің 105 аятында:

«Еңбек етіндер! Себебі, істеріңді Алла тағала, елшісі және жалпы мұсылмандар көреді» делінеді.

Хадис: «Іс істендер, тырысындар! Әркімге талабына қарай жәрдем көрсетіледі... Әркімді сіңірген еңбегіне қарай сыйла».

Қазақ макалдары: «Еңбек түбі зейнет», «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей».

Қара өлең жолдары:

«Қонар бақ, ер жігітке бітер дәулет

Ақадал елге еткен еңбекпенен».

«Адал еңбек еткенге дәулет келер

Көңілі өсіп, көркі де сәулеттенер»

Ыбырай : «Жұмыссыз жүрген бір жан жоқ. Сені де Құдай тағала босқа жүрте жаратпаған, жұмыс жасауға әдеттенуге керек деді».

«Өрмекші, құмырсақ, қарлығаш»

«Мұны көріп Сатемір ойға қалды: «Құдай-тағаланың жаратқан жан-жануарының ең кішкентайы осы құмырсақ да тынбай жұмыс жұмыстап жүр; өзі ақсақ, бір тырмысып, екі тырмысып, жығылып, сонда да қоймай, ақырында мұратына жетті – тамның басына шықты».

«Сатемір хан».

«Бұқара» (сиыр) сүресінің 250 аяты:

«О, жаратқан Иеміз! Бізге сабырлылық бер, қадамымызды нық бастырып, кәпірлерге қарсы жорықта жеңіс бер». («Дұға», Алматы «Қазақстан» ТПО «Қаламгер» 1991. -44 б.)

Түр сүресі: «Рабынның үкімдеріне сабырлылық таныт. Себебі сен біздің көз алдымыздасың, орнынан тұрар кезде де Аллаға шүкіршілік айтып ұлықта».

Жүсіп Баласағұн:

«Біреу саған етсе зиян, киянат,

Түй ішіне, ойға сабыр ұялат».

Қара өлең:

«Сабыр түбі сары алтын» деп күтемін,

Қашан келер жан-жүрек жалғасқан күн».

Шал ақын:

«Қарап жүрген кісіге адам тимес,

Сабыр қып өз басыңды мықты ұстасаң».

Қазақ хрестоматиясында:

«Сабыр түбі сары алтын,

Сарғайған жетер мұратқа» -

деген мақал бар.

Ыбырай: «Мен жәшігімнің ішіне ауырды жеңілдететін бір шөп салдым, -деді Бәтима.

- Әй, ондай болса шөбіннің атын айтшы, мен де ауырлықты жеңілдетейін, -деді Зылиха.

- Ол шөп сенің қолына түспей ме деп қорқамын, аты – Сабыр деген, -деді».

Хадис: «Егер адамда төмендегі үш қасиет болатын болса, Алла оған ризалық білдіріп, жұмаққа жібереді, олар: әлсіздер мен кедейлерге қайырымдылық; ата-анаға мейірбандық; өзінің қоластындағылармен жақсы қарым-қатынас және мейірімділік». «Шапағат етіп сауап жинаңдар».

Қожа Ахмет Яссауи: «Мейірім қылсаң жолсыздарға жол берерсің».

Қара өлең жолдары:

«Жаман қанша кесапат жасаса да
Шарапаты жақсының болмақ үстем».

«Аралап ағайынды жүрген қандай,
Дилары жақсы ағаның жаққан шамдай.
Қара нан, ықыласпен шай берсе де,
Көңілге ләззаты бар шекер-балдай».

Ақтамберді жырау:

«Қайырсыз болса жаман бай,
Ел қонбаған шөлмен тең».

Ыбырай:

Ей, достарым, жігіттерім,
Болмасқа болушы болма.
Қолынан келсе қыл қайыр.

Ыбырайдың «Шеше мен бала» әңгімесіне де қайырымдылық мейірімділік арқау болған.

-Мен балаға ақша беріп, сатып алып, құсты ұшырып қоя бердім. Менің бұл ісім сауап емес пе?

Шешесі: -Әрине, сауап, бишараларға қайырлы болғаның... Көбірек жақсылық етуге шамам келсін десең, әр нәрсеге күтімді болу керек...

Баласы: -Әже, сен көрсен еді, құсты қоя бергенімде әуелі куанғаннан ұша алмады. Сонан соң құсты сатқан боладың уәде алдым, екінші рет ұстама деп.

Шешесі: -Қызым, жақсы іс істепсің, мінеки саған тағы да теңге.

Қызы: - Алла риза болсын, әже.

Шешесі: -Шырағым, қызым, әрдайым осындай рахымды бол, саған мұның үшін құдай рақым етер, -деді».

Ыбырай «Мейірімді бала» деген әңгімесінде де «Патша баланың мұнша атасына мейірімділігіне рахымы келіп, төренің күнәсін кешті дейді», -деп баланың атасына мейірімділігін айту арқылы балаларды ата-анасына қамқор, жанашыр болуға шақырады.

Хадис: «Кім мұсылман бауырына жәрдем етсе және оның кем-кетігін толтырса, Аллаһ та оған жәрдем етеді. Кім бір мұсылман бауырын қиыншылықтан құтқарса, Аллаһ тағала осыған сай қиямет күні оның қиыншылықтарының бәрін жояды».

Аллаһ Расулы хадисінде: «Жомарт адам Аллаһқа жақын адамдарға жақын, жаннатқа жақын, жаһаннамнан ұзақ», - делінеді.

Жүсіп Баласағұн:

Есендікте ізгілік ет, тарылма,

«Қазна үлес, жарылқа, һәм жаңылма».

Қара өлең:

«Кен тұсау, сөзі де ұзын арқан болар,

Баласы жомарт елдің дарқан болар»

Әбубәкір:

«Сахилық деген терек-ті,

Ол теректің бұтағы

Ұжмақта болса керекті». (Сахилық-жомарттық – С.О)

Ыбырай. «Сол уақытта бір ақсақал... Байұлының әлгі мырзалығын көріп, разы болып, сыртынан баға берді: «Ей, құдайым, бұл балаға ұзақ жас бер, мал мен бас бер» деп, сол кісінің батасы қабыл болып, ақырында Байұлынан он екі ұл туып, бәрі де асқан бай, руға бас болды».

«Мырза» деп Байұлының жомарттығын айтып отыр- [С.О].

Ыбырай «Жомарт» деп аталатын әңгімесінде де Атымтай – жомарттың өнегелі ісін балаларға үлгі етіп көрсетеді.

Хадис: «Егер сендердің жануарларға жасаған қиянаттарыңа кешірім жасалса, онда көп күнәден арылғандарың».

Ыбырай: «-Жоқ, әкем үйрек, қаз адал құстар, мұқтаждықта құдай тағала бұларды адамға алып, тамақ етуге бұйырды. Бірақ тірілей байлап-матап әуре ету – обал деп айтушы еді...» («Бай мен жарлы баласы»).

Жоғарыдағы «Шеше мен бала» әңгімесінде Ыбырай «сауап» жайында айтса «Бай мен жарлы баласында» «обал» сөзін қолданып отыр. Обал, сауапты білген бала қиянатшыл болмайды!

Исра сүресінде: Ал егер олардың (ата-аналарының –С.О) бірі немесе екеуі де қолдарында тұрған кезде қартайса, оларға «уһ» деп айтпа. Сондай-ақ, оларға зікіме және оларға сыпайы сөйле. Мейіріммен құшақ жайып, оларға былай деп дұға жаса: «О, Раббым! Олар мені кішкентай күнімде қалай мәпелеп өсірген болса, оларды солай мейіріміне бөлей гөр».

Әмір Кейкауc: «Сені жан тәнімен жақсы көріп, тәрбиелеп жүрген ата-ананың көңілін қалдыратындай құрттай іс жасасаң, сен ешқандай да жақсылыққа лайықты жан емессің, өйткені кім де – кім ата-ананың жақсылығын білмесе, басқа біреудің жақсылығын да бағаламайды».

Д.Бабатайұлы:

Атаны бала алдады,

«Шешеге назар салмады», -

десе, Ыбырай осы «Қазақ хрестоматиясына» енген «Береке кеткен елдерде» деп аталатын өлеңінде: «Береке кеткен елдерде күн қысқарса керек-ті, Алағаудай атаға ұл қышқырса керек-ті... қолын қатты тигізбей, кірлі көйлек кигізбей, иісін жұпар аңқытқан, сондай сорлы анаға қыз қышқырса керек-ті», - дегенді айтады.

Екі ақынның ойы бір жерден шығып, үндесіп тұр. Бұлар берекесі кетіп, азған елдің балалары. Берекелі елдің балалары ата-анасын ардақтай білуі керек. Кім азған елдің баласы болғысы келеді?! Екі өлеңнің астарында да тәлім-тәрбие, үгіт-насихат жатыр.

«Қазақ хрестоматиясында»: «Алла разы болсын, мендей нашар балаңызды естен шығармай тұрғаныңызға ықыласыммен Құдай – тағаладан тілеймін, сіздердің еңбек қамқоршылығыңызды бізге де қызметімізбен өтеуге жазғай деп» [«Оқудағы балалардың үйіне жазған хаттары»].

«Үміт еткен көзімнің нұры, балам,

Жаныңа жәрдем берсін құдай-тағалам».

[«Балғожа бидің баласына жазған хаты»].

Ұлы ұстаздың «Ғалым кісі» әңгімесінде Иман, Имандылық жайында әңгіме қозғалса, «Таза бұлақ» әңгімесінде «Тынбай қызмет қыл. Еш уақытта жалқауланып тоқтап қалма, сөйтсең ақырында сен де зорайып, мұратыңа жетесің», «Біреуге жақсылық етсең, ол жақсылығыңды ешкімге міндет етпе», «Бойыңды осы таза бұлақтай таза сақта, বেশік бұлаққа қарасак күн түссе күннің, шөп түссе шөптің сәулесін көресіз, көңілің сол рәуішті сыртқа ашық көрініп тұрсын» деген ақыл-кеңес айтылады. Ұлы ұстаз «Салақтық» әңгімесінде де тазалықты ту етіп... «Құдай тағала таза жүрмеген былғаныш кісіні сүймейді,- дейді.

Имандылық, көңіл тазалығы, тән, жан тазалығы Құранда да, Хадистерде де, қазақтың мақал-мәтелдерінде де жиі сөз болады. Ислам діні «Тазалық-иманның жартысы» деп, ерекше көңіл бөліп, жан тазалығы мен тән тазалығын үнемі уағыздап отырған.

Қожа Ахмет Яссауи:

«Үлкен, кіші адамдардан әдеп кетті,
Қыз,келіншек, нәзік жаннан ұят кетті.
«Ұят барда иман бар» деп Расул айтты,
Арсыз қауым бүлдіріп бітті, достар».

Қазақ мақалдары:

«Тәні саудың жаны сау».
«Тазалық-саулық негізі,
Саулық-байлық негізі».

Ш.Қанайұлы:

«Өлгенде имансыз күл жолда қалған,
Мен –Ғазырайыл, пенденің жапын алған,
Шүкір қыл иман айтып, Шортанбайым,
Құдайдан жетті бұйрық, келді саған».

Имандылық – әдептілік! Әдепсіздік-имансыздыққа жетелейді. Әдеп – иманның бір негізі.

Ыбырай «Әдеп» деп аталатын әңгімесінде:

«-Таксыр, осынша жұрттың үстінен қараған әкімсіз, осы бір мұжыққа неге соншама бас ұрасыз? –деп айтты дейді.

Сонда әкім:

-Ешбір ілім-білім үйренбеген мұжық сонша иіліп әдептілігін көрсеткенде мен онан әдепсіз болып қалайын ба? –деді дейді»- деп әкімнің кішіпейілділігін, сыпайшылығын балаларға үлгі-өнеге етіп ұсынады. Бұл, Әл-и имран сүресіндегі «(Ей, Мұхаммед!) өзіңе Аллаһ берген мейірімге орай сен де адамдарға сыпайы, жұмсақ қарым-қатынас көрсеттің. Егер сен дөрекі, жүрегің қатыгез болғанда, олар сенің маңыңнан безіп кеткен болар еді» деген гибратты сөзді еске түсіреді.

Имандылық, әдептілік, сыпайылық – адамзаттың көркем мінездері. Бұл – Алланың сыйы! Сондықтан да халық: «Әдептілік, ар-ұят-Адамдықтың белгісі, тұрпайы мінез, тағы, жат –надандықтың белгісі» - деп мақалдайды.

Қожа Ахмет Иассауы: «Диуани Хикмет» кітабында: «Кұл қожа Ахмет, қырыққа келдің нәпсінді тый»- дейді.

Шал ақын:

«Ашу-дұшпан болғанда, нәпсі-жауып,
Ақыл-тұрған алдында асқар тауың,» -

деп, ашу мен нәпсіні ақылға жеңдіру керектігін насихат етеді.

Нәпсіні тыю – қанағатшылық. Ы.Алтынсариннің «Қанағат» деп аталатын әңгімесін оқып көрейікші:

«Өзіреті Әліден бір кісі келіп сұрады:

-Толық байлық қайтсең табылады?

Әлі айтты:

- Қанағат ете білсең, қанша мал көп те болса, қанағаты жоқ кісі байлыққа жеттім деп тоймайды ; қанша мал аз да болса, барына қанағат ете білсе, бұл адамның көңілі жайлы, тыныштырақ болады; Соның үшін байлық қанағатта, -деді Өзіреті Әлі».

Қазақ мақалдары:

«Дүниеқор – дүниенің құлы».

«Қанағатсыздық жалғыз атын сойғызар».

Ыбырайдың «Қазақ хрестоматиясындағы» «Әділдік», «Петр патшаның тергелгені» әңгімелері мен ел аузынан жинаған «Әділдік көрмегені үшін бір төреге айтылған сөз», «Бір ақынның әділ төреге айтқан сөзі» өлеңдерінде де, аттары айтып тұрғандай, әділдік пен әділетсіздік айтылып, әділеттілік қашан да жеңіске жететіні паш етіледі.

«Жамандыққа жақсылық» әңгімесі Ыбырайдың өзі жинап осы «Қазақ хрестоматиясы» кітабына енгізген «Жақсылыққа жақсылық әр кісінің ісі еді, жамандыққа жақсылық ер кісінің ісі еді» деген мақал негізінде жазылған тәрізді.

Исра сүресінде: «Жер бетінде көкірек керіп жүрме» делінсе, Қисас сүресінде: «Сізге тозақтықтарды айтайын ба? Олар-дөрекі, сараң және өркөкіректер» делінеді.

Қара өлең:

«Нәрсенің кісіндегі кілті аспанда,

Елсіз жан екі сасар бір сасқанда.

Абайлап алды-артыңды шамалай біл,

Көп асқан жолығады бір тосқанға». («Қара өлең», 77 б.)

Қазақ мақалы: «Тәкәппарды Тәнірі сүймес».

Ыбырай «Тәкаппаршылық» әңгімесінде басын жоғары көтерген тәкәппарлардың талайының жолы болмағанын мысалмен дәлелді жеткізіп, өркөкіректіктен сақтандырады.

Ұлы ұстаз «Өсиет өлеңдерінде» де :

«Бұзбаныз әділдікті бұл, мал үшін,
Жиясыз оныдағы бір жан үшін.
Әзәзіл періштенің бастығы екен,
Не болды тәкәппарлық қылғаны үшін?» –

деп, әділдік жасаған жанның дозақ отына жанбағанын, тәкәппарлық жасаған пенденің азап шеккенін аңыз етеді.

Қожа Ахмет Иассауи:

«Ғаріп, пақыр, жетімдерді расул білді,
Сол кеште Миғраж шығып, дидар көрді.
Қайтып түсіп, ғарып, пақыр халін білді
Ғаріптердің жайын ұғып келдім міне
Үмбет болсаң, ғаріптерге жақын болғын,
Аят, хадис айтқандарға құлық салғын», -

десе, Ыбырай:

«Қорлама кем адамды болсаң дана,
Ғаріпті құдай сүйсе нендей шара?!».

«...Ұмытпа бай болдым деп бір Құдайды,
Жер жұтқан қайырсыздан Қарынбайды», -
деп иманды ердің құдайдан ұялатынын, ұялып иесінен (Алладан –С.О) сый алатынын ескертіп, «Жаратқан бір тәңіріңнен күдер үзбе» деген ақыл-кеңес береді. Құранда Қарынбайды (Қарунды) қайырымсыз, сараң болғандығы үшін Тәнір жер жұттырады.

Қожа Ахмет Яссауи де:

«Ферғауын Қарун шайтан сөзін берік жұтты,
Сол себептен жер жарылды, оны жұтты», -

дейді.

Хадисте: «Қашанда шындықты жақта, өйткені жұмақта шыншылдық пен ізгілік қатар жүреді. Өтірік айтудан аулақ бол, тозақтағы зұлымдықтың өзі өтірікпен тамырлас» (19 б.)

Тағы бір хадисте: «Шындық қанша ащы болса да, Алланың аты үшін оны ауызға алып тұр» (21б.), -деп көрсетілген.

Ы.Алтынсарин:

«Араз бол, кедей болсаң ұрлықпенен,
Кете бар кессе басың шындықпенен!»

ұрлықпенен...»

Хадисте: «Кім Маған бір рет салауат айтса, Аллаһ Тағала оған он рет рахмет жолдайды, оның он күнәсі кешіріліп, он дәрежесі көтеріледі». [Хадистер. –Алматы: «Өнер», 2006. -9 б.].

Ыбырай:

«Керексіз еш бөндесін қалдырмайды,
Жаратқан бір тәңіріңнен күдер үзбе».

(«Араз бол, кедей болсан ұрлықпенен...»)

Ислам дінінде тағдырға сену-парыз. Бойыңда жамандық болса да, жақсылық болса да – ол Алланың жазғаны, оны мойындау-міндет. Хадисте: «Адамға ананың құрсағында жатқанда Алла Тағала не жазса, сол болады» делінеді. [33 б.]. Қазақ оны «мандайға – пешенге жазғаны» дейді. «Пешене» - парсы тілінде – маңдай. Әлімсақтан, ертеден, баяғыдан, атамзаманнан деген сөздердің бір баламасы ретінде қолданылып жүрген «Бесенеден белгілі» дегендей «бесене» - осы пешене.

Қазақ мақалы: «Жазымыштан озымыш жоқ».

Ыбырай: «Әуелде маңдайыңа нені жазса, соны аларсың».

[«Әй, жігіттер»].

Мұнафиқун сүресінде [10-11]: «Барлық жанды өлімнің дәмін татады. Сіздер амалдарыңыздың сыйлығын қиямет күні аларсыздар. Сол кезде кім оттан ұзақтатылып, жаннатқа орналастырылса, міне сол мұратына жеткен болады. Бұл дүние тек қана алдамшы, өткінші бір қазық», - делінген.

Қожа Ахмет Иассауи:

569. «Білгейсің бұ дүние барша елден

570. Малға да сенбе, бір күні қолдан кетер.

571. Ата-ана, қарындас қайда кетті ойлап көр»

(10 хикмет, 21 б.).

Қара өлең:

«Барыңда қызылыңның қудай жайқа,

Жұтады бәрімізді сұм қара жер»

(81 б.)

Ыбырай:

«Өмір деген бес күндік, кетер өтіп,

Атаң барған орынға барасыңыз!»

(«Өсиет өлеңдер»)

Хадис: «Жақсы мен жаман жолдас әтірші мен от жағушыға ұсайды. Әтіршінің қасында болсаң жақсы иісті иіскейсің немесе жақсы иіс үстіңе жұғады, от жағушының жанына барсаң не көйлегің жанады, иі болмаса жаман иісті жұтып қайтасың» [Бухари, Зебих, 3; Мусилим, Бирр, 146]

Халық мақалдары: «Жаманға сырынды айтсаң, жарға жығады», «Жақсымен жолас болсаң нәсібі жұғар, жаманмен жолдас болсаң кесірі жұғар».

Қара өлең:

«Арғымақтан ат жақсы шабыс болса,
Ағайыннан жат жақсы, таныс болса,
Жолдас болсаң жаманмен жарға жығар,
Жазатайым аяғың шылыс болса».

(«Қара өлең», 67 б.).

Шалкиіз жырау (1465-1560):

«Бір жаманмен дос болсаң,
Күндердің күні болғанда,
Бүкіл ғаламға күлкі стер».

(«Асыл сөз», 333 б.)

Ыбырай:

Ақылсыз жанды досым деп
Басыңды қосып сыр айтпа:
Күндердің күні болғанда
Ол жаман айғақ болар басына!

(«Ей, достарым, жігіттерім...»)

Қожа Ахмет Иассауи:

1569. «Жақсылардың соңынан әсте қалма».

Қара өлең:

«Айтайын мен бір сөзді жанамалап,
Құлақ сал, жасөспірім жаңа талап.
Жаныма шапағаты тие ма деп,
Жүремін жақсыларды жанамалап». (89 б.).

Қазақ мақалы:

«Жақсыға жанас,
Жаманнан адас».

[«Қазақ мақалдары». 97 б.]

Ыбырай:

«Жақсыдан ғапыл қалмаңыздар»

[«Әй, жігіттер»].

Аюп – Әйүп – Айып пайғамбар. Құранда төрт жерде аты аталады.

Дәуіт – Давид – Дауыт – Дәуіт пайғамбар. Құран кәрімде он алты жерде аты аталады.

Ыбырай өлеңіндегі Дәуіттің патша болғаны да, Сүлеймен – Дәуіттің ұлы екені де шындық

Сүлеймен – Саломан – Сүлеймен пайғамбар. Дәуіттің ұлы. Құран кәрімде он алты жерде аты аталады.

Қыдыр – Ілияс -- Хадир -- Ілияс – Ысырайлы ұрпақтарының пайғамбары.

Құранда үш жерде аты аталады.

Ескерту: Қыдыр әл-Хадир, Ілияс – екі адам. Алайда кейбір Шығыс елдері ауыз әдебиетінде екеуі бір кейіпкер. «Алтынсарин баяндауында олар Ескендір патшаның қасындағылар, тірі су – мәңгі су іздеушілер ретінде суреттелген». [Сәтбаева Ш. Ы. Алтынсарин өрнектерінің кейбір сырлары. Ыбырай Алтынсарин тағылымы. 278 б.].

Ескендірдің кім болғаны жайында 1895 жылы «Дала уалаяты газетінің» үшінші саңында жарық көрген «Төкашпар әскер басы турасынан» деген әңгімеде айтылады. Бұдан соң осы басылымның бесінші саңында «Ескендір Зұлқарнайын өзінің дұшпандарын неменен жеңгені» деген аңыз басылған. Аңыз соңында «бұл хикая Орта Азиядағы Бетпақдалада Жизақ өзені менен Сырдарияның арасында тұрған қазақ Қалдарбайдан Д.И. Эварницкий деген жазып алыпты» деп көрсетілген. Ал, «Ескендірдің басында қос мүйіз бар» деген аңыз алғаш қазақ әдебиетіне Дулат Бабатайұлының «Шаштараз» дастаны арқылы еңсе (Дастанда Ескендірдің аты аталмайды, «Патша» деп алынған – С.О.), «Ескендір» есімі тұңғыш осы «Қазақ хрестоматиясында» аталады. Кейін 1900-1902 жылдар аралығында Абай Құнанбаев «Ескендір» поэмасын жазды.

Кітаптың «Әртүрлі өлең-жырлар» атты үшінші бөлімінде балаларды қазақтың ертеден келе жатқан халық өмірі мен тұрмысын бейнелейтін, басқа халықтарда кездесе бермейтін әдебиеттің ерекше бір кең саласы айтыс өнерімен де таныстыруды көздеп «Жанақ пен баланың айтысын» беруі де Ыбырайдың тынымсыз ізденісін, талғампаздығын, көрегендігі мен кең ойлап, кең пішетіндігін аңғартады.

«Дәуіттің адасуы», «Сүлеймен және әйел патша Балегис», «Сүлейменнің парасаты», «Сүлеймен өз әкесінің тахыдында», «Әйүп» («Айүп») деген т.б. құран хикаялары кезінде ел ішінде кең тараған. «Құран кәрімнің» ішіндегі тарихи естелік тәрізді оқиғалы көркем әңгімелер.

«Қазақ хрестоматиясында» «Құдай», «Құдай үшін», «Құдай рахым етер», «Құдайдан тілеп», «Құдайға», «Құдайдың», «Құдай тағала»,

«Жаббар Құдай», «Құдайға шүкір», «Құдай сүйсе» -46 рет, «Алла», «Аллалап», «Алла разы болсын» -8 рет, «Әділ төре», «Әдепсіздік», «Әдеп», «Әдепшілігін» 6 рет қайталанады екен. Тіпті өзге ел әдебиетінен алынған әңгімелердің өзінде «Құдай-тағала» «Алла жар болсын» деген сөздер бар. Мысалы, орыс әдебиетінен алынған «Мұжық пен жасауыл» әңгімесінде «Алла разы болсын айтып» деген сөздер кездеседі. Бұл да Ыбырайдың әлемді жаратушы бір Құдай, «Құдай жалғыз» деген ислам дінінің қағидасын ұстануынан туындаған жайт деп ойлаймыз.

Қорыта айтқанда, кітапқа енген шығармалар оқу-білімді, ғылымды, өнерді насихаттап, талаптылыққа, сабырлылыққа, не нәрсені де орнымен үнемдеп жұмасай білуге («Әке мен бала»), мейірімділікке, кемтарларға рахымды болуға, жақсылық жасауға, обал-сауапты білуге, шыдамдылыққа («Аурудан аяған күшгіреке»), әлсіздерді ренжітпеуге («Полкан деген ит»), шешендікке («Ізбасты», «Жиренше шешен»), батырлыққа, халық қамын ойлап, қорғаны бола білуге («Қара батыр», «Жәнібек батыр», «Қобыланды батыр мен Тайбұрып»). Жомарттыққа, имандылыққа, шыншылдыққа, не нәрсені де көзбен көріп, қолмен ұстап, анық-қынығына жетіп барып қана айтуға («Лұқпан әкім»), яғни ойланып сөйлеуге, («Өкініш өзекті отғай өртемеске, әр істі бастар алдын ойлап жақсы»- қазақтың қара өлені), кәсіпкерлікке («Қыпшақ Сейітқұл»), тазалыққа, әдептілікке, қанағатшылдыққа, әділдікке, жинақылыққа («Сараңдық пен жинақылық»), өтірік айтпауға («Өтіріктің залалы»), надандықтан аулақ болуға («Надандық»), жамандықтың өзіне жақсылық жасауға («Жамандыққа жақсылық»), («Таспен атқанды аспен ат» -қазақ мақалы), қонақжайлылыққа («Сейіт-Ахмет деген жігіттің үйіне түсірмеген құрбысына айтқан сөзі»), («Қонақ -үйдің құты» -халық мақалы), тәкәппар болмауға, жан-жануарға қамқорлық көрсетуге баулиды.

Ата-аналарымызды бабаларымыз тәрбиелесе, олар сол алған тәлім-тәрбиесі мен өмірден түйген өз тәжірибелерін, көрген-білгенін, ұстанған қағидаларын уақытпен үндестіре түзетіп «Ұлы сөзден -ұлағат» деп, біздің құлағымызға кұйды. Бұл сонау ықылым замандардан бері жалғасып, өмірлік тәжірибе жылдар өткен сайын екшеліп, еленіп, сұрыпталып, даналық, шешендік сөздерге, мақал-мәтелдерге, батырлық, ғашықтық жырларға, толғауларға, салтымыз бен дәстүрімізге, халықтың рухани мәдениетіне-педагогикасына айналды. Ұлы ұстаздың ұлағатты сөздері мен ой-пікірлері де

әлдеқашан осы қазақтың халық педагогикасына еніп, сіңісіп кеткен. Оны осы мақаладан да аңғару қиын емес.

1879 жылдың 12 желтоқсанында «Оренбургский листок» газеті «Ы.Алтынсарин дарындылық қасиеттерімен көзге түсіп, бүкіл адамдық өмір майданында ақындық қабілеттілік, таза және қуатты ойлардың таусылмас асыл қазынасымен халықтың әдебиетіне негіз болуға мүмкіндігі бар қазақ тілінде бірінші кітап шығарды», - деп жазды. Біз де бұл пікірді қуаттаймыз. «Қазақ хрестоматиясы» адамзатқа тән қасиеттердің барлығын дерлік қамтыған, тілімізді де, дінімізді де, ділімізді де насихаттайтын ақыл-нақыл, өсиетке толы, имандылық жолына бастайтын парасатты кітап.

«Қазақ әдебиеті», 19 ақпан, 2016. -11 б.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Алтынсарин Ы. Мұсылманшылықтың тұтқасы: Шариа-т-ул-ислам / Дайындаған А. Сейдімбеков. – Алматы: Қазақстан.
2. Алтынсарин Ы. Қазақ хрестоматиясы (Киргизская хрестоматия). Алматы: «Білім», 2003. -89 б.
3. Бабатайұлы Д. Тұнық тұма, 65 б.
4. Қара өлең. Ел аузынан жинап, құраст., алғы сөзін жазған Оразакын Асқар. –Алматы. Жазушы, 1989. -73 б.
5. Имам Сюти, әл Жамус-сағир, 2 т. 97 б.
6. Мұхаммед пайғамбардың өсиет хадистері. Шымкент, Азият, 2005.-17 б.
7. Егемен Қазақстан, 28 қараша, 2003
8. Түр сүресі, 48
9. Хадистер. –Алматы: «Өнер», 2006. -31 б.
10. Бухари Әдеп, 37
11. Хужурат сүресі, 10
12. Ғазали Ихия, 3, 544 б.
13. Исра сүресі, 20-24
14. Леуелим, Тахара 1.
15. Қанайұлы Ш. Қайран халқым, Алматы: «Раритет», 2002. -48 б.
16. Иассауи Қожа Ахмет. Диуани Хикмет: Ақыл кітабы. –Алматы: «Өнер» баспасы, 2007. -14 б. «Қазақ әдебиеті», 19 ақпан, 2016 -10 б.

ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН ТҮЛҒАСЫ

Өмірден талай талантты ғалымдар да, дарынды ақиық акындар да, даңқты қолбасшылар да, небір майталман қылқалам шеберлері де, ұлы ұстаздар да өткен. Алайда олардың бәрінің ақылы мен дарындылығына мінезі сай болып, сөзі мен ісі бір жерден шыға бермеген.

Не бәрі қырық сегіз жыл ғұмыр кешіп, бар саналы ғұмырын ағартушылық жолына жұмсаған Ыбырай (Ибраһим) Алтынсарин қандай адам болған?!

Мұхаммед пайғамбардың өсиет хадистерінде:

«Егер сіз адамның Алла алдындағы бағасын білмек болсаңыз, онда ол адам туралы халықтың пікіріне құлақ түріңіз» [Шымкент, Азиат, 2005. -87 б.], -делінеді.

Халық, көзкөргендер не дейді?

Әділ, табанды, көргенді, дарынды

Казан университетінің профессоры, ориенталист Н.И.Ильминский: «Григорьев Балғожаны аса құрметтеп, жоғары бағалайтын, ал Ыбырай Балғожаның немересі болғандықтан ғана емес, өзінің жеке басының қасиеттерімен, сондай-ақ дарындылығымен генералдың сүйіспеншілігіне бөленген еді» [Н.И.Ильминскийдің естелігінен], -деп еске алады.

Ыбырай Орынбор бекінісіне оқуға қамқоршысы Жетібай Өтемісұлымен бірге барады. Біраздан соң оның ауылына қайтуына рұқсат етіледі. Ыбырай шекаралық Комиссияның төрағасынан Жетібайдың қасында қала тұруын өтінеді. «Орынбор әкімшілігінің Өтемісұлын үйіне қайтаруға жасаған кезекті әрекеттеріне қарамастан Алтынсариннің үсті-үстіне асқан табандылықпен оны қайтармауын өтінумен болды» [Сүлейменов Б. «Ыбырай Алтынсариннің өмір жолы және қызметі»]. Нәтижесінде әкімшілік Ыбырай қамқоршысын тұрмыс ақысын төлеп, қалдырады.

Б.Сүлейменов Ыбырайдың үздік оқығанын, ол үшін талай рет алғыс та алғынын айтып: «1853 жылғы мамырдың 31-ші жұлдызында жазылған «Сынақ актісінде» үздік үлгерімі мен көргенділігі үшін барлық оқушылар алдында Алтынсаринге алғыс хат жарияланды» [Сонда], -дейді.

«Бір ғана айтарым – ол өте әділ, шыншыл, қай жағынан алғанда да ізгі ниетті, мейірбан адам еді». [А.Мазохиннің Ы.Алтынсарин жайындағы естеліктерінен].

РСФСР –дің педагогика тарихы мен теориясы институтының аға ғылыми қызметкері болған, Ы.Алтынсарин шығармашылығы жайында кітапша жазған А.Ф.Эфиров ұлы ұстаздың кеменгерлігін айта келіп: «Ол нұрлы ақыл, жылы жүрек, көп қырлы дарын иесі болды. Балғын шығынан бастап-ақ бар күш-жігерін, қажыр-қайратын туған халқына қызмет етуге арнады,- дейді. [Эфиров А.Ф. «Өмірі мен педагогикалық қызметі»]. Көшпелі Қазақбайұлының «Қазақ билерінің жұмыстарды тексеретұғын турасынан» деп аталатын мақаласында Алтынсариннің билікті адал да, әділ жүргізгені, халқына жан аямай қызмет етіп, үнемі пайда келтіруді ойлағаны айтылады [«Дала уалаятының газеті», 1894, № 46].

«Біздің әңгімеміз негізінен сөздердің мағынасы төңірегінде өрбитін деп жазады Н.И.Ильминский – Мен тек шет тілдегі сөздердің орыс тіліндегі мағынасын берумен ғана шектелмей, техникалық терминдерге келгенде уақыттың тығыздығына мән берместен барынша кеңінен түсіндіруге тырысатынымын. Ал Алтынсарин болса, асқан табандылықпен тыңдаушы еді. Ол өзінің сүйкімділігінен біздің отбасының қадірлі қонағына айналып та кетті». (Н.И.Ильминский естелігінен)

Ы.Алтынсариннің «Мұсылманшылықтың тұтқасы» кітабын орыс ағартушыларының орыс әрпімен бастыру керек дегендеріне қарамастан, дін уағыздары мен құран сүрелерінің бұрмаланып берілуінен сақтанып араб әрпімен шығаруға күш салуы да табандылығын аңғартады. Сол күрескерлігі арқасында дін сабағы мектепте өзі жазған осы қазақ тіліндегі оқулықпен оқытылатын болады.

Торғайда жаңа үлгідегі мектеп ашуы, оның керек-жарағын алу үшін ауыл-ауылды аралап қаражат жинауы, колөнер мектебін, әсіресе қыздар мектебін ашып, жатақханалар салдыруы, сол жолда жеңіске жетуі ізденімпаздық, қайсарлық, табандылық қасиеті мен соның жемісі екені даусыз.

Мейірімді, қарапайым, қамқор

Екі сыныптық Қостанай орыс-қазақ мектебінің оқытушысы Ф.Д.Соколов: Ыбырай мұғалімдермен жылы әңгімелесіп, көпшілік

алдында олардың беделін көтере сөйлейтінін, басқалардан да мұғалімдерге міндетті түрде құрметпен қарауды талап ететінін еске алып, «Ол мұғалімдермен сұхбаттасқанда олардың оқу ісіне деген құштарлығын оята білегін» деп ерекше қасиетіне де тоқталып өтеді... «Алдына қай кезде, қандай жұмыспен барсаң да ол кісі шынайы тілектес болып, ақыл-кеңесін, не көмегін аямайтын. Қазақ халқы оны аса құрмет тұтатын», - дейді.

Соколовтың бұл пікірі Ыбырайдың қазанамасында да қайталанады: «Алтынсарин медреселердің ұстаздарына шын ықыласымен жақын, кішіпейіл болып, солардың зәрулігі болса болысуға даяр болушы еді. Сол себептен олар өзін сүйеші еді, қазақтар да өзіне инабатты еді. Алтынсарин орыстардың әр ғылым-білімдерін біліп, қазақтың бірмінезді, ақылды, данышпан, қазақ халқына хәм Россияға пайдалы бір қызметтегі адам еді».

Ы.Алтынсариннің шәкірті әрі ізбасары Ғабдолғали Балғынбаев та ұстазының уездік басқарманың іс жүргізушісі бола жүріп кейде уездік соттың қызметін, кейде уездік бастықтың орынбасары міндетін де атқарғанын айта келіп: «Осындай үлкен лауазымға ие болып жүрсе де, ол кішіпейіл де, қарапайымдылық танытатын, оған жұрт әртүрлі тілек-өтініштерімен ағылып келіп жататын. Ыбырай келгендермен жылы сөйлесіп, мүмкін болғанынша арыздарын орындауға ұмтылатын» деп оның мейірімділігін парасаттылығын бар ықылас-ынтасымен жеткізеді.

Екі сыныптық Ақтөбе орыс қазақ мектебінің оқытушысы А.А.Мазохин: «Алтынсариннің әкелік қамқорлық, мейірбан хаттары бойыма батылдық ұялатып, молдалардың біржолата бетін қайтаруды ойлады... Молдаға балаларды намазға таякпен емес, шарифаттың күшімен тарту керек дегенді талай айттым, бірақ тыңдар молда болмады» [А.Мазохиннің естелігінен], - деп ағынан жарылады.

«Ол кішіпейіл де қарапайымдылық танытатын, оған жұрт әртүрлі тілек-өтініштерімен ағылып келіп жататын. Ыбырай келгендермен жылы сөйлесіп, мүмкін болғанынша айтқан арыздарын орындауға ұмтылатын». [Ғ.Балғынбаевтың естелігінен].

Педагог-жазушы Спандияр Көбеев те «Орындалған арман» романында алғаш мектепке барғанында байлар кедейдің баласы деп аты-жөнін оқушылар тізімінен сызып тастағанда оқуына Ыбырай Алтынсарин көмектескенін жазады:

«Ыбырай менің маңдайымнан сипап, бетіме үніліп карап:
-Оқисың ба, балам? – деді.

-Оқимын.

-Оқы балам. Жақсы оқы!-деді де, Досмағұлға қарап:

-Тізімнен өшірілген болса, қайта жаз. Кедей балалары да оқу керек. Мына балаға көзіңнің қырын сала жүргейсің. Сірә, әкесі осы елдің мықтыларына жақпай, зәбір көрген адам болу керек, -деді.

Мен оқуға алындым. Сонымен 1887 жылы 10 декабрьде оқу басталды» [Көбеев С. «Орындалған арман», Алматы: Жазушы, 1988 - 85-86 б.].

Қайрымды, жомарт, жанашыр, ізденімпаз

Тұтқасы туған жердің-алтын қазық,
Білдіртсем әр болысқа қағаз жазып.
Сұлтаным Ыбырайдай бар ма төре?
Жыл болды-ау тышқан деген өзі қатты,
Қамақор боп Ыбырайым ашыққанға,
Ас беріп асырап еді көп халықты.
Қазына –сол сұлтаным еккен тары,
Баршаның бес жүз үйлік ашты қарны.
Он тенгеден ақша алды Ыбырайдан,

Жаяулап барып еді жұрттың бәрі. [Мұстапа Қарықбайұлының «Алтынсариннің бәйбішесіне жазған» Ғылым академиясы жанындағы орталық ғылыми кітапхананың сирек кітаптар мен қолжазбалар бөлімі, 777 папка.].

«Оның есігі жұрттың бәріне әрдайым ашық тұратын, қиыншылық кезеңдегі ақыл-кеңесін былай қойғанда, ол жоқшылыққа ұшыраған қазақтарға қарызға ақша беретін, ол үшін кейін өсім талап етпейтін, көп жағдайда қарызын да қайтарып алмайтын. Орыс қоныстанушылары да оны мейірімді әрі адал адам деп білетін». [Ф.Д.Соколовтың Ы.Алтынсарин жайындағы естелігінен.].

Бұл – ұлы ұстаздың дархандығымен қатар қазақы мінезді, қонақжай кісі болғандығын да байкатады.

Ғ.Балғынбаев «Бұлардың үйіне бай да кедей де келетін, алайда бұлардың бәрі де қонақжайлылықпен біркелкі қабылданатын»,-деп келген кісілерді бай, кедей деп бөлмейтінін ерекше атап өтеді.

Ыбырай 1879-1880 жылдардағы торғайда болған ашаршылық пен жұт жайында «Оренбургский листок» газетіне жиі мақала жазып, халқына жанашырлық танытқан бірден-бір адам.

Ы.Алтынсарин публицистикасын алғаш зерттеуші М.И.Фетисов 1879-1880 жылдардың қасында Торғайды жайлаған жұтқа байланысты жайттарды қарытындылап, Ыбырай қазақ халқының тарихи, даму барысында оның алдында тұрған негізгі түйінді мәселелердің бегін ашып бергенін айтып: «Ыбырайдың терең ойлы, күн тәртібінде тұрған толып жатқан проблемалардың бетін ашатын қазақ баласындағы жұт туралы» деген материалы демократиялық қазақ публицистикасының шынайы үлгісі деп бағалайды [Зарождение казахской публицистики. А., КГИХЛ, 1961.].

Ұлы ұстаздың аштық жылдарындағы, жұттан кейінгі халықтың ауыр жағдайына жаны қалай күйзелгенін көзімен көрген шәкірті, әрі жолын қуған әріптесі Ғ.Балғынбаев өз естелігінде Торғай облысы басшыларының жұт болмаған Қостанай жақтан азық-түлік алдыруына мүмкіндіктері жетсе де қолұшын бере алмай ақыры тарап кеткенін әңгімелей келе бұл тығырықтан шығу үшін Ыбырайдың уез бастығы полковник Яковлевпен бірлесіп көктем шыға кірпіштен орыс-қазақ училищесінің ғимаратын тұрғызыуға бел байлағанын баян етеді. «Осы арқылы аш-жалаңаш жұртты жұмысқа орналастырып, күнделікті талшық ететін қаржы табуына көмектеспек болды әрі мектеп үйінің салынып қалуын ойластырды,-деп жазады ол-соның нәтижесінде кедейлердің өздері тапқан аз ғана ақшаға көктем күндері шектен тыс қымбат болса да Қостанайдан әкелінген азық-түлікті сатып алып күн көруіне айтарлықтай жағдай жасалды. Бұл көпшіліктің ажал тырнағынан құтылып аман қалуына себеп болды».

Бұдан кейін Ыбырай бастамасымен Торғай өзенінен балық аулау ұйымдастырылып, халықтың әл-аухаты түзеле бастайды. 1880 жылы жана мектеп те салынып бітеді. Сөйтіп Ыбырай жұрттың сый-құрметіне бөленеді.

Не нәрсеге де құлшыныс, ізденіс, талпыныс керек. «Ізденген жетер мұратқа», «Еңбек түбі -зейнет» деген осы.

«Қазақ қоғамына үлкен дерт, ауыр қасірет әкелген осы бір қиын-қыстау жылдарда Ыбырай қазақ халқының ен жанашыр қамқоры болды» [Дербісалин Ә. Ыбырай Алтынсарин. Өмірі мен қызметі туралы. -Алматы. Қазақстан, 1965.-214 б.].

Ыбырайдың дүниеден өтер сәтінде әкесінен қалған 500 десятина жерді Қостанайда ашылуға тиісті ауылшаруашылық мектебінің қарамағына өсиет етуі де оның өзінің жеке отбасының ғана емес, бүкіл қазақ халқының қамын ойлаған, кейінгі ұрпаққа жанашыр да қамқор жан болғандығын айқындайды.

Я.П.Яковлев: «Мектеп камақоршысы заурад-хорунжий Алтынсариннің адал еңбегі мен шын ықыласы арқасында мектеп аса бір таза, ұқыптылықпен сақталуда. Қазақ балаларының оқу-білімге бірден ден қоюына қарағанда Торғайдағы осы бірден-бір оқу орны жетістіктері мен табыстарға жете беретініне әбден сенуге болады» [Орынбор мемлекеттік мұрағаты, 6- бума, 784-іс. -2008 б.],- деп жоғары баға берсе, 1884 жылы Ыбырай шәкірттері «Алтынсариннің ісінен бүкіл халықтың сипатын, оның рухы мен ақылын, адамгершілігі мен мінезі-құлқын, тұтас алғанда оның барлық бейнесін көреміз»,- деп жазды. [«Оренбургский листок» 1884, №15].

Бет-бейнесі, тұлғасы, киім киісі

«Ы.Алтынсарин орта бойлы, толық деуге келе бермейтін орташа денелі еді, мұның бәрі оның тұлғасына бір жарасымды көрік беретіндей болатын. Бет-бейнесі қазаққа тән дөңгелектеу біткен, толықтау, өңі кара торы да емес, өзінің қонаққа не қазметке киетін паригі түстес ақ сарылау адам болатын, өзіне жарасымды ақсары түсті дөңгелек сақалы мен мұрты болатын» [Ғ.Балғынбаев естелігінен].

«Жас кезінде шашы сиректеу болып, кейін басының кей жерлерінің шашы түсіп қалғандықтан, ол 10-15 күнде бір рет шашын қырғызып тастайтын, осыған орай қызметке парикпен барса, үйде тақия немесе шошақ, жиегі құндызбен көмкерілген жұмсақ кішкене бөрік киетін, үстіне бешпет пен ұлттық шапан, ал іске шыққанда өз бойына жараса кететін қос қайырма жағалы, шұға кара костюмы болушы еді. Аяғына кәдімгі калошы бар етік, ал елге шыққанда киіз байпақ (валенки) киетін». [Ғ.Балғынбаев естелігінен].

Ыбырай дүниеден өткенде ағайыны Бекмағанбет, қыпшақ Көтібар:

«Айбының алатаудың өлкесіндей,
Халқының болдың ғазиз еркесіндей.
Досыңмен қатар жүрсең, жарасушы ең
Мың қойдың алдындағы серкесіндей...

Тұлпарсың тулап туған құлыныңнан,
Сілкінсең от шығушы еді жұлыныңнан...

Мәжіліс, жиын еді жүрген жерің,
Қуанып қалушы еді келеген елің.

Көп нашар жарығына паналаған

Секілді дауыл өтпес асқар белім», -

деп жоқтау айтса, әр сөзінде шындық жатыр: Ыбырайдың қатарынан озық, ісімен Алатаудай биік тұлғалы, дарынды ұйымдастырушы, көшбасшы, атақты би Балғожадай текті кісінің ұрпағы екендігі, дархан пейілді адам болғандығы рас. Жоғарыда сол қасиеттерін дәлелдеуге ұмтылыс жасадық. Ыбырай сонымен бірге өнерлі, өнерлі жандарды жақсы көріп, өзі де домбыра шертіп, ән салған. «Өнер алды-қызыл тіл» деп, шешендікті жоғары бағалап, ел алдында ділмарлығын да таныта білген.

«Ыбырай ерекше бір сенімді де әсерлі үнмен сөйлейтін. Дауысында да құлаққа жағымды әуезділік болатын. Мейлі орысша, мейлі қазақша сөйлесін, одан сөзшендік пен шешендік аңғарылатын. Ол әңгіме айтқанда жұрт зейін қоя тыңдайтын». [Ғ.Балғынбаев естелігінен].

Сейдахмет Бейсенұлы, Күдері Жолдыбайұлы, Ақмолда Орынбайұлы, Нұржан Наушабайұлы сияқты ақындармен қоян-қолтық араласып, олардың өлеңдеріне сын пікір білдіріп, жөн сілтеп отырған. Бұл – өнерге, мәдениетке, әдебиетке деген жанашырлығы. Оны ауыз әдебиеті нұсқаларын жинап бастыруы нақтылап, дәлелдей түседі.

Психолог-ғалым Құбағұл Жарықбаев: «Бар өмірін ағарту, тәлім-тәрбие саласына сарп еткен, осы қызметті өз өмірінің негізі арқауы деп ойлаған үлкен жүректі ұстаздың адам жанын нәзік сезетін, аса сезімтал психолог болғанына шүбә келтіруге болмайды», -десе, Мұсатай Ақынжанов «Ол қазақ сахарасында тұңғыш рет дүниетану мектебін ұйымдастырды», - дейді. Ақын Ғафу Қайырбеков Ыбырай Алтынсариннің өз халқы үшін сан алуан салада қайраткерлік көрсеткенін айтады.

Иә, Ыбырай қыры сан-алуан. Ол-халық жүрегінен мәңгі орын алған данышпан, ардақты да асыл бейне.

Қонақжайлылығы

Ыбыраймен замандас, дос-жаран, ағайын болып араласқан адамдар естеліктерінде оның отбасымен аса қонақжай болғанын, қазақтың салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын қатты ұстанғандарын айтады.

Ұстаз басқа халық өкілдерімен де жиі бас қосып, оларды қонаққа шақырып, оларға өзі де қонаққа барып тұрған. Қонақта Ыбырай өзін

еркін ұстап, жиналған қауымның көңілін табуға тырысқан. Лауазымды жоғары болса да қарапайымдылық танытып, бірімен тең сөйлесе білген, домбыра тартып, ән де салған.

Ыбырайдың үйінде бірнеше рет барып, жақсы қарым-қатынаста болған 91 жастағы Хасен Сәбитұлының аузынан жазып алып Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорына 1947 жылы Мәриям Хакімжанова тапсырған «Алтынсарин өмірінің кей сәттері» деп аталатын қолжазбада қонақжайлылығы, ояз Крейсмерді қонақ етуі, Крейсмердің қонаққа шақыруы егжей-тегжейлі сөз болады [«Ана тілі», 21 қараша, 2002. -10 б.].

Балғынбаев та «Ы.Алтынсарин туралы естелігінде» мерекелерде ұстазының үйіне барып тұрғанын, Ыбырайдың жары Айғанис бауырсақ пен шай беріп, түскі тамаққа ет асатынын, бұл үйге бай да, кедей де келетінін, алайда үй иелері бай, кедей деп бөлмей, бәріне бірдей қонақжайлылық көрсететінін айтады. «Ыбырай қазақша тұратын,-деп жазады ол. – Жейтін тағамдары жылқы, қой, сиыр еті еді. Тамақты сырмақ, не кілем үстіне төселген көрпе үстіне отырып (өздеріне де, сыйлы қонаққа да дастарқан жайып) ішетін. Үй шаруашылығын әйелі Айғанис түгелдей өзі басқаратын. Ы.Алтынсарин шаруашылық пен үй ісіне араласпайтын, өзінің қызметін ғана біліп, үйге әр түрлі тілекпен келген қонақтармен сөйлесіп отыратын. Орыс меймандары мен әріптес-қызметтестерін, тағы басқа сол сияқты дос-жарандарын жұмсақ диваны мен креслосы, орындықтары бар кілем төселген қонақ бөлмеде немесе жұмыс бөлмесінде қабылдайтын. Мұндайда орысша стол жайылып, қазақша ет берілетін, келгендердің өзі де дала адамдары секілді қазақша күткенді ұнатып отыратын» [Алтынсарин тағылымы, -Алматы: «Жазушы» 1991. -364 б.].

«Білім» ғылыми-педагогикалық журнал №1 (76) 2016. -85-90 б.

ЫБЫРАЙ ДҮНИЕТАНЫМЫ

Ислам дінінің бүкіл түркі халықтары мен басқа да ұлттардың, ұлыстардың дүниетанымына әсер еткені даусыз. Солардың арасында қазақ халқының да сан ғасырлық қалыптасу тарихында мәдениетіміз бен әдебиетіміздің өркендеуіне ислам дінінің қосқан үлесі зор. Оны салт-дәстүріміз бен әдет-ғұрыптарымыздан, халықтың қара өлеңдері мен макал-мәтелдерінен айқын аңғаруға болады.

Ыбырайдың өмірге көзқарасын қарастырғанда түркілік дүниетаным сабақтастығын, ол өмір сүрген әлеуметтік мәдени ортаны ескере отырып талдап-таразылай түскен абзал. Әйткені ол құдай жоқ деп зар қақсаған кешегі Кеңес дәуірінде өмір сүрген жоқ.

Егемендігімізді алдық, мешіттер бой көтеруде, медреселер, жоғары оқу орындары ашытуда, жастар дінге мойын бұра бастады. Енді Ыбырайға жана көзқарас қалыптастырып, оны кейінгі ұрпақ санасына сіңіру біздің парызымыз. Ыбырайға бәріміз де борыштымыз!

Ыбырай атасы Балғожаның қолында өсті. Қазақы тәлім-тәрбие алды. Көргені - намаз оқып, ораза ұстаған Алланың ақ жолындағы адамдар, естігені – Құран, Ислам шариғаттары-заңы. Тоғыз жасында Орынбор Шекара комиссиясы жанынан қазақ балаларына арналып ашылған жеті жылдық мектепте оқыды. Онда Орынбор мешітінің ахуны Ғұсман Мұсаұлы мұсылман дінінің иман-шарттарын құлағына құйды. Құранды бүкіл оқылу ережелерін сақтан оқуға үйретті. Араб, парсы, татар тілдерінен белгілі шығыстанушы Мірсалық Бекшораұлы сабақ берді. Сөйтіп ол құран сүрелерін өзгелерге түсіндіре алатын дәрежеге жетіп, дүниетанымы да қалыптаса түсті.

Ыбырай Алла Тағаланың хақтығын мойындағанымен көзсіз, соқыр сенімге берілмей, шындыққа жүгінді. Бұл жағынан Ұлы ұстаздың дүниетанымы ұлы ақын Абай Құнанбаев дүниетанымымен астасып жатады. Ыбырай да, Абай да Көкбай Жанатайұлының сөзімен айтсақ, «діннің негізін, мақсат-бағытын ғана алып, соны ақиқат діні етіп қолданған» [Жанатайұлы К. «Абай шын мағынасындағы мұсылман еді» «Қазақ әдебиеті және мемлекеттік тіл», 10 желтоқсан, 2015. -2 б.].

Бұл ойды Мұхтар Әуезов «Ол діннің құдайына иланады. Енді соның көп сипаттарын өз оқушысына баяндап береді. Сол баяндауында үнемі адамдық жақсы қасиеттер жағын айырықша екішеп, терумен болады. Ендеше бұл сөздің түп мазмұн-мақсаты-

адамды жақсы етіп шығаратын қасиет, сипаттарды жеткізе түсу. Моральдық философияның, педагогикалық мұраттардың негізін діндегі негіздермен қабыстырып бермекші» [Өуезов М. Абай Құнанбаев. Алматы. Санат, 1995.], -деп толықтырып, айқындай жеткізеді.

Ыбырай шығармалары туралы да осы пікір-пайымды айтуға болады. Ұлы ұстаз да ислам дініндегі тәң, қоршаған орта, рухани тазалық, тәлім-тәрбие жөніндегі Мұхаммед пайғамбардың өсиет хадистерінің мән-мазмұнын өзінің педагогикалық ой-пікірлеріне арқау етіп алған.

Ыбырай да, Абай да елге пайдалы адам балғысы келді. Бұл бір Аллаға деген сенімнен туындаған жүрек калауы. Өйткені адамзаттың ардақты елшісі хазірет Мұхаммед Хадистерінде: «Ең жақсы адам-басқаға пайдасы тиген адам», -дейді. Ыбырай мен Абай сөздерінің бір-бірімен қабысып, үндесіп жатуының сыры – екеуінің де сусындаған бастау бұлағы – қасиетті құран, Мұхаммед пайғамбардың хадистері.

Ыбырайдың дүниетанымы- түркілік дүниетаным, сенімі- хақтың діні. оны бір ғана «Өсиет елендерінен»-ақ байқаймыз:

«Жаратты неше алуан жұрт бір Құдайым,

Тең етті бәрімізге күн мен айын».

Ақынның осы екі тармақ өлеңін оқығанда оның «Мұсылманшылықтың тұтқасы» кітапшасындағы мына сөздер еріксіз еске түседі: «Бұл – үстіміздегі шет-шегі жоқ көк, күндіз болса дүниені жарық еткен күн, кеш болса күлімсіреп тұрған ай, жұлдыздарменен бұл дүниені айналып жатқан шеті жоқ мұхит, теңіздері һәм таулардан таза жауһардай жытырап аққан өзендері, ішінде неше алуан мақұлықтар, балықтарыменен, астымызда біздің дүниеміз атанған жер – қазып қарасақ астында алтын, күміс, мыс, бақыр, темірменен һәм үстіне қарасаң алыстан тұманданып көрінген, ішіне кірсең жапырақтары жайқалып, дүниеге хош иістер жайған биік орман ағаштар, һәм мың түрлі патшалы, патшасыз жұрт болып тұрған азаматтар мұның бәрі де жалғыз теңдесі жоқ, ұқсасы жоқ бір құдайдың барлығына, бірлігіне һәм кәміл жаратушы халық – кәдір екендігіне дәлел болса керек».

Көріп отырсыздар, Ыбырай дүниетанымында да бәрін жаратқан құдіретті күшті бір Алла. Адам да, жан-жануарлар да, аспан мен жер де Құдайдың туындылары. Осы ойын өлеңінде жалғай түсіп ол:

«Адамның адам біткен баласымыз,

Қайсың бөлек тудың деп айырайын»,-

дейді.

Құран Кәрімде «Адам ата» хикаясында: «Алла екі күнде байтақ жерді жаратты. Жер үстіндегі тау-жоталарды жаратты»,- делінеді.

Одан кейін Алла Тағала балшықтан Адам атаны – Сапиолланы (Адам атаның шын аты) жасады. Оған жан салды... бойына білім сіңірді... Адамзат атаулы сол Адам ата мен Хау ана ұрпақтарымыз, яғни Ыбырай айтқандай, «бір адамның баласымыз».

Мұны қазір ескере береміз бе?! Бар адамзат Ыбырайша ойласа жер бетінде соғыс болар ма еді, болмас па еді?!

«Ислам этикасы (ахлақ) мейірімділік, төзімділік, ықыластылық, шыншылдық, тазалық, жомарттық, бауырмалдық, кенпейілдік, аманатқа қиянат жасамау, ар-намысты сақтау, уәдеде тұру сияқты көптеген жалпы адамзаттық құндылықтарды қамтиды» [«Қазақстан мұсылмандарының тұғырнамасы», Астана 19-ақпан, 2015. -9 б.]

Ыбырай да елді мейірімділікке бауырмалдыққа, қайырымдылыққа үндеп, ауызбіршілікке шақырады. Ауызбіршілік бар жерде ғылым мен өнер дамып, барлығы өсіп-өркендейтіні анық. Сондықтан да ол:

«Бәріміз бір адамның баласымыз,

Жігіттер, бір-біріне қарасыңыз»,-

деп, ақ, қара, діні бір, діні басқа демей, бар адамзатты бауырмалдыққа шақырады. Бауырмалдық – мұсылман сипаттарының бірі.

Дәуіт-Дауыт пайғамбар аты Құран Кәрімде 16 жерде кездеседі «Талұт», «Талұт пен Дәуіт», «Дәуіттің адасуы» атты хикаяларда оның іс-әрекеті сөз болады.

Ыбырай:

«Пайғамбар бұрынғы уақытта Дәуіт өткен,

Патша боп бұл дүниеге данқы кеткен»,-

деп оны жырға қосады.

Дәуіттің данқты патша екені шындық. Оның бірнеше ұлы болған, алайда олардың бәрі дүниеден өтіп, жалғыз ұлы Сүлеймен патшалық құрған. «Давид (Дауыт –С.О) қырық жыл патшалық еткеннен кейін өмірінің жетпіс жасында дүние салған. Дамасқиден Египетке және Орта теңізден Иорданнан Шығысқа қарай кететін жерлерді алып жатқан мемлекетті баласына қалдырып кеткен...Соломон (Сүлеймен – С.О) ұлы данышпан аталған» [Косиловский З. Библиейские сказания М., 1969. -305-306. б]. Енді бір деректе «Дәуіт пайғамбар жүз жасқа

келген» [Қожа Ахмет Иассауи «Диуани хикмет» Алматы: Өнер баспасы, 2007. -299 б.].

Ыбырай:

«Отыз ұлым бар ғой деп, көптік ойлап,
Құдайым отызын да әлек еткен.

Жылаған Дәуіт патша тоба қылып,
Өзінің пенде екенін сонда біліп.
Мұнан соң Так-Сүлеймен туды дейді,
Отыз ұлға бір өзін жора қылып».

Дәуіт жасаған қунасына өкініп, Алла Тағаладан жалынып кешірім сұрағаны үшін отыз ұлының орнына отыз ұлына татитын даңқты Сүлейменді береді.

Құранда «Сүлеймен және әйел патша Билегис», «Сүлейменнің парасаты», «Сүлеймен өз әкесінің тахыдында» деген хикаялар бар.

Құран Кәрімде: «Жер бетінде көкірек керіп жүрме» (Исра сүресі, 37), -делінеді.

Ы.Алтынсарин осы қағиданы жастарға тәлім-тәрбие беру үшін әдемі пайдаланған. Тәкәппарлық жарға соқтыратынын, бірақ кінәсін мойындап дұрыс жолға түссе, Алла Тағала кешіретінін ескертеді.

Су – кашаннан тіршілік көзі. Құранда «Бар тіршілік басы -су» деген жиі айтылады.

«Барлық мақұлықты Алла судан жаратты...»

[24 сүре, 45 аят].

Ыбырай:

«Ескендір патша болып дүниені алған,
Қалмаған бұл жалғанда ешбір арман.
Жалғыз-ақ өлмеске айла табамын деп,
Ізденіп, мәңгі суын соған барған».

Ислам дінінде тағдырды мойындау-парыз. Жақсылық та, жамандық та Алладан. Туғанда маңдайыңа не жазылса, сол болады. Оны өзгерту ешкімнің қолынан келмейді. Тіпті пайғамбарлар да бұған дәрменсіз. Ал, асып-тасқан Ескендір патша бар арманы орындальп, дүниені жаулап енді маңдайға жазған тағдырын өзгертпек.

Ескендір-Ескендір Зұлқарнайын-Александр Македонский. Құран Кәрімде оның есімі үш жерде Зұлқарнайын деп аталады. «Зұлқарнайын» деген хикаятта:

«Зұлхарнайын – ұзақ жорықтан осынау бастамашысы суыт тартқан бойы Мағрип деген жерге жетті. Қарсыласқан жауын бұйым құрлы көрмей, жол бойындағы бөген атаулыны тапап өтіп отырды. Шілінгір ыстық, шыңылтыр суық, жолдағы саз батпақ дегендерді елемей, үрдіс ілгерлей берді. Өйткені Алла оған медет бағып етті. Оған қажетті нәрселердің бәрін жеткізіп отырды. Оны жеңімпаз етті», - деп оның Алланың көмегі арқылы еткен кереметтері баян етіледі.

«Өсиет өлен»:

«Мәңгілік су ішкенге өлім болмас,
Ескендір мұны сұрап білгені рас.
Су әлкел деп жібереді уәзірін,
Уәзірі қасында Қыдыр-Ілияс», -

деп жалғасады.

Қыдыр-Ілияс туралы Құран Кәрімде «Бір пайғамбардың аты (Екі жерде бар)» делінген. Аты «Ілияс» деп жазылған.

«Ең ежелгісі – аль Хазир мұсылман мифологиясында көптеген қасиеттерді- даналықты, қолшеберлікті, тапқыштықты, мейірімділікті бойына жинаған адамдарды кесапаттардан- өртен, топан судан, жылан, бүйі уынан сақтаушы, береке-бақыт әкелуші қария ретінде бейнеленеді» [Сәтбаева Ш. «Ы.Алтынсарин өрнектерінің кейбір сырлары» «Ыбырай Алтынсарин тағылымы: Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер / Құраст. М.Жармұхамедов. –Алматы: Жазушы, 1991. -278 б.].

Ескендір мен уәзірі – Қыдыр-Ілияс судан ішіп, патша үшін тағы бір кесе су алдырмақ болып тұрғанда көздері бір адамға түседі. Жөн сұрасқанда ол мен де патша едім өлмеу үшін осы суды іздеп келдім. Бармаған жерім қалмады, елім де әбден әлекке түсті. Ақырында «кемдіктің неше түрлі бәрін көріп, Аһ, енді өлім болса маған дедім!». Бірақ Құдай-тағала өлім бермеді, енді дүниені тастап осында келдім, - дейді.

Қыдыр-Ілияс қайтып келіп кеселегі суын Ескендірге ұсынады. Ішейін деп Ескендір енді ұмтыла бергенде су оның аузына бармай қояды.

Мандайға жазған тағдыр өзгермейді! Оны өзгертемін деу-күнә! Құдайға қарсылық-серік келтіру. Автор осыны мегзейді. Ал әділдігі үшін Наушаруан діні кәпір болса да дозаққа күймейді:

«Наушаруан – діні кәпір, әділ өтті,
Дозакқа соның үшін жағылмады».

Наушаруан – ежелгі Иран патшасы. Ыбырай әділдікті ту етіп, «Не болды тәкәшпарлық қылғаны үшін?» деп, өркөкіректікті сынайды.

Аюп- Құран Кәрімде –Әйүп, пайғамбардың аты, құранда есімі төрт жерде кездеседі. Әйүп жайындағы хикаят «Алла Тағала Әйүптің төзіміне сый көрсетті. Байлығын өзіне қайтарды. Рақым қылып бір бала берді. Ол шындығында, адал сенімнің өнегесі еді», -деп қорытындыланады.

Ыбырай:

«Аюпты сегіз жылдай мың құрт жеді,
Болыпты бөлек-бөлек соның тәні.
Мал-жанның өре туған бәрі безіп,
Далада жалғыз жатып, «Алла» деді.

Малды алды, баланы алды, сабыр етті,
Душпандар мысқыл атып жәбір етті.
Разымын не берсен де, Құдайым, -деп,
Бәрін де кабақ шытпай қабыл етті».

Хадис: «Өзіңізге бағынышты тілсіз мақұлықтар жануарларға қиянат жасаудан сақтаныңыз. Мінуге, жеуге жаралғандарының әрқайсысын сол мақсаттарға жұмсаңыз».

Ыбырай:

«Қорлама кем адамды болсаң дана,
Ғаріпті Құдай сүйсе нендей шара?!
Ер болған сиыр бағып Зенгібаба,
Пір болды түйешіден Ойсылқара».

Ақын бұл өлеңінде терме үлгісінде өнеге, өсиет, ақыл, нақыл сөздерді теріп айтып өтеді. Негізгі мақсат-мүдде-жастарға тәлім-тәрбие беру, жақсылыққа жетелеп, жаман әдеттерден жирендіру. Мұны өлеңнің «Өсиет өлеңдер» деген тақырыбы да айтып тұр.

Хадис: «Құдайдан қорық! Азғантай жақсылықтың өзін азырқанба».

Ыбырай:

«Ұмытпа бай болдым деп Бір Құдайды».

Құранда Харұн-Қарынбай арбап-алдап Мұсаны ел-жұртынан алыстатпақ болады. Алайда оны Алла тағала біліп, жат ниетін ашады. Ділі пәк Мұса сыннан өтіп, абыройы бұрынғыдан да бетер арта түседі. Харұнды тура жолға түсіруді ойлаған Мұсаның іс-әрекетінен ештеңе шықпай, әбден түңіледі. Харұнның ел-жұрты жамандыққа

бастауынан құтылу үшін оны мықтап жазалауын Алладан мінажат етіп тілейді.

Алла Тағала оның өтінішін қабыл алады. Байтақ жер бір-ақ опырылып, ойылып түсіп, үйлер құлап қирайды. Алланың алдында Харұнға көмек беруге ешбір адам шықпайды.

Қара жер жарылады да, оның үйін де, мал-мүлкін де жұтады. Оның соңынан ерген оңбаған адамдар да жер астына түсіп жоқ болады».

Атымтай Жомарт-VI ортасында өмір сүрген араб ақыны Хатим Ат-тай. Шығыс халықтарының ауыз әдебиетінде жиі ұшырасатын кейіпкер. Асқан жомарт, кеңпейіл иесі.

«Ыбырай:

Мекенін білемісін қайда қалды,

Жомарттық қылған үшін Атымтайдың».

Хадис: «Адамнан ұялмаған адам Алладан да ұялмайды... Алла Тағаладан шын ұялындар, өйткені сендердің тіршіліктеріңді, мінез-құлықтарыңды Алла Тағала жаратты»

Ыбырай:

«Иманды ер Құдайынан ұялады,

Ұялып Иесінен сый алады».

Хадисте: «Кімде-кім өзіне бір жетімді тәрбиелесе немесе бөтен жетімді кәметке жеткенше бақса, ол адам міндетті түрде жұмаққа барады», - делініп, жарлы-жақабайға, жетім-жесірге, жоқ-жітік адамдарға қайырымдылық жасау уағыздалады.

Ыбырай:

«Ренжітпе пенде болсаң бейшараны,

Кәріп көңілі бір сынған пияла-ды», -

деп шарасыз пенденің көңілін қалдырма деп, оны сынған кесеге теңейді. Яғни қайырымдылыққа, кісінің көңіліне тимеуді үндейді.

Хадис: «Кәсіптің ең жақсысы – өз қолыңмен жасаған нәрсен... Қайыр тілегеннен гөрі қолына арқан алып, орманға барып, ағаш теріп, оны сатып тамақ тапқан артық».

Ыбырай:

«Араз бол, кедей болсаң, ұлықпенен,

Кете бар кесе басың шындықпенен!

Қорек тап, бейнеттен де Тәңірің жәрдем,

Телмірме бір адамға мұңлықпенен!»

«Жүсіп-Зылиха» жайындағы аңыз, Шығыста көп жырланған сюжет. Көпке белгілі, Құранның 12-сүресінде «Жүсіп» әңгімесі әңгімелердің ішіндегі ең жақсысы... [Қыраубаева А. «Ғасырлар мұрасы», 1988. -40 б.]

Ыбырай:

«Мақтанба сұлуың деп ажарыңа,
Ажарсыз адамдарды ал назарыңа
Зылиха, Жүсіппенен сұлу өткен,
Тұрмаған ажал ара ажальыңа!»

Хадис: «Не нәрсенің бәрі де тіпті, шексіздік пен дарындылық та Алланың әмірімен болады».

Ыбырай:

«Ит үрер жақсыға да, жаманға да,
Қылмағы бірақ залал Құдайдан-ды!»

Ыбырайдың аса бай халық мұрасы – өлең-жырлар мен мақал-мәтелдерінен, ертегілерінен сусындап өскені, оны ел арасынан жинап «Қазақ хрестоматиясы» кітабына енгізгені баршаға мәлім.

«Өсиет өлеңдерінде» сол ауыз әдебиетін негізге алып, кейбір үлгілерін шығармаларында орынды пайдалана білгені де байқалады.

Халық әдебиетінде сиыр пірі – Зенгібаба, қой пірі –Қамбар ата, түйе пірі – Ойсылқара. Ыбырай «Ер болған сиыр бағып Зенгібаба, пір болды түйешіден Ойсылқара» деп, балаларға осы екі түлік атасының діни философиялық мән-мағынасын ашады.

Ислам дінінде «Пір» - қодап қорғаушы рух. «Рух» - сөзінің мағынасы «жан», «күш», «Исра» сүресінің 85 аятында: «Әй, Мұхаммед! Сенен рухтың не екенін сұрайды. Айт: Рух Раббымыздың әмірінде, (Бұл жайында) сіздерге өте аз мағұлмат берілген», - делінеді.

Ауыз әдебиетіндегі төрт түлік туралы өлеңдерде «Шағаладай құрты бар, Шопан ата баласы», «Шүйде жалды, желкелі, Сексек ата баласы», «Буыны бар сыртылдақ, Зенгі баба баласы», «Қашқандарды қоймаған, Жылқышы ата баласы», «Шешіп үйін жүктеген, Ойсыл қара баласы» [«Асыл сөз», «Жалын», 1987. -28 -34 б.] - деп балаларға түсінікті болу үшін «Пір» демей «Атасы» деп алған. Өсиет те - үгіт, насихат. Автордың негізгі айтпағы – «Бейнетсіз рахат жоқ», «Мал баққанға бігер», «Еңбек ер атандырар».

Қара өлең:

«Төмендеуі адамның тіпті оңай,
Жүріп тұрған басынан тайса бағы».

(«Қара өлең», 73 б.)

Ыбырай:

«Бақ тайса ерге дәулет құралмаған».

Қара өлең:

«Жолдас болсаң жаманмен жарға жығар,
Жазатайым аяғың шалыс болса».

(«Қара өлең», 67 б.)

Ыбырай:

«Достарың, дұшпан түгіл, табалайды
Аяғың бір нәрседен шалыс болса».

Мандайдағы бақ та, астындағы тақ та, байлық та мәңгілік емес.

Қара өлең:

«Шаттық пен қайғы арасы бір-ақ қадам,
Тағдырдың пендесі жоқ жылатпаған
Өкінбе өткен іске, үміт үзбе,
Бақ та жоқ, байлық та жоқ тұрақтаған».

Ыбырай:

«Мактанба бақыттымын деп бағыңызға,
Қартаймақ қиын сауда тағыңызда.
Іске аспай бақ-дәулеттің қалуы оңай,
Басыңнан бағың тайған шағыңызда»

Ыбырай да, Абай да Ислам құндылықтарымен қатар Батыс, Шығыс, Еуропа, әсіресе орыс классикалық әдебиетінің нәрін бойларына сіңіріп, олардың ағартушылық ілімін өз дәстүрлеріне үйлестіре жүргізді.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, ұлы педагог Құран мен Хадистердің балаларға тәлім-тәрбиелік мәні зор тұстарын шығармаларында орнын тауып әдемі қолдана білді. Ыбырайдың осы әдіс-тәсілі қазір де мектептер мен жоғары оқу орындарында пайдаланылса, жас ұрпақ дінінен, ділінен, тілінен, әдет-ғұрып, салт-дәстүрінен алшақтамас еді.

ЫБЫРАЙ ХАТТАРЫН ҚАЙТА ОҚЫҒАНДА

Ұлы ұстаздың ақыл-ойы, пайым-парасаты, бар болмысы хаттарында:

Ақтөбе екі сыныптық орыс-қазақ мектебінің мұғалімі А.А.Мозохинге жазған бір хатында: «я, айтпақшы, мен Сізге бір кішкене сөгіс берейін деген едім,- деп жазады. –Сіз маған жазған

хатыңызды «Ұлы мәртебелі» деп лауазымнан бастайтын сұмдығыңыз не? Достар арасында және олардың хаттарында лауазым айтылушы ма еді? Ондай сөздермен мені ендігері ұялтып, қызартып жүрмеңіз, әйтпесе мен де Сізге хатымды «сіздің ұлы мәртебенізге» деп жаза бастайтын боламын» [1882, 22 январь].

Бұл – кішіпейілділік. Кішіпейілділік – Алла Тағаланың пендесіне берген ерекше мінез-құлқы. Мұхаммед пайғамбар бір хадисінде: «Кім кішіпейілділік көрсетсе, алла оның мәртебесін өсіреді. Ал, кімде-кім көкірек қақса, Алла Тағала оны мұрнымен жер сүздіреді», -дейді.

1884 жылы 14 сентябрьде Н.И.Ильминскийге жазған хатында: «Ал енді құдай басыма не салса да мен күшімнің жеткенінше туған еліме пайдалы адам болайын деген негізгі ойымнан, талабымнан еш уақытта да қайтпаймын. Құдайым тек адам баласының жауыздық қылықтарына қарсы тұруға, нахақ жала-жапсардың күйігінен арманда кетпеуге дем берсін», -деп Алла Тағаладан медеет сұрайды. Бұл сөзі әрі оның елі үшін басын бәгеге тіккендігінің дәлелі. «Менің оқу жұмыстарым, құдайға шүкір, жаман жүріп жатқан жоқ», -деп Алшаға рахметін айтады. Екі-үш сөйлем ішінде үш рет құдайды ауызына алады. Бұл да Ыбырайдың хаққа сенгендігінің куәсі. Адамзаттың ардақты елшісі Хазірет Мұхаммед (с.ғ.с.) хадистерінде: «Ең жақсы адам –басқаға пайдасы тиген адам» дейді. Ыбырай елге пайдалы адам болғысы келеді. Хадисте: «Алла Тағалаға құлшылық ет! Аллаға ешкімді теңестірме» делінсе, Ыбырай сол қағиданы ұстанып, Құдайға жалбарынып, күш-қуат беруін сұрайды.

Ол тұста еліне пайдалы адам болудың өзі қауіпті еді. «Отандастарына пайда келтірейін деп аға сұлтан болғысы келген» Шоқанның да, халық қамын жеп «мыңмен жалғыз алысқан» Абайдың да тосқауылға тап болып, тауы шығылған. Ыбырай да солардың кебін киді.

1862 жылы 26 январьда Н.И.Ильминскийге жазған хатында: «Бір хатыңызда Сіз менің хатымды басқаларға көрсетіп едім олардың бәрі де сені мақтады депсіз. Қайырымды Николай Иванович! Маған олардың мақтауынан не пайда бар?» - деп қынжылады. Осы хатында «Менің бұл жағдайымда құдайым маған көмек етсе, және дәрменім жетсе, мен азды-көпті қазақ халқына ғана пайдалы бола аламын, ал басқа ұлттарға, халықтарға, әрине, түк пайдам болмайды», - дейді. Яғни, Ыбырай бос мақтанды жек көреді, бір ұлтқа ғана емес, бар халыққа жанашыр, пайдалы адам болуды аңсайды.

Педагог ақынның бұл арман-тілетін «Өсиет өлеңдеріндегі»:

«Адамның адам біткен баласымыз,
Қайсың бөлек тудың деп айырайың»,-

деген жолдардан да аңғару қиын емес.

Н.И.Ильминскийге 1864 жылы 16 мартта жолдаған хатында «Кейін паракор болып шықнаулары үшін оларға адамгершілік жағынан да әсер етуге бар күшімді салып отырмын,-деп жазады. – Күлесеніз күле беріңіз-мен кейбір оқудан бос уақыттарымда оларға ресми түрде молда да болып қоям; сөйтіп оларға дін тарихынан білгенімді айтып, оған басқа да пайдалы және түсінікті әңгімелерді де қосып айтамын».

Мұсылман дінінде пара беруші де, пара алушы да күнәһар. Хадисте: «Пара алған адамды, пара бергенді және ортадағы делдалды Алланың қарғысы атсын», «Пара берген де, алған да отқа күйеді» делінеді.

Мұхаммед пайғамбар хадистерінде тазалықты – тән тазалығын да, жан тазалығын да ардақ тұтып, оны үнемі насихаттап отырады. Тән тазалығы жалпыға белгілі жайт, жан тазалығы – рухани тазалық; тақуалық, ықылас, әдептілік, туралық, сенімділік, үнемшілдік, жылы жүзді болу, терең ой (тафәккүр), кішіпейілділік, тәуекел, табандылық, жомарттық, даналық (хикмет), жақын адамдармен қарым-қатынас жасау.

Ислам дінінің таралуына қазақ жерін толық жаулап алғанша Ресей империясы еркіндік беріп, қамқоршысы болғансыды. Ыбырай сол кезеңде өмір сүрді, дінінен безген жоқ! Ыбырайды атеист етіп көрсетуге барынша тырысқан кешегі кеңес дәуірі! Сол кезеңде жазылған мына бір пікірді оқып көріңізші:

«Алтынсарин дүниетанымының мән-маңызын анықтауда оның ислам мен халық діншілдігіне қарсы күреске арналған қызметі мен творчествосының бір қыры ерекше назар аудартады. Алтынсариннің ағартушылық және дінге қарсы қызметі өзара тығыз байланыста болды, сондықтан оның біреуін заңды нәтиже және екіншісінің жалғасы ретінде қарастыру керек. Ол діннің қазақ қоғамы өмірінде ерекше орын алатындығын байқады. Сонымен бірге қазақ халқының өз бетімен діншіл еместігін, үстем таптың күштеуімен енгендігін мойындады».

Ыбырайды атеист етіп көрсету коммунистік қоғам салтанат құрған заманда жазылған басқа еңбектерде де кездеседі. Бірақ дәл мына мақаладағыдай белден басып, бұра тарту байқалмайды.

Біз Ыбырайдың барлық шығармаларын; өлеңдерін, әңгімелерін, хаттарын, мақалаларын қайта-қайта оқып, ислам дініне қарсы айтылған бірде-бір пікір таба алмадық. Қайта оның «Қазақ хрестоматиясы» құранға, Мұхаммед пайғамбардың хадистеріне негізделіп жазылғанына көз жеткіздік. Енді хаттарын қайта оқып, мұнда да касиетті Құранға, Мұхаммед пайғамбар хадистеріне сәйкес келетін ой-пікірлер барына куә болып отырмыз. Әрине, Ыбырайдың мақсаты дін тарату емес еді. Алайда оның дін тарихымен таныстырып, ислам құндылықтарын жас ұрпақ санасына сіңіруді ойлағаны айдан анық.

Ыбырай Ислам дініне емес, жүйесіз, мағынасыз кітаптарды оқып, бір бағытта –яғни, тек шариғат үкімдері туралы мәселелерді үйреніп сыңаржақ тәрбие алған шала сауатты татар, Бұқар медреселері шәкірттерінің ауыл балаларына молдалық жасауына қарсы болды. Осы жайды ескертіп: «...шариғат, мысалы, әртүрлі ғылымдарды, өнерді қай халықтан болса да үйренудің керектігін ешбір жерде теріс демейді», -дейді-ол – түрлі «фәндерді», басқаша айтқанда әртүрлі ғылымдарды, есепті, медицинаны және астрономияны (ғышму-хисаб, ғышму-тып, ғышму-хаят, уә афлах) оқуға тіпті міндетті екені дәлел бола алады». [И.Н.Ильминскийге жазған хатынан].

Ұстаздың бұл айтып отырғаны Мұхаммед пайғамбар хадистеріндегі «Қытайдан болса да білім ал, себебі білімді болу әрбір мұсылман үшін міндетті» деген қағидаға дәлме-дәл келеді. Шындығында да ислам діні тарихында аттары бүкіл әлемге таңылған, білім мен ғылымның дамуына баға жетпес үлес қосқан даньшпандар жетерлік. Дәрігер әрі философ – Ибн Нәфис (1210-1288 ж.ж.), дәрігерлердің ұлы ұстазы Ибн Сина (980-1037 ж.ж.), химия ғылымдарының ұстазы Жәбір Ибн Хайян (737-813 ж.ж.), әлеуметтану ғылымдарының негізін салушы Ибн Халдун (милләди 1332-1406 ж.ж.), оптика ғылымдарының негізін салушы Әл-Хасан ибн Әл-Һәйсәм (милләди 965-1039 ж.ж.), алгебра ғылымының негізін салушы Әл-Хорезми (милләди 775-835 ж.ж.), қазақ топырағынан шыққан ұлы ғұлама Әл-Фараби (милләди 775-835 ж.ж.), ұлы философ әрі даңқты астроном Әл-Бируни (милләди 973-1048) т.б соның айғағы. Олар әлем білім, ғылымның дамуына үлкен әсер етіп, мән-мазмұнын мәңгі жоғалтпас еңбектер жазып қалдырған.

Ислам діні ешқашанда білім мен ғылымының дамуына бөгет болған емес, қайта оны насихаттап отырған. Хадистерге жүгінейік:

«Білімді игеру – әрбір мұсылманның міндеті. Дүниедегі жаратылыстың барлығы білімді игерген адамның күнәсін кешіруді өтінеді...Бір сағат ішінде білімді игеру бір түнді жалбарынумен ұйқысыз өкізгеннен артық. Бір күн бойы білім үйрену үш ай ораза тұтқаннан жақсырақ...Білім үйрену ғибадаттан да артық және ол діннің де тірегі».

Ыбырай «Облыстық басқарманың мынадай нөмерлі бұйрығы бойынша» деген сияқты ресми сөздерді жаттаудан не пайда болмақ? [Ильминскийге хатынан], -деп, мектепті бітірген балалар жан-жақты білім алу керегін алға тартты. Шала сауаттылықты ұнатпады. Ал Ресей империясының қазақ жерінен мектеп ашудағы мақсаты облыстың әкімшілік кеңселерінде қызмет істейтін тілмаштар ұсақ чиновниктер дайындау болатын. Олар қазақ балаларының терең білім алуынан ұлттық саналарын оятып, өзімізге қарсы қойып аламыз деп сескенді. Ұлы ұстаз алған бетінен қайтпады, бірақ бұл ісі үкіметке ұнамады. Сондықтан да ол Ильминскийге: «менің өз ойым және істеп жүрген ісім үкіметтің ұстаған бағытына толық сәйкес келетін болғандықтан, бұрын мен қажетті жерінде бастықтардың өздері де қолдайды ғой деп сенуші едім; бірақ бұған да сені беруге болмайды екен». [1884, 14 сентябрь] –деп күйзеле жазды.

Ыбырай 1889 жылы 15 июньде В.В.Катаринскийге жазған хатында ауырып жүргенін, дәрігерлер қарап, дәрі-дәрмек беріп емдеп жатқанын, алайда жағдайы әлі жақсара қоймағанын айтып: «Өзімді бір Құдайға тапсырдым, тағдырда жазылғаннан артық ештеңе болмайды ғой», -дейді. Бұл – нағыз мұсылманның сөзі. Өйткені: Құранда: «Алла сендерді де, сендердің іс-әрекеттеріңді де жаратты» («Сафат сүресі, 96-аят»), - делінсе, пайғамбарымыз (с.а.у.): «Адамға ананың құрсағында жатқанда Алла Тағала не жазса, сол болады», - деген. Қазақ «пешенесіне жазылған» дегенді жиі айтады. Пешене парсы тілінде – маңдай. «Әлімсақтан», «баяғыдан», «ертеден» деген сөздердің бір баламасы -(синонимі) «бесенеден». «Бесенеден белгілі» дегендегі бесене де осы «пешене» - Тағдырды мойындау мұсылман үшін-парыз.

1885 жылы 26 октябрьде А.А. Мозохинге жазған хатында «... бір араб философы бақыттылық пен байлық неде дегенде – «ынсантылықта» деп жауап берген екен: міне, осы ақылды алыңыз», - дейді.

Алла елшісінің хадистерінде: «Алланың бергеніне қанағат қылу – бұл берекеттің ешқайда кетпейтінінің кепілі» деп көрсетілген.

Жоғарыдағы Ыбырайды атеист етіп көрсететін мақалада «Мұсылманшылықтың тұтқасы» кітабы да, «Өсиет өлеңдері» де Ислам дініне қарсы жазылған деген пікір айтылады.

Ұлы педагог хаттарындағы, өлеңдері мен әңгімелеріндегі айтылған ойларды өз пікіріне икемдеп, тіпті Қ.Бисембиевтің Ыбырайдың дінге көзқарасы жайындағы дұрыс пікірлерінің өзін теріске шығарады. Сөйтіп Ыбырайдың дінге көзқарасын кешегі Кеңес дәуірінің солақай саясатына бұрып, діннің бітіспес жауы етіп көрсетеді. [«Ыбырай Алтынсарин көзқарасы» // Ыбырай Алтынсарин тағлымы (тағылым ғой. Кітапта осылай жазылған –С.О.) Әдеби-сын макалалар, зерттеулер. –Алматы: Жалын, 1991. -293-310 б.б.].

Кітап 1991 жылы жарық көрген. Жинақ соңында «зерттеу осы жинаққа арнайы жазылды» деп көрсетіліпті (382 б.). Осындайды ұлы бабамыздың:

Аласы ағайынның аландатты,
Көре алмай көп ішінен жамандатты,
Шоқынды, кірес тақты, кәпір болды деп,
Келгенін ауызына айтып бақты

Надандық қандай қызық қарап тұрсаң,
Көңілі соқыр көрмейді көзге ұрсаң,
Бабын қалай табасың бұл қазақтың,
Басқа тебеді, жаныңды құрбан қылсаң.

Бар айыбым баласын оқытқаным,
Орыстың біліміне тоқытқаным.
Орыссыз кеңімейді өрісің деп,
Айтқанымнан атандым «кәпір-залым», -

деген өлең жолдары еске түседі. Тірісінде айтылған осындай өсек-аяннан әлі күнге дейін арыла алмай жүрміз.

Біздің айтпағымыз –мұндай мақалаларды жинақтарға қосып, жастарымызды жолынан адастырмағанымыз абзал.

М.Әуезов Ы.Алтынсариннің қалың елге адамшылықты ем қылғанын айтып: «Кейде дін өсиетін үлгі қылып ұстайды. Зар заман ақындарының ішінде дін сарынын шығарып, дін мейманалығын ұстанатын ақын-Алтынсарин» демеп пе еді?! «Өсиет өлеңдерінің» екі шумағын мысалға келтіріп: «Дін сарынының келетін өсиеті тәкәппар болмау, сабырлы болу әділдікпен иесінен ұялу, иман байлығын жиюға тырысу осы үлгінің барлығын дін жақсыларының өміріндегі

мысалдармен айтады»-деп Алтынсарин өлеңдерінің діндегі адамгершілікті үлгі етуімен құнды екендігін де айтқан М.Әуезов болатын [Әуезов М. Қазақ әдебиеті тарихы Алматы: Ана тілі, 1991. - 218-219 б.б.].

Ыбырайдың Н.И.Ильминскийге 1882 жылы 12 сентябрьде жазған хатын оқып көріңіз.

«Сонымен, бірінші жағынан, халықтың өз дінін білу жөніндегі талабын, бұл талапты ешбір шарамен тоқтатуға болмайтынын еске ала келіп, екінші жағынан, осылай болған соң қазақ жастарына өзінің ана тілінде жазылған, мұсылман дінінің негізгі рухына толық сай дін оқытуға негізгі құрал бола алатын оқу құралын жасап берудің қажет екендігін еске ала келіп, мұның үстіне мүмкін болғанынша, біріншіден, қазақ жастарының дін жөніндегі түсініктері теріс бағытқа түсіп кетпеуі үшін, ал екіншіден, қазақтың жазба тілінде татар тілінің орынсыз етек алуына жол бермеу үшін (бұл – қазақтарды татарландырудың ең сенімді тәсілдерінің бірі ғой), мен соңғы кезде Мұхамбет шарифатын үйрене бастап, осыған қоса жіберіліп отырған оқу құралын құрастыруға кірістім».

Ұлы ұстаз өзінің алға қойған мақсат-міндетін тайға таңба басқандай етіп жазып көрсеткен емес пе?! Ыбырайдың бұл ойлары тіпті кеше ғана айтылғандай, бүгінгі күн талабына да сай келеді. Өйткені кей жастарымыз жат ағымдарға ілесіп, ата-баба дәстүрін сыйламайтын болып барады.

Ыбырай бұл оқулықты жазудағы мақсатын одан әрі де түсіндіре түсіп, құдай алдындағы парызын әрбір мұсылман білуге міндетті екенін, қазақтардың орыс әрпін жатсынатының, сондықтан да міндетті түрде араб әрпімен шығару керектігін ескертеді. Кітап неше бөлімнен тұратынын да айтып, олардың мән-мазмұнын таныстырады.

Бір Аллаға сыйынып бар ғұмырын халқының қамын ойлаумен өткізген Ыбырай Алтынсарин парасат-пайымы жоғары ұлы тұлға. Ол діннен безді деу – жала! Ислам дінінен безу- Ыбырай үшін ділінен, әдет-ғұрпынан, салт-дәстүрінен, бар болмысынан, түп-тамырынан ажырау. Өйткені, Батыс, Шығыс, Еуропа мәдениетінен нәр алып, қай істе де шындыққа жүгінгенімен де оның дүниетанымы-қарапайым қазақы түркілік дүниетаным.

«Егемен Қазақстан», 11 наурыз. 2016. -11 б.

Первая казахская школа в Оренбурге.

22 августа 1850 года.

ЫБЫРАЙ ОҚЫҒАН МЕКТЕП ЖӘНЕ ОНЫҢ ШӘКІРТТЕРІ

Патша өкіметі Орынбор шекара комиссиясы жанынан отаршылдық аппараттың төменгі буындарына хатшылар мен аудармашылар даярлау мақсатында қазақ балаларына арналған жеті жылдық мектепті 1844 жылы ашуды ұйғарыпты. Алайда кейбір жағдайларға байланысты бұл іс кейін шегеріліпті. Сол себептердің бірі Шекара комиссиясының төрағасы А.А.Григорьев кейін өзі мойындағандай, қазақтардың татарлардан этнографиялық жағынан ешқандай айырмашылығы жоқ, діні мен тілі бірдей деп санап келгендері екен. Осы жайтты баян етіп комиссия төрағасы жүз жиырма жол бойы барлық санақ жұмыстарын татар тілінде кәміл сеніммен жүргізіп келгендерін, бұлары испандықтарға италян тілінде немесе италяндықтарға испан тілінде, сербтерге поляк тілінде, поляктарға серб тілінде жазған сияқты болғанына өкініш білдіреді. «Тағы да бір біздің қателігіміз,-дейді В.В.Григорьев – Қырғыздарды (Қазақтарды –С.О) Мұхаммед дінінде деп ойладық, ал өткен жүз жылдықтарда олар шаман дінін ұстанған» дейді. [Григорьев «Русская политика в отношении к средней Азии» Исторический очерк. –СПб. 1874. -5 с.]

1844 жылдың 14 маусымында дайындалған Орынбор шекаралық комиссиясы жанындағы қазақ балалары оқитын мектепке басшылық

жасау жөніндегі нұсқаудың бірінші-екінші параграфтарында оқушылардың қазақ сұлтандары, би, старшындары мен карапайым отбасынан шыққандарының барлығы үкімет қарауына беріліп, мектепке тәрбиеленушілер қабылдау екі жыл сайын 22 тамызда жүргізілуі керектігі айтылған.

Ереженің осы параграфында патша өкіметінің мектеп ашудағы басты мақсаты қазақтарға орыс тілін таратып, қабілетті адамдардан жергілікті шекара басқармасына қарайтын сұлтан правительдер мен Ордадағы дистанция бастықтары жанындағы хат-қағаз жүргізушілерді дайындап шығару екендігі көрсетілген.

Нұсқаудың үшінші параграфында ордалықтар балаларын мектепке орналастыру үшін билеуші сұлтан мен Орынбор шекаралық комиссиясына өтініш берулері тиіс екендігі көрсетілсе, төртінші параграфында мұсылмандық ғибадатты атқарушыны Орынбор рухани мұсылмандар жиналысы таңдап, шекаралық комиссия ұсынысымен Орынбор әскери губернаторы бекітуі тиістігі, бесінші параграфында сабақ беретін мұғалімдерді орыс және татар тілдерін, көркем жазу мен арифметиканы жетік меңгерген Орынбор Неплюев кадет корпусы оқытушылары мен осы оқу орнында білім алғандар арасынан, немесе Қазан университетін бітірушілер қатарынан таңдап, оларды Орынбор әскери губернаторы рұқсатымен бекіту керектігі көрсетілген.

Тергеу ісі мен кеңсе қағаздарын жүргізу оқытушыларын Шекаралық комиссиясы шенеуніктері қатарынан, солардың ішінде хатшылар арасынан комиссия төрағасы тағайындапты. Сондай-ақ гимнастика сабағын өткізу де жоспарланып, оған мұғалім Неплюев кадет корпусынан шақыртылыпты [Орынбор шекаралық комиссиясының жанындағы қазақ балаларына арналған мектеп туралы ереже көшірмесі // Орынбор орталық Мемлекеттік мұрағаты, 6-қор, 10-тізімдеме, 561/2-іс].

Орынбор шекаралық комиссиясының жанындағы қазақ балаларына арналған жеті жылдық мектеп туралы ережеде (14 маусым, 1844) мынадай пәндер оқытылуы керектігі көрсетілген: ислам заңдары, орыс тілі, оқу, таза жазу мен грамматика; Арифметика және есеп шотта санау тәсілі; татар тілі, іс жүргізу тәртібі және орыс тілі мен татар тілінде іс қағаздарын жазу.

Татар тілінен колледж хатшысы Бекчурин, орыс тілі мен арифметикадан титулярлық кеңесші Костромитинов, Мұхаммед заңынан Орынбор мешітінің ахуны Ғұсман Мұсаұлы сабақ берген.

Дүйсенбі, сейсенбі күндері сабақ 9⁰⁰-де басталып, сағат төртте, сәрсенбі, бейсенбіде сабақ сағат 9⁰⁰-де басталып, 11⁰⁰-де аяқталған. Сенбі, жексенбі күндері сабақ 9⁰⁰-де басталып, сағат төртте аяқталған. [Орынбор шекаралық комиссиясының жанындағы қазақ балаларына арналған мектептің сабақ кестесінен // Орынбор орталық мемлекеттік мұрағаты 9-қор, 9-тізімде, 10-іс.].

Аптасына өтетін 20 сабақтың сегізі орыс тілінде, алтауы татар тілінде жүргізілген.

Қазақ тілі атымен жоқ. Бұдан XIX ғасырдың 50-80 жылдарында қазақ даласында татар тілінің іс-қағаздар тілі болғанын, қазақ тіліне мән берілмегенін аңғару қиын емес. Шәкірттерге араб, парсы татар тілдері оқытылатын. Бұл пәннен белгілі шығыстанушы Мірсалық Бекшораұлы сабақ беретін. Мектеп оқушылары ислам дінінің барлық қағидаларын, заңдарын біліп, құран сүрелерін басқаларға түсіндіре алатындай жағдайға жеткізілетін. Мектептің ашылу салтанаты жайында А.В.Васильев «Торғай облысындағы халық ағарту ісі және оның қазіргі күйі туралы очеркінде»: «Шекара комиссиясы жанындағы мектеп 1850 жылдың 22 августы күні салтанатты түрде ашылды, оған қырғыздардың барлық игі жақсылары, оқушылардың ата-аналары мен өзге туған-туысқандары қатысты, олардың бәріне мектепте қонақасы берілді, сол қонақасыға Орынбор қаласының барлық білікті адамдары қатысты,- деп жазды, - 23 күні қырғыздарға арналып, қаланың сыртында, халықтық мереке өткізілді, онда ат жарыс, күрес, жаяу жарыс өткізілді, қонақасы берілді; түнге қарай фейерверк жағылды, оған дала тұрғындары таң-тамаша болып қарады» [Орынбор, 1896. -37-38 б.б.].

Мектепті ұйымдастыру, оқуға бала алу кезінде туған қиыншылықтарға орай Ережеге қосымша нұсқау шығарылды. Онда Ереженің кейбір параграфтары түсіндеріледі. Мәселен, Ереженің он екінші параграфында мектепке оқушылар алу туралы «Ұлы мәртебелі патша ағзам бекіткен Ереженің он екінші параграфының негізгі нұсқасы бойынша Шекара комиссиясы жанындағы мектепке негізінен қазақ балалары, онда да көбінесе ата-аналары патша өкіметіне қызмет еткен, немесе оған адал берілгендігімен көзге түскендердің балалары алынуы керек» делінген тұсына: «Мұны қазақ балалары, сұлтан, би, старшын балалары деп, сол сияқты қарапайым қазақтардың балалары деп түсіну керек, тек үкіметке адал берілген адамдар болсын» деген түсінік берілді.

Мектепке оқушылар жинау ісін сұлтан правительдер жүргізді.

Бақылаушылар жалақысы – 400 сом; орыс тілі, көркем жазу, арифметика мұғалімінің жалақысы – 250 сом; татар тілі мұғалімінің жалақысы – 250 Мұхаммед заңдарынан оқытушы ахунның жалақысы – 100 сом; екі үнтер – офицер әрқайсысы 80 сомнан 160 сом алып отырған. Барлық жалақы мөлшері жылына күміс 1110 сомды құрады.

Тәрбиеленушілерді қамтамасыз ету үшін: тамаққа әрқайсысына 36 сомнан бөлгенде 1080 сом, киімге әрқайсысына 25 сомнан 750 сомды құрады. Барлығы – 1830 рубль. Жылу мен жарыққа, қызметкерлер жалдауға және басқа да шығындарға – 1000 сом. Штатқа бөлінген жалақының жалпы көлемі: 3940 сом болды.

Оқу құралдары Халық ағарту министрлігі тарапынан қамтамасыз етіліп отырды. Бірақ сонымен бірге оқу орнының жарғысы бойынша мұғалімдер губерния туралы, оған қоса егін шаруашылығы жайындағы мәліметтерді қосып, тарихи, метеорологиялық, топографиялық және статистикалық жазбалар жүргізуге міндеттенді.

Оқуға Орынбор өлкесінен 30 оқушы қабылданды. Олардың аты-жөні, неше жаста, кімдердің балалары екендігі Орынбор шекаралық комиссиясы жанындағы қазақ балаларына арналған жеті жылдық мектеп туралы ережеде таблица жасалынып берілген:

№	Аты - жөні	Жасы	Кімнің балалары
1	Ибрагим Алтынсарин	11	Әскери старшина Балғожа Ямгурчи немересі
2	Едіге Айтокин	12	Дистанциялық басшы Айтоқының ұлы
3	Глеумұхамед Саматов	12	Самат Абулғазы сұлтанның
4	Юсуф Кулукаев	12	Кулукай Жанибеков (қайтыс болған) сұлтанның
5	Исмаил Хисамутдинов	13	Құрметті қазақ Хисамуддин Байгилевтің
6	Ихсан Хисамутдинов	12	Құрметті қазақ Хисамуддин Байгилевтің
7	Якуп Амангельдин	12	Би Амангелді Баураковтың
8	Нұрым Мұңсызбаев	12	Би Мұңсызбай Сағыровтың
9	Халилулла Құнанов	11	Жергілікті басшы Құнан Тілеубердиннің
10	Мумин Байдосов	12	Қарапайым қырғыздардың балалары
11	Сигизбай Аскартов	11	
12	Жолмұхамед Байжанов	12	
13	Қалджан Қардасов	12	
14	Шаймұрат Күлубеков	13	

15	Исмагил Битазов	11	
16	Шаймурат Көшлербаев	13	
17	Аманжол Ұзақбаев	11	
18	Кұдабай Көлбергенев	14	
19	Жұмагул Жамбаев	12	
20	Бекболат Кунгурбаев	11	Тілеубай Жамантаев бидің туысы
21	Сүлеймен Мұхамедғалиев	11	Орданың батыс бөлігінің билеуші - сұлтаны әскери старшын Мұхамедғали ТЯУКИННИҢ
22	Сагитгерей және	13	Хурунжаго Сұлтан Кусеп Галлия Урманова
23	Әділгерей Кусепғалиевтар		
24	Утебай Бердалин	14	Сұлтан Бердалы Сариевтің
25	Ханшуак Байтоқов	11	Би Байтоқ Айбасовтың
26	Аймұхамбет Чулаков	12	Жергілікті басшы Чулак Айбасовтың

Орынбор орталық мемлекеттік мұрағаты 6 қ. 10-тізімдеме.

Бұл тізімдемеде 26 оқушының аты-жөні бар. Ал қабылданғандар саны - 30, шамасы төрт бала сәл кейін қосылған тәрізді. Өйткені олардың үшеуінің аты-жөні мектеп бітіргендердің ішінде бар. Олар – Тоқтамыс Қосуақов, Айтмұхамед Дербісов және Мырзағали Бахтияров, ал төртіншісін таба алмадық.

Орынбор өлкесінің отаршыл әкімшілігі мектеп оқушыларының тұрмыс-салты мен дәстүрін мейлінше сақтауға ұмтылыс жасап, оқу жағдайын да қазақтардың көшпелі тұрмысына бейімдейді. Сөйтіп мектеп ашылған жылдың жазында оқушыларға арнап ішінде керек-жарақтың бәрі бар, ұлттық киім-кешек, көйлек-дамбал, аяқ-киім, кітапханасы, денешынықтырумен айналысатын құралдары, мал дәрігерлік құралдары бар 4 ақ киізден жасалған, 1 қоңыр үй (ас үй) және де бұларға арнап бір үйір сауын биелері мен керемет ертұрманы бар мініс аттарын сатып алды, бұл оларды салт атқа минуте үйрететін әрі қымызбен қамтамасыз ету үшін керек болды.

Екі ай бойы олар Орынбор маңындағы далалы жерлерде (көшпелі тұрмыс жағдайында) оқитын; ал мектепте оқыған кездерінде оларға қазақтың ұлттық тағамдарын беруге барынша назар аударылатын [Сүлейменов Б. «Ыбырай Алтынсариннің өмір жолы және қызметі»]

Мектепте 1857 жылы 20 қазақ баласы оқып шықса, солардың бесеуі - Шахмұрат Құлыбеков (Ақтөбенің Ырғыз ауданынан), Тоқтамыс Қосуақов (Ақтөбенің Темір ауданынан), Нұрым Мұңсызбаев (Қостанайдан), Ибраһим Алтынсарин (Қостанайдан),

Шаһмұрат Көшербаев (Қостанайдан) үздік бітірген. Бұл бес балаға да 1858 жылы 8 қазанда Орынбор жеке корпусы бұйрығымен Муафик – Хорунжий лауазымы берілген (Хорунжий – әскери шен. Оған зауряд қосылса, әскери емес, билеуші).

Қалған он бес оқушы: Аймұхаммед Дербісов (Қостанайдан), Халиолла Қожанов (Қостанайдан), Мерғали Бахтияров (Оралдан), Момын Байдосов (Қостанайдан), Әділгерей Күсенғалиев (Оралдан), Ханшуақ Байтоқов (Оралдан), Сақыпкерей Күсенғалиев (Оралдан), Сегізбай Ақсартов (Қайдан екені жазылмаған), Қалжан Қаржасов (Қостанайдан), Құдабай Көпбергенов (Қостанайдан), Едіге Айтоқин (Қостанайдан), Тілеумағанбет Саматов (Ақтөбеден), Өтебай Бердалин (Оралдан), Сүлеймен Мұхамедғалиев (Оралдан), Жолмұхаммед Байжанов (Қостанайдан) [Орынбор архиві, 6 қор, 10 тізбе, 7325 «а» іс].

Мектепті бітіруге тиіс 20 бала болса, олардың 8-і келесі жылға қалдырылады.

Орынборға Ыбыраймен бірге Жанбайұлы Жұмағұл, Байдосұлы Момын, Амангелдіұлы Жақып, Айтоқаұлы Едіге, Байжанұлы Жолмұқанбет, Мұңсызбайұлы Нұрым, Ақсартұлы Сегізбай, Қаржасұлы Құлжан, Көпбергенұлы Құдабай, Көшербайұлы Шаһмұрат барады.

1859 жылы жана Ережеге сәйкес мектепте оқылатын пәндер көбейтіліп, орыс тарихы, математика, жалпы география, орыс географиясы енгізілді. Мектеп кітапханасы орыс классикалық әдебиет-шығармаларымен толықтырылды.

Сол жылы бұрынғы шекара комиссиясы Орынбор облыстық басқармасы делініп өзгертіледі. Осы басқарма жанындағы мектеп оқушыларының саны қырыққа, 1863 жылы елуге жеткізіледі. Мектеп 1868 жылы 2 желтоқсанда жабылады.

1888 жылдан 1901 жылға дейін Омбыдан шығып тұрған «Дала уалаятының газеті» қазақтардың ұлттық санасын оятатын дерек көздері басылуы себепті, бұл құбылыстан сескенген проф. Ильминскийдің ұсынысы бойынша жабылып қалған еді» [М.Мырзахметұлы], сол сияқты бұл мектептің жабылу себебін де түсінуге болады.

1857 жылы мектепті алғаш 20 бала бітіріп, төртеуі Орынбор шекара комиссиясында қызметке қалдырылады да, көбісі дистанция бастықтарына хат-қағаз жүргізуші болып тағайындалады. 1857 жылы үздік оқыған – Ыбырай Алтынсарин, Нұрым Мұңсызбаев пен

Шахмұрат Құлыбеков жанадан сахарада ашылған мектептерге сабақ беруге жіберіледі. Ыбырай Орынбор бекінісіне (Торғайға), Шахмұрат Орал бекінісіне (Ырғызға), Нұрым Троицк қаласында 1861 жылы қазақ мектебі ашылып сонда жіберіледі. Ильминский Ыбырай жайындағы естелігінде үшеуінен басқа тағы бір адамның мұғалімдікке жіберілгенін айтады, бір-ақ аты-жөнін атамайды.

Ә.Сыдықов Сырдариядағы №1 форт жанында (Қазалыда) және Перовск бекінісінде ашылған мектептерге де осы Орынбор Шекара комиссиясы жанындағы мектепті бітірген адамдар тағайындалғанын айтады, әзірге оларды білмейміз.

Ж.Байжанов оқуды бітірген соң 1862 жылы қыркүйекте Орынбор – Самарск генерал-губернаторының шешімімен Орынбор облыстық басқармасына кіші тілмәш етіп жіберіледі. Бұрынғы звериноголовск бекінісінің маңайындағы өртті сәндіріп, ерлік танытқаны үшін Орынбор және Самарск генерал-губернаторының қолынан шұғадан тігіліп, алтын жалатылған қафтан алады.

Бибісара Мұстафина деген татар қызына үйленеді. [ЦГА РК Ф. И-4. Оп.1. Д.3100. Л.259-262].

Х.Байтоқов 1857 жылы 14 қазанда 8 қазақ дистанциясының екінші жартысының бастығына хат-қағаз жүргізуші қызметіне жіберіледі. 1862 жылы 12 сәуірде 8 қазақ дистанциясының бірінші жартысының бастығы болып тағайындалады. 1864 жылдың 2 шілдесінде Орынбор-Самарск губернаторының тілмашы, 1864 жылдың 20 шілдесінде Орынбор жеке корпусының №201 – бұйрығымен үздік қызметі үшін зауряд-хорунжий шені беріледі. [История Казахстана а русских истогниках XVI-XX веков. VII том. Часть 2. Алматы «Дайк-Пресс» 2006. -278-279 б.б.].

Осы кітапта «Ө.Бердалин төре тұқымынан, жасы жиырмада. Ата-анасымен бірге тұрады. Шыңғырлау өзені бойын жайлайды, қыста зотон корпусының қарсы бетін қыстайды. Орыс және татар тілдерін біледі, 17 июль, 1857 жылы Орынбор Шекара комиссиясы жанындағы қазақ балаларына арналған мектепті бітірген. 8928 номерлі куәлігі бар» [268 б.], - делінеді.

А.Шолақов жайында 269-270 беттерінде «Табын руының Абыз бөлімінен, жазда Шаңғырлау өзені бойын жайлап, қыс Елек қаласы маңында болады, ата-анасының жанында, жасы 22-де, орыс және татар тілдерін біледі. Орынбор шекарасы жанындағы қазақтарға арналғын мектепте тәрбиеленген, үйленген, бір қызы бар», - деп жазылса, кітаптың 267 бетінде Ыбыраймен бірге оқыған

А.Шолаковтың, Х. Байтоқовтың, Ө.Бердалиннің аттары аталады. Бұл ұсыныс-хаттан біз А.Шолаковтың кейін би болғанын аңғарамыз:

«Облыстық басқарманың 1859 жылғы № 12960 тапсырмасына сай әр үй басынан алынатын салықты (төлемді) жинау және де жасырылған мал- мүлкті ашу кезінде көмекшім Айбасовқа қолқабыс еткен ордалықтар- Ханшуақ Байтоқов, Ашықбай Лепесов, Дәулетяр Есенғұлов, Сүлеймен Сұлпин және Байболсын Қарасұновтардың тізімін көрсетілген нұсқа бойынша жіберіп отырмын. Осылардың ішінде, тәжірибесі жетіспегеніне қарамай әсіресе Ханшуақ Байтоқов көзге түсті. Сонысына байланысты ерекше құрметке, тіпті зауряд-хорунжий деген шен беруге болатынын хабарлаймын. Дәулетяр Есенғұлов жөнінде ештеңе айта алмаймын. Ол өткен 1859 жылы көмекшім Нижнеуральск қорғаныс бекетіне барғанда бірге болып, жақсы қырларымен көзге түскен болатын. Оны да наградаға ұсынып жатсаңыздар мен қарсы емеспін.

Менің жолдаған есебімде көрсетілгендей, 1859 жылғы үй басынан алынатын салықты жинау ісіне кете мен серкеш ауылдарына сұлтан Өтебай Бердалин мен би Аймұхамбет Шолақовтарды жіберген болатынмын. Олардың адал еңбектерінің арқасында жиналатын салық көлемі біраз артып отыр. Бұл сапар олар үшін онша қиын болмағанына қарамай, оларға да сый-сияпат көрсетіп, Қырғыз мектебін бітірген балаларына берілгендей зауряд-хорунжий шенін берсеңіздер артық болмас еді. Бұл олардың алдағы уақытта да қызметке деген ынталарын арттырар еді.

Мүмкіндік болса соңғы екеуін де жоғарыда көрсетілген тізімге қоссаңыздар, алғыстан басқа айтарым жоқ».

Аймұхамед Шолақов – даланың Батыс жағы билеушісінің көмекшісі зауряд-хорунжий Шолақ Айбасовтың ұлы. 1873 жылы қазақ альфавитін жасау үшін комиссия құрылғанда оны жасауға Ы.Алтынсаринмен бірге ұсынылған Ержан Шолақовтың інісі.

С.Мұхамедғалиев туралы 347-348 беттерінде бар екен. Әкесі полковник Мұхамедғали Таукинің Орынбор Неплюев әскери училищесін бітіргені айтылып, Сүлейменнің 26 жаста екені көрсетіледі.

Шахмұрат Құлыбеков – Қазіргі Ақтөбе облысы аймағында бірінші рет 1864 жылдың 25 қазанында Ырғызда бастауыш мектеп ашылып, сонда бірнеше жыл мұғалім болған. Мектепте 14 бала оқыған. Мектепте сабақ беруге жағдайы келмегендіктен Шекара комиссиясына тілмаш болып орналасыпты.

Т.Косуақовты оқуды бітірген жылы 1828 қазанда Орынбор облыстық 57 қазақ дистанциясына хат-қағаз жүргізуші етіп жібереді. Сол 1857 жылы 12 желтоқсанда облыс басқармасында практикадан өтіп келіп 1858 жылы 8 қазанда зауряд-харунжий пеніне жоғарлатылады. 1860 жылы 57-қазақ дистанциясының бастығы болып, 1862 жылы 1-мамырда он бірінші дистанцияның бастығы қызметіне ауыстырылады [ЦГА РК.Ф.И-4.Оп.1.Д.3104.Л.1-4].

«...Токтамыс Қосуақовқа бір қақтығыста орыс әскерінің оғы өндірішегінен тиіп содан қаза болыпты, басқаларының қандай қызметте болғандары белгісіз» [Ахмедов Ғ. «Алаш «Алаш» болғанда», Алматы. «Жалын» 1996. -120 – 121 б.б.].

Торғай облысының ауылдары мен қалаларында мектеп ашуға Ыбырай Алтынсарин қаржы жинағанда 4 адамның бірі болып Құлыбековтің 100 сом ақша бергені айтылады.

1887 жылы 15 қыркүйекте Қазақстанда тұңғыш рет Ақтөбе облысының Ырғыз ауданының орталығында бір кластық әйелдер училищесі ашылып, оған алғаш 17 қыз қабылданыпты. 1888 жылы училище жанынан қазақ қыздары үшін 18 орындық интернат ашылған. «Бұл училищеге Қостанай, Торғай, Ақтөбе уездері қазақтарының қыздары да келіп оқыған. Осы училищенің ашылуына Ы.Алтынсарин бастаған қазақ зиялылары атсалысқан. Олардың арасында Әлмұхамед Сейдалиев, Шахмұрат Құлабеков рухани қолдап, қаражаттай да демеушілік көрсетіп отырған» [«Ақтөбе энциклопедиясы», Ақтөбе, 2001. -732 б.].

1859 жылдың қысында Н. Ильминский қазақтың атақты жырауы Марабай Құлжабайұлынан «Ер Тарғын» жырын жазып алып, 1862 жылы Қазанда жеке кітап етіп шығарғаны белгілі. Марабайдың айтуымен жырды татар әрпімен қағазға түсірген осы Ш.Құлыбеков екен. Бұл жайында Н.И.Ильминский Ы.Алтынсарин жайындағы естелігінде былайша сыр шертеді: «1859 жылдың қысында батыс жақтағы Марабай (суырып салма, шешен) жайында естіп, В.В. Григорьевтен Орынборға шақыруын өтіндім. Бірақ жайлы пәтер, қазынаның тегін күтіміне қарамастан дала ақыны өзін бұл жерде тордағы құстай сезініп, қаладан кеткенше асықты. Марабайдың айтуымен Құлыбеков татар әрпімен «Ер Тарғын» жырын әрең дегенде жазып үлгірді.»

Бұл айтылғандардан біз Шахмұрат Құлыбековтің де Ыбырай сияқты қазақ балаларының оқып, білім алуына жағдай жасағанын, мұғалім болғанын, мектептерге үнемі жанашырлық жасап, өз

қалтасынан қаржы-қаражат беріп отырғаның, сауаттылығың байқаймыз.

Ыбырай Торғайда мектеп ашуға 1860 жылы кірісіп, он тоғыз жыл ішінде он бір мектеп ашқан. Бұл оңай шаруа емес. Бір шеті мен екінші шетіне ұшса құс қанаты талатын Торғай облысының ауылдарын қысы-жазы аралап, жалынып- жалпайып жұрттан тиындап ақша жинау үшін шыдам керек. Оның үстіне қараңғы халықтың көбі үмітпен емес, күдікпен қарап, «балаларымызды шоқындырып жібереді» деуі, өзін «шоқынды» атауы жүрегіне инедей кадалады. Түсігендері қолдарынан келген көмектерін аямай, барын ұсынады, отын, кірпіш дайындауына қолұшын береді. Ең сорақысы- чиновниктердің шовенистік көзқарастары, қазақ даласында мектептер салуға қарсылығы, аяқтан шалып, қудалауы, өтірік-өсек қаулатуы... Осының бәріне төзіп, қолға алған ісін тоқтатпауы- Ыбырайдың ерлігі, елін шексіз сүйгендігі!

Қашанда халыққа қызмет етіп, ел үшін еңбек еткен адамдардың ғана тарихта аты қалған. Соның бір дәлелі – мектеп ашып, бала оқытқан, жанқиярлық жұмыс жасаған Ыбырай Алтынсарин мен Шахмұрат Құлыбековтің есімінің ел есінде қалуы. Орайы келгенде айта кетейік, Ы.Алтынсарин білім алған бұл мектепте 1856 жылы Абылхайыр ханның тікелей ұрпағы, Айшуақ ханның шөбересі «Қазақстан тарихының» бірінші авторы Санжар Асфандияровтың әкесі Сейітжаппар Асфанияров та (1889-1939) оқыған. Ерекше қабілетті Сейітжаппар төрт жылдық курсты бітіргеннен кейін репетитор ретінде қалдырылады. Ресей империясы Оңтүстік Қазақстанды өзіне қаратқан соң 1867 жылы Түркістан генерал губернаторының штатында қызмет атқарады.

С.Асфандияров парсы, түрік тілдерін жақсы меңгеріп, жаза да білген. Сондықтан да Түркістан генерал – губернаторының жанында шығыс тілдерінің аудармашысы да болып қызмет істеген. Түркістанның губерниялық ведомстваларындағы «Тұрғылықты халықтың өмірі мен тұрмыс – тіршілігі» атты еңбек жазып, бастырған. Сондай-ақ орыс әскерінің генерал –майор шенін алған айтулы, танымал тұлға.

Осы жеті жылдық мектепті 1864 жылы бітіріп Торғайда Ыбырай Алтынсаринмен бірге мұғалімдік қызмет атқарған Ізтелеу Жақсыбаевтың есімі қазір ұмытыла бастаған.

Ізтелеу – Торғай облысының тумасы.

Ол 1869 жылдың бірінші тамызынан бастап Орынбор генерал-губернаторының бұйрығымен Орынбор (Торғай) бекінісіндегі қазақ балаларына арналған мектептің мұғалімі болып тағайындалады. 1875 жылдың 10 тамызында уездік басқармаға аудармашы етіп ауыстырып, 1893 жылдың 1 қазанында Торғай облысы әскери губернаторының № 66 бұйрығымен Торғай облыстық концеляриясына қарасты Торғай уездік басқармасының жазбаша аудармашысы болады. 1899 жылдың 2 наурызында Торғай облыстық әскери губернаторының №8 бұйрығымен Ырғыз уездік басқармасына тең дәрежелі қызметке (аудармашылыққа) 1899 жылдың 15 тамызында Әскери губернатордың №5 бұйрығымен Торғай уездік басқармасына ауыстырылады. 1900 жылдың 26 мамырында денсаулығының нашарлауына байланысты өз – өтінші бойынша қызметтен босатылады. Денсаулығы жақсара бастағаннан кейін 1903 жылдың 1 желтоқсанында Торғай уездік басқармасына сөзбе-сөз аударма жасаушы болып орналасады. Бірінші әйелі қайтыс болғандықтан екінші рет Қарқұл Түркіннің қызы Жібекке, үшінші рет Бектеген Қауменовтің қызы Қымбатқа үйленген. Екінші Әйелінен 1875 жылы мусым айында туған Нұрахмет атты ұлы, 1888 жылдың он бірінші тамызында туған Марзия атты қызы болған. Ғабдолғали Балғынбаев Ыбырай туралы естелігінде:

Торғайдың Яковлев бастаған зиялы қауымы жыл сайын 1 қаңтарда жаңа жылды Ыбырайдың отбасында қарсы алатынын, бұл жиын-думанға мұғалімдер мен уездік басқарманың тілмаштары да қатысатын айта келіп: «Соның бірі Ізтелеу Жақсыбаев дейтін кісі еді, ол үй иесі мен қонақтар қаншалықты зорлап, өтініп жалынса да, аузына арақ алмайтын І.Жақсыбаев та Орынбордағы қазақ мектебінің курсын Ы.Алтынсариннен екі жыл кейін бітірген», - дейді.

І.Жақсыбаевқа жақсы қызметі үшін Торғай облысының әскери губернаторы 1874 жылдың наурызында мақпалдан тігілген тақия сыйласа, 1875 жылдың 8 қыркүйегінде Орынбор генерал-губернаторы мінсіз қызметі үшін алтын жүзік тарту етеді. 1880 жылдың маусым айында алтын жалатқан сағат, 1882 жылдың 18 маусымында күміс табақ, ал 1883 жылдан 10 наурызында жоғары мәртебенің жарлығымен станиславский лентасына тағылған күміс медальмен марапатталады. 1896 жылдың 26 ақпанында Александр үшінші патшалығының ескерткіші ретінде шығарылған александров лентасына тағылған күміс медальмен, 1897 жылы жалпы елдік санаққа қатысканы үшін қоңыр түсті қола медальмен нағрадалған.

УПРАВЛЕНИЕ

КАВКАЗСКОГО

ВОЕННАГО УПРАВЛЕНИЯ

№ 257
Томск 1864 г.

ВЕРХНЕКАВКАЗСКОМУ

3. Армянскому (Ханурабскому) и Грузинскому
Кавказскому Институту - Бухарнабору.

Генералу

Въ означенныя учреждения
Вашимъ Высочайшимъ повелѣніемъ
дню 28-го августа 1864 г. пред-
ложено, для выработки правилъ
относительно учебной дисциплины
въ казенныхъ и казенно-земельныхъ
учрежденияхъ, въ Оренбургскомъ
и Уральскомъ учебномъ заведеніи,
размѣрностяхъ Кавказскихъ Высшихъ
классовъ Кавказскаго, при командир-
скомъ или въ отъѣздъ по-ручій
о въ формѣхъ 1) и 2) Высшаго Кавказскаго
учрежденія, 3) и 4) Высшаго Кавказскаго
и Кавказскаго, 5) и 6) Высшаго Кавказскаго
учрежденія.

Такъ какъ не успѣвъ 5-го мая
сего года, въ означенныя учебныя
учрежденія, при означенныхъ
при означенныхъ учебныя

ЫБЫРАЙ МЕН АБАЙ

Екі ұлы тұлға – Ыбырай Алтынсарин мен Абай Құнанбаевтың өмірінде де, шығармашылығында да бір-біріне ұқсастық, үндестік көп.

Біріншіден, екеуінің де азан шақырып қойған шын аты – Ибраһим, екіншіден, Ыбырайдың атасы – шынжыр балақ, шұбар төс ірі шонжар Балғожа болса, «Абайдың өз әкесі – Құнанбай, атасы – Өскенбай, арғы атасы – Бірғызбай. Аталарының барлығы да ру ішінде үстемдік жүргізген адамдар» (Әуезов М. А., «Жиырма томдық шығармалар жинағы». «Жазушы», 1985. 20. т. – 26 б.). Үшіншіден, Ыбырай да, Абай да озбыр, зорлықшыл ата жолын қумай, ағартушы-демократтық бағыт ұстаған. Екеуі де жастай зейінді болып өсіп, ана мейірімі мен әже зердесін көкіректеріне құйып жетіледі, орыстың озық ойлы Белинский, Герцен, Чернышевский, Добролюбов т.б. сияқты революционер-демократтарының еңбектерін оқып, олардан үлгі-өнеге алады. Екеуі де Крылов мысалдарының негізінде өлеңдер шығарып, сол кездегі келенсіз жайларды сынап-мінейді. Қазақ халқының болашағын, тағдырын шешуде орасан қызмет атқарған Шоқан, Ыбырай, Абай есімдері әрқашан бірге аталады.

Ыбырай халық қамын жеп «Менің үнемі ұмтылған тілегім – қалай да пайдалы адам болып пығу еді» (Алтынсарин Ы. «Таза бұлақ», А., «Жазушы», 1988. – 198 б.), – десе, Абай да «елге пайдалы, адамгершілігі бар, әділ басшы болсам ғана жақсы адам боламын» деп (Әуезов М. «Жиырма томдық шығармалар жинағы». А., «Жазушы», 1985. 20. т. – 43 б.) «Сахараны басқан қара түн-түнекті қақ жарып, жалғыз қолда жалынды жалғыз шырақ ұстап, халқына бет нұсқап: «Таңың белден батады, күнің сонау жақтан шығады» деп кеткен ақын еді» (Әуезов М. «Абай еңбектерінің биік нысанасы». «Абай тағылымы», А., «Жазушы», 1986. – 6 б.).

Неткен ұқсастық?! Бұл үндестік халқын, ұлтын ұлағаттаудан, ел намысын өз пайдасынан жоғары қойып, оның ілгері басуын мақсат тұтқан ізгі ниеттен «малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» деген жан түкпіріндегі ізгі ойдан туған үндестік. «Заманы бірдің амалы бір». Ыбырай қайтсем жеңілдетемін деп публицистикалық шығармаларына елінің басына түскен ауыртпалықты арқау етіп, газет беттеріне жарияласа, Абай қарасөздерінде халықты бірлікке, татулыққа шақырып, еңбексүйгіштікке үндеді.

Ыбырай «Өнер-білім бар жұрттардың» «Тастан сарай салғызып, айшылық алыс жерлерден көзді ашып-жұмғанша жылдам хабар алғызып» отырғанын айтып, Абай «Ғылым таппай мақтанба» деп халықты өнер-білім үйренуге шақырды.

Белгілі ғалым, жазушы Т.Нұртазин Абайдың орыс классикалық әдебиетінің нәрлі қуатын бойына сіңіруі оның поэзиясына үлкен әсер еткенін, Абай өлең қылған жылдың төрт мезгілі – қазақ поэзиясындағы соны жаңалық екенін айтып: «Рас, Алтынсарин Ыбырай да:

Сәуірде көтерілер нәубет туы,
Көрінер көл шегінде қаз бен қуы.
Бір малы шаруаның екеу болып,
Жайынар жер жүзіне қырдың суы, –

деп жазғытұрым күнді өлең қылғаны бар. Алтынсариннің өлеңі жазғы күнді баяндайды, ырыздықтың молайып, малдың төлдейтінін айтады. Ал, Абайдың жазғытұрғы күнді сипаттауы мүлде басқа: ол баяндамайды, суреттейді, жаздың келбетін бейнелеп, көрсетіп береді» (Нұртазин Т. «Абай және орыстың классикалық әдебиеті». «Майдан» журналы, 1945. №2»), – дейді.

Абай – ұлы ақын, Ыбырай – ұлы ұстаз. Екеуі де орыстың классикалық әдебиетінен нәр алып қанаттанған.

М.Әуезов «Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы» атты монографиясында Ыбырайдың жоғарыда мысалға алынған «Сәуірде көтерілер рахмет туы» деген өлең жазып, қазақ поэзиясында ең бірінші рет реалистік пейзаж жасағанын айтып: «Мал шаруашылығын кәсіп еткен қазақ халқының көктемдегі тірлігін, шаруа салтындағы көркем ерекшеліктерін аса жақсы бейнелеп берді, – дейді. – Бұнда Алтынсарин Пушкин жазған, орыс тұрмысынан алынған жылдың төрт мезгілі турасындағы өлеңдерден көп үлгі алады. Еліктеу түрінде емес, классик ақынның стиліне ден қойып, соның дәстүрін меңгерді. Ыбырай осы көктем жайындағы жалғыз өлеңнің өзімен қазақтың пейзаж жайындағы болашақ реалистік поэзиясын бастап кетті деуге болады.

Абайдың кейін жазылған осы алуандас «Жазғытұры», «Жаз», «Күз», «Қыс» дейтін өлеңдерінің бәрінен біз жаңағы айтылған, Алтынсарин салған тың жолдың түгелімен қабыл алынып, онан да ары көркейіп, дами түскенін білеміз» (Әуезов М. «Жиырма томдық шығармалар жинағы» А., «Жазушы», 1985. 20. т. 212-213 б.).

Ыбырайдың шешесі Аймен халық ертегілері мен жырларын ұлының құлағына жастайынан құйып тәрбиелесе, екі ананы тел емген Абай әжесі Зеренің ертегілерінен нәр алып, анасы Ұлжанның ұтымды сөздерін бойына сіңіріп өскен.

Ыбырай да, Абай да аудармашы. Ыбырай И.А.Крылов мысалдары мен Л.Н.Толстойдың, К.Д.Ушинскийдің шығармаларын қазақшаласа, Абай да И.А.Крыловты, сондай-ақ А.С.Пушкинді, Лермонтовты, немістің ұлы ақыны И.В.Гетені аударды.

Ыбырай да, Абай да Шығыс әдебиетін жақсы білген. Фердауси, Хафиз, Сағди, Науаи, Физуллилер шығармаларынан сусындаған. Екеуі де Фердаусидің «Шахнамасын» қазақша сөйлеткен. Абай «Ескендір» поэмасын жазып:

Осы жұрт Ескендірді біле ме екен,
Македония шаһары оған мекен.
Филипп патша баласы, ер көңілді,
Мақтан сүйгіш, қызғаншақ адам екен,-

десе, Ыбырай да «Өсиет өлеңдерінде» Ескендірді жағымсыз адам етіп көрсетіп, мәңгілік судан ішпек болғанда:

Аһ, деді Қадыр-Ілияс қайтып келді,
Сонда да кеседегі суын берді.
Ішейін деп Ескендір ұмтылғанда,
Су Ескендір аузына бармай қойды,-

дейді.

Абай:

«Түбінде баянды еңбек егін салған...»

2 т. 63 б.

Ыбырай: «... егінді әдет еткен халық қабырға суының бойында әлі көп. Жарлы болып, бөтен кәсібі жоқ кісілер Торғай жағында дереу егінмен айналысады, ерінбей азаптанса, бірнеше жылда түзеліп, халық қатарына қосылады».

«Қыпшақ Сейітқұл»

Абай:

«Алланың өзі де рас, сөзі де рас,
Рас сөз ешуақытта жалған болмас.
Көп кітап келді алладан, оның төрті
Алланы танытуға сөз айырмас», -

десе, Ыбырай Абай өлеңін әрі қарай қара сөзбен жалғағандай: «Бұл кітаптар арасында белгілі зор кітаптар төртеу: Таурат, Забур, Инжил, Фуркан», - дейді. («Мұсылмандық тұтқасы. 4 б.»)

Абай:

«Өкінішті көп өмір кеткен өтіп,
Өткіздік бір нәрсеге болмай жетік.»
(«Өткінішті көп өмір кеткен өтіп...»)

Ыбырай:

«Біз надан боп өсірдік
Иектегі сақалды».
(«Өнер, білім бар жұрттар»)

Абай:

«Балам закон білді деп,
Қуанар ата-анасы.
Ойында жоқ олардың
Шариғатқа шаласы.
Орыс тілі, жазуы-
Білсем деген таласы.
Прощение жазуға
Тырысар келсе шамасы...»
(«Интернатта оқып жүр...»)

1870-1880 жылдары қазақтардан алынған алым-салықтың есебінен Павлодар, Семей, Қарқаралы, Ақмола, Атбасар, Омбы, Қызылжар, Көкшетау қалаларында мектеп-интернаттар ашылған. Бұл оқу орындары қазақ халқының сауатын ашу үшін емес, өзінің ояздық, облыстық әкімшілік кеңселеріне тілмаштар, ұсақ чиновниктер дайындау ниетінде ашылған еді. Сондықтан да Абай олардың бұл ісіне наразылық білдіріп осы өлеңді жазған.

Ыбырай да Абай да Ресей империясының бұл саясатына қарсы. Олар балалардың жан-жақты білім алып, елге пайдалы азамат болуын қалайды. Абайдың «қызмет қылма оязға, жанбай жатып сөнуге», «Ғылым таппай мақтанба» дейтінінің себебі сол! Ыбырай да тайыз білім алысқа апармайтынын мезеп «мектепте оқудан жөнді білім алмай, дұрыс түсінік алмай, олар адам болғансын, қазақ арасына барады да, өздерін көп білетін адам етіп, әсіресе зақуншік етіп көрсетеді. Алған азғантай білімдерін жауыздыққа жұмсайды», -дейді. [Ильминскийге хатынан. 1860, 18 ноябрь].

Абай: «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп...»

Ыбырай:

«Бәріміз бір адамның баласымыз,
Жігіттер, бір-біріңе қарасыңыз».

Орыс тіліндегі шығармаларды да алғаш қазақшаға аударып, халық игілігіне жаратқан Ы.Алтынсарин мен Абай. Бұл дәстүрді «Түркістан уалаяты» (1870-1878) мен «Дала уалаяты» (1888-1902) газеттері де қолдап, әрі қарай дамыта түсті.

Ғасырдан ғасырға жалғасып, ұрпақтан ұрпаққа баға жетпес таусылмас қазына болып келе жатқан ауыз әдебиетін жинаушылардың да алдыңғы қатарында Ы.Алтынсарин мен Абай Құнанбаев тұр. «Халық әдебиетін жоғары бағалаған Абай өзінің шәкірттеріне, жолдастарына тапсырма беріп, ел арасынан асыл мұраны жинатып, оны халыққа таратуға мән берсе» [Ғабдуллин М. «Қазақ халқының ауыз әдебиеті». – Алматы: «Мектеп», 1958. – 19-20 б.б.], Ы.Алтынсарин ақын, жырау Марабай Құлжабайұлынан «Қобыланды батыр» жырын жазып алып, оның үзіндісін «Тайбурылдың шабысы» деп 1879 жылы жарық көрген «Қазақ хрестоматиясы» жинағына енгізді. Осы кітаптағы «Ізбасты», «Қара батыр», «Жиренше шешен» т.б. әңгіме, ертегі, аңыздар, мақал-мәтелдер де ұстаздың халық ауыз әдебиетін сүйіп, одан сусындап өскендігін аңғартады.

Ыбырай мен Абай шығармаларының әсерімен қазақтың жазба әдеби тілі қалыптасып, дами түсті.

Ыбырай да, Абай да қазақтың жалпы халықтың тілін ұлттық әдеби тіл етуге ерен еңбек сіңірген. «Абай Құнанбаев, сондай-ақ Ыбырай Алтынсарин өз шығармаларын белгілі бір диалектіге немесе бірнеше диалектіге сүйенбей-ақ, қазақтың бұрыннан ауызша өмір сүріп келген байырғы әдеби тілінде жазған және грамматикалық нормаларын таяныш еткен. Сонымен қатар, казак әдебиетінің бұл классиктері кітәби тілдік элементтерді де, ауыз екі тілдегі қарапайым сөздер мен диалектілік элементтерді де, өзге тілдерден енген шет сөздерді де жатсынбай, керегінше пайдаланған» (Ысқақов А. «Абай және қазақ әдеби тілі». А., Жазушы, 1986. –311 б.).

Ыбырай «Саны көп сапасы жоқ, сапырылысқан, Он үйге бір би болған келді кезге», – деп өзі өмір сүрген заманның кемшілігін айтып өтсе, Абай: «Бас-басына би болған өңкей кикым, Мінеки, бұзған жоқ па елдің сикын», – деп «надандықты мазак етеді» (М. Әуезов).

Ыбырайдың өз атасы – Балғожа да, нағашы атасы – Шеген де, аталас туысы Наурызбай да би, шешен. Осы сияқты Абайдың да Қараменде, Кенгірбай аталары, қаз дауысты Қазыбек пен Бекболат нағашылары дана, ділмәр адамдар. Абайдың шешесі «Ұлжаңда тұқымының тауып айтқыш қалжыңшылдығы әбден болған. Анда-санда әлдеқалай айтып қалған сөздері қалжың болып, ел есінде

ұмытылмай сақталады. Кесек қалжың, әжуаға да Ұлжан көнтөрлі, созымды, тапқыр болған»(Әуезов М. «Жиырма томдық шығармалар жинағы». А., «Жазушы», 1985. 20 т., –30 б.). Екеуіне де шешендік ана сүтімен дарыған, көрген-білген, тәлім-тәрбие алған кісілері сөзді өнер деп таныған от ауызды, орақ тілді дарын иелері.

Ыбырай уездік басқарманың іс жүргізушісі әрі басқарма бастығының көмекшісі, ол жоқта тіпті уезд бастығы қызметін де атқарған. Яғни, билік айтуына тура келген. Абайдың бірнеше рет «Төбе би», яғни болыстар арасындағы дауларды шешуші болып сайланғаны белгілі.

Ыбырай бір хатында екі немере туысы болыстыққа таласып, он жыл бойы бір-бірімен араздасып жүргенің, сондықтан халық туысқандарың татуластыр деп үміттеніп өзіне қолқа салғанын, бірақ олардың мұның татуластыр дегеніне көнбегенін баяндай келіп: «бұл таласып жүрген адамдарды болыс сайламандар, басқа бір адамды сайлаңдар, деуіме тура келді» («Алтынсарин Ы. «Таза бұлақ». «Н.И.Ильминскийге»– 270 б.), –деп нали жазады.

Келісім бойынша, көпшілік басқа бір беделді ақсақалды болыс сайлайды. Ақыр соңында жаңағы туысқандарының біреуі әр түрлі қас адамдардың тіліне еріп губернаторға, ішкі істер министріне «қызмет адамдарын сайлауға орынсыз қол сұқты... тіпті бұл үкіметке қарсы ойы бар бір социалист болар дейміз, өйткені, бұл іске келіп қол сұғуына басқа себеп болуға тиіс емес еді» деп өтірік қаралауға дейін барады» (Сонда – 270 б.).

Абайдың да болыс болған себебі – елге пайдасын тигізуді ойлаған. «Бірақ оның игі ниетіне ел жуандары жол берген жоқ. Олар Абайдың өзіне өтірік пәле-жала жауып, жарға жықпақ болады. Солардың кесірінен Абай 1876 жылдан 1886 жылға дейін, яғни 10 жылдай сот тергеуінде болып, ақыры өзінің адалдығы және халыққа инабаттылығы арқасында ақталып шыққаны белгілі» («Бекхожин Х. «Абай және «Дала уалаяты», «Тіл және әдебиет» жинағы. А., 1950).

Ыбырайдан Абай төрт-ақ жас кіші. Екеуі бірін-бірі білді ме екен?

М.Әуезов 1870-1880 жылдар шамасында Орынбор, Троицк, Омск сияқты қалаларда аздап бұратана елдердің балаларын орысша оқытатын Неплюев училищесі мен кейін Ыбырай Алтынсариннің талабымен ашылған орыс-казак училищесінің бәрі халық қаражатымен ашылғанын әңгімелей отырып Ыбырай ашқан оқу орны Абай өлеңінде «Интернат» деп аталатынын айтады [Әуезов М. 20 т.

11 б.] Бұл бәріміз білетін «Интернатта оқып жүр, Талай қазақ баласы» деп басталатын өлең екені даусыз. Ыбырай ашқан мектеп жайында өлең жазған Абай Ыбырайды білуі де мүмкін ғой...

Екінші бір жайт – Абайдың «Жазды күн шілде болғанда» өлеңі 1889 жылдың ақпанында (№7) «Дала уалаятының газетінде» жарық көрген. Бұл тұста Абайдың да, Ыбырайдың да көзі тірі (Ыбырай сол 1889 жылы 17 шілдеде қайтыс болған – С.О.) Ыбырайдың Абай өленін оқуы ғажап емес.

1884 жылды «Оренбургский листок» газетінде (№15) Ыбырай шәкірттері мен ізбасарлары «Біздерге, көшпенділер үшін Ы.Алтынсарин қандай қымбат болса, оның шығармалары да сондай қымбат, мұны Россияда зиялы әдебиеттің қандай зор роль атқарғанын білетін адам ғана түсіне алады. Біз Алтынсариннен бүтіндей бір халықтың, оның бүкіл өмірінің ақыл-ойын, рухын, мінез-құлқының бейнесін көреміз», – деп жазды. Сондай-ақ Ыбырайдың 1880 жылдары «Оренбургский листок» газетінде мақалалары жиі жарияланып тұрған. Орысша-қазақша бірдей сауатты Абайдың бұл материалдарды оқымауы мүмкін емес сияқты. Оның үстіне Абайдың елі – Семей Торғаймен аралас-құралас. Торғай – Ырғызбай, Торғайбайлар туған мекен. Мұны өмірден ертерек кеткен Ыбырай білмесе де, Абай білген болар?

Белгілі тарихшы, Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент -мүшесі, Ыбырай Алтынсариннің үш томдық шығармалар жинағын шығаруға атсалысқан Бегежан Сүлейменов те Ы.Алтынсарин мен А.Құнанбаевтың таныстығы күдік тудырмайтынын, олардың творчестволық толысу кезеңдері хронологиялық жағынан тұспа-тұс келетінің, екі ағартушының қазақ жерінің түкпір-түкпірінде танымал болғанын айтып, «Ы.Алтынсарин болса Торғай облысы мектептерінің инспекторы сынды аса жауапты қызметте болды, оның «Қазақ хрестоматиясы» мен «Қазақтарға орыс тілін үйретудің бастапқы құралы» тәрізді кітаптары бүкіл қазақ жеріндегі орыс-қазақ мектептеріндегі оқу құралына айналған, – дейді. – Бұл екі жайттың Абай назарына ілікпеуі мүмкін емес. Сондай-ақ Қарқаралыға көршілес Торғай уезінде өмір сүріп, қызмет еткен Ыбырай да Абай сынды атақты акын әрі «төбебиді» білмеуі мүмкін емес. Оның үстіне олардың поэзиялық шығармалары сюжеттік әрі стильдік жағынан көп жағдайда ұқсас болып келеді» (Сүлейменов Б. «Ыбырай Алтынсариннің өмір жолы және қызметі» «Ыбырай Алтынсарин тағылымы». А., «Жазушы», 1991. – 37-38 б.).

Журналистика тарихын зерттеуші белгілі ғалым Х.Бекхожин де 1950 жылы «Тіл және әдебиет» жинағында жарық көрген «Абай және «Дала уалаяты» («Абай тағылымы». А., «Жазушы», 1986. – 355 б.) мақаласында газетте Ыбырайдың өмірі мен ісі туралы толық мәлімет басылғанын айтып, Абайдың оны оқымауы мүмкін еместігін айтады.

«Ыбырай мен Абай бір-бірін білген бе?» деген сұрағымызға жауапты М.Әуезовтің 1950 жылы 11 сәуірде «Социалистік Қазақстан» газетінде жарық көрген «Ыбырай Алтынсарин – қазақ мәдениетінің зор қайраткері» мақаласынан таптық.

М.Әуезов Абайдың Ыбырайды білгенін, Абайдың өзі қадірлегендіктен Абай қолжазбаларында Пушкин, Лермонтов, Крылов шығармаларынан жасалған аудармаларымен бірге Ыбырай өлеңдерінің де көшіріліп жазылып жүргенін айтып: «Абайдың өзінің тапсыруы бойынша солай болса керек. Бұл тегіннен тегін емес, – дейді. – Бұқар, Дулат, Шортанбай Абайдың қолжазбаларына жалғыз ауыз өлеңмен тұмсық сұғып кірмегенде, Ыбырайдың әрқашан Абай атымен бірге жазылып, жатталып, таралып жүруі бұл екеуінің үні бір, үміті бір, арман-бағыты және болашақ тағдыры бір ақын екендіктерін танытушы еді... Олар кейде баяғыдан бері өткен шөл ғасырлардың соңғы дәуіріндегі зор мұнарадай көрінсе, кейде еңбегі, бағыты бірлікпен айкасып аққан қос өрімдей, шөл өлкені суарып, дән бітіріп айкасып ағып келе жатқан қос өзендей танылды» (Әуезов М. «Ыбырай Алтынсарин – қазақ мәдениетінің зор қайраткері». «Социалистік Қазақстан», 1950, 11 апрель).

Бүкіл қазақ халқына нұр-сәулесін шашып, өлмес, өшпес із қалдырған Ыбырай мен Абай әлемі – парасаттылық пен пайымның, ұлылық пен ұлағаттылықтың ізгілік пен ізеттің, сұлулық пен інкәрлықтың, достық пен туыскандықтың әлемі.

«Қостанай таңы», 21 қаңтар, 2005.

ЫБЫРАЙ МЕН АХМЕТ

Ахмет 1891 жылы Ыбырай Алтынсарин негізін қалаған Торғайдағы екі сыныптық орыс-қазақ училищесінде оқып, тәрбиеленеді.

Ыбырай – ұлы ағартушы. Халық ағарту ісінің де, ағартушылық әдебиеттің де, журналистиканың да негізін салушылардың бірі болса,

Ахмет Байтұрсынов ол жасаған осы абыройлы істердің бәрін жалғастырып, дамытушы, талантты ізбасары.

Халқымыздың кемеңгер ұлдарының бірі Әлихан Бөкейханов 1925 жылы Ахметке хат жазып:

«Алтынсары баласы Ыбырай хақында өзің жазсаң жақсы болар еді. Ол сенің ағаң емес пе? Егер ол қазір өмір сүрсе, сендей болар еді, ал сен ертерек дүниеге келгенде оның ісін жасарың хақ» [Дулатова С. Аманат//Жұлдыз, 1994 № 3-4. – 3 б.], – деп екеуінің бір-бірімен рухани жақындығын, мақсаттарының бір екенін айтып, үлкен сенім артады. Шындығында да, Ыбырай мен Ахметте бір-біріне ұлттық мүддеден туған ұқсастық көп.

Ұлы ұстаз Ыбырай Алтынсарин: «Мектеп – қазақтарға білім берудің басты құралы... Біздің барлық үмітіміз, қазақ халқының келешегі осы, тек осы мектептерде» [Таза бұлақ. Алматы: Жазушы, 1988. – 204 б.], – деп жазса, бұл ойды Ахмет Байтұрсынов «Мектеп жаны – мұғалім. Мұғалім қандай болса, мектебі һәм сондай болмақшы» [Мектеп керектері //Қазақ, 17 май, 1914], – деп әрі қарай жалғастырып, іс жүзіне асырды. 1895 жылы педагогикалық училищені бітірісімен, ұстаздық жолға түсті. Қалың ұйқыдағы қазақ халқын маса болып ызындап, санасына білім құю арқылы оятуды алдына мақсат етіп қойды. Ағартушылық қызмет атқара жүріп оқу-білім, мектеп, оқулық, оқу жүйесі, мұғалім жайында көбірек сыр толғады. Ыбырай Алтынсарин «Облыстардағы оқу жұмыстарының жалпы жайы», «Мектептердегі оқу және тәрбие жұмыстары», «Оқу құралдарының жайы», «Мектептің шаруашылық жайы» деп халық ағарту мәселелері жөнінде толғанса, Ахмет те аға жолын жалғастырып, «Қазақша оқу жайынан», «Оқу жайы», «Оқыту жайынан», «Мектеп керектері», «Орысша оқушылар» деген сияқты келелі мәселелерді қозғайтын мақалалар тудырды. Оларда халық ағарту ісінің мұң-мұқтаждары айтылып, оқу ісін жақсартудың жолдары да көрсетілді.

Ахаңның «Қазақша оқу жайынан» [//Қазақ, 16 май, 1913] мақаласында редакцияға («Қазақ» газетіне – С.О.) мұғалімдерден бала оқыту үшін бағдарлама (автор бағдарламаны әуелі орысша «программа» деп алып, жақшаның ішінде «жосық» деп аудармасын көрсетіпті – С.О.) сұраған өтініш хаттар жиі түсетінін, бірақ әліппеден басқа бастауыш мектептерге арналған оқулықтар әлі де шықпағандықтан, бағдарлама жасау мүмкін емес екенін түсіндіреді.

Баланы оқыту үшін әуелі оларға арналған кітаптарды дұрыстап мәнді-мағыналы, ұғынықты етіп шығару керектігіне тоқталады.

Осы жерде біздің ойымызға сонау егемендік алған алғашқы жылдардағы кейбір келенсіз істер оралады. Оқулық жоқ, бастауыш мектептердің мұғалімдері жетіспейді, соған қарамастан, көптеген ауылдар мен аудандарда, облыстардың орталықтарында, қалаларда бастауыш мектептер ашылып, лезде жабылып қалды. Осының бәрі ойласпағандықтан, алды-артымызды шолып, бүгінгімізге, ертеңімізге көз жүгіртпегендіктен, келте ойлаудың, асығыстықтың салдары. Ұлы ұстаз соны ғасыр басында-ақ «Әуелі біз бала оқытатын кітаптарымызды түзең, сайлап алып, сонан соң неден бастап, неге шейін оқытатынымызға жосық белгілеуге дұрыс», – деп, соқырға таяқ ұстатқандай етіп айтып кеткен екен-ау...

Одан әрі автор әркім өзі маманданған, қолынан келетін іспен айналысқаны жөн екенін айта келіп, мұғалім баланың мінез-құлқын, жан-дүниесін жақсы білетін алам болуы керектігін ескертеді. Болыстардың, билердің, соттардың, дәрігерлердің жіберген қателіктерін, халқымыздың надандығын сынап көрсеткеніміз сияқты бала оқытуда да қандай мін барын айтып, «елді түзеуді бала оқыту ісін түзеуден бастауымыз керек. Неге десек, болыстық та, билік те, халықтық та оқумен түзеледі. Қазақ ісіндегі неше түрлі кемшіліктің көбі түзелгенде оқумен түзеледі. Бұл күндегі үлкендердің көбі біздің жаңалық пікірімізді түсінбей, айтқанымызды тыңдамай, істегенімізге қосылмай отыр. Олар өтіп, кейінгі жастардың да заманы жетер. Жаңалыққа жастар мойын бұрып, қайрылар, халық түзелуінің үміті жастарда. Сондықтан жастардың қалай оқып, қалай тәрбиеленуі – бәрінен бұрын ескеріп, бәрінен жоғары қойылатын жұмыс», – дейді. Қазақша оқып, жаза білгеннен кейін ғана орысша оқуға болатынын, яғни, сәбидің тілі алғаш өз ана тілінде шығуы керектігіне баса, мән бере жазады. Қазақ арасында білім нұрын сеуіп жүргендердің күнгей жағымен бірге көлеңкелі тұстарына да көңіл аударады. Бала оқытып жүргендердің көбісі ноғайлар болғандықтан, олардың қазақша дыбыстарды жақсы біле бермейтінін, қазақ тіліндегі дыбыстарды білмей тұрып қазақ балаларын жанаша оқыту тәсілімен оқытуға болмайтынын ескертеді.

«Екінші кемшілігі, – дейді автор ойын әрі қарай дамыта түсіп, жинақтай айтып – қазақ мұғалімдері де, қазақ ішінде бала оқытатын ноғай мұғалімдері де оқуды дыбыспен жаттықтырудан бастамайтын көрінеді. Ол дыбыспен жаттықтырудың оқуды, жазуды жеңілдетуге

пайдасы көп екенін я білмегендіктен, я білсе де істеп көрмегендік. Дыбыспен балаларды жаттықтыру оқу мен жазу үйретудің негізі, істің басы түзу басталса, барысы да түзу болмақшы».

Ғұлама ғалымның осы пікірі әлі күнге дейін жүзеге аспай келе жатқаны қынжылтады. Кешегі Кеңес үкіметі тұсында да, қазір де балалардың тілі балабақшалардың көбісінде басқа тілде – орысша шығады да, мектепке барған соң қазақша дыбыстарды білмей басы катады. Тілі орысша шыққан бала «К»-мен «К»-ні, «Ғ»-мен «Г»-ні, «Ы»-мен «І»-ні, «Ұ»-мен «Ү»-ні, «Н»-мен «Ң»-ды айыра алмайтынын күнде көзіміз көріп жүр. Бұл тіпті мектепті орыс тілінде бітірген жоғары оқу орындарында оқытып студенттердің де басында бар кемшілік.

Көптеген ата-аналар істің мән-жайына тереңдеп бармай, байыптап қарамай, кінәні балаларын орысша тәрбиелеген өздеріне емес, мектепке, соның ішінде қазақ мектебіне, қазақша оқытатын мұғалімдерге артып, «қазақ мектептері балаларды дұрыс оқыта алмайды, нашар», – деп, балаларын қайтадан орыс мектептеріне апарып оқытып жүргендері аз емес.

Ана тілімізді оқыту жайы қашан да маңызды тақырып болып, күн тәртібінен түспей келеді. Әуелі отбасында қанаттанып, мектепте әрі қарай ұшталмаған тіл балаға да, ұстазға да қиындық тудыратыны кімге де болса белгілі жайт.

«Осы замандағы жан таңқаларлық нәрсенің бәрі де ғылыммен табылған», – дейді Ахмет. Бұл сөз бұрын да айтылған, қазір де айтылып келеді. Әттең, әлі қол қысқа... Ғылымға, өнер-білімге келгенде «Қысқа жіп күрмеуге келмейді», – деп кібіртіктеп, кейін шегінуіміз – елімізді кейін шегіндіріп келе жатқан жоқ па?!

Ахмет Байтұрсынов – ұлтымыздың ұлы ұстазы. Оның әр айтқан пікірі, ойы – бізге жол нұсқап, тығырықтан шығудың небір тәсілдерін үйретеді. Ыбырай Алтынсарин:

Бір Құдайға сыйынып,
Кел, балалар, оқылық
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!
Оқысаңыз, балалар,
Шамнан шырақ жағылар.
Тілегенің алдынан
Іздемей-ақ табылар, –

десе, Ахмет Байтұрсынов:

Балалар, бұл жол басы даналыққа,
Келіндер, түсіп, байқап, қаралық та.
Бұл жолмен бара жатқан өзіндей көп,
Соларды көре тұрып қалалық па?!
Даналық – өшпес жарық, кетпес байлық,
Жүріңдер, іздеп тауып алалық та! –

деп, бүкіл ғылым-білімнің басы – оқу екенін айтып, оның «өшпес жарық, кетпес байлық» екенін ұғындырады.

Ыбырай:

Өнер-білім бар жұрттар,
Тастан сарай салғызды.
Айшылық алыс жерлерден,
Көзді ашып-жұмғанша,

Жылдам хабар алғызды, – десе, Ахмет осы «Оқу жайы» деп аталатын мақаласында:

«Осы замандағы жан таңқаларлық нәрсенің бәрі де ғылыммен табылған. Адам баласын көкте құстай ұшқызып, суда балықтай жүздірген ғылым. Дүнианың бір шеті мен бір шетінен шапшаң хабар алғызып тұрған ғылым, отарба, откемелерді жүргізген ғылым», – деп Ыбырай сөзін талдап, оны дамыта түседі. Сөйтіп, Торғай облысы мен Қостанай уезінде қанша қазақ тұратынын, олардағы мектеп санын айтып, оның тым аз екеніне қынжылады. Қазақ мектептерінде де, оқу ісі жақсы тәртіпке қойылмағанын, Қостанай уезіндегі 132 мектептің 109-ы ауылдық, жалпы қай жерде де қазақ балалары үшін ашылған мектептердің көбі ауылдық екенін, онда оқыған балалар ілгері мектептерге келіп оқымаса, тіршілікке пайдалы білім алып шыға алмайтынына өкініш білдіреді. «Қазақ балалары тәуірірек оқырлық школдарда қазыналық орын аз, өз күшімен оқытуға әркімнің шамасы келе бермейді. Екі класты школдар әр уезде бір-екеуден, одан 30-дан артық қазақ баласын алмайды. Орта һәм жоғары школдарда қазыналық орын бұл кезде жоқтың қасында. Әр облыстың қазақтары үшін университет, институттарда 2-3-тен артық орын жоқ. Бұрынғы ашылған орындар әртүрлі сылтаумен кеміген. Сөйтіп, тәуірірек оқитын орындардың қазағы үшін есігі бекіп, жолы жабылған» [//«Қазақ», 21 апрель, 1913].

Сонау 1913 жылы жазылған осынау мақалада бүгінгі күннің проблемасы да айтылып тұрғандай. Қазір де қазақша мектептердің дені ауылдарда, аудандарда. Қалаларда қазақша мектептер мүлдем аз. Мысалы Қостанай қаласында әлі де қазақ мектептері жеткіліксіз.

Әрине, қазақ мектептерінің қазақтар көп жерлерде – ауылдарда көбірек болуы заңды, алайда, облыс орталықтарында қазақ мектептері ашыла түссе, құптарлық та, қуанарлық та іс емес пе?

Осы секілді жоғары оқу орындарының ақылы болуы да ауыл балаларының әсіресе, қазақ жастарының жоғары білім алуына көп кедергі тудырып отырғаны да жасыратын жай емес. Ахмет ата тіпмен айтсақ «Орта һәм жоғары школдарда қазыналық орын бұл кезде жоқтың қасында».

Автор мақаласы «Қазақ халқында бұл күндегі орысша һәм қазақша оқу жайы осы. Мұнан былай оқу һәм оқыту мәселесі «Қазақта» (автор «Қазақ» деп, «Қазақ» газетін айтып отыр – С.О.) түгел жазылып тұрмақшы», – деп түйінделеді.

Жанашырлықпен жазылған бұл мақаланың да оқырманға айтары мол, ойландыратын, толғандыратын, проблемалық мақала. Кезінде Ахмет көтерген сол түйінді мәселелердің әлі күнге шешуі табылмай келе жатыр.

Бұл жайында жазушы-ғалым Акселеу Сейдімбековтің: «Осы орайда, еліміздегі білім беру жүйесінің барлық сатысына қатысты біздің әрқайсымыздың ең киелі міндетіміз – Ұлы Отанымыздың, ұлтымыздың тарихи-әлеуметтік төл тумасына үндес (аналог) бола алатын, сонымен бірге қоғамымызды шыңдауға ықпал ететін білім жүйесін орнықтыру болса керек, – деген сөзі көкейге қонымды. – Енді мұндай білім жүйесі нақтылы ұлттың, нақтылы мемлекеттің төл болмысымен санасу арқылы еліктесуге болар, ал білім берудің мемлекеттік-ұлттық тұжырымдамасы дегенде, төл тағдырымыз негізгі тұғыр болуы керек» [Жас ұрпақ жеке телеарналар жекеменшігі емес //Қазақ елі, 1999. 18-24 желтоқсан].

Халықтың әл-ауқатына, шәкірттің білім дәрежесіне, таланты мен талабына орай оқу орындарында қазыналық орын көбірек болса, үздіктеріміз ертенгі күннен үмітсіз болмас еді.

Ыбырай Алтынсарин Торғайда, Ырғызда, Ақтөбеде, Троицкіде Қостанайда мектептер ашса, Ахмет Байтұрсынов бүкіл қазаққа мектеп болды. Жаңа мектептер ашудың жолдарын көрсетті. «Қызыл Қазақстан» журналының 1923 жылғы он төртінші нөмірінде: «Школдар ашуға үкіметтің шамасының келмейтіндігі анықталып отыр, үкімет 2116 кісінің ғана расходын көтермекші, ал балаларды тегіс оқытуға 20000-нан артық кісі керек. Сондықтан бір ауылнай не бір болыс ел күш біріктіріп, байға байша, кедейге кедейше үй басына салық салып, сол жиналған салықты оқытушылардың һәм басқа

кызметкерлердің акысына, школдың керек-жарағына (жұмсауға) міндетті болып, жергілікті оқу бөлімдермен договор жасап, школ ашу керек. Ол школдардың жанынан интернаттар ашу керек», – деп жазады ол.

Ыбырай қазақ балаларына лайықтап тұңғыш «Қазақ хрестоматиясын» (1879 жыл) құрастырушы. («Қырғыз хрестоматиясы» деп аталған – С.О.) Бұл қазақтың алғашқы оқулығының шығуы халқымыздың өміріндегі тарихи оқиға еді. Бұдан кейін сол 1879 жылы оның «Қырғыздарға орыс тілін үйретуге алғашқы басшылық» деген кітабы жарық көрді.

Ыбырай бастаған игі істі тағы да Ахмет жалғастырды. «Оқу құралы» (1 кітап, 1912), «Қазақша оқу жайынан», «Баяншы», «Сауат ашқыш», «Жалқылау, айырыңқы әдіс», «Қай әдіс жақсы», «Әліп-би» тағы да басқа оқу-әдістемелік кітаптары соның айғағы. Бұл кітаптар әлі күнге дейін құнын жоймаған, мектептерде пайдалануға болатын бағалы қазыналар. Бұдан басқа да жазу емлесі, оқу-ағарту, терминология мәселелері туралы мақалалары қаншама!

Ыбырай мен Ахмет іс жүзіндегі (практик) ағартушылар. Екеуі де ауызбен айтып, жазып қана қоймай, мектепте өздері сабақ берген. Сондықтан да олар мектеп қажетін жақсы біледі.

Ыбырай Алтынсарин «Қазақ хрестоматиясына» жазған кіріспесінде «Қазақ халқының сауатсыздығынан, қазақ тілінде басылған» бір де кітаптың жоқтығынан оқу орындарының мұғалімдері қазақ тілінің орнына татар тілін пайдаланып жүр. Сондықтан, көзге көрінер ешқандай пайдасы болмаса да, шәкірттерге амалсыздан.. татар тілін үйренуге тура келеді. Екінші жағынан, татардың кітап тілі, бұл тілді татарлардан шыққан оқымыстылардың өздері де менсінбегендіктен, араб, парсы сөздеріне лық толған; ол сондықтан сауатсыз қазақтарға түсініксіз», – деп жазса, Ахмет Байтұрсынов «Оқыту жайынан» [//Қазақ, 11, 21 сәуір, 1912] деген мақаласында «Бұл күнде қазақша оқуда кемшілік көп. Әуелі, оқу құралы кітаптар жоқ. Ноғайша (Торғай қазақтары бұрын татарды ноғай дейтін – С.О.) оқу құралдары қазаққа үйлеспейді», – дейді.

Ахмет «Әдебиет танытқыш» (Ташкент, 1926) атты еңбегінде де шығарма талдағанда Ыбырай өлеңдері мен әңгімелерінен мысалдар келтіреді:

Үміт еткен көзімнің нұры, балам,
Жаныңа жәрдем берсін құдай тағалам.

Атан мұнда анаңмен есен-аман,
Сөйтіп сәлем жазады бүгін саған.

Атаңды сағындым деп асығарсың,
Сабакқа көңіл бөлсең, басылтарсың.
Ата-анаңды өнер білсең асырарсың,
Надан боп білмей қалсаң аһ ұрарсың.

Шырағым, мұнда жүрсен не етер едің?
Кольца құрық алып кетер едің.
Тентіреп екі ауылдың арасында
Жүргенмен, не мұратқа жетер едің?!

Бұл Ыбырайдың «Балғожа бидің баласына жазған хат» деген өлеңі екенін қазір екінің-бірі білсе керек. Осы сияқты Ыбырайдың «Жәнібек батыр» атты әңгімесін де мысалға келтіріп, «Мазмұн түрінің аралас келетін шығарма мысалы жоғарыдағы «Жәнібек батыр» деген сөз» деп анықтама береді.

Ахмет Ыбырайдың «Қайырымды түлкі», «Егіннің бастары» мысалдарын әрі қарай жалғастырушы.

Бұл – қалай да халыққа жетсін, оқысын, түсінсін, ойлансын, оянсын дегеннен туындаған іс. Мәселен Ахмет Ыбырайдың «Қайырымды түлкісін» (12 шумақ) сол қалпында ала отырып, оған өз жанынан:

Жеп қойды құстың жетім балапанын,
Қорықпай-ақ обалынан Түлкі залым.
Қарасаң, ел ішінде аз ба адамдар
Жеп жүрген обалсынбай жетім малын?

Пана боп, өзін сакта, құдіретім,
Кімде-кім балапандай қалса жетім.
Жұмсақ тіл, көңілі қатты залымдардың

Ете көр жетімдерден аулақ бетін, – деген екі шумақ қосып, мысалдың неге жазылып, нені мегзеп отырғанын халыққа түсіндіреді. Осы сияқты Ыбырайдың қазақшалаған «Егіннің бастары» /4 шумақ/ мысалына да:

Айтайын мұның мәнін, балам, саған,
Шырағым, түрін көріп таңданба оған.
Өзгесі төмен қарап бүгілгенге,
Ойлама кем екен деп бәрі сонан.

Және де әкесі айтты баласына:

Сұқтанба құр сорайған қарасына.
Құдайым өзгесіне дән бергенде,
Бұл Бидай дәнсіз қапты арасында.

Бидайлар басы толық иіліп тұр,
Дән берген қожасына сыйынып тұр.
Басында бұл Бидайдың дәні болмай,
Кекірейің, көкке қарап бүлініп тұр.

Елде көп бұл бидайдай адам, – дейді,
Тәкаппар, – оны халық жаман, – дейді.
Қалпы емес тәкаппарлық данышпанның,
Тұтынба бұл мінезді, балам, – дейді, –

деп өз жанынан төрт шумақ қосып. И.Крылов пен Ыбырайдың айтарын халық санасына құйып, анықтай, айқындай түскен.

Жеті шумақ «Қарға мен түлкі» мысалын Ыбырай И.Крыловтан жеті шумақ етіп қазақшаласа, Ахмет он екі шумақ етіп қазақтардың таным-түйсігіне лайықтап қайта жазып шыққан.

Екеуінің де илегендері бір терінің пұшпағы болғандықтан, әрі ой-мақсаттары тоғысып жатқаннан кейін сөздері де қабысып, бірін-бірі толықтыра түседі.

Ыбырай қазақ журналистикасының негізін қалаушылардың бірі болса, Ахмет бұл істі де абыройлы жалғастыра білді, дамытты.

Ыбырай Алтынсарин ұлттық газет шығаруды ойлап 1879 жылы қазақ жергілікті патша әкімшілік орындары алдына ұсыныс хат жазыпты. Ол болашақ газеттің макетін жасап, 45x35 формат көлемінде сегіз бет болып шығатынына дейін көрсетіпті. Газеттің алғашқы төрт беті қазақ тілінде, кейінгі төрт беті алдыңғы төрт беттің аудармасы ретінде орыс тілінде жарық көруі керектігін айтқан. Газет «Қазақ газеті» деп аталуға тиіс екен. Алайда, патша әкімшілігі бұл басылымды шығаруға рұқсат бермейді.

Ұлттық мәні бар саяси-әлеуметтік және мәдени мәселелерді көтеру үшін баспасөздің атқарар қызметінің зор екенін түсінген Ахмет те ұлттық газет шығаруды ойлап, Ыбырайдың мақсат-мүддесін іс жүзіне асырып 1913 жылы биресми ұлттық «Қазақ» газетін дүниеге әкелді. Әлихан Бөкейханов саяси жетекшілік жасаса, өзі басшы, үзентілес інісі Міржақып Дулатов қосшы болды. Газеттің алғашқы кездері негізінен ағартушылық бағытты ұстануы да Ыбырай идеясын

жалғастырып, жандандыра түскендей... «Қазақ» газеті (1913-1918) қатардағы жай газет емес, қазақ зиялыларының оянған сана-сезімінің көрінісіндей, ғұмырнамасындай, еркіндік аңсаған елдің байрағындай еді. Теңдік үшін алпауыттармен айқасқа түскен ерлердің намысын жанып, «оқұртым деп халықтың арын арлап, зарын зарлап, халықтың сөзін сөйлеп, пайдасын қорғай, зарына қарсы тұрып, қарғаға көзін шұқытпасқа» (А.Байтұрсынұлы) бекем бел бұған басылым болатын. Бұл газеттің 1918 жылғы 2 наурызда Кеңес үкіметі жапқанға дейін 265 саны жарық көрді. Бұл басылым туралы Ахметтанудың алғашқы бастаушысы – Мұхтар Әуезовтің «Қазақ – елшілдік ұраны» деп үлкен баға беруі де тегіннен-тегін емес-ті.

Қалай дегенде де Ахмет Ыбырайдың іске асыра алмай кеткен идеяларын әрі қарай дамытушы, заңды жалғасы...

«Саясат», №2. 2003. -13-15 б.б.

ЫБЫРАЙ МЕН ТҰРМАҒАМБЕТ

Ы.Алтынсарин (1841-1889) мен Т.Ізтелеуұлы (1882-1939) өмірінде, шығармашылығында ұқсастық көп. Ыбырай 1850 жылы Орынбор шекара комиссиясы жанынан қазақ балаларына арналып ашылған жеті жылдық мектепте Орынбор мешітінің ахуны Ғұсман Мұсаұлынан дәріс алып, қасиетті кітап Құранды еркін аудару алатын жағдайға жетсе, Т.Ізтелеуұлы алдымен ауылдағы Қожабай, Алдашбай, Ораз, Қалжан сияқты заманының озық ойлы ахундары мен ишандарынан білім алып, кейін сол тұстағы Таяу, Орта, Шығыс және Орта Азия елдерінің ұлық тұтатын, XVI ғасырдан білім ордасы саналып келген Бұхардағы атақты оқу орны - «Мир-Араб» медресесіне түсіп, үш жылдан кейін сондағы «Көкелташ» медресесіне ауысып, осы оқу орнын бітіріп шығады. Сондықтан Ыбырай да, Тұрмағамбет те араб, парсы тілдерін жақсы білген. Шығыс поэзиясында кездесетін бейнелі сөздер мен ұғымдар, теңеулер, баламалар екеуінің өлеңдерінде де көрініс табатыны сондықтан.

Ыбырай, қазақ даласында тұңғыш жаңа үлгідегі мектеп ашып, оның бағдарламасын жасаған, өзі сабақ берген ұлы ұстаз әрі жазушы болса, Тұрмағамбет те ұстаздық пен ақындықты ұштастыра білген талант иесі.

Тұрмағамбет Ізтелеуовтің туғанына 80 жыл толуына орай Әбділдә Тәжібаев пен Мұхамеджан Қаратаевтың бірлесіп жазған

«Өлкемізде өскен өрен акын» деп аталатын мақаласында Тұрмағамбеттің «Шәкірттерге», «Балаларым», «Ұлдарым», «Тәлім», «Адамдық іс», «Қамын ойла халықтың», «Халыққа қайрама тісінді», «Мәнді сөз» өлеңдерінің Ыбырай Алтынсарин өлеңдерімен мақамдас (авторлар осылай мақамдас деп алған - С.О.) екені айтылады [// «Оңтүстік Қазақстан», 10 шілде, 1962 -3 б.]

Ақынның бұл балаларға үгіт-насихат ретінде жазған шығармалары Ыбырайдың «Кел, балалар, оқылық», «Өнер-білім бар жұрттар», «Балғожа бидің баласына жазған хаты» өлеңдерімен үндес.

Ыбырай: «Өнер-білім бар жұрттар

Тастан сарай салғызды» [«Қазақ хрестоматиясы». - Алматы: «Білім», 2003 -10 б.],- десе, Тұрмағамбет: «Пайда көп өмір сүрсең, өнерінде»,-дейді. [Шығ. 1 т. Алматы «Жазушы», 2007.- 47 б.]

Ыбырай: Шырағым, мұнда жүрсең не етер едің?

Қолына құрық алып кетер едің.

Тұрмағамбет: Төр түгіл, төменнен де тимейді орын

Жүрсендер жалқаулықпен жазы-қысы.

[«Балаларым», 1т. 30 б.]

Ыбырай: Бір құдайға сыйынып

Кел, балалар, оқылық!

Тұрмағамбет: Білімге жастай жұмса әлінді. [«Ұлдарым», 1т. 32 б.]

Ыбырай : Ақылыз жанды досым деп

Басыңды қосып сыр айтпа.

Тұрмағамбет: Артықша ықыласың ауғанменен

Сыр айтпа, сынап бұрын көрмегенге. [«Қайтесең де өз халқына қызмет ет», 1т. 40 б.]

Екі ақынның жас ұрпақты оқу-білімге, адамгершілікке, әділдікке шақыратын өлеңдері ғана емес, басқа тақырыптағы жырлары да мазмұндас, бір-бірімен үндесіп, бірін-бірі толықтыра түседі. Өйткені мақсат-мүдде бір, ол - халықты ізгілікке, қайырымдылыққа үндеу, нәр алған бастаулары ортақ- қасиетті Құран, Мұхаммед пайғамбардың өсиет хадистері. Оның үстіне екеуі де, жоғарыда айтқанымыздай, шығыс әдебиетін жақсы білген.

Тәжікстандық әдебиеттанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Абдусаттар Нуралиев «XIX және XX ғасырлардағы тәжік-қазақ мәдени-әдеби байланысы» атты монографиясында: «Атақты «Шахнаме» сюжеттері қазақ ауыз әдебиеті ғана емес, жазба әдебиетінде де кең тараған. Әсіресе, А.Құнанбаев, Ы.Алтынсарин шығармаларында Шахнеменің негізгі

кейіпкерлері - Жәмшид, Ескендір, Анушарван, Рүстем, Бихрам ж.б. есімдері ерекше бір құрметпен аталады» [Душанбе, «Сурушан», 2001. -стр. 86-87],- деп, Ыбырайдың тәжік әдебиетімен байланысын атап өтсе, осы кітабында Тұрмағамбеттің Бұхарада оқығанын, парсы тілін жақсы білгенін айта келіп «Шахнамені» аударғанына айырықша тоқталады: «Т.Ізтелеуов 1936 жылы «Шахнамені» мың жолдан тұратын негізгі бөлігін аударып бітті. Аударма негізгі үш бөлімнен, бірінші бөлім «Жамшиднама» 14 мың жолдан тұрады, екіншісі - «Рүстем-Дастан», 24 мың жол, үшіншісі- «Дарапнама», 4 мың жол өлең. Т.Жүргенов басқарған қабылдау комиссиясы бұл жұмысқа жоғары баға берді» [95 б.].

Ертеден келе жатқан әдеби дәстүрлердің бірі -нәзиралық. Нәзира дәстүрі-бір ақынның жазған шығармасын екінші ақын өзінше қайта жырлау. Жазба әдебиеті өкілдерінен бұл әдісті алғаш бастап берген Ыбырай мен Абай болса, оны әрі қарай тереңдетіп жалғаушылардың бірі «Сыр сүлейі, жыр дүлейі» атанған Тұрмағамбет Ізтелеуұлы. Ол «Шахнамені» осы нәзиралық дәстүрмен қайта, өзінше жырлаған.

Мұхаммед пайғамбардың өсиет хадистерінде: «Егер адамда төмендегі үш қасиет болатын болса, Алла оған ризалық білдіріп, жұмаққа жібереді, олар: әлсіздер мен кедейлерге қайырымдылық; ата-анаға мейірбандылық; өзінің қол астындағылармен жақсы қарым-қатынас және мейірім» [Шымкент, Азиат, 2005. - 3 і б.],- делінеді.

Ыбырай: Ғаріп-қасер, нашарларға камқор болсан,

Сол нашарлар күндерде көмек берер.

[«Өсиет» // Ана тілі, 13 ақпан, 2003. -11 б.]

Тұрмағамбет: Бақ қонып бастарыңа бітсе дәулет,

Көзің сал көкірегі шерлегенге.

[«Қайтсең де өз халқыңа қызмет қыл», 1т. 40 б.]

Мұхаммед пайғамбардың өсиет хадистерінде «Алланың бергеніне қанағат қылу - бұл берекеттің ешқайда кетпейтінін кепілі» [88 б.],- деп жазылған.

Ыбырай: Ғали айтты: -Қанағат ретпенен ете білсең,

Асылына айтқан сөздің жете білсең,

Сол болар дәулет деген, ей, жүһит,

Қанағат бар нәрсеге ете білсең.

[«Өсиет», // Ана тілі, 13 ақпан, 2003.- 11 б.]

Тұрмағамбет: Шайтанға шатып басыңды беретұғын

Нәпсің-жау, көргеніңмен жалғасындай.

[«Жаралған жалған дүние...», 1 т. 108 б.]

Құранда, діни кітаптарда, Ыбырай шығармаларында кездесетін Дәуіт, Сүлеймен, Наушериуан, Лұқпан хакім, Жүсіп-Зылиха есімдері Тұрмағамбет жырларында да ұшырасады:

Ыбырай: Жылаған Дәуіт патша тоба қылып,
Өзінің пенде екенін сонда біліп.
Мұнан соң Так-Сүлеймен туды дейді,
Отыз ұлға бір өзін жора қылып.

(«Өсиет өлеңдер» Қазақ хрестоматиясы. -Алматы: «Білім», 2003. - 89-90 б.б.).

Тұрмағамбет: Дүниядан Дәуіт мұрсал көшерінде,
Жұртының жинап ақсақ мешелін де:
-Өт,-деді-барлығың да -болса ақың,
Тәңірінің таңыла қоймай есебінде.

...Атаның ауытқытпай, ұстап салтын,
Аджассыз атқарды әрбір аңдап, істі.
Жайылып жаһанға аты шағы Сүлеймен,
Қырандай жаңа түлек самғап ұшты.

(Шығ. III том. Алматы: «Жазушы», 2007. -145 б.)

Екі ақын да Сүлеймен патшаны жыр етеді. Тақырып ортақ, ойлары да қабысып, Ыбырай өлеңін ізтелеу жалғап әкеткендей әсер қалдырады.

Шығыста көп тараған жырлардың бірі - «Жүсіп-Зылиха» қиссасы. Жүсіп пен Зылиха махаббаты талай ел ақындарының жырларына арқау болған. «Жүсіп» әнгімесі Құранда да бар.

Ыбырай: Зылиқа, Жүсіппенен сұлу өткен,
Тұрмаған ажар ара ажалына!

[«Өсиет өлеңдері», 92 б.]

Тұрмағамбет: Сияқты ел-Зылиха ертеде өткен,
Өздері - Жұқыпұлы Жүсіп болар.
[«Жақсы адам»... I т. 148 б.]

Ыбырай: «Ескендір патша болып, дүниені алған
Қалмаған бұл жалғанда ешбір арман,
Жалғыз-ақ өлмеске айла табамын деп,
Ізденіп, мәңгі суын соған барған» (89 б.)-
деп, Ескендірдің ішкен адам ғұмырын мәңгілік ететін су іздеуін,
алайда ішпек болғанда су аузына бармай қойғанын айтса,
Тұрмағамбет Ескендірдің аспанға жайған екі алақаны қабірінің

сыртына шығып жатқанын баян етіп, оның қызының аузына мынадай сөз салады:

Деп айтқан: Даналарым, дағдармаңдар,

Атамның ішаратын тұрмын біліп.

-Қолымда, кара, халқым, не бар? – дейді –

Мұндайша өткеніммен дәурен сүріп?! (3 т. 91 б.)

Айтпақ әй бір. Ол-бай болсаң да, патша болсаң да асып-таспа. О дүниеге ешкім ештеңе алып кетпейді, дүниеқоңыздық, қанағатсыздық орға жығады.

Ыбырай да, Ізтелеу де қазақтың өшпес мұрасы бай ауыз әдебиетінен нәр алып өскен ақындар. Сондықтан екі ақынның өлеңдері де халық ауыз әдебиеті нұсқаларына жақын.

Қазақтың кара өлеңі:

Жігіттер, күліп-ойнап көңіл аула,

Жер көріп, ел танып өс денің сауда.

Кетпейтін жанға ұқсама бұл дүниеден,

Кез келсең айла болмас ажал-жауға.

(«Қара өлең», Алматы: Жазушы, 1989.- 167 б.)

Ыбырай: Іске аспай бақ-дәулетің қалуы оңай,

Басыңнан бағың тайған шағыңызда.

Тұрмағамбет: Мақтанып: «Мен мұндаймын», -дегеніммен,

Ей, ақымақ, ақырында сол ғой баһан.

[«Бектерім...», 1 т. 86 б.]

Баһа-парсы тілі, баға, күн дегенді білдіреді.

Қазақтың кара өлеңі: Дүние қолда тұрмас сынаптайсың,

Құлаған таудан төмен бұлақтайсың.

Жатпайсың жақсыға да бұйырқалап,

Сұм жалған енді кімге тұрақтайсың?

[«Қара өлең», 181 б.]

Ыбырай: Қадамы әзиз ердің ұзамайды,

Жігітке бақыт шіркін сырт айналса.

Тұрмағамбет: Табаның тағдыр бітіп тайса бір күн

Тұтқасын тірліктің тауып алшы.

[«Әй, нәпсім», II т. 10 б.]

Тигенмен төбен көкке, бітсе күнің

Көзіңді қоймайды өлім ақыры алмай.

[«Ер болсаң...», 1 т. 85 б.]

Ақындар дүниенің өткінші екенін жарыса жырлағандай. Екеуі де аз күндік тіршілікте байлыққа мастанбай, сабырлы, қайырымды, ізгі

болуға шақырады. Бұл Орта Азия мен қазақ жазба әдебиетіндегі қалыптасқан ғибрат айту дәстүрі. Қазақтың кара өлеңінен, Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» (X ғасыр), Әмір Кейкустың «Қабуснама» (XI ғасыр) кітаптарынан бастау алған даналық ақыл, нақыл, өсиет, үгіт-насихат сөздер сабақтастығы.

Мардан Байділдаев «Тұрмағамбет ақынның әдеби мұрасы» деп аталатын мақаласында оның орыс тілін өз бетімен оқып, үйреніп, Крыловтың бір-екі мысалын қазақша аударғанын айтса [«Социалистік Қазақстан, 18 маусым, 1959»], Ғалым Тоқболат Еңсегенов «Ақын мұрасы» мақаласында: «Әрине, реалистік бағыттағы орыс әдебиетінің оларға күшті әсер еткені сөзсіз», - деп жазады. — Бұл топқа орыстың әйгілі сыншыл ақыны И.А.Крыловтан үлгі алып, азды-көпті мысал жазған Ыбырай Алтынсарин мен Абай Құнанбаевты, С.Торайғыров пен С.Дөнентаевтарды қосуға болады. Ал шығыс әдебиетінен сусындап, мысал жанрын дамытуға үлес қосқандар - Майлықожа Сұлтанқожаұлы, Тұрмағамбет Ізтелеуов, Молда Мұса және басқа ақын шайырлар» [«Ақын мұрасы», «Мәдениет және тұрмыс», 1982 №7]

Тұрмағамбет те И.А.Крылов мысалдарын қазақшаға аударған, өзі де мысал өлеңдер жазған («Өгіз бен есек», «Көкқұтан мен шымшық», «Төрт дос»). Яғни, Ыбырай да, Тұрмағамбет те аудармашы. Т.Ізтелеуұлының парсы поэзиясының ұлы ескерткіштері «Рүстем-Дастан», «Шаһнама» дастандарын қазақша сөйлетуі-қазақ халқы үшін де өшпес мұра болып қалды.

Ыбырай Торғай ақындық мектебінің өкілдері - Сейдахмет Бейсенұлы, Ақмолда Орынбайұлы, Күдері Жолдыбайұлы, Нұржан Наушабайұлдарына, Тұрмағамбет Сыр бойы ақындары - Кете Жүсіп, Қаңлы Жүсіп, Қарасақал Ерiмбет, Нақып, Дөнмұрын, Шораяқтың Омарына ұстаздық жасаған, шындықты ту еткен ұстаз ақындар.

Ыбырай реалистік поэзияның бастаушысы, қазақтың жазба көркем әдебиетінің қарлығашы болса, Тұрмағамбет те елімізге Шығыс лебін әкеліп, қазақ жырына жана түр қосқан жанашыл ақын.

2. ШЫҒАРМА КӨРКЕМДІГІ-ТІЛІНДЕ

Ыбырай сатирасының ерекшелігі

Өзі де өлең шығарып, сөздің майын тамызған Балғожа атасы Ыбырайды бала кезінен-ақ сөз өнеріне баулып, халық ауыз әдебиеті үлгілерін жаттатып өсірген. Сыншылдыққа, сыншылдыққа тәрбиелеп, нені болса да жасырмай, бетке айту керектігін үйреткен. Оны мына жайттардан аңғару қиын емес.

Балғожаның жақын ағайындары Айтоқа, Байтоқа деген ағайынды екі кісі болыпты. Байтоқа ит жүгіртіп, құс салатын атакты аңшы екен. «Ұрыспайтын іні болмайды, керіспейтін келін болмайды» дегендей, бір күні осы ағайынды екеуі болмашы нәрсеге керісіп, Байтоқа ағасына өкпелеп, Қарабалық Наурызбай биге көшпек болады. Дәл сол кезде Балғожа би ел аралап жүріп ағайындарына келсе, жанжалдың үстінен шығады.

Балжекеңнің қасында жасөспірім Ыбырай бар екен. Үйге түсіп жай-күйді білгеннен кейін Балжекең: «Ыбырайжан, мына Байтоқаға бірдеңе деші» – депті. Сонда Ыбырай:

«Уа, бай-еке, тыңдасаң,
Біздің сөзді ұғарсың.
Итің менен құсыңды
Сонарда алып шығарсың.
Аныңды алған байласаң,
Наурызбай биге ұнарсың.
Жекіріп айтса бір сөзді
Құлағыңды мықтап тығарсың.
Бөденедей бұғарсың,
Ішіннен судай тынарсың.
Нұралы ердің ұрпағы ең
Оған қалай шыларсың?
Қой, аға-еке, көшуді,
Дұшпаның күйіп ішінен,
Достарын естіп қуансын», –

депті. Сол жерде Байтоқа ашуын басып, Айтоқамен табысып, Ыбырайға бір жорға тай мінгізілті. [Ғылым академиясының сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қоры К-397, қор №2].

«Көре-көре көсем болады, сөйлей-сөйлей шешен болады» демекші, атасының тәлім-тәрбиесінде өскен Ыбырай да ойы жүйрік,

тапқыр да айтқыш, өнерпаз кісі болып өскенін жоғарыдағы әңгімеден де аңғарамыз. Ол 1862 жылдары Торғайдан мектеп ашуға елден қаражат жинап жүрген кезінде бір мақтаншақтығымен аты шыққан байдың үйіне кірмей, қасынан жаймен өте беріпті. Мұны байқап қалған бай:

– Біздің үйге неге кірмедің, бір 15 тиын бере алмайды дедің бе?
– десе керек.

Сонда Ыбырай:

– Сіздің 15 тиын беріп, ертең елге 15 сом бердім деп жар салатыныңызды біліп кірмей кетіп барамын, – депті.

«Азған елдің хандары» аталатын сатиралық шолуында ақын қожалардың үй жағалап, жабықтан сығалап тамақ аңдитынын, балашағаны, үй-ішін састырып, баса-көктеп төрге ұмтылатынын, молдалардың Алла атын жамылып көрмей-білмей тұрып-ақ біреуге куәлік бере салатынын, билердің малы барға бұрып, кедейлерге жаны аши бермейтінін айтып, «Бүгін тоба қылмайын, ертең тоба қылайын, қашан тоба қылғанымша үзіп-жұлқып алайын» деп Құдайдан қорықпай арсыздыққа баратын арамзаларды сын садағына алады.

Ұлы ұстаз «Надандық» аталатын циклды әңгімелерінде де дүмшелер мен не болса соған сенетін ашық ауыз пенделердің іс-әрекеттерін, арамзалықты, паракорлықты сынайды, оқушысын надандықтан жирендіреді.

1911 жылы «Айқап» журналының бірінші нөмірінде «Өлең-жыр» деген айдармен берілген «Ы.Алтынсариннің (Өлең соңында марқұм Ыбырай Алтынсарин сөзі)» деп жазылған) өлеңінде де ақын өмір сүрген бірліксіз-берекесіз заманның, заманына сай «бір-бірімен аңдысып, бір-біріне иттей үрген» адамның мейірімсіздігі, қайырымсыздығы, арамдығы, үлкенге құрмет, кішіге ізет жоқтығы сыналған:

Не болды бозбалаға мұнша болып,
Өлерсің қайғыменен бүйтіп жүріп.
Бес күндік дүние өтер аттай желіп,
Жүрсенші кез келгенде ойнап-күліп.
Арғымақ бозбалалар атты мініп,
Бар болса елде жақсы өзімсініп,
Жарындай «қырық шілтеннің» бас қосқанда
Ибасыз сыр айтысып ойнап-күліп.
Арада он жыл өтпей, аһ дариға,
Жоқ боп-ақ кеткенің бе қазақшылық.

Бұрынғы қайда кеттің ағаларым,
Үмітпен жұрт караған даналарым.
Танымай ата ұлды, ана қызды,
Алады қандай ғибрат балаларың.
Құрбылар, қайда қалдың бірге жүрген,
Сұранып хал-ахуалды бірге көрген.
Абыройда қанша олжа осы күнде,
Андысып бір-бірінді мұнша бүлген.
Арада бір бұл үшін қарайысып,
Өсектеп бір-бірінді иттей үрген.
Адам жоқ сыйласатын амандықта.
Досың жоқ ат салысар жамандықта.
Ағадан мейір, ініден қайыр кетті,
Айналып дүние жүзі арамдыққа.
Бір адам күліп жүрген көре алмайсың,
Бір үйге иесінсіз ене алмайсың.
Тамызса сөздің майың біреу келіп,
Айтты деп қай пейілмен сене алмайсың.
«Құдайым» бұлай жазса не дүр шара,
Сыбырсыз әңгіме жоқ екеу ара.
Ойласаң қайым егіп мұның бәрін,
Болады ғаріп көңіл пара-пара.
«Құдая ала көрме қаһарыңа» деп
Қыламыз ертелі-кеш хаққа нала.

Бұл өлең туралы ғалым Әуелбек Қоныратбаев «Ол жылдары журналдың әдеби бөлімін С. Торайғыров басқарып отырғандықтан өлеңге Ыбырайдың қатысы жоқ деуге болмайды. Оның синтаксистік құрылысында Ыбырай поэзиясына тән ерекшеліктер де жоқ емес», – дей келіп: «Өлеңге капиталистік дарашылық, бәсекешілдіктен туған қайырсыздық, арамдық, өсек-өтірікке салынушылықтың суреті дұрыс жинақталған [Қоныратбаев Ә. «Қазақ әдебиетінің тарихы», - Алматы: «Санат», 1994.-144 б.], – деген пікір білдіреді.

Ыбырай – алдымен ағартушы. Сондықтан да ол нені сөз етсе де, қандай тақырыпты қозғаса да сол ағартушылық көзқарасынан таймайды. Балаларға тәлім-тәрбие беру жағына көбірек көңіл бөліп, жаман қылықтардан жирендіреді. Ыбырайдың шығарма жазудағы негізгі мақсатының өзі балаларға пайдалы ақыл-кеңес беріп, ізгілікке, ізеттілікке, адамгершілікке баулу. Сол себепті де оның сатиралық өлеңдерінде мысқыл, әжуа, сай-сүйекті сырқыратар ашы сөз, кекесін

кездесе бермейді. «Тілдемей, қатты айтпай, ұстаздық үнімен жөндем болға шақырады» [Қожакеев Т. «Сатира негіздері», - Алматы. «Санат», 1996.-262 б.].

Ыбырайдың сатиралық шығармаларының енді бір тобы аудармалары. Ақын аудармаларын қарастырғанда аударма түпнұсқасына келе ме, келмей ме дегеннен гөрі неге аударды деп оны шығарманы аударудағы негізгі мақсатына назар аударған жөн. Өйткені ол замандағы аударма мен қазіргі аударманың айырмашылығы — жер мен көктей. Ертеде аударылған шығармалардың көбі түпнұсқа негізінде жазылған төл, көркем туынды. Олар шығарманы басынан бастап аяғына дейін көркемдік қуатын, бейнелілік әсерін сақтап, идеясын толық жеткізуді мақсұт тұтпаған, айтпақ ойына қарай өз көзқарасын қосып еркін аударған. Ыбырайдың И.А.Крыловтан аударған мысалдары да сондай еркін. Ыбырай кімнен, қандай шығарма аударса да бірінші оның тәлімдік-тәрбиелік маңызына назар аударып, ел көңілінен шығып, көзін ашатын, өзінің ағартушылық идеясына сәйкес туындыларды ғана таңдаған. Яғни аударманы өз халқының ұғымына лайықтап, тәрбие құралы ретінде пайдаланған. Ұлы ағартушының осы дәстүрін оның ізбасарлары мен шәкірттері Асылқожа Құрманбаев, Ахмет Байтұрсынұв, Спандияр Көбеев, Бекет Өтетілеуовтер жалғастырып, бала тәрбиесі құралына айналдырды.

«Қарға мен түлкі» мысалында ашыққан түлкі ағаш басында ірімшік тістеп отырған қарғаны көріп, оны «әр сөзің күміс, алтын» деп сандуғаш, бұлбұлға теңеп мақтай жөнеледі. Бұған масаттанған қарға сілкініп, ішін тартып, миықтан күліп, бар пәрменінше аузын ашып «қарқ!» етеді. «Қарқ еткенде ірімшік жерге түсіп», оны түлкі ала қашады.

И.А. Крылов мысалындағы.

«Уж сколько раз твердила миру,
Что лещь гнусна, вредна; но только все не впрок,
И в сердце льстец всегда отыщет уголок»—

деген кіріспе мораль да, одан кейінгі:

Вороне где-то бог послал кусочек сыру;
На ель Ворона взгромоздясь,
Позавтракать было совсем уж собралась,
Да позадумалась, а сыр во рту держала.
На ту беду, Лиса близехонько бежала;
Вдруг сырный дух Лису остановил:

Лисица видит сыр, Лисицу сыр пленил,
Плутовка к дереву на цыпочках подходит;
Вертит хвостом, с Вороны глаз не сводит
И говорит так сладко, чуть дыша» –

деген шумактар да жок. Ыбырай бұл жолдарды:

«Ашығын түлкі жүрді жапандарда,
Тамак іздеп жол шекті сапарларга...
Еш нәрсені көре алмай келе жатса,
Көзіне түсті алыстан жалғыз қарға.
Жүгіріп түлкі саған жетіп келді,
Қарға ағаштың басында мұны көрді.
Тістегені аузына тәтті ірімшік,
Оны көріп түлкі-екең сөйлей берді», –

деп суреттейді. Крылов мысалында ірімшік тістеген қарға бейнесі бір шумакқа созылса, Ыбырай оны ықшамдап «Тістегені аузына тәтті ірімшік», – деп, тәтті дегенді қосып, әсерін күшейтіп, оқушысын қызықтыра түсіп бір жолмен жеткізеді. Ыбырай:

«Басын салып, құйрығын бұлғандатып,
Екі көзін қарғаға қылмаңдатып,
«Қарға тақсыр, көз жасын көріңіз» деп,

Жыламсырап сөйлейді жылмаңдатып», – деп түлкіге баса назар аудартып, айтар ойын, қарға мен түлкінің іс-әрекетін жалаң баяндамай, көркем тілмен бейнелеп көрсетеді. Сөйтіп түлкінің екі жүзділігі мен қулық-сұмдығын әшкерелейді. Автор бұл аударманы жасағанда да ұстаздық мақсатпен, негізінен тәрбиелік мәніне баса назар аударып, балаларды мақтаншақтықтан сақтандырады. Өтірік мақтау, сол өтірік мақтауға сеніп марқайып, мардымсу етек алып тұрған қазіргі заманда тек балаларға ғана емес, бұл мысалдың үлкендерге де ғибраты мол.

ЫБЫРАЙ ПУБЛИЦИСТИКАСЫ

Ыбырайдың поэзиясының да, прозасының да басты тақырыбы – надандықтан құтылу жолы – оқу, білім, өнер бәлді. Осы жолда ұлы ағартушының өзі өмір сүрген XIX ғасырдағы қазақ қоғамының әлеуметтік және саяси жағдайларына да араласуына тура келді. Ыбырай қай жанрға қалам тартса да оның шығармалары үгіт-насихаттық бағытта публицистикалық үнмен өрбіді.

“Таза бұлақ” әңгімесінде үш жолаушы бұлақтың басында кездеседі. Бұлақ болғанда қандай, суы мұздай, айналасын ағаш қоршап, жапырақтары су бетіне төніп, ыстық-суықтан қорғап тұрғандай. Сусындарын қандырған үшеудің бұлақ басына қойылған үлкен тасқа ойылып жазылған “Әй, жолаушы болсаң осы бұлақтай бол” деген жазуға көздері түседі.

Саудагер жолаушы жазылған жазудың адамға ақыл беретінін, бұлақтың күні-түні ағып, алыс қиырларды аралайтынын, бір бұлақ бір бұлаққа ұласып, ақырында өзенге айналатынын айтады. Мұнан шығатын қорытынды: “Сен де, адам, тынбай қызмет қыл, еш уақытта жалқауланып тоқтап қалма, сөйтсең, ақырында, сен де зорайып мұратыңа жетесің дегені ме деп білемін”, - дейді.

Екінші жолаушы мүсәпір молда мұның сөзіне келіспей, бұл жазудың мәні әріде жатқанын, кім-кімге де қол ұшын беруге даяр, ыстықтағанды салқындатады, жанын рахатқа бөлейді, шөлдегеннің сусынын қандырады, онысына ақы дәметпейді. Сондықтан да бұл “жақсылығынды ешкімге міндет етпе дегені болса керек”, - дейді.

Үшінші жолаушы көркем жігіт екен, үндемей тұрады. Жолдастары оны “сен не ойлайсың?” деп әңгімеге тартады. Жігіт шөп-шалам, қықым түсіп, өзі лай, маңайы лас болса, бұл бұлаққа ешкім де құмартпайтынын, жұрт күні-түні тынбай ағып, тазалығын сақтап тұрғаны үшін ынтығатынын айтып, жазудың мәнісін былайша түсіндіреді: “Көңіліңді, бойыңды осы бұлақтай таза сақта, нешік бұлаққа қарасақ күн түссе күннің, шөп түссе шөптің сәулесін көреміз, көңіліңіз сол рәуішті сыртқа ашық көрініп тұрсын дегені ме деймін” [Ы.Алтынсарин. Таза бұлақ. – Алматы: Жазушы, 1988. –229 б.].

Автор үш жолаушының да аузына тәлім-тәрбиелік мәні зор сөздерді салу арқылы балаларға жалқау болма, енбек ет, енбек етсен күндердің бір күнінде мұратыңа жетесің, жақсылығынды елден аяма, бірақ оны міндет етпе, жаныңды да, тәніңді де таза ұста, сонда ішкі

жан-дүниенің жүзінен күннің сәулесіндей көрініп тұрады дегенді әңгіме арасында сыналай енгізіп, шебер жеткізген.

“Киіз үй мен ағаш үй” шығармасы: “1876 жылда, мен судиялық орында тұрғанымда екі епташ (Епташ – татар тілі, жолдас, дос деген мағынада – С.О.) адам бір-бірімен ұрысып арызға келді” деп басталады. Бұл – шығарманың өмірде болған, шындық оқиға екенін байқатады. Жылына дейін көрсетілген Суреттеу, баяндауы, жазылу тәсілі, композициясы – бәрі-бәрі очеркке келеді.

Очерктің қысқаша мазмұны мынадай: мешер мен қазақ қысқа жайлы, жылы үй салмақ болады. Мешер ағаш үйді, қазақ киіз үйді мақтап, екеуі дауласып, тіпті бірін-бірі сөге бастайды. Ақыры сот шыдамай екеуінің қанша мал табатынын сұрайды. Олар 40-50 теңге табатындарын, екеуіне бір кішкене қос, бір кішкене жер үй болса жететінін айтады. Сот енді “Бұрын қайда тұрып жүруші едіңіз” дейді. Олар үй жалдап жүргендерін, оған қанша пұл төлейтіндерін баяндай жөнеледі. Дау ұзаққа созылады. Шығарма соңында сот:

“Сен мешер, жаз болса мынау қазақтың салған қосында бірге тұрарсың, соның үшін қостың жарты пұлын сен төле; сен, қазақ, қыс болса, мынау мешердің жылы земленкесінде бірге тұрарсың, соның үшін земленкені сен де бірге істе” [Ы.Алтынсарин. Таза бұлақ. – Алматы: Жазушы, 1988. –229 б.],- деген төрелік айтады.

Екеуі де “менікі дұрыс екен” ғой деп шығып кетеді.

Ағаш үйдің тиімділігін айту арқылы автор отырықшылықты уағыздайды. Шығарманың өн бойында “келісіп істеген іс келте болмас” деген мақалдың мән-мазмұны да жатыр.

“Жәнібек батыр” әңгімесіндегі Жәнібек Қошқарұлы - 1693-1752 жылдар аралығында өмір сүрген қазақтың атақты биі, батыры. Жәнібектің тұңғышы Дәуітбай, Дәуітбайдан Мұса, Мұсадан Шеген. Шегеннің қызы Айменнен Ыбырай Алтынсарин туады. Яғни, Жәнібек - Ыбырайдың нағашы атасы. Жәнібек Қошқарұлы, кейде Шақшақұлы деп те атайды, аты аңызға айналған батыр туралы ел арасында поэма, дастан, аңыз әңгімелер жетерлік. Сондықтан да халыққа кең тараған бұл әңгіменің де негізінде шындық жатқаны күмәнсіз.

Шығарма Жәнібектің бала кезінде ақыл-білім үйрену үшін Қаракерей Соқыр абызды іздеп барып, бата сұрағанынан басталады. Соқыр абыз әділ бол, жақсы жолдас тап, дархандық жаса, жақсы жар тап дегенді мақамдап, тақпақтатып, өзінің жүз жиырма алты жасқа келіп отырғанын да жеткізіп:

“ - Ұлым, қару жинасаң мылтық жи, жаяу жүрсең – таяғың, қарның ашса – тамағың”, - дейді.

Жәнібек енді Кіпі жүзде тоқсанға келіп отырған Тайған биге келеді. Тайған би екеуінің арасында сәл түсініспестік болып қалады да Жәнібек атының басын бұрып жүріп кетеді. Тайған би баланың атын атап айқайлайды, Жәнібек соңына бұрылғанда: “Атыңның басын бұрма, солай тұр, жүзім кішілігінен бір ауыз сөзбен көңіліңді қалдырдым: өгізді өрге салма – қанатың талар, жаманға жүзіңді салма – сағың сынар” [Ы.Алтынсарин. Таза бұлақ. – Алматы: Жазушы, 1988. –229 б.],- дейді.

Ақыл, нақыл, өнегеге толы шығарма оқушылардың түсінігіне жеңіл тілмен, қысқа жазылған.

“Кел балалар, оқылық” өлеңінде малдың бір-ақ жұттық екені, “ал оқыған адамның байлығы ешқашан жоғалып-жұтамайтыны, киім де, тамақ та, өнер-білім де оқумен табылатыны, картайғанда да білім сүйеніш болатыны айтылады. Ақынның бұл өленді жазудағы негізгі басты мақсаты – балаларға өнер-білімнің пайдасын түсіндіріп жеткізу. Педагог-ақын сол мақсатының үдесінен шыққан.

Ы.Алтынсарин “Балғожа бидің баласына жазған хаты” өлеңінде “Оқымасаң ата-ананды асырай алмай, надан болып, қолына құрық алып мал сонында жүресің” дегенді ескертеді. “Әй, достарым” атты өлеңінде автор “қолыңнан келсе, қайыр қыл, жоғарыға оқ атпа, өзіңнің басына түсер, ақылсызға досым деп сырыңды айтпа, күндердің күні айғақ боп алдыңнан шығар, ақылсыз достан – ақылды дұшпан артық”, – десе, “Әй, жігіттерде” азған елден, зиянды кісіден үлгі алмай, жақсымен жанасуға шақырады, бақсы-балгерге сенсе бермеу керектігін айтады.

Осы сияқты “Өнер-білім бар жұрттар”, “Әділдік көрмеген үшін төреге айтылған сөз”, “Өсиет өлендерде” де ақыл-нақыл, үгіт-насихат, тілек мол.

Қай жанрдың элементтері көбірек ұшырасса, шығарма сол жанр болып есептеледі. Бұлардың бәрі өлең өрнегін жанартып, деңгейін көтеріп, көркемдік тәсілдерін жетілдіру, әсерлеу мақсатында емес, мектеп оқушыларына арналған оқу құралдарына материал ретінде жазылған публицистикалық өлендер.

Оқу-ағарту ісі қашанда кезек күттірмейтін көкейкесті мәселе. Ыбырай негізінен осы ағартушылық бағытты ұстанып, оған бар күш-жігерін, ақыл-ойын жұмсады. Өлендерін де, әңгімелерін де,

очерктерін де балаларға өнеге, білім беру үшін солардың ұғымына лайықтап жазды.

Халықты отырықшылыққа, егін салуға насихаттайтын Ыбырайдың “Қыпшақ Сейітқұлы” әңгіме емес, очерк екені талай айтылып та, жазылып та жүр. Өйткені Қыпшақ Сейітқұл – Сейітқұл Маманұлы 1770 жылы туып, 1830 жылы Қыстаубай қолынан қаза тапқан. Очеркте айтылғандай, руы – қыпшақ, қыпшақтың ішінде Торы, Торының ішінде Қитаба.

Қыстаубай да өмірде болған адам. Нұржан Наушабайұлының «Сегіз Сері» деп аталатын дастанында:

«Он жеті жаста қол жинап,
Маңына сарбаз құрапты.
Қыстаубайдай залымды
Алысқанда бұрапты» [Наушабайұлы Н. «Алаш», 110

б.], -дейді.

Бұл Қыстаубай Хиуа ханының қолшоқпарларының бірі. Оны Сегіз Серінің өз өлеңіндегі:

«Арқадан келген Сегізбін,
Патшаның қолын тойтарған.
Қоқан Хиуа жасағын

Кейін қуып қайтарған» [Таңдамалы шығармалары. Екі томдық. Петровавл, 2003- 1т. 248 б.], -деген жолдардан аңғарамыз.

Сейітқұлды өлтірген Қоқан шапқыншылығы кезінде Жанқожа батырмен бірге Кенесарыға көмекке барған Қаратамыр (руы) Тоқым тыққан Қыстаубай емес, Хиуа ханының баскесері Қыстаубай.

Маманның он баласының ақылдысы да, еңбекқоры да Сейітқұл болыпты. Ол елді біріктіріп, отырықшылыққа үндеп, тұқым себу, егін егу кәсібіне үйреткен. Сейітқұлдың қырық үйі тобырымен Түркістан жақтан қоныс аударып келгенін, сөзге шебер, батыл, қарулы кісі болғанын көнекөз қарттар жиі айтып отыратын. Қостанай облысының, Жанкелдин ауданына қарасты Еңбек ауылының қасында Қорған деген жер бар. Сейітқұл Маманұлы сонда жерленген. Қазақтың алғашқы кәсіпкерлерінің бірі, елді дикандыққа баулыған бабамыздың басына жазушы К.Сәрсекеев үлкен белгі орнатып, аты-жөнін өшпестей етіп тасқа жаздырып қойды.

Ы.Алтынсарин «Қыпшақ Сейітқұл» әңгімесінде «Сейітқұл, құрметті Тілеу Сейдалин сұлтанның айтуы бойынша, 1830 жылдарда өтіпті-міс» дейді.

Жақында ғана Тілеумұхамед Сейдалининнің «Торғай өзені бойында егіншіліктің даму жағдайы» атты еңбегі қолыма түсті. Автор бұл еңбегінде Қыпшақ Сейітқұл туралы былайша сыр шертеді:

«Көнекөз қариялардың айтуынша Торғай қазақтарының арасында егіншілікті енгізу осы ғасырдың басына (Еңбек 1870 жылы жазылған – С.О.) жатады және 1770-1830 жылдар аралығында өмір сүрген қыпшақтың Китаба-Торайғыр бөлімінің Қара бөлімшесінен шыққан Сейітқұлдың есімімен байланыстырылады. Қыпшақ және арғын қарияларының айтуы бойынша табиғатынан сирек кездесетін ақыл иесі бұл қазақ жас кезінен елінің жағдайына өз назарын аударды және оны Ресей қарамағынан сондай-ақ онымен салыстырғанда күштірек Орта Азия хандықтарымен қауіпті көршілестікте көріп, олардың ешқайсысына да достық сезімін танытпайды. Нағыз еркін елдің ұлы ретінде жас қазақ халқының мұндай қауіпті көршілердің ортасында еркіндікті сақтауы мүмкін еместігін түсініп, еліне олардан алыс жерден азат ел тауып, оған өзінің көшпенді халқын көшіруді және осылайша оны бөтен ұлттардың әсіресе, сол кезеңде қорқынышты кәпір ел ретінде аты шыққан Ресейдің езгісінен босатуды армандай бастайды. Осы арманмен, яғни елін бөтен елдің билеушілігінен құтқару мақсатымен ол балаларымен туыстарын тағдыр тәлкегіне тастап, бос жатқан және көшпенді халыққа ыңғайлы орындар іздеуге Азияның түкпіріне аттанады, онда бірнеше жыл саяхаттап және еш жерден өзінің мақсатына сәйкес келетін жер таппай, енді ешқайда кетпейтіндей болып нақты шешіммен өз еліне - Торғайға оралады.

Әлемді қанша шарласа да, қаншама бөтен елде болса да қазақтар Торғай мен Өлкейек деп атаған, өз руластары рахатын көріп жүрген Торғай өзені мен кең жазық далалы, байтақ өлкеге жететін жерді ешқайдан таппайды. Болған жерлерінің бәрінде ол еркіндіктің орнына билік үстемдік еткен отырықшылық өмір мен халқы көп қалаларды көріп, олардан қашады. Сапарында кездескен бұл жағдай оның бастапқы жоспарын бұзып, арманынан біржола бас тартқызып, оның ақылды басына өз елін бөтен елдердің айналысатын кәсіптерімен, әсіресе, жерді егін мен бақшаға пайдалану әдістерімен таныстыру ойын туғызады.

Өз даласының топырағын болған елдерінің топырағымен салыстырып, ол жерлерден елінің топырағында өседі-ау деген тұқымдардың бәрін алып келеді. Осылайша бидай, тары, жүгері, қарбыз, қауын, пияз, сәбіз, аскабак, өрік пен жүзімнің тұқымдарын

алғаш рет 1800 жылдары Сейтқұл біздің өлкемізге жеткізеді және тұңғыш рет Торғай-Қабырға өзендерінің бойына егіншілік күні бүгінге дейін сәтті жүріп жатқан Орынбор қорғанынан 50 шақырым жоғары орналасқан Қарақоға маңына егеді. Сейтқұлдың тұқым себу тәжірибелерінің тек жүзім мен өріктен басқасының барлығы өте жақсы жүзеге асырылады, бірақ тек күшейте суғару жағдайында ғана. Кәсібінің жетістіктері кәсіпкерді ынталандырғаны соншалықты ол сол кезде далала орын алған өзара тартыс, барымта мен қанаушылыққа карамай аздаған жолдастарымен бірге көшіп-қонған руластарынан бөлініп егіншілікпен айналысуға ерекше ықпалмен, ынта-жігермен кіріседі. Барлық жерді тіміскілеген айуандардың тоқтаусыз шабуылы, жұмысқа пайдаланатын малдарының күнделікті барымталануы, ештеңе де оның сол уақытқа дейін өз елі білмеген бейбіт сәбекке деген құлшынысын тоқтата алмады.

Күннен күнге жиілеген айуандық жортуылдар оның ерлігі мен егіншілікке деген ынтасын тоқтатпақ тұрмақ керісінше оған күш-қуат қосып және олардан қорғанудың дұрыс жолдары туралы ой салады, осы мақсатпен ол топырақ үйіндісінен, біршама терең оры бар шағын қорған тұрғызады. Қираған орнының ізі анық байқалатын Сейтқұл қорғаны бүгінге дейін сақталған.

Егіншілердің киіз үйі қорған ішіне тігіліп, адамдар олардан егістікте жұмыс істеу үшін тек күндіз және сақтықпен ғана шыққан. Бұл қорғанның салынуымен қауіп мүлдем жойылмағанмен азайғаны сонша оған Торайғыр-Қыпшақ руының көшпенді тобының тонау, барымта, қатал қыстан малы қырылғаннан көше алмайтын жағдайға жеткен қазақтары келіп, Сейтқұл қорғаны мен оның кәсібінен қорғаныш пен ары қарай күн көрудің амалын іздеді.

Сонымен, Сейтқұл үлгісі тек оның өз руластарының, қыпшақтардың және тек Қарақоғада ғана емес, сонымен қатар даланың әртүрлі жерлеріндегі арғындар мен кәсіптері егіншілікке емес сауда мен тұз шаруашылығына бағытталған бөліктерден басқа жерлердегі казактардан да еліктеушілер тапты. Осылайша, егіншілік Қарақоғамен бір уақытта Теке өзенінің сағасындағы Сарықопа саласында, Наурызым-Қарасу өзендері бойындағы Наурызым орман алаңқайларында, Жақсыбай және Сәңкібай көлдері маңайында пайда болды.

Өз кәсібіне тек руластарының ғана емес, басқа да қырғыздардың бұлайша еліктеуі Сейтқұлды ынталандырып, одан әрі жігерлендіріп, Қарақоғада отырықшылықты біржола орнықтырып, сол жерде

қаланың негізін қалау және көшпелі руластары үшін астық базарын ұйымдастыру туралы ой туғызды. 1830 жылы мезгілсіз қаза болу себепті ол бұл ойын жүзеге асыруға үлгірмеді.

Сейтқұл өмірден өткеннен кейін бұл істі жолдастары мен шәкірттері жалғастырды. Осылайша даладағы алауыздық пен зорлық-зомбылық еңбекшінің адал еңбекке деген барлық ынтасын табиғи түрде жоятын келеңсіз жағдайларға қарамастан Торғайға енгізген бұл агрономдық бастама жойылмай ғана қалған жоқ, қайта керісінше өте орнықты дағдыға айналды. Сондықтан да жоғарыда келтірілген жағдайлар егіншіліктің жедел дамуына тек кедергі ғана болды.

Даладағы егіншіліктің қандай деңгейде және қаншалықты күшті кешеуілдеуін 1800 жылдан Сейтқұл өлтірілген 1830-шы жылға дейінгі отыз жылдық уақыт аралығында Қарақоғадағы егіншілер мен диқаншылар саны 80 үйге әрең жеткендігінен, одан кейінгі он жылдықта, яғни Шығыс бөліктегі көтерілісші сұлтан Кенесары Қасымовтың гонаушылығы ерекше күшейген уақыт аралығында егіншілер көбеймей, тек сол он жыл бұрын қанша болса, сонша болып қалғандығынан-ақ аңғаруға болады. Бірақ 1846 жылдан бастап Торғайда Орынбор бекінісінің салынуымен орыс әсері күшейді және Кенесарының бүліншілік ісі біржола тоқтатылып, орыс отрядтарының тоқтаусыз қуғындауынан біздің өлкемізден жабайы (Дикокаменный) казактарға қарай кетіп, солармен соғыста барлық жақтаушыларымен бірге қаза болғаннан кейін егіншілер саны көбейіп, тез өскендігі сонша 1866 жылы Торғай бойында олар 500 үй болып, ал барлық Торғай өзендері жүйесінде және бұл өзен алабында орналасқан жерлерде 900 үйге дейін жетті.

1846 жылға дейін тек Қарақоға, Сарықопа және Наурызым маңайы, Жақсыбай мен Сәңкібай көлдері бойымен шектелген егіншілік бұл кездері, яғни облыстың Шығыс жағында біржола тыныштық орнатылғаннан кейін барлық жерге: Торғай, Жалдама, Өлкейек және Қабырға өзендерінің жоғарғы және төменгі жерлеріне тарай бастады. Мал өсіруде сәтсіздікке ұшыраған кез келген дала қазағы диқаншылықта бағын сынап көрді. Осылайша Торғай бойындағы Құмкөшу, Доғал мекендері, Жалдама бойынша – Батпаққара, Сұнтай, Сүлікті және басқалары, Өлкейек бойынша – Сарыөзек, Жұппас және Құмкөл; Қабырға бойынша Жайылма аталатын мекен, Наурызымға жақын орналасқан Сулықопа көлі, Сарықопа маңайында Олжакөл-Татимек, Қосқопа, Қайғы және Торғай

сыртында Орынбор бекінісіне қарсы Шөптікөл-Көбейкөлі Қарақоға сияқты егіншілікпен айналысатын орындарға айналды.

Сұлтан Сейдалиев екінші».

[«Торғай өзені бойында егіншіліктің даму жағдайы» «Записки Оренбургского отдела императорского Русского Географического Общества» Выпуск первый, Казань, 1870. стр.234.]

Бұл – тарихи шындық. Еңбекте айтылған жағдайлар «Қыпшақ Сейітқұл» әңгімесінде де қайталанатын. Тек Ыбырай болған жайды балаларға түсінікті де қызықты, үлгі-өнеге аларлық етіп жеткізген.

Ыбырай “Малды пайдаға жарату”, “Дүние қалай етсең табылады”, “Білгеннің пайдасы”, “Мұжық пен жасауыл”, “Петр патшаның тергелгені”, “Жомарт”, “Сарандық пен жинақылық” әңгімелерінде әр нәрсені қажетіне қарай үнемдеп жұмсау (экономика) мен кәсіпкерлік жайында ой толғайды.

“Қазақтың болыстық мектептері туралы запискасында” да мұндай халық мектептерінің артықшылығы – оларда оқыған балалар өз туған жерінде қалып, “халықтың экономикалық тұрмысына және олардың ой-пікіріне қалай да пайдалы ықпалын тигізіп отыратынын”, дүмше молдалардың қанауынан қорғайтынын айтады.

Адамды тұрмыс билейтіні, тұрмысты түзеу үшін кәсіп қажет екені кімге де болса мәлім. Кәсіппен шұғылдану үшін оның қыр-сырын білу керек. Осыны ойлаған ұлы ұстаз оқушыларға кәсіптік білім беруді алдына үлкен мақсат етіп қояды. “Қазір оқушыларға кітапхана және мектептің қолөнер бөлімін ашуға кірісіп жатырмыз; ал жуырда жеміс ағаштарын және огорсод егуді де қолға алмақпыз. Оның үстіне, Торғайда ерекше қолөнері мектебін ашпақшымыз”.

Ыбырайдың «Қыпшақ Сейітқұл» очеркін жазудағы негізгі мақсаты да халықты отырықшылыққа, кәсіпкерлікке – тұқым сеуіп, егін өсіруге үндеу болатын. “Қазақ биыл 5 тенгеге сатқан нәрсесін келер жылы өзі 10 тенгеге қайта сатып алады. 10-11 сомға алып отырған былғары – былтырғы 4-5 сомға өзі сатқан терісі. Кезі 5-6 сомдық шұғалар, торқалар – қазақтың бір пұтына 3-4 сом алып сатқан малының жүні” [А.Байтұрсынов. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. - 464 б.], - деп А.Байтұрсынов айтқандай, малдың тері-терсек, жүн-жұрқасын татар саудагерлері келіп болмашы дүние беріп, кейде алдап-арбап тегін алып кетіп жататын. Ыбырай осылардың бәрін халық игілігіне айналдыруды, әрі оқушыларға кәсіптік білім беруді көздейді. Сөйтін қыздарға мектепте жип иіріп, киім пішу, киім тігу

(машинамен) кілем, өрмек, шәлі тоқу, киіз басу сияқты жұмыстар үйретіледі.

Бау-бақша егушілер мен тері илеушілерді, тігіншілерді даярлау үшін сол кәсіптің мамандары керек екені де даусыз. Сондықтан да Ы.Алтынсарин Ильминскийге жазған бір хатында іскер оқытушылар жіберуін өтініп: “Қолөнерін, бау-бақша, оғород істерін, мал шаруашылығын және егіншілік кәсібін үйретуге арналған практикалық жеңіл оқу құралдары жоқ па?” – деп сұрайды.

Ы.Алтынсарин тері илеу, сабын қайнату, май шайқау, құмыра жасау мамандарын, ағаш шеберлерін дайындау істерін жүзеге асыру мақсатында кадрларды оқытуды көздеп Красноуфимск училищесін бітірген Уәли Исмаиловты Ақтөбе, Асылқожа Құрманбаевты Николаевск, Бөлебай Сарыбатыровты Ырғыз училищесіне жібереді. Бұл мақсаттарының жүзеге асқанын Ыбырайдың “Торғай облысындағы халық мектептерінің 1883 жылғы жайы туралы есебінен” көруге болады. Онда жаңа ашылған қолөнері мектебінде 9 бала оқитыны, оларға екі оқытушы сабақ беретіні, оның бірі – ағаш ұстасы-токарь, екіншісі – киім тігу өнерін үйрететін маман екендігі сөз болады.

Сондай-ақ М.Дулатовтың 1915 жылы «Қазақ» газетінде жарық көрген «Өнер мектебі» мақаласында да Ы.Алтынсариннің 1883 жылы Торғайда өнер мектебінің (ремесленный школ) ашқаны, онда қазақ балаларына арналған 25 қазыналық орын бар екендігі, бастауыш дәрежелі орысша оқытатын бұл мектепте тігіншілік, ағаш шебері және ұсталық өнері үйретілетіні айтылады [М.Дулатов. Өнер мектебі. //Қазақ, 15 июль, 1915.].

1886 жылғы 9 қазандағы Ф.Д.Соколовқа жолдаған хатында тері бояу үшін Ыбырай “Кермек” деген шөп іздеп тапқанын, бұл шөптің Түркістан өлкесінен әкелініп жүргенін ескертіп: “Кермекті” алдыру туралы Алекең содыға жазыңыз, оған бұл жөнінде мен өзім де айтқанмын”, - дейді.

Ұлы ағартушының Алекең деп отырғаны – Алмұхамет Сейдалин. Ыбырай хаттарында Тілеу Сейдалин, Алмұхамет Сейдалин деген кісі аттары жиі ұшырасады. Тілеу – Тілеумұхамет Сейдалин. Екеуі ағайынды адамдар. Әлмұхамет Ырғызда қыздар мектебін ашуға көмектескен, әрі басқаларға үлгі-өнеге болсын деп өз қызы Гүлжауһарды сол мектепке оқуға берген. 1990 жылдың 4 қазанында Торғай облысы әскери губернаторының ұсынысымен Т.Сейдалинге Торғай қаласында орыс, қырғыз училищесін ашып, оған қазақтардың

балаларын шақырып, ұйымдастырғаны үшін алғыс жарияланған [ЦГА РК. Ф.И-4. Оп.1. д.3100.л. 186-196.].

Ә.Сейдалин туралы Ы.Алтынсарин де Н.И.Ильминскийге жазған хатында (1889, ақпан) “Ырғызда мировой судья және тергеуші болып Альмұхаммед Сейдалин істейді. Ол қазақтарды оқыту ісіне өте ынталы адам. Биыл ол қазақ қыздары үшін Ырғызда Қазақ сахарасындағы ең тұңғыш, 20 кісілік қыздар мектебін ашуыма көмектесті”, – деп көрсетеді.

Ыбырай В.В.Катеринскийге жазған (1884, 4 ақпан) хатында ақшаны “Қостанайда бір жөні берік негізге қойылған техникалық және ауыл шаруашылық училищелерін ашуға жұмсаған пайдалы болар еді деп ойлаймын”, – десе, Торғайдағы қолөнер мектебінің 1884 жылы ашылғанын да осы хаттардан білеміз.

В.В.Катеринскийге 1885 жылы 5 наурызда жолдаған хатында Торғайдың қолөнері мектебінде ерлер киімдерін орыс үлгісімен кесіп-пішуге арналған оқулық керек екенін, ал Азия халықтарының киімін оқушылардың өздері де тігіп жүргенін айтып, әсіресе пішу үлгілерін қайдан алдыруды білмейтінін қынжыла баяндайды. Одан әрі екі сыныпты мектептердің бәріне де кітап түптеу станогі мен жабдықтарын алғысы келетінін, “Өйткені, қырдағы бекіністерде кітап түптеушілер жоқ болғандықтан, сондай құралдардың өте қажет екенін” жеткізіп, қайдан, қалай алдыруға болатынын сұрайды.

Хаттан ұлы ағартушының жан-жақты білімді, еңбекқор, ізденімпаз, тындырымды адам болғанын, халқы үшін жанын аямағанын, кәсіптік білім беру ісін жолға қойып, оны сан-салалы етіп дамыға түскісі келгенін байқаймыз. Ыбырайдың бұл ой-мақсаттары қазір де маңызын жойған жоқ, тіпті бүгінгі заманның көкейкесті мәселесіне айналып, елімізде бәсекеге қабілетті кадрлар даярлауда кәсіптік-техникалық білім беру жүйесін дамыту қажеттілігі артып отыр. Өйткені қай дамыған елдің өсу жолына көз жіберсеңіз де жұмысшыларды жоғары кәсіби деңгейде дайындау – экономикалық ілгері басудың, тұрақты дамудың алғышарттарының бірі.

Ы.Алтынсарин алғашқы қазақ этнографтарының бірі екені де даусыз. Оған “Орынбор ведомствасы қазақтарының өлген адамды жерлеу және оған ас беру дәстүрінің очеркі”, “Орынбор ведомствосы қазақтарының өлген адамды жерлеу және той жасау дәстүрінің очеркі” этнографиялық еңбектері толық дәлел бола алады. Ұлы ағартушы 1862 жылы Н.И.Ильминскийге жазған хатында да “...Қазір енді қазақтың әртүрлі әдет-ғұрыптары жөніндегі мәселелермен

шұғылданып жүрмін. Егер реті келіп қалса, оларды да жазып, Сізге жібермекшімін”, – дейді.

Бұдан ұлы ағартушының этнографиялық очерктерін 1862 жылы жаза бастағанын байқайсыз.

Қазақта әйелінен ажырасу, неке бұзу ұят мәселе екенін, жұрт ондай адамды күлкі ететінін Ыбырай “Орынбор ведомствосы қазақтарының құда түсу, қыз ұзату және той жасау дәстүрінің очеркінде жан-жақты көрсеткен. Шындығында да бұл дәстүрді жалғастырып, бүгінгі жастардың ой-санасына сіңіре білсек, ұлтымыздың болашағына әсері аз болмас еді.

Педагог әрі ақын Ыбырайда осындай жағдайларды ерекше сезініп, бейтарап қала алмай, тебірене айту басым. Ұлт салт-дәстүрінің жақсы жақтарын дамытумен бірге қазақ халқының елдігін бұзып, болашағына бақта шабатын жауыздыққа қарсы күресе білу керектігін ескертеді. Ұлы ағартушының бұл ойларынан оның тек мектеп балаларына ғана емес, жалпы қазақ халқына ұлағатты тәлім-тәрбие берген ұстаз болғанын көреміз. Есіңізге Ыбырайдың “Менің үнемі ұмтылған тілегім -- қалай да пайдалы адам болып шығу еді” деген сөзі түседі. Еңбекқорлығы мен ізденімпаздығына тағы да қайран қаласыз. Ыбырайдың оқу мен тәрбие жұмысын әрқашан ұштастыра жүргізгені де хаттарында менмұндалап сайрап тұр.

Ы.Алтынсарин хаттары тұнып тұрған тәлім-тәрбие. Мәселен, Н.И.Ильминскийге 1864 жылдың 14 сәуірінде жазылған хатында карта ойнауға қарсы екендігі, әрбір минут, сағатты бос өткізбеуді ойлайтыны, өсек-аяңмен ісі жоқтығы, қызмет адамдарының момындарды басының, талап, тонап отырғандығы, мұны өзі өте жек көретіні айтылса, 1871 жылы 31 тамызда жазған хатында балаларды орыс алфавитімен жазылған кітаптармен емес, “қазақтың өз тілінде, олардың өздеріне таныс әріпшен шығара білу керектігін” баса көрсетуі кім-кімге де үлгі-өнеге боларлық жайт. Мұндай көрегенділік, тәлімді мінез-құлық, үлгі-өнеге боларлық сөздер хаттарынан жиі кездеседі. “...қазақ халқының келешегі осы, тек қана осы мектептерде”, – деп жана мектептер ашылса, оған жақсы оқытушылар сабақ бере ме, қандай негізде ашылмақ, қаржы көбейтіле ме, “мектеп бітіргендердің және оқытушылардың қай жөнінен болса да бір артықшылығы бола ма?” – деп Ильминскийге хатында сұрақ жаудыруы да “ғылыммен қаруланған, әр нәрсеге көзқарастары бар адамдар қазақ арасында көбейсе” деген жанашыр пікір болатын. Автор осы хатында мектептің шаруашылық жағдайы нашар болса, ісі

де онға баспайтынын, қазақ балаларын ұқыптылыққа, тазалыққа баулып, отырықшылықтың артықшылығын айтып, үгіт-насихат жүргізіп жүргенін ұғындыра жеткізеді.

Мазохинге жазған хатында “балалар театры жайында әуреленбей-ақ қойыңыз, Сізге орындалмайтын жұмысты міндеттемеймін ғой” дегеніне қарағанда Ыбырай балалар театрын ұйымдастыруды да көздеген болуы ықтимал.

Профессор Х.Сүйіншәлиев Ыбырай мұраларының ішінде кейінгі кезге дейін ескерусіз қалып, зерттелмей келе жатқан еңбегі – хаттары мен бір топ мақалалары екенін айтады [Х.Сүйіншәлиев. Ыбырай Алтынсарин. Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы. 1-том. –Алматы: Қазақ университеті, 2001. –467.].

Шындығында да қайтсем халқымның көкірек көзін ашып, санасына сәуле жүгіртіп, ілгері бастырамын деген ізгі ой Ыбырай жадынан бір сәт те шықпағанын оның 1860 жылдың 18 қарашасынан 1889 жылдың 15 маусымына дейінгі Н.И.Ильминскийге, А.А.Мазохинге, Ф.Д.Соколовқа, А.А.Бобровниковке, Е.С.Ильминскаяға, В.В.Катеринскийге жазған хаттарынан аңғару қиын емес.

1884 жылы 14 қыркүйекте Н.И.Ильминскийге жолдаған хатында екі немере туысы болыстыққа таласып, он жыл бойы бір-бірімен араздасып жүргенін, сондықтан халық туыскандарын татуластыр деп үміттеніп қолқа салғанын, бірақ олардың мұның татуласындар дегеніне көңбегенін баяндай келіп, 1884 жылы 14 қыркүйекте Н.И.Ильминскийге жолдаған хатында: “бұл таласып жүрген адамдарды болыс сайламаңдар, басқа бір адамды сайлаңдар, деуіме тура келді”, – деп нали жазады.

Келісім бойынша, көпшілік басқа бір беделді ақсақалды болыс сайлайды. Ақыр соңында жанағы туыскандарының бірі Ыбырайға жауығып жүрген адамдардың тіліне еріп губернаторға, ішкі істер министріне “қызмет адамдарын сайлауға орынсыз қол сұқты...”. Тіпті, “бұл үкіметке қарсы ойы бар бір социалист болар дейміз, өйткені, бұл іске келіп қол сұғуына басқа себеп болуға тиіс емес еді, – деп өтірік каралауға дейін барды”, – дейді.

Ы.Алтынсарин 1884 жылы 30 қыркүйекте Н.И.Ильминскийге жазған хатында қазақтың бастауыш мектептерінде қолөнері сабағын енгізу мәселесін қойғанда губернатордың қазақ мектептерінің басты мақсаты – орыс тілін, орысша жаза білуді үйренулеріне кедергі болады деген пікіріне келіспегені айтылады. Бұдан біз ұлы

ағартушының халық қамын ойлап, әлеуметтік мәселелерді шешу жолындағы іс-әрекеті мен отаршылдардың орыстандыру саясатына қарсылығын да көреміз.

“Дала уалаятының газетінің” 1894 жылғы 46 нөмірінде Көшпелі Қазақбайұлы “Қазақ билерінің жұмыстарды тексеретұғыны турасынан” деген мақаласында қазақ арасындағы билік айту ісінің жетімсіз жақтарын баяндай келіп: “Марқұм Алтынсарин деген қазақ биікірек адал, биікірек әділ, ғұмыры бойынша өзінің малын да, жанын да аямай халқына пайда келтірмек үшін ұмтылып, тиянақ қылған еді. Мұның артынан да балшық лақтырып, былғауға тоқталмаған еді” (Бір-бірімен дауласып, жауласқандарды айтып отыр – С.О.). Себебі сол-дүр, бұл адам екі партия болып жауласқандарға тату болындар, сондай белгілі адамды сыйландар деп ақыл қылып қамқоршылық айтқанынан басқа жазығы жоқ еді”, – деп Ыбырайға үлкен баға беріп, Ыбырайдың дүниеден өткенін, енді қазақ ағайындарымыз “Әй, бәрекелді-ай, екі партия болып араздасқанда катуланып Алтынсариннің ақ жүзін бекерден-бекер қараламаққа жаһұт қылғанымыз жарамағандық екен” деп мойындап жүргенін айтады. Автор мақаласының соңында: “Егерде арандары ашылған, нәпсілеріне елігіп, қазақтар өздерінің Алтынсариндей қадірлі адамына қарсы қол көтергенде, өзге жай азаматтарға нешік. Тартынбаған іс қылатұғыны мұнаң-ақ мағлұм болса керек”, – деп ойын түйіндейді.

Ы.Алтынсариннің дінге көзқарасы жайында әртүрлі пікірлер айтылған. Әсіресе Кеңес дәуірінде оны атеист етіп көрсету белен алды. Хаттарын оқыған кісі Ыбырайдың дінге емес, Ислам дінін бұрмалап жүрген шала сауатты, дүмше молдаларға қарсы болғанына көз жеткізер еді. Ол бір хатында: “...басқа халықтар сияқты қазақтарға да олардың өздеріне түсінікті тілде жазылған, оқығанда ақыл беріп, ой түсіретін кітаптар керек екенін айтса, енді бір хатында дүмше молдалар барлық жақсылық тек Мұхамбеттің діни оқуынан шығады, одан өзгесі оқытуға тұрмайтын, кәпірлердің ойлап тапқаны, дінді әлсіретуге бағытталған әрекет деп есептейтінін айтып, молдалардың бұл ойы шарифатқа қайшы келетінін дәлелдейді. “Өйткені, шарифат, мысалы, әртүрлі ғылымдарды, өнерді қай халықтан болса да үйренудің керектігін ешбір жерде теріс демейді, бұған, мысалы, ғалым молда (Хатип) атағын алғысы келген адам түрлі “фәндерді”, басқаша айтқанда, әртүрлі ғылымдарды, есепті,

медицинаны және астрономияны (ғылму-насихат, ғылму-тып, ғылму-хаят, уә афлах) оқуға тіпті міндетті екені дәлел бола алады”, - дейді.

Хат несінің араб тілін, Ислам дінін, шариғатын жақсы білетіні, қадыр тұтып, сыйлайтыны осыдан-ақ анық көрініп тұрған жоқ па?! Ұлы ағартушының жоғарыда айтылған пікірлерін Мұхамед пайғамбардың (с.ғ.с.) хадистеріндегі «Тіпті Қытай болса да білім алуға ұмтыл. Өйткені, білім алуға әрекеттену әрбір діндардың парызы» [Мұхамед Пайғамбардың хадистері. – Алматы: Жазушы, - 64 б.] деген сөздері растай түседі.

Ыбырай осы хатында Ильминскийге халықтың өз дінін білуге құштарлығын ескеріп, әрі “қазақ жастарына, өзінің ана тілінде жазылған, мұсылман дінінің негізгі рухына толық сай, дін оқытуға негізгі құрал бола алатын оқу құралын” құрастыруға кіріскенін хабарлайды. Бұл оқу құралын жазудағы мақсаты “қазақ жастарының дін жөніндегі түсініктері теріс бағытқа түсіп кетпеуі үшін, екіншіден, қазақтың жазба тілінде татар тілі орынсыз етек алуына жол бермеу үшін” екенін тағы да үстемелей қадап айтады.

Ұлы ағартушы осы ойын «Мұсылманшылықтың тұтқасы» («Шариғат-ул-ислам») кітабының кіріспесінде де қайталайды.

Ислам дініне қарсы болса, кітап жазуға кірісерде “Бисмиллаһи-р-рахмани-р-рахим-Қайыр-рақымы мол Алланың атымен бастаймын” [Ы.Алтынсарин. Мұсылманшылдық тұтқасы. – Алматы: Қазақстан, ТПО «Қаламгер», 1991. –80 б.] деп Аллаға сиынып бастамасы да белгілі, әрі Ислам дініне қарсы адам оны уағыздап оқу құралын жаза ма?!

Бессонов Александр Григорьевич деген мұғалімнің 3 және 1 сынып оқушыларына бір ай бойы інжіл мен оның парыздарын уағыздай бастағанын білген Ыбырайдың аза бойы қаза болып, шошынып, жан-жүрегі сыздап, күйзелуінен оның христиан дінін оқытуға түбірімен қарсы екені де көрінеді.

Ы.Алтынсарин басқа халық өкілдері жерімізге баса-көктеп кірмеуі үшін қазақ отырықшылыққа көшіп, қала салып, бір жерге шоғырланып отыруын қалады. Ондай жағдайда мектеп ашу да онайға соғатынын білді. Әсіресе, оқу жағдайын жан-жақты ойластырып, ұсақ-түйегіне дейін қалдырмай, халыққа да, оқушылар мен мұғалімдерге де тиімді болу жағын қарастырған. Мәселен, М.Дулатов 1915 жылы жазған «Торғайдағы орысша оқу» мақаласында Торғайдың өзінде төрт сыныпты бір, екі сыныпты бір, қол өнер (ремесленный) бір, бір сыныпты қыздар мектебінің, сондай-ақ үш

болыстық, медресе қасында орысша бір сынып, барлығы 8 мектеп болғанын [М.Дулатов. Торғайдағы орысша оқу. // Қазақ, 15 июль, 1915.] көрсетсе, Д.Байқадамова орыс-қазақ балалары бірге оқитын алты жылдық қалалық жоғары училище, бірінші басқыш орыс балаларының мектебі, татар мектебі және колөнер училищесі, барлығы бес мектеп жұмыс істегенін [Д.Байқадамова. Алтынсарин мектебі. // Жұлдыз. -№7, 1983. 203 б.] айтады.

Мұғалімдер жетісе бермейді. Сондықтан олардың бір мектептен екінші мектепке барып сабақ берулеріне оңай болу үшін ұлы ұстаз бұл оқу орындарын шоғырландырып, бір-біріне жақын салдырыпты.

Ыбырай бастаған осы тиімді де пайдалы істі қазір неге қалалар мен ауылдарда қолданбасқа?! Ондай жағдайда мектептерді бір орталықтан жылытуға да, ортақ кітапхана, асхана, спорт кешендерін т.б. салуға да жеңіл болар еді.

Қорыта айтқанда, халқымыздың біртуар перзентінің шығармаларында халықтың тұрмыс-тіршілігіне, рухани жандүниесіне не қажеттің бәрі дерлік әңгіме болады. Бұл мақала, очерк, хаттар – тарих, жыпынама, алғаш Торғайда жанған білім шырағының сәулесі іспетті. Ойымызды санамалап, таратып жеткізер болсақ, біріншіден, мектеп ашу, сол жолда көрген қиыншылықтары, мектепке қажетті оқу-құралдары, шаруашылығы, есеп-қисабы, оқушыларға кәсіптік-техникалық білім беру мәселелері, қазақ қыздарына арналған Қазақстандағы тұңғыш мектеп, мектеп-интернаттар ашуы, Ыбырайдың шын достары, кімдер еді, мектеп ашуына кімдер көмектесті, оқу-тәрбие жұмыстары, өз оқу-құралдарын қашан, қалай, кімдердің еңбектеріне сүйеніп жазды, екіншіден, кәсіпкерлікке үйретуі, оқу ісін түгелдей дерлік тәжірибеге негіздей жүргізуі – тұқым себу, егін ору, бау-бақша салу, жеміс ағаштарын отырғызу, ағаш ұстасы-токарь дайындау, тері илеу, май шайқау, сабын қайнату, кітап түптеу, құмыра жасау, киім пішіп, киім тігу, киіз басу, шәлі тоқып, кесте тігу, үшіншіден, отырықшылықты насихаттау, төртіншіден, ел жер тарихы, бесіншіден, тарихқа белгілі адамдардың аты-жөні қызметі, алтыншыдан, тіл тазалығы, жетіншіден, Торғай қазақтарының мінез-құлқы, салт-дәстүрі, сегізіншіден, ел басына түскен ауыртпашылық; сүзек, қызылша, ашаршылық меңдеуі, оларға қарсылық, тоғызыншыдан, Ыбырайдың өзінің мінез-құлқы, өмір, өнер жолы, саяси-әлеуметтік көзқарасы, сол кездегі оқыған, тоқыған отбасыларымен, ақындармен аралас-құраластығы, өмір-тіршілігі, Торғай табиғаты (қыста қамыс орып, отын дайындайтындарына

дейін), Торғай жеріне, еліне деген сүйіспеншілігі, чиновниктердің пайданы ғана көздейтін жағымсыз іс-әрекеттері, өсек-аяң таратып, елді бүлдіріп жүретін пенделілік қылықтары – бәрі-бәрі бар.

Ыбырай публицистикалық мұраларын төрт топқа бөліп қарастыруға болады. Біріншісі, «Оренбургский листок» газетіне шыққан мақала, очерктері, екіншісі – хаттары, үшіншісі – этнографиялық зерттеу мақалалары, төртіншісі – хрестоматиясына енген публицистикалық еңбектері. Ыбырайдың “Оренбургский листок” газетінде шыққан материалдары мен осы газетте жарық көрген Ыбырай туралы мақалаларды жинастырып, бір кітап етіп бастырып шығару әл күнге дейін қолға алынбай келеді. Ол – келешектің ісі.

ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН ЖӘНЕ ТӘЖІК-ПАРСЫ ӘДЕБИЕТІ

Қазақстан мен Тәжікстан арасындағы достық қарым-қатынас, әдеби-мәдени рухани байланыс сонау кене дәуірлерден бері жалғасып келеді. Оны екі елге ортақ ертегі, аңыз әңгімелерден де, батырлық, ғашықтық эпостық жырларымыздан да, толғауларымыз бен өлеңдерімізден де аңғару қиын емес.

1069-1070 жылдары Жүсіп Баласағұни (XI ғ.) «Құтты білік» («Құдатұғу білік») дидактикалық поэмасын тудырса, оның бұл ісін жалғастырып Ахмет Иасауи (XI-XII ғ.ғ.) «Хикметтер», Ахмет Жүйнеки (XII ғ.) «Қиссас ұл әнбия» (Ақиқат сыйы) кітабын жазған. Олардың дәстүрін жалғастырып Шәкәрім Құдайбердиев Физулидің «Ләйлі-Мәжнүн» поэмасын, Тұрмағамбет Ізтелеуов Фердаусидің «Шахнама» дастанының сюжетін пайдаланып «Рүстем-Дастан», Мұхамеджан Сералин «Рүстем – Зораб», Жүсіпбек Шайхасламов «Хисса-и-хэзрат-е Юсуф әлейһи-ус-сәләм илан зұлайханның мәселесі», Қ.Байғұлұлы «Қиссас-ұл әнбия», Мәшһүр Жүсіп Көпеев «Гүлшат-Шеризат», Әріп Тәңірбергенов «Зияда-Шахмұрат», Әсет Найманбаев «Ер Шеризат» дастандарын өмірге әкелді.

Бұл дастандар нәзира дәстүрімен жазылған, кезінде елімізге кең тараған шығармалар болды. Назира дәстүрі - бір ақынның жазған шығармасын екінші ақын өзінше қайта жырлау. Жазба әдебиеті өкілдері ішінен бұл дәстүрді алғаш бастап берген Абай Құнанбаев пен Ыбырай Алтынсарин болатын. Оны тәжік-қазақ әдебиеті арасындағы әдеби байланысты зерттеп жүрген тәжіктің әдебиеттанушы ғалымы, профессор Атахан Сафуллаевтың мына пікірі де растайды: «Қазақтың ағартушысы, ақыны және жазушысы Ыбырай Алтынсариннің шығармаларында тәжік пен қазақ әдебиетінің байланысы мейлінше айқын байқалады. Алтынсариннің тәжік-парсы әдебиетінен қажетінше пайдаланғандығы оның шығармаларының өнбойынан көрініп жатады. Шығыстық сарын Ыбырай өлеңдері мен хикаяларының үгіт-насихаттық эсерін күшейте түскен» [«Паеми барадари», («Достық жаршысы») – Душанбе, 1972. – 136 б.].

Ы.Алтынсарин өз шығармаларын негізінен балаларға білім-тәрбие беріп, ғылым-білімге, өнерге құлшындыру мақсатында жазғаны белгілі. Ұлы ұстаздың «Өсиет өлеңдері» де аты айтып тұрғандай, сол мақсатта жазылған:

...Пайғамбар бұрынғы уақытта Дәуіт еткен,
Патша боп, бұл дүниеге даңқы кеткен.
Отыз ұлым бар ғой деп, көптік ойлап,
Құдайым отызын да әлек еткен.

Жылаған Дәуіт патша тоба қылып,
Өзінің пенде екенін сонда біліп.
Мұнан соң Тақ-Сүлеймен туды дейді,
Отыз ұлға бір өзін жора қылып, -

десе, жастарды барға мастанып, асып-таспаудан сақтандырып, бұл дүниеде қанша даңқты болсаң да Алла алдында пенде екенінді ұмытпа деген ақыл-кеңес айтады. Өлең жолдарындағы Дәуіт - даңқты патша Библиядағы Давид, - мұсылман дініндегі Дәуіт пайғамбар, Сүлеймен-Саламон – Давидтің ұлы. Бұлар туралы аңыз-әңгімелер қуранда да бар. Олар «Талұт», «Талұт пен Дәуіт», «Дәуіттің адасуы» деген хикаяларда баяндалып, оның адамгершілігі, адалдығы, әділдігі, әр уақыт пайғамбарлық мәртебесін сақтай білетіндігі сөз етіледі.

«Шығыс аңыз-әңгімелерінде Сүлеймен патша туралы да көп айтылады. Ол жайында «Рабғузи киссасында» да бірнеше әңгіме бар. Оларда Сүлейменнің жастығына қарамай ақылдылығы, білімділігі, әкесінің қате билігін түзеткені айтылады. [Қыраубаева А. «Ғасырлар мұрасы» - Алматы: Мектеп, 1988. – 35 б.].

Ы.Алтынсарин Құрандағы, Шығыс аңыз-әңгімелеріндегі адамгершілік идеясын балалар санасына сіңіруді көздейді. «Өсиет өлеңдерінде» енді Ескендір жайында әңгімелеп, оның патша болғанын, дүниені жаулағанын, өлмеуді арман етіп мәңгі судан ішкен адам мәңгі өлмейді екен дегенді естіп, мәңгі суды іздеп барғанын баяндайды. Мәңгі судан су алып келуге уәзірі Қыдыр-Илиясты жұмсайды. Қыдыр Илияс суға барып, өзі ішіп, патшаға арнап тағы бір кесе су алады. Сонда бір адамға көзі түсіп, одан «Мұнда отырған неткен жансыз, қарасақ келбетіңе мұсылмансыз?» деп жөн сұрайды. «Мен-дағы бір патша едім, еш күмәнсіз», - деп бейтаныс адам әңгімесін былайша жалғастырды:

Өлмеске мен де осындай талап еттім,
Бір күні осы суға келіп жеттім.
Әрбір іс уақытында қызық екен,
Ақыры өз басыма азап еттім.

Бір заман әлек болды барша өлім,
Қалмады қыдырмаған ешбір жерім.
Кемдіктің неше түрлі бәрін көріп,
Аһ, енді өлім болса маған дедім.

Дүниені неше айналып, неше кездім,
Өз жаным мен денемнен өзім бездім.
Маған өлім бермеді Құдай-тағала,
Енді тастап дүниені мұнда келдім.

Қыдыр-Ілияс қайтып келіп суды Ескендірге ұсынады. Ол ішейін деп ұмтылғанда су аузына бармай қояды. Оның себебін ақын мына жолдармен жеткізеді:

Тағында Тақ-Сүлеймен не қылмады,
Өмірін соңындағы шағындады.
Наушеруан – діні кәпір, әділ өтті,
Дозаққа соның үшін жағылмады.

Бұзғанбыз әділдікті бұл мал үшін,
Жиясыз оны-дағы бір жан үшін.
Әзәзіл періштенің бастығы екен,
Не болды тәкәшпарлық қылғаны үшін?

Аюпты сегіз жылдай мың құрт жеді,
Большты бөлек-бөлек соның тәні.
Мал-жанның өре туған бәрі безіп,
Далада жалғыз жатып, «Алла» деді.

Әділетсіз, тәкәшпар адам қанша бай болса да жұмаққа бармайды, діні кәпір болса да, әділетті адам дозаққа жағылмайды. Ескендірдің аузына судың бармау себебі осында екен.

Өлеңде кездесетін Қыдыр-Ілияс - Ілияс Хызыр (Илья) пайғамбар. «Шығыс елдері ауыз әдебиетінде киелі адам бейнесінде көрініс табады. Наушеруан -- ежелгі дәуірдегі Иран патшасы. Аюп – Айуб (Иов) пайғамбар, Қарынбай – қазақ ертегілері мен аңыздарында кездесетін сараң, қайырымсыз, мейірімсіз бай адамның бейнесі. «Қарынбай мұсылман мифологиясындағы Құрандағы Карун туралы аңызға байланысты қалыптасқан. Құран мазмұнын жақсы білген Ы.Алтынсарин «...ұмытпа бай болдым деп бір құдайды, жер жұтқан қайырсыздан Қарынбайды» - деп қалыптасқан аңыздың алғашқы нұсқасының мазмұн-мәнін дәл сақтаған. Құранның 28 сүресінде

(аятыңда) Корун қайырымсыздығы, сараңдығы үшін Тәңірі қаһарына ұшырап, оны жер жұтады [Сәтбаева Ш. Алтынсарин өрнектерінің кейбір сырлары. «Ыбырай Алтынсарин тағылымы». – Алматы: «Жазушы», 1991. – 279 б.]. Зылиқа – Жүсіп – кіршіксіз адал махаббат, сұлулық символына айналған Фердаусидің «Иусиф вә Зулайха» дастанының кейіпкерлері. Бұл аңыз Шығыста көп тараған, көп жырланған.

Өлең қазақтың он бір буынды қара өлең үлгісімен жазылған терме. Терме – өнеге, өсиет, ақыл-нақыл, ойлы, тапқыр сөздерді теріп айту. Ыбырай да бұл өленінде балаларға үлгі-өнеге, сабақ боларлық аңыз әңгімелердің басын шалып, бірінен соң біріне көшіп, адалдықты ізеттілікті, ізгілікті насихаттайды: «Қорлама кем адамды болсаң дана», «Ұмытпа бай болдым деп бір Құдайды», «Иманды ер Құдайынан ұялады», «Ренжітпе пенде болсаң, бейшараның», «Араз бол, кедей болсаң, ұрлықпенен. Кеге бар кессе басың шындықпенен! Қорек тап, бейнеттен де Тәңірің жәрдем, Телмірме бір адамға мұнлықпенен!», «Бір әділ, қазынасы кең патшанды ізде!», «Мақтанба бақыттымын деп бағынызға», «Мақтанба сұлуымын деп ажарыңа» Ажарсыз адамдарды ал назарыңа».

Бос мақтаннан, асып-тасудан, қайырымсыздықтан, сабырсыздықтан сақтандырады: «Жер жұтқан қайырсыздан Қарынбайды», «Іске аспай бақ-дәулетің қалуы оңай, Басыңнан бағың тайған шағыңызда», «Зылиқа, Жүсіппенен сұлу өткен, Тұрмаған ажал ара ажалына», «Бақ тайса ерге дәулет құралмаған», «Ағайын жат болады алыс болса, Болады жат та жақын таныс болса, Достарың, дұшпан түгіл, табалайды, Аяғын бір нәрседен шалыс болса!».

Бұл балалар үшін таптырмас дәріс!

Құранда Ескендір шапағатты, қайырымды, ізгі жан. Абай: «Ескендір» поэмасында:

Осы жұрт Ескендірді біле ме екен?

Македония шаһары оған мекен.

Филипп патша баласы, өр көңілді,

Мақтан сүйгіш, қызғаншак адам екен, -

деп оның ашкөздігін айтса, Ыбырай да тәкаппарлығын, тойымсыздығын көрсеткен. Абай поэмасының да өн-бойында ағартушылық идея, публицистикаға тән үгіт-насихат, өсиет, тәлім-тәрбие жатыр. Ол бірде:

Мықтымын деп мақтанба, ақыл білсен,

Мықты болсаң, өзіңнің нәпсінді жең.

Іші тар, көре алмастың біреуі -- сен,
Ондай кісі бұл жерге келмейді тең, -
десе, поэманың соңғы шумақтарыңда оқушысына:
...Қарның тойса, қайғырма мақтан үшін,
Тоймас көзің тояр деп қайғы жеме.

Қу өмір жолдас болмас, әлі-ақ өтер,
Өз күлкіне өзің қарық болма бекер!
Ұятын мен арыңды малға сатып,
Ұятсызда иман жоқ, түшке жетер.

Мақтанасың бірте мақтасын деп,
Шауажайымнан еш адам қақпасын деп.
Сен кеткен соң артыннан күліп қалар,
Антұрғаннан құдайым сақтасын деп.

Ақылсыз өзін мақтап былжырайды,
Бойына өлшеп сөйлесең, не құрайды?
Жақсы болсаң, жарықты кім көрмейді,
Өз бағыңды өзіннен кім сұрайды?! -

деген ақыл-кенес айтады. Фирдауси «Шахмасында» Ескендірдің біздің эрадан бұрын 110-335 жылдар аралығында Иранда шахтық құрған Дараттын (Дарий үшінші Кодоманның) баласы десе, Низами «Ескендір намасында» Филькустын (Филипптің) баласы етіп көрсетеді. Ескендірдің әкесі Абайдың Ескендір поэмасында да Филипп деп алынған. М.Әуезов бұл поэманың Низамидің «Ескендір» намасындағы аңыз әңгімелердің сюжеттерінен алынып жазылғанын, Абай аңызды өмір шындығына жақындатып, реалистік стильге бұрып, Александр Македонский жайына қарай бейімдегенін айта келіп: «Және де тарихтық дәл деректер бойынша, ертегілік Хызырдың орнына Ескендірдің тәрбиешісі болған философ Аристотель кіреді. Сөйтіп, адамдары мен олар арасындағы мінез-қатынастарға Абай тарихи шындықты негізгі арқау етеді [Әуезов М. Абай Құнанбаев. - Алматы: Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1967, - 180 б.],- дейді.

Ыбырай мен Абайдың шығарма соңында айтқан уағыздары да бір-бірімен мазмұндас, ұқсас. Екеуі бір-бірімен кездесіп, сөйлеспеген. Ыбырай мен Абайдың Ескендір туралы жырларындағы ой-пікірлерінің бір жерден шығып, тоғысуы таң қалдырады.

Ыбырайдың «Өсиет өлеңдерінен» біріншіден, акынның ізденпаздығын, білімпаздығын, екіншіден, араб, Шығыс классикалық әдебиетімен таныс болғанын, араб тілін білгенін, Құранды да оқып, зерттегенін, үшіншіден, ислам дінін ардақтап, оның идеяларын насихаттағанын, төртіншіден, оның шығыстың нәзира дәстүрін қазақ жазба әдебиетінде алғаш қолданған акын екендігін баяқаймыз.

Лұқман – шығыс әдебиетінде жиі кездесетін данышпан адам бейнесі. Яғни Лұқман – араб тілінде данышпан деген сөз. Бұл данышпан кісі жайында ислам діні шыққанша арабтарда да аңыз әңгімелер көп болыпты.

Құран Кәрімде: «Рас Лұқманға шүкіршілік етуі үшін даналық бердік, делінеді. – Кім шүкір етсе, өзі үшін шүкір етеді. Ал кім мұңыз, мақтауға лайық. (Лұқман аса дана, табиғи болған кісі. Жалпы көзқарас бойынша, Лұқман пайғамбер емес, дәрігер б.ж.м.р.) (12)». [Лұқман сүресі, 31.]

«Қисас-и Рабғузи» («Рабғузи қиссалары») кітабында Лұқман туралы хикаяттар Лұқман Хакім деген атпен беріледі. Бұл шығарма 1310 жылы жазылған, авторы - Бурханеддинұлы қазы Несреддин. Бі.Алтынсарин «Лұқпан әкім» әңгімесін өзінің ағартушылық көзқарасына бейімдеп, дүмше молдалардың ғылым-білімге ұмтылған жастарға қарсылығын сынай баяндайды: Сопысымақтың «Сіздің ауруға ем етуіңіз күнә» деген сөзіне жауап берген Лұқпан оған. «Қашан да бір істі істегіңіз келсе, ол іске әуелі ақылыңызды, онан соң көзіңізді жұмсаңыз, сонан соң ақылыңыз дұрыстаса, көзіңіз көріп, жөнін танып, мақұл көрсе, тіліңіз бен қолыңызға сонда ерік беріңіз» деген ақыл айтып, «Бір шөпті у етіп жаратты, екінші шөпті оған басытқы етіп жаратты; бұларды да танып, бұйрықты орнына жұмсамасак – күнәлі боласын, тиісті пайдалы орнына жұмсаудан обал болмаса керек» дейді.

Бұл сөздер де балаларға үлгі-өнеге, өсиет.

Бі.Алтынсариннің тәжік-парсы әдебиетімен байланысы жайында тәжікстандық әдебиеттанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Абдусаттар Нұралиев «XIX және XX ғасырлардағы тәжік-қазақ мәдени-әдеби байланысы» атты монографиясында: «Тәжік фольклорын зерттеушілер Көргұлы жайлы аңыз түрік халықтарының творчествосынан дамыған шығарма деп санайды. Ал оның тәжікше варианты Орта Азия халықтарының достығы мен өзара шығармашылық байланыстарының нәтижесі болып саналады.

XIX ғасырдың орта шенінде пайда болған Көрғұлы қиссасының қазақша варианты қазақ халқының тәл туындысына жақын келеді. Олай дейтіміз Шоқан Уалиханов пен Ыбырай Алтынсарин заманында Көрғұлы қазақтар арасында кең тараған болатын. Шоқан Уалиханов ол қиссаның кейбір үзінділерін өз қолымен жазса, Ыбырай Алтынсарин өз өлеңдеріне Көрғұлының ұлы Әуезге жазған нақыл сөздерін пайдаланған еді» [34 б.], - десе, енді бірде: «Атақты «Шахнама» сюжеттері қазақ ауыз әдебиеті ғана емес, жазба әдебиетінде де кең тараған. Әсіресе, А.Құнанбаев, Ы.Алтынсарин шығармаларында Шахнаменің негізгі кейіпкерлері – Жәмшид, Ескендір, Анушерван, Рүстем, Бахрам ж.б есімдері ерекше бір құрметпен аталады. Бұл тектен тек емес. XIX және XX ғасырлардағы қазақ ауыз әдебиетін зерттеудің нәтижесі, аудармашылардың бұл кейіпкерлердің ерліктерін, кеғамдық ойды қалыптастыруға пайдаланғандарын көрсетеді. Гуманизмнің ұлы идеялары, шынайы патриотизм, Отанды шақырусыз келген жаудан қорғау сол кездегі қазақ халқының рухына өте жақын болатын. Сондықтан да «Шахнаме» сюжеттері қазақ халқының «Қобыланды батыр», «Қамбар батыр», «Ер тарғын» сияқты батырлық жырларынан орын алған және оларды қай жағынан болса да жақсартып, жана биікке көтеруге әсерін тигізгені көрініп-ақ тұр. «Шахнаме» қазақ оқушылары үшін сонысымен де құнды» деген пікір айтады [«Талджикско-казахские культурно-литературные связи XIX и XX в.в.». Душанбе «Сурушан». 2001. стр. 86-87].

Тәжік совет энциклопедиясының 8-ші томында Қазақстанға арналған мақалада Алтынсариннің де есімі аталыпты. Мақалада Алтынсариннің XIX ғасырдың екінші жартысындағы ағартушылық қызметі, қазақ мектептері үшін жазған оқулықтары, шығармашылық өнері және оның тәжік-парсы классикалық әдебиетін жақсы білетіндігі туралы қысқаша мәлімет берілген. («Энциклопедияи советии тожик». – Душанбе, 1976. -268 бет).

Тәжікстанда жарық көрген «Тәжік әдебиеті мен өнерінің энциклопедиясында» да Алтынсариннің есімі құрметпен аталады. Осы кітаптағы тәжік-қазақ әдеби байланыстары туралы арнайы мақалада: «Қазақтың ағартушы демократ ақыны, жазушысы әрі дарынды педагогі Ыбырай Алтынсариннің бүкіл әдеби және ғылыми мұрасында көркем аударма ерекше орын алатындығы әмбеге аян. Оның аудармалары арқылы қазақ халқы шығыстың, орыстың демократияшыл ой-пікірімен таныса бастаған. Алтынсарин өзінің

оқулық ретінде арнайы жазылған хрестоматиясында қазақ әдебиетіндегі көркем шығармалардан үзінділер келтірумен қатар тәжіктің классикалық әдебиетінен өзі аударған өлең, хикаяларды да ендірген. Ескендір, Атымтай, Лұқпан сияқты образдарды өзінің адамгершілік, ағартушылық ой-пікірін уағыздау үшін орынды пайдаланған». [Нұралиев А. Ыбырай Алтынсарин. «Энциклопедиян Адабиет» ва сангати тожик. – Душанбе, 2004, 24 бет],- деп жазылған.

«Қостанай таңы», 28 наурыз, 2014.

АЛТЫНСАРИННИҢ АҚЫНДЫҚ ОРТАСЫ

Кім-кімге де өскен ортасы – туған жерінің табиғаты, айналасындағы адамдардың мінез-құлқы, іс-әрекеті әсер етіп, солардан үлгі-өнеге алатыны анық. Ы.Алтынсарин де өзін қоршаған ортадан, туған топырағынан нәр алып, би-шешендер сөзін жаттап өскені, әсіресе, атасы Балғожа бидің тәрбиесінде болып, шешендік өнерге машықтанғаны белгілі жайт. Ыбырай халық ауыз әдебиетінен сусындап өсіп, оны әрі зерттеп, зерделей білген білгір ғалым, ауыз әдебиеті үлгісін ұтымды пайдалана отырып реалистік әңгіме, өлеңдер тудырған тұңғыш жазушы, ақын, ауыз әдебиеті үлгілерін алғаш жинаушылардың бірі. Оған 1879 жылы жазған «Қазақ хрестоматиясы» кітабына енген ауыз әдебиеті үлгілері мен «Горе киргиз» еңбегінде Түркістан қазақтарының, Түркістан өлкесі ақындарының «зар заман» туралы шығармаларына көзқарасын білдіруі куә. «Мұнда ол «зар заман» әдеби ағымын патша үкіметінің отаршылдық саясаты, жұт, қоян жылдары деп аталатын ашаршылық пен жалаңаштық кезең туғызды дейді. Бұл жерде Ы.Алтынсариннің «зар заман» ағымының тууына патша үкіметінің отаршылдық саясаты себеп болды дегені дұрыс. Ы.Алтынсарин зар заман туралы жазбаған адам жоқ деп, оларды өз тектінде келтіреді» [Омарұлы Б. Зар заман поэзиясы. Алматы: Білім, 2000. 38 б.].

Яғни, Ыбырай - Дулат Бабатайұлы, Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөңкеұлы шығармаларын оқыған, оларды талдап-таразылаған деп қорытынды жасауға болады.

Ауыз әдебиеті үлгілерін жинаған Ыбырайдың Төле би, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтеке билерді білмеуі мүмкін емес. Әсіресе Досбол Қорлыбайұлын, Мұғал Қазантайұлын жақсы білгені анық. Әйткені қартайған шағында Досбол Сыр бойынан Торғайға келіп,

Балғожа бидің ауылында болады. Балғожа ат шаптырып, Көлденен қыпшақтың от ауызды, орақ тілді биі Мұғалды алдырады. Досболдын:

Жуандығы Балғожа, өзіндей болсын,
Жорғалығы менің өзімдей болсын.
Сұлулығы мына Қошанжанның көзіндей болсын.
Ақтығы Бұқардың ақ безіндей болсын.
Жеріміз шалғай, жүрісіміз көп,
Аяғын тұсар асау, тарлан болмасын,
Өмілдірік, құйысқан бізде жоқ,
Ері алға кетер еңкек,
Артқа кетер шалқақ болмасын, –

деп Балғожаның бозжорғасын қалап алатыны сонда [Қазақтың би-шешендері. Алматы, 1993. - 255 б.].

Сондай-ақ болашақ ұлы ұстаз, тәлімгер ақынның өскен ортасындағы өзінен бұрынғы белгілі би-шешендер Шәңкі Меңдекеұлының (1811-1899), Асаубай Жәдігерұлының (Шәңкі мен Асаубай бірін-бірі білген, сөз қағыстырған), ауылы аралас, қойы қоралас болған Шындәулет Жиенқұлұлының (руы қыпшақ ішінде Жанқожа), Токсан Қарабиұлының (Жабайұлы деп те жүр –С.О.), Маңдай Байдәулетұлының, Қойшыбай Жангелдіұлының, Құдайсүгір Косетұлының, ақындар Жаманқұл Сатыбалдыұлының (1780-1866), Тәтіқараның (XVIII ғасыр), Өске Торқаұлының (1788-1857) т.б. шешендік сөздері мен өлеңдерін естуі де, кейбірімен таныс болуы да мүмкін. Өйткені атасы Балғожа жоғарыда айтып өткеніміздей, Ыбырай құлағына ақыл, нақыл, өнеге, тапқыр сөздер мен өлең-жырларды бала күнінен құйып, ел аралатып, жер танытып, оның жан-жақты болып өсуін қадағалап отырған. Ыбырай да оған ден қойып, шешендік өнерді жап-жақсы игерген, кейін сол шешендікті ақындыққа ұластырып, екеуін бір-бірімен әдемі жымдастыра білген.

Балғожа немересі Ыбырайды ертіп ауыл аралап жүріп екі ағайын адамның дау-жанжалдарының үстінен түседі. Балғожа Ыбырайға сынай қарап: «Мына Байтоқаға бірдене дөші» дейді.

Сонда Ыбырай:

Уа, бай-еке, тындасаң,
Біздің сөзді ұғарсың.
Итің менен құсыңды
Сонарда алып шығарсың.
Аныңды алған байласаң,
Наурызбай биге ұнарсың.

Жекіріп айтса бір сөзді
Құлағыңды мықтап тығарсың.
Бөденедей бұғарсың.
Ішіңнен судай тынарсың.
Нұралы ердің ұрпағы ең
Оған қалай шыдарсың?
Қой, аға-еке, көпуді,
Дұшпаның күйіп ішінен,
Достарың естіп қуансын, –

депті. Айтоқаға өкпелеп елінен көшпек болған Байтоқа ашуын басып, қайта табысыпты [Ғылым академиясының сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қоры К-397. қор №2.].

Бұл шумақтар шешендік сөзден гөрі өлеңге жақын, әрі Ыбырайдың Наурызбай биді жақсы білгенін де аңғартып тұр.

Ақынның «Өсиет» өлеңіндегі адам аттарына назар аударыңызшы:

...Арғыннан ол күндері Шеген шықты,
Халайық айбынынан қойдай ықты...

...Бірімжан, Қазыбек би – балалары,
Арғынның ат басындай даналары...

...Жазы би Төмен шекті Обағанда
Ақылмен жол көрсетті би мен ханға...

...Ол еді Танабұға Наурызбай би
Осындай бір-біріне істеді сый...

...Ол күнде Найман болды көлденеңде
Құс ұшып қонар еді сөйлегенде... [Ана тілі, 13 ақпан,

2003]

Шеген де, оның балалары Бірімжан мен Қазыбек те, Жазы да, Наурызбай, Найман да – би-шешендер. Ыбырайдың би-шешендерді ерекше бағалап, оларға еліктеп өскенін, қадірлегенін осы жолдардан да аңғару қиын емес.

Ыбырайдың «Қазақ хрестоматиясына» Нұржан бидің сөзін кіргізуі де жайдан-жай емес сияқты.

«Келіп едік жігіттер, Танабұға еліне» («Қазақ хрестоматиясы», 1879. -75 б.) деуіне қарағанда Қыпшақ елімен аралас-құралас болған. Досбол бимен сөз қағыстыруында Нұржанның ауылы Шалқар

жағында екені айтылады [Төреқұлов Н., Қазбеков М. Қазақтың би-пешендері. Алматы, Жалын, 1993. - 248 б.]. Ақтөбе мен Қостанай бір-бірімен шектесіп жатқан ел, Ыбырай Нұржанмен таныс та болуы мүмкін.

Нұржанның қай жылы туып, қай жылы қайтыс болғаны белгісіз, жасы Досболдан көп кіші.

«Жазушы» баспасынан 1988 жылы жарық көрген «Сөз тапқанға қолқа жоқ» кітабында «Нұржан шешен сөздері» деп мына шумақтар беріліпті.

Ер жігіт кен ойлы деп ойлаймыз

Халқын жауға бермесе.

Әділ деп оны ойлаймыз

Адалынан тергесе.

Басшы ғой деп ойлаймыз

Халқын түзу жөндесе.

Жомарт қой деп ойлаймыз

Керегің болса ал десе.

Қырағы деп ойлаймыз

Түзу жолға сермесе.

Ақымақ деп ойлаймыз

Кемшілікті көрмесе.

Батыр ғой деп ойлаймыз

Жауға қарсы шапқанда.

Білгіш қой деп ойлаймыз

Сасқанда айла тапқанда.

Тұлпар ғой деп ойлаймыз

Сүрінбей тура шапқанда.

Ақын ғой деп ойлаймыз

Осыларды дұрыс тапқанда.

Ақсауыт деп ойлаймыз

Шапқанда қылыш өтпесе.

Сабырлы деп ойлаймыз

Ашуына жол бермесе.

Ер жігіт деп ойлаймыз

Жолдасын жауға бермесе [580 б.].

Ұлы ағартушының қыпшақ Ізбасты биді білгені «Қазақ хрестоматиясындағы» (1879) «Ізбасты» әңгімесінде тайға таңба баскандай көрініп тұр.

Ыбырайдың Орынбай акын өлеңдерімен де таныс болғаны талас тудырмайды. Оған өзі құрастырған «Қазақ хрестоматиясындағы» Орынбайақынның Ерден батырды мақтаған сөзін енгізуі куә.

Орынбай Бертағыұлы 1813 жылы қазіргі Көкшетаудың Айыртау ауданында туып, 1891 жылы дүниеден өткен. Қостанай, Қызылжар өңіріне де кенінен танылған суырып салма акын. Орынбайдың өз әкесі Байқожа да, арғы атасы Бертағы да акын, жыршы болған. «13-14 жасынан өлең шығарып, акын атала бастаған Орынбай кезінде Арыстан, Сералы, Шортанбай, Сақау, Шөже, Балта, Дана, Ақан Сері, Тоғжан, Құлтума т.б. акындармен айтысқа түскен.

Оның акындық өнерін Ш.Уалиханов, В.Радлов, поляк зерттеушісі А.Янушкевич, Ы.Алтынсарин, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Е.Ысмайылов т.б.зерттеушілер жоғары бағалап, өлең, толғау айтыстарын жинап жариялаған [«Бес ғасыр жырлайды», Алматы, «Жазушы», 1989. - 259 б.].

1947 жылы 91 жастағы торғайлық Әбдірахман Жаңабаевтан М.Хакімжанова жазып алған бір деректе Ы.Алтынсариннің Торғайда тұрған кезінде Алтыбас руының Шыбынтай деген атасынан шыққан жоғарыда аты аталған Орынбаймен айтысқан Балта деген акынды қасына алып жүргені айтылады [Ана тілі, 29 мамыр, 2003].

Өскенің «Арғыннан Беген менен Шеген шықты» деген жолы Ыбырайдың сәл өзгертіп қолдануы оның Ө.Торқаұлына еліктеп өскенін байқатады. Ыбырай рулас, жерлес Өске Торқаұлының өлеңдерімен таныс болған. «Ыбырай сөз тани бастағанда әбден кемеліне келген бұл акын, ағартушы 16 жасқа толғанда дүние салған. Ыбырайдың ой-өрісіне оның елеулі ықпалы болды деуге осының өзі жеткілікті дәлел бола алады. Бұған қоса Өске акын Балғожаның ықпалында болған адам» [Әлмағамбетов Б. «Ыбырай Алтынсариннің акындық ортасы». «Торғай топжарғандары». Алматы, 2005. 218 б.].

Мұны Өскенің:

Арғыннан Беген менен Шеген шықты,
Найманнан Ерден, Дүзен деген шықты.
Кешегі Обағанның жиылысында
Алтайдың Аққошқары мен Сейдалысы,
Әлкеде Тоқа мен Байдалысы,
Бәрі де Балжекемнен төмен шықты!

деген өлең жолдары да қуаттайды. Шеген – Ыбырайдың анасы Айменнің әкесі. Бұдан біз Шеген мен Балғожаның да бір-бірімен араласып тұрғанына көз жеткізе түсеміз.

Халық ақыны Нұрхан Ахметбековтің «Жасауыл қырғыны» дастанындағы:

Ауылын Балғожаның шаппақ болды,
Жыршысы Өске соның дегенімен.
...Өскеге Балғожа деп соны айттырған,
Хан қанын бұрынғыдан қарайттырған.
Ержан мен Байтабынның әскеріне
Ауылын Балғожаның тонағтырған

[Ахметбеков Н. «Жасауыл қырғыны», «Амангелді», -Алматы, «Жазушы», 1990 -402 б.] – деген жолдарынан да Өскенің Балғожа бидің маңында жүргенін көреміз. Сондықтан да Балғожаның ақынын Ыбырайдың білмеуі мүмкін емес сияқты.

Ыбырайдың жерлес, замандастары Серәлі Еруәлұлын (1835-1876), Қанапия Басықарабаласын (1840-1917), Жарбасты қыпшақ Мәгібай Сарбасұлын (1843-1928), Сейітжан Бекшентайұлын (1874-1938), Ақсұлу Орысбайқызын (1873), Ақмола Мұхамедиярұлын (1831-1895) білмеді деу де қиын.

Мен кешегі Дәуренбектің ақыны,
Нұрғалидай баланың
Тумасына толмаса да тақымы, –

деп өзі айтқандай, Торғай ақындық мектебінің бастауында тұрған Жұмабай Шалабайұлы (1838-1929) Ыбырай нағашыларының сөзін сөйлеп, намысын жыртқан ақын. Ұлы ағартушы жоғарыдағы өлең жолдарында аты аталған нағашысы Дәуренбекпен жақсы қарым-қатынаста болған. Сондықтан да Ыбырай Жұмабай ақынды білген деп ойлаймыз. Әрі Ыбырай мен Жұмабайдың жастары да шамалас. Жұмабай Ыбырайдан үш-ақ жас үлкен.

АЛТЫНСАРИННИҢ АҚЫН ШӘКІРТТЕРІ

Сейдахмет, Күдері, Ақмолда, Нұржан ақындардың кейбір шығармаларының әдебиеттік-идеялық жақтарының жақсаруына Ыбырайдың ықпалы тигені сөзсіз.

Қажым Жұмалиев

Таңат Сейдахмет ақын

Сейдахмет Бейсенұлы әрі ақын, әрі тапқыр шешен, темірден түйін түйген ұста, құралайды көзге атқан мерген, аңшы, әрі сықақшы, қалжыңқой адам болған. Оны көбіне-көп Торғай бойы қазақтары «Таңат Сейдахмет» деп атаған. Таңат – ақын руының аты, Ұзын қыпшақтың Кедел атасына жатады. Сейдахмет – Тілеулі батырдың Қарқара атты бәйбішесінен туады.

Оқуға он жасымда талап еттім,
Баланы бұрын түскен қуып жеттім.
Жыр, кисса-өлен кітап оқымауды
Басыма зор уайым-қайғы тұттым.
Аз ұйықтап, аз тағам жеп, ыждаһаттап,
Жанымды ізденіспен ренжіттім.
Ойнақтап, ортекедей ойын салған,
Алаңсыз, армансыз күн қайда кеттің?
Талпыныс, талаптылық қасиеті,
Өзіме айнымастай тірек еттім.

Сол ұмтылыстың, оқу-білімнің әрі табиғат берген дарынының аркасында оның аты бозбала шағында-ақ Торғай, Қостанай бойына тез тарап, өлең-жырларын ел жатқа айтатын дәрежеге жетеді. Оған ақынның:

Он үште топқа түсіп айғайладым,

Жас күнде албырт киял байқай ма

алдын?

Шок болып жүрегіне барып түстім,

Жамылып шен-шекпенін шалқайғанның, -

деген жолдары да айғақ болғандай.

Назарбек Бектемісов «Ахмет ұшқан алтын ұя» деп аталатын кітабында Сейдахмет жайында айта келіп, ақынның 1851 жылы туып, 1914 жылы өзі туып-өскен Аманкелді ауданының Қайыңды кеңшарының Қызылжұлдыз атты бөлімшесінде қайтыс болғанын

айтады. Ақынның туып-өскен жері дұрыс көрсетілгенмен, туған жылы мен қайтыс болған жылында жаңсақтық кеткен. Өйткені ақынның басына қойылған құлыптаста: «Ұзын қыпшақ, Кедел руы, Тілеулі тайпасы, Сейдахмет Бейсенұлы, 69 жаста, Әлхамду лиллаһи раббил ғаламин Асхади әжмағин 1912» деген жазу бар. Сонда 1843 жылы туған болады ғой.

Ахмет Байтұрсынов Сейдахмет өлеңдерін жаттап өскен. Ол өзінің «Әдебиет танытқыш» (1926) атты еңбегінде Сейдахметтің «Мінажат» деп аталатын төрт-бес шумақ өлеңін мысалға келтіреді:

Құдай-ау, мен не жаздым бұл заманға?

Қадірің болмайды екен жұртқа әманда.

Ел-жұрттың қасиетті жолы қалып,

Болмады еш қадірім бір адамға.

Сейдахмет «Құдай-ау, мен не жаздым бұл заманға?» десе, Ахмет те «Маса» жинағында:

Не жазып ем, құдай-ау, мен қазаққа,

Мұншама ғып салғандай бұл азапқа?

Адамшылық есебіне кірісіп,

Қолы жетсін дегенім бе азатқа?! –

деп, налиды.

Әдебиетте мұндай қайталаулар болады. Әсіресе, халық ауыз әдебиетінде, жыраулар поэзиясында жиі ұшырасады. Бұл – дәстүр, дәстүр сабақтастығы.

Академик Қажым Жұмалиев «XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті» деген еңбегінде: «Көп ақындар Ыбырайды өздерінің рухани басшысы деп білген, - деп жазады. -- Сондықтан да олар Ыбырайдың іс-қимылындағы бұқаршылдықты, ел камын сөз етіп, жұрт пайдасын ойлап, ел арасындағы дау-шар мәселелерінде турашыл әділдігін өздерінің өлең-жырларына арқау етіп алған. Мысалы, Сейтахмет (Қ.Жұмалиев ақынның атын осылай жазған. Оның себебі – Ыбырай Алтынсариннің 1879 жылы шыққан хрестоматиясында осылай, яғни Сейт Ахмет деп жазған – С.О.) «Бір ақынның әділ төреге айтқан сөзі» деген ұзақ өлеңінде бай мен кедейдің арасындағы дауға төреші болған оқымысты қазақтың әділдігін көрсетеді. Дауды тыңдап болып, оқымысты төре шындық кедей жағында, байдікі дауқестік, әлсізге жасап отырған қиянат екеніне көзі жетеді де, билікті кедейдің пайдасына шығарады. Алтынсариннің өмірбаяны жөнінде материалдар берген және оны жақсы білетін шәкірті Ғабдолғали Балғынбаев: «Бір ақынның әділ төреге айтқаны» атты өлең

Ыбырайдың өмірінен алынған еді, - дейді. «Бұл өлең Алтынсариннің 1879 жылы шыққан хрестоматиясына енгізілген».

Қ.Жұмалиев айтқан бұл өлеңді Ы.Алтынсариннің 1879 жылы Орынборда басылған «Киргизская хрестоматия» еңбегінен тауып оқылық:

Ініңіз – артыңа ерген біз бір ғаріп...
Әділ боп іс бітірдің топты жарып.
Қысасқа әкім жүргенде қараңғы еді,
Ашылып, дүние жүзі болды жарық.

Мырзамыз, құтты болсын басқан ізің,
Сақтасын Қыдыр ата үйін-түзің.
Халықтың кіргіздіңіз берекесін,
Нұр шашып көк шыққандай
дүние жүзін!

Ағайын, араладың біраз елді,
Зорларға жарлы байғұс бір теңелді.
Басқа әркімнен әділдік мұнша көрмек,
Өңім түгіл түсіме кірер ме енді.

Жасардық жолдас болып жарым айда,
Көп қуаныш көңілімізге болды пайда.
Дүние жүзі толғандай болып едік,
Әрдайым мұндай тәуір бізге қайда?

Мұнан да артық бақыт талабыңа,
Болыңыз бас әкімнің қалауында:
«Шалға пайда, шалбарға залал» деген,
Ағайын жетімсіреп қалар мұнда...

Жүргенде халық құрметтер биыл
жаздай...

Өзіңе көрінесің бақытың аздай.
Баласы Арғын-Қыпшақ соныңа ерттің,
Шұбатқан балапанын қоныр қаздай.

Көрүші ең жасты жақын назар салып,
Әр жерде кетпек болдым көңіліме алып...

Сонда да қасыңыздан қала алмадым:

Алдым ашық, арт жағым тұманданып.

Шындығында да өлең Ыбырайға арналған. Оны ақынның «мырзамыз», «Халықтың кіргіздіңіз берекесін, Нұр шашып көк шыққандай дүние жүзін», «Жасардық жолдас болып жарым айдай», «Баласын Арғын-Қыпшақ соңына ерттің» деген жолдары дәлелдей түскендей.

Осы хрестоматияда Сейдахметтің тағы бір өлеңі «Сейт-Ахмет деген жігіттің үйіне түсірмеген құрбысына айтқаны» деп беріліпті:

Атақты Торы байдың баласы едің,

Жігіттің өзің теңдес сарасы едің.

Бұрынғы атаң салған дабыл жолдан,

Есебін қайдан таптың адасудың?

Үйіңе сөйлес қылдым кеш уақытта...

Мұндай кемлік көрмедім еш уақытта...

Әр кімдер-ақ қонақ бол десіп еді,

Көңілім сырқатыңды сұрамақ та.

Батылсып, түсе қалдым өзімсініп,

Біз қонсақ, сізден шығар екі жілік.

«Аттансын, әйелім жоқ» деген сөзің,

Құрбыңа соның болды зор кемшілік.

Қалаға жақын жердің бәрі жиың,

Көп болса екі жілік – елу тиың.

Шай-қант, азар болса, болар бір сом,

Сонда да ер жігітке қанша қиын?!

Дос болсаң, дос сөге ме жайың жоқта,

Шамалап, ойлап өзің лайықта.

Егер де дұшпан болып қондырмасаң,

Кетпей ме дұшпан сөгіп сол уақытта?

Келдім бе осынша елге сыймағаннан,

Бір кешке нең кетеді сыйлағаннан?!

Бір бүтін туды деген жігіт едің,

Айтамын бұл мінезге қимағаннан!!!

(Өлеңдер татарша жазылғандықтан, кейбір сөздері кате де болуы мүмкін. Ақынның екі өлеңін де қысқартпай, сол қалпында беріп отырмыз – С.О.)

Ақынның мұндай жеке адамдарға сатиралық арнаулары көп. Ал, жоғарыдағы өлең Бөгетбай ақсақалдың айтуы бойынша Сейдахметтің Ізтелеу деген байға арнаған өлеңі екен. Қасындағы Күлік деген досы бар, жолаушылап келе жатып Сейдахмет Ізтелеу байдың үйіне түсуге рұқсат сұрайды. Жалшы жігіт байдан рұқсат болмағынан жеткізеді. Сонда Сейдахмет:

Торғайдан Сейдахмет, Күлік келді,
Ізтелеу мырза екенін біліп келді.
Қандай сараң болса да өркөкірек,
Алушы ем бір оралтып тіліккенді.

Сен болып, Ізтелеуім, қондырмасаң,
Қайтер ең қарымта алып, ондырмасам?!
Мөлгендеп, тілге келсең қондырасың,
Азырақ кешіктіріп, тондырмасаң.

Жазармын, енді жазсам, мұнан бетер,
Қазаққа Сейдахмет мәлім етер.
Үстінде ұлы жолдың сөзге іліксең,
Өзіннің абыройың, құның кетер.

Дуанның айналасы күнде жиын,
Болғанда екі жілік елу тиын.
Самаурын тәрбиесі – ол да бір сом,
Өзі болған жігітке несі қиын?! –

деп өлең шығарады.

Ыбырай хрестоматиясындағы нұсқасындағы «Қалаға жақын жердің бәрі жиын» деп басталатын шумақ Б.Әлмағанбетов нұсқасындағы соңғы жолдарда сәл ғана өзгеріспен қайталанып тұр. Шамасы, Б.Алтынсариннің өзі айтқандай, «ұзақ өлеңді» қысқартып бергенге ұқсайды.

Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде мысалға келтірілуі, Сейдахмет өлеңдерінің Ыбырай Алтынсарин құрастырған хрестоматияға енуі, оның осал ақын болмағанын да, Торғай ақындық мектебі өкілдерінің ішінде өлеңі алғаш баспа бетін көрген ақын екенін де аңғартады.

Таңат Сейдахмет Ыбыраймен жасы кіші болса да дос-жаран болған. Ыбырай ауылдарды аралап мектепке қаражат жинағаны белгілі. Сондай күндердің бірінде атакты болыс Баймұрат Түркебайұлының ауылына келіп, көп кешікпей көрші отырған Сейдахмет ақынның ауылына соғатынын айтады. Бұл хабарды естіген Сейдахмет көкорай шалғынды өрістердің біріне киіз үй тігіп, Ұлы ағартушыны қарсы алу қамына кіріседі. Сөйтіп қонақты қошаметпен қарсы алып, құрмет көрсетеді. Сол кезде Сейдахмет 24 жаста екен. Осы таныстық кейін достыққа ұласып, екеуі жиі араласып тұрады.

1887 жылы Қараторғай болысында мектеп салу ісі қолға алынып, оны ұйымдастырып, ашуға Сейдахмет үлкен үлес қосады. Торғай өңіріндегі алғашқы мектептердің бірі саналатын осы мектеп кейін 1913 жылы Батпаққараға көшіріледі. Осы мектеп жайында Сейдахмет ақын мұраларын зергтеуші белгілі журналист Бөгетбай Әлмағанбетов: «Бұл қазіргі Амангелді орта мектебінің алғашқы бастауы,- деп жазады. – Біз бұл кезге дейін осы мектепті өмірге келтіруге, өзге ел жақсыларымен бірге Сейдахмет ақынның да үлес қосқанын білмей келдік әрі ескергеніміз жоқ. Бұл да ақынның елге еткен еңбегінің бір саласы және елеулісі десек артық емес».

Автор одан әрі Ұлы ағартушының Сейдахмет өлеңін өзінің «Қазақ хрестоматиясына» кіргізгенін, екеуінің арасындағы достық Ыбырай дүниеден өткеннен кейін де жалғасып, ұлы ұстаздың Жаппас руының жігітіне атастырған кіші қызы Шарипаны ағартушының өсиеті бойынша Сейдахмет өз қолынан ұзатқанын баян етеді. [Таңат Сейдахмет ақын. Сейдахмет Ғибрат: Өлең- толғаулар, шешендік сөздер, хикаяттар мен мақалалар. / Құраст. Б. Әлмағамбет.- Астана: Фолиант, 2010.- 13-15 б.б.].

Сейдахметтің «Қай жерде жақсы көрсем, жанап өттім», «Халқымның жолдас болдым ағасына» дегеніне қарап Ахмет, Ыбырайларды айтқан-ау деп шамалаймыз.

Ақын достық жайында қара өлең үлгісімен:

Иілмей тас болғаннан сынға жақсы,

Басыңа пәле келсе, тынған жақсы.

Мінгенше жамандармен алтын такқа,

Жақсымен бірге түскен зындан жақсы, - дейді.

Соңғы жол зілді, зілді де болса, тауып айтылған.

Жалпы Сейдахмет қара өлеңнің тілдік-стилдік құралдарын жиі қолданған:

Аяқты балта шауып ақсақ болды,
Бұл себеп іс тәнірден жансақ болды.
Алдыңа аяғыңды көсіп салып,
Жазуға бір хикаят жақсы-ақ болды.

Ақын өлеңдерінің жұрт көңілінен шығып, ел аузында тез жатталып қалуының басты себебі осы қарапайымдылығында, қазақтың халықтық тілінде түсінікті жазылуында, жұрт көңіліндегісін тап басып айта білуінде жатыр.

Ыбырайдың Сейдахмет өлеңдерін өз хрестоматиясына енгізуінің де сыры осында. «Мұндағы мәні бар факт – Ыбырай ұсынған өлеңдердің «жалпақ жұртқа», «қарапайым оқушыға» түсінікті қазақтың халықтық тілінде жазылуы, - деп жазады филология ғылымдарының докторы, профессор Р.Сыздықова. – Бұл өлеңдердің бұрынғы қазақ поэзиясы үлгілерінен алшақ кетпеуі -- Ыбырай Алтынсариннің қазақ жазба әдеби тілінің негізін таңдаудағы принципін көрсететін белгі.

Тіл саясатында Ы.Алтынсариннің ұстанған принципін прогрессивтік мәнде дұрыс болғандығын өткен ғасырдың соңғы кезінде баспасөз бетінде Ыбырайдың ағартушылық жүйесі туралы жүргізілген пікірсайыс (диспут) көрсетті. Ы.Алтынсариннің озат ойлы ізбасарлары осы айтыста «Оренбургский листоктың» 1884 жылғы 15 номерінде қорытындылап, онда Ыбырайдың тілі халықтық, әрі айқын, әрі дұрыс, әрбір қазаққа түсінікті деп түйді».

Сейдахмет қайырымдылық, мейірімділікті уағыздай отырып, күншілдік, көре алмаушылық жайлы ашы мысқылмен жазады:

Теретін жамандықты мен бір тауық,
Екі адам араз болса, қылдым сауық.
Екі арыз татуласты деп естісем,
Қалады көшім тоқтап, жүтім ауып.
Бір адам жамандықты таста десе,
Тұрамын шабаланып, иттей қауып.

Немесе:

Жоқ парыз, бұрын да жоқ бізге салсан,
Малым жоқ беретұғын сөзге нансан.
Ішкен - жеген тамағым сайда жатыр,
Қырық нәжістен бір нәжіс зекет алсан.

Ақын бірінші өлеңінде жамандық жасамаса, ауырып қалатын, күншіл, міншіл, маңайындағысын иттей қауып, арсылдап

жуытпайтын жанның іс-әрекетін айту арқылы сынға алса, екіншісінде кедейлігіне налып, ашынған адамның жай-күйі бар.

Қонақжай үйден қонақ үзілген бе, үйіне келген қонақтардың алдына бір табақ ет қойылып жатқанда:

Етіміз майлы емес, қара кесек,
Тошалам ұнатпайды бара берсек.
Аспаннан жауған қар да таусытады,
Бір жерден қайта-қайта ала
берсек, -

депті.

«Тошалам ұнатпайды» деп жансызға жан бітіріп, мінезін де көрстеуі ақындық.

Б.Әлмағанбетов «Таңат Сейдахмет ақын» атты зерттеу мақаласында: «Қазір әр жерде әр түрлі айтылып, сонау онтүстікте біреу айтқан екен делінетін аңыз әңгіме, бір шумақ өлең бар. Күзгі салқын түскен кезде киіз үйдің алдында қамыстан ықтырма жасау дағдысы болған. Бір күні Сейдахмет үйінің алдындағы осындай ықтырма өртенеді. Ақын жанып жатқан қамысты әрі сырып былай депті:

Құдай-ау, байлар сенің танысың ба,
Кедей сенің соншама қалысың ба?
Қалдыбайда ақ үйде бар,
қара үй де бар,
Көпсінгенің бір уыс қамысын ба?!

Әркез өлеңіне қосып, эзіл ортақ қылатын Қалдыбай деген кісі күрдасы екен», - деп жазады.

Студент кезімде ел аузынан Жолдастың өлеңдері деген екі шумақ өлең жазып алып «Ара» журналына ұсындым. Ол осы басылымның 1967 жылғы 7 нөмірінде «Жолдай сөздері» деген айдармен жарық көрді.

Жолдас («Жолдай» деп қате жазылған) – қалжыңқой, тапқыр, шешен адам. Торғайлықтар Жолдас әңгімелерін жиі айтады. Кезінде Ғафу Қайырбеков те, Сейіт Кенжеахметов те, Серік Тұрғынбеков те, Қонысбай Әбілов те Жолдас әңгімелерін жинап, газет-журналдарға бастырған.

Сол «Ара» журналының 7 нөмірінде «Сойқан-ай!» деген породиям да басылған еді. Сондықтан аты-жөнімді қайта-қайта жаза бермейік деген болуы керек (ол кезде бір автордың есімі бір журналда екі рет жазыла бермейтін), кім ұсынғанын жазбапты.

Авторы көрсетілмегендігін пайдаланып, біреу кейін «Жолдай сөздерін» тұп-тура сол қалпында көшіріп алып, ел аузынан жинаған болып республикалық басылымдардың бірінде жариялады. Б.Әлмағанбетовтың айтып отырғаны сол болуы керек.

«Ара» журналында жарық көрген (мен ұсынған) нұсқасы мынадай:

«Жолдай сөздері

Құдайға айтқаны

Ақындығымен жұртқа танылған Жолдай деген кісі сіңірі шыққан кедей екен. Бір күні басындағы қамыс күркесіне жай түсіп, өртеніп кеткенде былай депті:

Бай үйі туысың ба, танысың ба,
Әлде, осы кедей сенің алысың ба?
Құдай-ау, қызғанбасты қызғанасың,
Көп көргенің бір құшак қамысың ба?

Байға айтқаны

Жол жүріп келе жатып Жолдай бір байдың үйіне келіп түсіпті. Сараң бай мен бәйбіше Жолдайды кемсініп, айранмен аттандырмақ болыпты. Сонда ол мынаны айтыпты:

Алдымда намаз оқыр бесін де тұр,
Осы үйдің екі көзім месінде тұр.
Жігітке айран шіркін ас бола ма,
Екі аяқ сары қымыз есімде тұр».

Бұл екі шумақ та Сейдахмет ақынның өлеңдері екенін кейін Шешенқараның Ермағанбеті деген кісі айтқан еді. Ал, Бөкеннің – Бөгетбай ақсақалдың мақаласын оқығаннан кейін «Сейдахметтің өлеңі» деген ойым беки түсті.

Сейдахмет өлеңдері екенін сөз саптасынан да аңғару қиын емес.

Сейдахмет «Қырық хикаят», Нұржан Наушабаев «Қырық тілек» жазса, А.Байтұрсынұлы «Қырық мысал» жазды.

Хикаятқа А.Байтұрсынұлы мынадай анықтама береді: «Діндәр дәуірдің өнеге үшін шығарған әңгімелері хикаят деп аталған. Хикаят дін үйрету ғана мақсатпен шығарған сөздер емес, діннен басқа жағынан да өнеге көрсету үшін айтылады. Сондықтан хикаят тақырыбы түрлі-түрлі болады».

Сейдахмет хикаяттары Аханның осы анықтамасына толық жауап береді. Сондай-ақ тақырыптары да сан-алуан: «Пәнисраил заманында», «Әйел хикаяты», «Жігіт пен әйел», «Рум шаһының қызы Шаһбану», «Әмір мен Мәлике», «Дарига мен Сәрбектің айтысы»,

«Мұжық». Алғашқы алты хикаяттың «Мың бір түннен» алынғанын, соңғысын орыс халқының ертегі-аңыздарының ізімен жазылғанын аңғару қиын емес.

Шығыс хикаяттарының сюжетін пайдаланып, жыр, дастан, поэма, роман жазу бұрыннан бар дәстүр. Шәді төре Жәңгірұлы да (1855-1933) «Мың бір түн», «Тотынама», «Шаһнама» сияқты шығыс ертегілері мен дастандарындағы оқиғалардың желісімен «Беташар», «Шар дәруіш», «Харон Рәшид», «Ескендір Зұлқарнайын», «Қамар заман», «Орқа күлше», «Әмір Хамзе – Сақып қыран», «Назым – Хайбар», «Назым – Хатымтай» т.б. қырықтан астам дастан, роман тудырған. Сейдахметтен кейін Торғай ақындық мектебінің белді өкілдерінің бірі Нұрхан Ахметбеков те шығыс ертегілері ізімен «Қамарлызаман», «Албан, Жұпар ханым» атты дастандар жазған.

Сейдахметтің «Пәнисраил заманында» атты хикаятында әулие, ізгі ниетті әйел ел аяғы баспаған бақтағы таза бұлаққа барып таһарат алып, мезгілте құдайға құлшылық етіп жүреді. Мұны көрген арам ойлы екі бағбан шал әйелге «бізге ғашық болған соң баққа келіп жүрсін» дейді. Әйел «Құдайға күнәлі болмаңдар» деп жөнін айтады. Бірақ екі шал байбалам салып, айқай-шу шығарып, жиналған елге, падишаға «Мына қатын зинақорлық жасады» деп жала жабады. Екі пәлекордың сөзіне сеніп падиша әйелдің мойнына арқан байлатып, үш күн бойы қала аралатып жазалайды. Төртінші күні белуардан жерге батқан әйелді көріп, тақ Сүлеймен жиналған халықтан болған жайға қанығады да екі шалды шақыртып, жауап алады. Бірі бактың батысындағы ағаштың түбінде, бірі шығысындағы ағаштың түбінде бір жігітпен жатты деп, жауаптарынан ұсталады да, әйелге азаттық беріліп, оған құрылған дарға нақақ жала жапқан екі зәлім асылады. Хикаят: «Қуадан жалғыз-жалғыз жауап алу, мирас боп кейінгіге содан қалған» деп түйінделеді. Көріп отырсыздар, бұл хикаятқа ізгілік пен жауыздықтың қаттығысы бар. Қашан да жақсылықтың, шындықтың жеңетіні айтылады. Жырдың өнбойында «Біреуге ор қазба, ор қазсаң, терен қазба» деген идея жатыр.

«Пәнисраил» деген сөзді әуелде Сейдахметтің өзі осылай жазды ма, әлде кейінгі акын өлеңдерін жаттап, бізге жеткізушілер өзгертті ме, қате жазылған. Құрандағы естелік тәрізді оқиғалы көркем әңгімелерден іріктелініп алынған «Құран хикаялары» атты жинақта Сүлеймен жөнінде әңгіме көп. Ол он бір жасқа толғаннан-ақ өзінің ақыл-парасатын танытып, қилы-қилы қиын мәселелерді шешуге араласып, әділ төреші болады. «Сүлейменнің парасаты» деген хикая

«Дәуіт Бәни Исраилдың патшалық тағына отырған соң, ел-жұрттың дау-жанжалын шешіп, дұрыс билік жүргізеді», - деп басталады. Сүлеймен-Дәуіт пайғамбардың ұлы Сейдахмет айтып отырған әңгіме Бәни Исраил заманында болған. Сондықтан да «Бәни Исраил заманында» болып жазылуы керек.

Оқуға он жасымнан талап еттім,

Баланы бұрын түскен қуып жеттім,-

деп Сейдахметтің өзі айтқанындай, жасынан білім-ғылымға құмар болған ол жастардың да оқығанын қалаған. 1887 жылы Қараторғай болыстық екі кластық орыс-қазақ мектеп үйін салуға көмектесуі соның бір айғағы. Ыбырайға жанасып, онымен дос-жаран болуы да осы өнер-білімге, өлеңге құштарлығынан деп білеміз.

Ыбырайдың манайында болып, одан тәлім-тәрбие алған Сейдахмет те мысалдар жазған. Солардың бірі «Түлкі мен сауысқан» деп аталады. 88 жол бұл мысал өлең үш оқиғадан тұрады. Аузында тістеген сүйегі бар түлкі суға төнгенде сүйекті балық тістеп тұрғандай болып көрінеді де, кемігін тастай салып, балыққа ұмтылады. Бірақ құр аузын суға малып, алданып қалады:

Ақын:

Қанағат етпей түлкі сүйегіне,

Тимеді құр сүйек иегіне.

Жоққа сабыр, барына қанағат қып,

Тәуекел ету керек бір иеге, -

деп ғибрат айтады.

Екінші көріністе түлкі сауысқанға кездесіп: «Ей, достым, аузындағы піскен ет пе, болмаса, көшкен елден түскен ет пе? Бармаймын бар десен де арық болса, түлкілер менен бұрын барып болса», - дейді. Сауысқан «арық» деген кезде еті аузынан түсіп кетіп, түлкі қағып алады. Үшіншісінде сауысқан түлкіден өш алуды ойлап, оны алдап қасқырдың апанына алып барады. Түлкіні қасқыр талап, тырнағынан әрең құтылады. Мысал соны:

Біреудің қанағатсыз ақын жесең,

Әрқашан ұрынарысың осындайға.

Болса да, Сейдахмет, амалың жүз,

Амалдың пайдасынан күдерінді үз.

Біреуден аңқау, момын пайда қылса,

Басыңа жастанарсың бір күні мүз, -

деп аяқталады.

Ақын Крылов мысалын оқушыларына түсінікті етіп жеткізу үшін өз жанынан қосып, қазақ ұғымына лайықтап жазғаны аңғарылады. Сейдахмет ақынның өлеңдері де бейнелі, бедерлі, сөзге бай, ұқсастары төрт буыннан тұратын шымыр дүниелер. Торғай ақын, жыршылары мектебінің өкілі екендігі байқалып тұрады:

Пұл болса ешкім бұқпас жолдасына,
Алданар арам дүние олжасына.
Біреудің ұры, залым малын ұрлап,
Сұраса пәле салар өз басыңа.
Қарсы дау біреу айтса соны тыңдап,
Бақса да адам, көзім жетті оңбасына,
Парық жоқ бұл заманның адамында,
Бірінің бірі сенбес «алласына...»

Торғай ақындық мектебі өкілдерінің көп қолданатын шұбыртпалы ұйқасы бұл. «Жолдасына – олжасына – өз басыңа – оңбасына» деген ұйкастар бір-біріне қабысып, жымдасып, өлең көркін арттырып тұр.

Ақын ұйқас қуып, түр іздеп, айтайын деген ойынан ауытқып, лағып кетпейді. Ақын жыр – өз заманының айнасы десек, Сейдахмет жырларынан да өзі ғұмыр кешкен кезеңнің болмыс-бітімі қылаң береді. Ақынның шындықты бетке айтатын батылдығы да, «Тура биде туған жоқ» дегендей, турашылдығы да әр өлеңінен байқалып тұрады. Сол дәстүр жалғаса бергей!

Ұлы атам Сейдахмет – жыр тарланы,
Жырына қану еді жұрт арманы.
Таусылмас Сейдахмет мұхит болса,
Мен оның құйып жатқан бір тармағы, -

деп өзі жырлағандай, ақын Әбжан Әбілтай Сейдахметтің шөбересі. Қазір Астанада тұрады. Бірнеше жыр жинақтарының авторы.

КҮЛЫЛТЕЛЕУДІ БІЛМЕГЕН КҮДЕРІ

1916 жылы қазақтың ұлт-азаттық көтерілісі жайында жазылған өлеңдер мен поэмалар халық бостандығы жолында намыс туын көтерген елдің елдігін, ердің ерлігін көрсетумен құнды. Бұл азаттық жырларын тудырушылар арасында жазба әдебиет өкілдері де, суырып салма халық ақындары да, көтеріліске қатысқан жауынгер ақындар да болған. Солардың бірі Торғай бойындағы ұлт-азаттық көтерілісіне белсене қатысқан сарбаз, әрі суырып салма әрі жазба әдебиет өкілі, жырау, отты жырларымен халықтың рухын көтеріп, күреске үндеген ақын Күдері Жолдыбайұлы.

Ақынның есімін кім қойса да біліп қойғандай. Күдері – мықты, төзімді, берік деген мағына білдіреді. Әбден иін қандырып илеген тері.

Қара бұлан терісін
Етік қылар күн қайда?
Күдеріден бау тағып,
Кіреуке киер күн қайда?

Доспамбет

Күдеріден бау тағып
Сауыт киер күн қайда?

Махамбет

Күдері Жолдыбайұлы 1861 жылы Қостанай облысының Жангелдин ауданында бұрынғы Майқарау болысының үшінші ауышында (Жиде, Алақөл қыстауы) Сарықопа ауылында туған. Алғаш ауылдағы молладан сауатын ашқан ол Торғайдағы екі сыныптық орыс-қазақ мектебінде оқыған. Оның оқып, білім алуына Ыбырай Алтынсариннің зор көмегі тиген.

Ақынның «Амангелдиннің Торғайды алғаны» атты көлемді толғауы мен «Күйік көлдің басында», «Ер туды», «Көздің жасы болды көл» деген ұзақ өлеңдері әдебиет сүйер қауымға кенінен таныс. Әсіресе, кезінде Торғай халқы жиын-тойларда бұл өлең-жырларды домбыраға қосып айтып жүретін. Күдері отты тілді шешен де болған. Өкініштісі – оның ұлтты сатираға толы сөздері мен жырларының көбісі сақталмаған.

Қай заманда да шындықты бетке айтып, әділ сөйлегендер ел басшыларына ұнай бермеген ғой. Күдері ақынның да айтқан әңгімелері мен өлеңдерінің бізге жетпеу себебінің бірі осы әділдікті жақтап, шындықты ту етіп ұстауында. Кешегі Кенес дәуірінің қолдан

жасалған қанды қырғыны – 1931-1933 жылдарғы аштықтың зардабын ашық, ашына жырына қосуында жатыр. Бір Күдері ғана емес, ел тағдыры толғандырып, болған жұтты, нәубетті, аумалы-төкпелі аласапыран кезеңдегі халық мұны мен кайғы қасіретін айтқан ақындардың барлығының өлең-жырлары қаласқа қамалды. Сондай ақындардың бірі – Әбіқай Нұртазаұлы. Оның көркем кестелі «Тас мешін», «Мешін» поэмалары да «қуғынға» ұшырады. Бұл ақынның басқа шығармаларының да жарыққа шығуына, насихаттауына үлкен кедергі болып келді. Әйтпесе, Күдерінің де Әбіқай өлендерінің де әдебиетіміздің төрінен орын алатын жөні бар еді.

Күдері Ыбырай Алтынсариннің маңайында болып, көп үйреніп, одан ақыл-кеңес алып отырған. Бұл жайында академик Қажым Жұмалиев «XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті» [Алматы, 1967. – 225 б.] атты кітабында Сейдахмет, Күдері, Ақмолда, Нұржан ақындардың кейбір шығармаларының әдебиеттік-идеялық жақтарының жақсаруына Ыбырайдың ықпалы тигені сөзсіз екенін айта келіп: «1879-1880 жылдары болған «Жалпақ қоян» атты жұтты суреттейтін ұзақ өлеңін Күдері ақын Ыбырайдың кеңесімен жазады. Оның бұрынғы өлең-жырларына қарағанда бұл неғұрлым бағалы шығарма» деп жазады.

Ыбырай Алтынсарин осы «Жалпақ қоян» деп аталған жұт туралы «Оренбургский листок» газетіне «Жұт туралы», «Қазақ арасындағы аштық туралы» деп бірнеше мақала жазып, жұттың туу себебін, салдарын, не істеу керектігін айтқан.

«Торғай қазақтарының бұл бақытсыздығына қазақ даласында халық тұрмысының тұрақсыз әдісі – мал шаруашылығын неғұрлым мықты егіншілікпен ауыстыру кезеңі туғандығын дәлелдейтін айқын материал деп есептеуге де болар еді. Осыған орай бұл халықтың көшпелі тұрмысын, ең болмағанда күштеу шараларымен тезірек отырықшылыққа айналдыру мүмкін. Бұл ой (қараңыз: «Оренбургский листок», 1880 ж.) Батыс Сібірге арналған тұтас жобаға айналдырылды...[«Қазақ даласындағы аштық туралы», Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. Алматы «Ғылым», 1994. -166 б.]

Бұл жолдар Қ.Жұмалиев айтқан пікірді дәлелдеп, айқындай түседі. Қ.Жұмалиев те, Ыбырай да 1880 жыл деп көрсеткен.

Ыбырай «Жұт туралы» мақаласында 28 ақпанға дейін бір байдың 1300 жылқысынан 60 жылқы ғана қалғанын, өзінің асыл тұқымды 250 жылқысының түгелдей дерлік қырылып қалғанын айтады.

Күдерінің «Жалпақ қоян» атты туындысы мен Ыбырай макалаларын салыстырып, тарихи шындық пен көркем шындықтың арақатынасын анықтауға Күдері өлеңін таба алмадық.

Алайда, Ыбырайдың шәкірті, кейін ұстаздық жолын жалғастырған Ғабдолғали Балғынбаевтың «Ы.Алтынсарин туралы естелік» деп аталатын жазбасындағы мына жолдардан Күдері өлеңінің Ыбырай макалаларымен мазмұндас екенін байқадық.

«Күдерінің 1879-80 жылдардағы көк тақыр жұтта (қоян жылғы) Торғайлық қазақтардың малдан түтелге жуық айырылып, таяқ ұстапқалғанын баяндайтын «Қазақтардың зары» атты жыры бар еді. Мұнда үйір-үйір жылқысы мен қора-қора қойдан, ірі қара малдан жұрдай болған елдің аянышты халі, жаппай аштыққа ұшыраған халыққа әкім-басшылардың жасаған әділетсіздіктері шебер сипатталады» [«Ыбырай Алтынсарин тағылымы» Алматы: - «Жазушы», 1991. – 366 б.].

Ғ.Балғынбаев осы естелігінде Торғай облысының Ыбырай дүниеден өткеннен кейін халық училищелерінің инспекторы болған А.В.Васильевпен бірігіп Күдері өлеңдерін 1902-1907 жылдары орыс тіліне аударғанын да айтады [307 б.].

Торғайда болған 1920-1921 жылғы ашаршылықта қырылған адамдар қаншама?! Ол жайында Әбіқай Нұртазаұлы (1871-1932) «Тас мешін», «Мешін туралы» деген толғаулар жазса, 1931-1932 жылғы ашаршылық жайында Нұрхан Ахметбеков «Күләндам» поэмасын тудырады.

Күдерінің осы 1931-1932 жылғы ашаршылық жылдары інісі Тұрмағанбет Дәркенұлына жазған сәлемдемесінде де «Торғайдағы топалаң» (С.Мәуленов) көрініс береді екен:

...Қолымыз жетпей, босқа өлдік
Бір тамшы сүт ағына.
Қойдан бетер қырылды,
Тигендей індет табына...

Ер түрімнен айрылдым,
Қанатымнан қайырылдым.
Келген шақта, құдай-ау,
Өлетұғын шағыма...

Қарға адым жер мұң болды,
Қазыққа – ажал байландым.

Құр терім тұр қаудырап,
Сүйегім қалды саудырап.
Аштықтан басқа дертім жоқ
Талықсып тұрмын маужырап...
Бұл өлеңді оқығанда Сырбай Мәуленовтің:

Еске аламын қаралы сол жылдарды,
Кеуделерді қарсы айырған мұң-зарды.

Боран болып аңыраған күйлерді,
Мола болып қаңыраған үйлерді.

Жап-жалаңаш құп-қу болған аспанды,
Қан аралас көзден аққан жастарды, -
деген өлең жолдары еске түседі.

Халықтың мұң-мұқтажын бірінші болып жоқтайтын қашанда ақындар. Жоғарыдағы аты аталған ақындар өлеңдері соның айғағы. Күдерінің күніренісі мүлде бөлек. Ол өйткені ажалдын алдында тұрып өз басындағы жайды сол қалпында өлең жолдарына түсірген.

Ыбырайдың өмірі мен шығармашылығы, қызметі жайында алғашқылардың бірі болып 1949 жылы «Ы.Алтынсариннің педагогикалық пікірлері және ағартушылық қызметі» деген еңбек жазған ғалымдардың бірі Әміржан Сыдықов та «Ыбырай сөзге өте шебер, қазақ музыкасын, әнін өте сүйген. Күдері, Сейдахмет, Ақмолда, Нұржан сықылды белгілі ақын, әншілер Ыбырайдың үйіне келіп қонақ болып жатып кететін [Сыдықов Ә. «Ыбырай Алтынсарин. «Әдебиет және искусство» журналы, №8, 1949].- дейді.

Күдерінің ұлы ұстазбен жақсы қарым-қатынаста болғанын Ыбырай зерттеушілерінің бірі ғалым Әміржан Сыдықовтың мына жазбаларынан да анық көрінеді:

«От замечательных стихотворений Алтынсарина «Лицемерному судьбе», «Друзьям из молодёжи» веет идейной направленностью известной поэмы Некрасова «Кому на Руси жить хорошо». Не называя прямо носителей зла, произвола, общественной неправды – крепостническую Россию, Алтынсарин иносказательно вскрывает беззакония и подлости, которые творились эксплуататорским слоями – теми, кому вольготно и весело жилось в наивной, отсталой казахской среде.

Приводим здесь отдельные выдержки из стихотворения «Лицемерному судье»:

Ты польщён, почётом и низкопоклонством;
Ноги отекают от челобитья тебе;
Душу выматываешь из-за пустяков,
Жадно высасываешь последнее у бедняка.
Как пост день за днем приходит к концу,
Так и ты разоряешь постепенно аул дотла
Хан, не зная правды, чинит насилие.
Знай, сударь, придет час возмездия,
И тот, кого ты обирал, доберется до тебя».

Өлең соңына Алтынсарин, Киргизская хрестоматия ч. 1. Оренбург, 1879 г., стр. 77. (Это стихотворение Алтынсарин поместил в хрестоматию со слов своего друга акына Кудери), - деп сілтеме жасапты. [«Педагогические идеи и просветительная деятельность И.Алтынсарина» Учпедгиз Алма-Ата 1949. – стр. 61.]. Өлеңнің казакшасы төмендегідей:

Тақсыр-тақсыр дегізіп тамсандырдың,
Сөйтiп жүрiп аяққа қан салғыздың.
Жан жүрмейтiн iсiме жан алғыздың,
Ақырында малымнан құр қалғыздың!

Оразаның түбiне мақсым жетер,
Азған елдiң түбiне тақсыр жетер.
Әдiлдiктен хан тайса, наным кетер,
Жылай-жылай жарлының малы кетер.

Ай, тақсыр, бұл дүние өтер-кетер,
Мал иесi де артыңнан қуып жетер.
Жарлылар да бiр табар әдiлқазы,
Таразылы күн болса арыз етер! [«Қазақ хрестоматиясы», Алматы, «Бiлiм», 2003. – 77 б.].

Ыбырайдан үлгi-өнеге алып, академик Қ.Жұмалиевтiң, Ә.Сыдықовтың назарына iлiнуi, Күдерi шығармаларының кезiнде елге кеңiнен таныс болғанын дәлелдей түседi.

Күдерi шығармашылығы жайында қазақ әдебиетiнiң тарихын зерттеушi ғұлама ғалым Әуелбек Қоңыратбаев: «1916 жыл оқиғасын сол дәуiрдiң көрнектi ақындарының бәрi дерлiк жырлайды. Соның бастылары – Жамбыл, Иса Дәукебаев, Бiржан Берденев, Омар

Шипин, Күдері, Сартай, Сәт Еспенбетов сияқты ақындар», - деп Күдеріні көрнекті ақындар қатарына қосады. Күдері ақын маусым жарлығына елдің қалай қарайтынын, әкімдердің қысымын былайша суреттейді», - деп өлеңнен үзінді келтіреді.

Ә.Қоңыратбаев енді бірде Күдері, Сәт, Омар Шипин сияқты ақындардың көбінесе Аманкелді бейнесін мүсіндеп, ел басына күн туған қиын-қыстау шақта оның халық жағына шығып, көтерілген елге басшы болғанын суреттейтінін айта келіп, 1916 жылдың 6 қарашасында Аманкелдінің Торғайды басып алғанын Күдері қалай жырлағанын да өлеңінен мысал келтіре отырып баян етеді. [Қоңыратбаев Ә. «Қазақ әдебиетінің тарихы», Алматы. «Санат», 1994. – 301 – 305 б.б.].

Республикалық «Рауан» баспасынан «Арқас» тарихи-танымдық басылымдар» сериясымен шыққан «1916 жыл» кітабына Күдерінің үш-төрт өлеңі еніпті. Жинаққа алғы сөз жазған сыншы, ғалым, Зейнолла Серікқалиев: «Осы жинақтың ең соңғы назалы күйін қайыратын – Күдері ақынның бір күпті көңіл жыры бар», - дей келіп оның шығармашылығына үлкен баға береді. – «Көздің жасы болды көл». Енесін жоқтаған жетім қозыдай, домбырасын күңіретіп, қайғы-қасірет кемесімен замана таршылығын-тістілердің тырнағында, суық қолға тұлымдасын туратып, жемқорларға жем болып, қан жұтып, зар жытаған, көз жасы көл қазақ халқының ғасыр бастауындағы аянышты тағдырын тебірене толғайтын сыршыл жүрек «жұлдыз ауып, ай мен күндер тұтылған» құрдымға батып, қарманар талы қалмаған, шығар жолды шырақ алып іздеуге де қайраны жоқ, «аждағамен арпалысқандай» дертті жылдар шындығын – бәрін-бәрін мейлінше дәл бейнелепті...» [Серікқалиев З. Жонда жарылған жанартау /1916 жыл. Алматы: «Рауан», 1996. -149-153 б.б.].

Ақынның осы жоғарыда аталған жинаққа енген «Аманкелдінің Торғайды алғаны» атты өлеңі де күнтіреніспен басталды:

Бұл не заман улаған,
Піте қулап дулаған?
Қазаққа қысым күн туып,
Қатын-бала шулаған.
Старшын, болыс жағынып,
Мойнына знак тағынып,
Ар-иманын ұрлаған.
Еріксіз басқа қол салып,
Мұншама жұртты қорлаған...

Ақын 1916 жылғы «Үйен жарлығы», оның қазақ халқына әкелген зорлық-зомбылығын, сұрапыл күндердің сорақы істерін «жау жағадан алғанда, ит етектен шырғаған» заманның кескін-келбетін әдемі суреттеген. Намысқа шапқан ел ерлерінің «қарағай сапты найза алып, ат-айғырын жаратып, айбалтасын қолға алып» патша үкіметінің әділетсіз ісіне қарсы тұрғанын да сол қалпында көрсете білген. Өйткені ол сол көтерілістің бел ортасында жүрген жауынгер. Ұзақ жыл 1916 жылдың Торғай даласындағы көрінісін мейлінше шынайы суреттей келе, Аманкелді батырдың Торғайды алғаны жайындағы серпіліспен аяқталады.

Жыр Торғай ақындық мектебінің үлгісі шұбыртпалы ұйқаспен жазылған. Ұйқастары да әлсіз емес – үш буың, «жарамды, жарау ұйқас» (Әбіқай).

Күдерінің «Ер туды» аталатын ұзақ өленінде майданның қара жұмысына әскерге адам алу жөнінде патша жарлығы шыққаннан кейін губернатордың Торғайға келіп, елді тығырыққа тіреп, халықтың сол тығырықтан жол таба алмай сенделуі, шақырудан (призывтан) аман алып қаламын деп халықты алдаушылардың көбейуі, Арғын-Қыпшақтың бірігіп пашаға қарсы көтерілуі жырланады:

Көтерілді жұрт ашуы дәуірлеп,
Қолдан бала ұстап беру ауыр деп.
Хан сайлады адасқан жұрт ақылдан,
Бас қамына болар ма екен тәуір деп.

Арғын ханы Жауғашардан болды Оспан,
Неше бекзат тілегінде жол тосқан.
Қыпшақ ханы Әбдіғапар сайланған,
Талапты ерге болса екен деп жол бастан.

Мал мен жанын пидалады қазаға,
Риза болып бармаймыз деп жазаға.
Біржолата өлеміз деп қырылып,
Мойынсұнды жас пен кәрі қазаға...

Автор тарихи шындықты бұрмаламай, саясатқа бұрмай сол болған қалпында жеткізеді: «Талай қорқақ ер боп кетті табанды, Талқандайтын бұл қиямет заманды», «Арғын, Қыпшақ екі айырды

сол жерден» (Арғындар әскердің қара жұмысына адам береміз деп, Қыпшақтар бермейміз деп – С.О.).

* * *

Кеткені бар Қыпшақ пенен Арғынның,
Өз пайдасы не қылса да әркімнің.
Бірі болса қорықпас ед соғыста
Ертеде өткен Қамбар, Шора, Тарғынның.

* * *

«Жұртқа басшы болмақ түгіл әркімнің
Тілегені бір басының аманы.
«Жақсылары» жамандарын алдап жеп,
Токтамады бір тойған соң тамағы.

Елдің елдігі, ердің ерлігі жан алып, жан беріскен қан майданда сыналады. Автор соны мезгей отырып, азаттық күресі Торғайдай елді, Аманкелдідей ерді тудырғанын:

Сол күресте шын қажырлы ел туды
Сол күресте Аманкелді ер туды, -
деп кезекті қайталау арқылы әр сөзге екпін беріп, қажырлы жеткізеді.

Қайратында Аманкелді батырдың
Лаулап жанды елдің сөнген шырағы.

Асыра айту, алайда сенімді. Поэзияға, тарихи жырларға тән стиль, көркем, бейнелі тіл.

Шешеуші шайқас – Доғал соғысы. Доғал Қараторғай мен Жолдама өзендерінің Үрпек пен Батпаққара арасындағы ашық, кең су жайылатын жері. Айнала қалың тал, қоғалы, жынысты тұсы. Бұл шайқас тарихта 1917 жылы 24 ақпанда болған. Күдері де көтеріліс жылнамасындай жырында Доғал-Үрпек шайқасының қаһарлы қыста басталғанын «Солдат шықты февральда дуаннан» деп нақты көрсеткен. Шайқастың басталуын, күшейе түсуін он бір буынды қара өлеңмен әсерлей суреттеп, Аманкелдінің ел алдына шығып, халыққа отты сөзімен күш-жігер беріп күреске үндеген тұсында сегіз буынға көшеді.

Арғын-Қыпшақ баласымыз,
Шыбындай жан таласымыз.
Жауға таймай барарсыңыз
Қанға қылыш маларсыңыз,
Намыс-кекті аларсыңыз...
Ақ жарылқап Ай-Күн туса,
Дұшпан қашып, ерлер қуса,
Бір қызметке жарарсыңыз,
Көңіл тынып тарарсыңыз.
Кеткендерінің құны үшін!
Ертеңінің күні үшін!

Ертедегі батырлар жырында да дәл осылай он бір буынды өлеңмен келе жатып, «Әлқиса» деп алып, қарасөзге, қарасөзден 7-8 буынды жырға ауысып бір сарынмен кетпей оқушысын екінші бір екіпінмен еліктіріп отыратыны белгілі.

Мысалы «Қарабек батыр» жыры 6 буынмен басталып 15-20 шумақтан кейін 11 буынға көшеді. 8 шумақтан кейін қайтадан 6 буынға ауысады. Осы әдіс жырдың аяғына дейін қайталанып отырады.

... Қарабектей батырды
Құлаша солай оятты,
Қарабек сонда оянды
Аш бүйірін таянды,
Кер маралдай керілді.

Бұл шумақтар Қарабек батыр жырынан. Бұдан басқа батырлар жырларында да, тіпті Күдерінің өз жырларында да кездесетін осы екіпін, үш буын ұйқас, сарын. Ал Күдерінің жоғарыдағы шумақтары оларға мүлде ұқсамайды. 8 буынды өлеңнің ұйқасы 4 буын, ырғағы, екіпін де ерекше. Күдері жазба әдебиетінің де өкілі дейтініміз осы сияқты жанашылдығы мен өлең құрылысында, сөз саптауларында жатыр. Сондықтан да ғалым Есмағанбет Ысмайылов: «Күдері ақынның поэмасы осындай ерекшелігімен маңызды болып келеді» деп оған үлкен баға берген. [Ақындар, - Алматы: Қазмемкөркемәдеббас, 1956. -340 б.].

Сарбаз жүр дамыл алмай үш-төрт айдан,
Бар болса, енді шығар ақыл-айлаң.
Батырға Аманкелді хабар келді:
Шықты,- деп, - бір мың солдат Қостанайдан

Күдерінің «Күйік көлдің басында» деген өлеңі осылай басталады. Бұл жырдан да Торғай ақындық мектебінің лебі ескендей. Өлең домбыраға қосып айтуға сұранып тұр: бунақ, буын сандары түгел орнында.

Автор «Батырға Аманкелді хабар келді» дейді. «Аман келді батырға хабар келді демейді. Олай жазса бунақтар буыны ала-құла болып өзгеріп, өлең энге, әуезге қосуға келмейтінін ақын жақсы білген. Әрі «Аманкелді – хабар келді» деген ішкі ұйқастары қандай!

«Күдері ақынның көңіл айтуы» деп аталатын ұзақ өлең:

Қош енді, Сүттібайдан Төке туды,

Артық боп қатарынан жеке туды, - деп басталып, Төкенің қандай азамат болғанын, кісілік келбетін, қайрат- күшін, мырзалығы мен ерлігін, әділ билігі мен намысқойлығын мақтанышпен айтады.

Шындығында да Торғай, Қостанай, Ақтөбе өңіріне Төкенің аты кеңінен жайылған. Төкенің мырзалығы жөнінде ел арасына кең тараған мынадай әңгіме бар:

Төке бірде ел аралап жүріп әбден тозған жыртық-жыртық күпісінің битін сығып отырған бір қойшыға кездеседі. Қойшыны аяп, жаны ашығаны сондай, үстіндегі іш киімдерін шешіп беріп кетіпті.

«Орыны Әйдеркенің Төке-Құлжан», - дейді Күдері. Төкемен аталас Құлжан да атақты би, айтулы бай, сөзге шешен, адуынды кісі болған. Екеуін де ардақтап, сыйлаған Торғай халқы екеуінің атын бір қосып «Құлжан-Төке» деп төрлерінен орын берген. Бұл – тарихи шындық. Сол тарихи шындықты Күдері:

Орта жүз баласында арғын, қыпшақ,

Қарасан ұл жоқ туған бұларға ұқсап, - деп көркем шындыққа айналдырып, бағасын асыра жеткізеді.

Құлжан мен Төке өз елдерінде жүргенде бір-біріне қарсы келсе де, дауласса да, кісі еліне шыққанда бір адамдай болып, бірігіп, небір дауда жеңіп шығатын болған. Бұл жайында ел ауызында аңыз әңгімелер жетерлік.

Осы жерде оқушыларға бір айта кететін жайт – атақты Нұрғали Құлжанов осы Құлжанның ұлы, Қазақтың тұңғыш жорналшы қызы Нәзіпа Құлжанова келіні.

Төке мен зайыбы Зағипадан Нұрмағанбет, Смағұл, Хакімбек, Қамбар атты төрт ұл туады. Төртеуі де ел намысын ту еткен, халыққа қамқор атпал азаматтар болып өседі.

Нұрмағанбеттің аты-жөні Ыбырай мектебінде алғаш оқыған балалардың тізімінде бар.

Смағұл шешендігімен таныады. Шамалап оқығаны бар ол Шұбалаң болысының болысы болады.

Хакімбек 1916 жылғы азаттық соғысына қатысып, партизан сайында атылған 17 боздақтың бірі. Қамбар да коллективтендіру кезінде өзінің әділдігімен, іскерлігімен елге танылған ел ардақтысы.

Күдері Қамбарға барып өмірден өткен әкесіне, жоғарыда аттары аталған ағаларына көңіл айтады. Ақынның бұл өлеңі бұрын еш жерде жарық көрмеген. Көркемдігі жағынан арнау өлеңдерінің ішіндегі шоктығы биік дүние. Ақын Төке балаларының әр қайсысына тоқталып, баға береді.

Өлең тапқырлықтан да, образдалықтан да, дыбыс үндестіктерінен де құралақан емес:

«Арғынның босағасы ед ел тоқтаған».

«Шілдерлеп қайғы-шерді кеттім дейін»

«Еңсесін қайғылы елдің көтерем деп».

«Қанарын ән мен жырдың сөктім дейін»

«Белі де, белбеуі де өзін едің».

«Жараны жан сыздақтан құлыптадың».

«Аруақты, алтын дінгек босағасы»

Ғайып Иран, Ер Мадуар, Қамбар, Шора, Тарғын, Беген, Шеген, Лұқпан Хакім есімдерін атауы, сондай-ақ араб, парсы сөздерін колдануы Күдері ақынның ертегі-аңыздарды, діни кітаптарды оқығанын, сондай-ақ батырлық, ғашықтық жырлардан нәр алып

өскені, сол замандағы ел тірегі болған азаматтармен аралас-құралас болғанын айғақтайды.

Оны:

Қалаулы қариялардан бата алып ем,

Білімді жақсылардан хат алып ем,-

деп езі де өлеңінде жазып кеткен.

Адамын көрдім Омбы, Орынбордың,

Мәнісін білдім талай биік, зордың,- деген жолдарынан ақынның біраз жерді аралап, ақындығымен елге таныс болғанын да шамалаймыз.

Ұстазы Ыбырай Алтынсариннің «Өсиет өлеңдерінде» кездесетін Так Сүлеймен, Ескендір Зұлқарнайын, Қыдыр-Ілияс, Атымтай жомарт есімдерінің Күдері өлеңдерінде де ұпшырасуы оның Алтынсариннен үлгі-өнеге алып, үйренгенін, оған еліктегенін айқындай түседі:

Ыбырай:

Мұнан соң Так- Сүлеймен туды де,

Отыз ұлға бір өзін жора қылып.

Күдері:

Дүниеден уақыт жетсе кім қалады,

Жігіттер, көзінді сап Сүлейменге.

Бұл жолдар Ыбырайдың «Жігіттер, бір-біріне қарасыңыз!» деген жолдарымен де үндесіп тұр.

Ыбырай:

Ескендір патша болып дүниені алған,

Қалмаған бұл жалғанда ешбір арман.

Күдері:

Ескендір патша болған Зұлқарнайын,

Дүние жиған, ел кезген, білген жайын.

Ыбырай:

Мекенін білемісіз, қайда қалды,

Жомарттық қылғаны үшін Атымтайды.

Күдері:

Ол уақытта Атымтай жомарт өткен,

Адам жок есігінен құры кеткен.

Екі ақынның айтпақ ойлары, идеялары да бір- бірімен қабысып, бірін-бірі толықтырып тұр.

Ыбырай:

Бәріміз бір адамның баласымыз,

Жігіттер, бір-біріне қарасыңыз!
Өмір деген бес күндік кетер өтіп,
Атаң барған орынға барасыңыз!
Күдері:

Жігіттер, уақыт болмай өле алмайсың,
Дүниеге өлсең қайта келе алмайсың.
Ата-ана, ұстазыңды ренжітсең,
Дидарын хақ тағала көре алмайсың.

Қызылдардың қылышынан қан тамып тұрған заманда Күдерінің:
Ел іші алай-түлей сапырылысқан,

Бәлшебек әлде жұт па, әлде құт па? - деуі дар алдында тұрса да оның шындықты айтатынын растай түседі. «Кертартпа ақын» атанып, ақынның көп өлеңдерінің басылмай, архивтерде жатып қалуының себебі де осындай батыл ойларына байланысты екенін енді біліп отырмыз.

Бұзау деген кісінің Ғалымжан Байғабылов жазып алған мына бір естелігінен Күдерінің суырылсалма ақындығын аңғарамыз.

Менің жиырма беске келген кезім еді. Бәйімшеге үйленгеніме екі жыл болған. Келіншегім өте пысық, келбетті, қонағасыға сондай мырза, халыққа жағымды. Үлкен кісілер де жасы кіші демей бізбен араласып тұратын. Ел қыстан аман шығып Қаренқұдыққа барып егін салып жатқан уақыт болатын. Мен ауылнайлық қызметпен ел аралап жүріп үйге таң ата келгенмін. Бәйімше үн-түнсіз сыыр саууға кетті де, мен ұйықтап қалдым. Содан түске таман бір-ақ ояндым. Дастарқан жайылып, шай алдыға келгенде әйелім «Бір қызбен жүресің» деп, таң ата келгенімді айтып, кінәлап, түсі өзгеріп қырын қарап отырған. Сол уақытта біреудің аттан түсіп, белдеуге шылбырын байлап жатқаны естілді. «Қонақ келді, дұрыс отыр» дедім әйеліме. Сөйткенше «ассалаумағалайкүм» деп бір кісі кіріп келді. Қарасам, Күдері ақын. Орнымнан ұшып тұрып сәлем беріп, қолын алып, көрпе салып, қолына су құйдым. Шайдан бірер кісі ішті де үндемей тым-тырыс отырып қалды. Көзі біресе менде, біресе келінінде. Ақын адам сезімтал келеді ғой, келінінің іс-қимылынан, түсінен екеуміздің арамызда бір кикілжіңнің барын біліп, маған карап «ай, тентек шіркін, келінді ренжіткенсің ғой» деді. «Бір жиналыста болып, үйге кеш келіп едім, келінінің соған сенбей отыр» дедім. Әйелім: «Жоқ, олай емес, ата, күнде жоқ болады, алам деп жүрген адамы бар, күнде соған барады» деді бұртынып. «Жалған айтады», - деп мен де ақталып

өскені, сол замандағы ел тірегі болған азаматтармен аралас-құралас болғанын айғақтайды.

Оны:

Қалаулы қариялардан бата алып ем,

Білімді жақсылардан хат алып ем,-

деп өзі де өлеңінде жазып кеткен.

Адамын көрдім Омбы, Орынбордың,

Мәнісін білдім талай биік, зордың,- деген жолдарынан ақынның біраз жерді аралап, ақындығымен елге таныс болғанын да шамалаймыз.

Ұстазы Ыбырай Алтынсариннің «Өсиет өлеңдерінде» кездесетін Тақ Сүлеймен, Ескендір Зұлқарнайын, Қыдыр-Ілияс, Атымтай жомарт есімдерінің Күдері өлеңдерінде де ұшырасуы оның Алтынсариннен үлгі-өнеге алып, үйренгенін, оған еліктегенін айқындай түседі:

Ыбырай:

Мұнан соң Тақ- Сүлеймен туды де,

Отыз ұлға бір өзін жора қыпты.

Күдері:

Дүниеден уақыт жетсе кім қалады,

Жігіттер, көзінді сал Сүлейменге.

Бұл жолдар Ыбырайдың «Жігіттер, бір-біріне қарасыңыз!» деген жолдарымен де үндесіп тұр.

Ыбырай:

Ескендір патша болып дүниені алған,

Қалмаған бұл жалғанда ешбір арман.

Күдері:

Ескендір патша болған Зұлқарнайын,

Дүние жиған, ел кезген, білген жайып.

Ыбырай:

Мекенін білемісіз, қайда қалды,

Жомарттық қылғаны үшін Атымтайды.

Күдері:

Ол уақытта Атымтай жомарт өткен,

Адам жок есігінен құры кеткен.

Екі ақынның айтпақ ойлары, идеялары да бір- бірімен қабысып, бірін-бірі толықтырып тұр.

Ыбырай:

Бәріміз бір адамның баласымыз,

Жігіттер, бір-біріне қарасыңыз!
Өмір деген бес күндік кетер өтіп,
Атаң барған орынға барасыңыз!

Күдері:

Жігіттер, уақыт болмай өле алмайсың,

Дүниеге өлсең қайта келе алмайсың.

Ага-ана, ұстазыңды ренжітсең,

Дидарын хак тағала көре алмайсың.

Қызылдардың қылышынан қан тамып тұрған заманда Күдерінің:

Ел іші алай-түлей сапырылысқан,

Бәлшебек әлде жұт па, әлде құт па? - деуі дар алдында тұрса да оның шындықты айтатынын растай түседі. «Кертартпа ақын» атанып, ақынның көп өлендерінің басылмай, архивтерде жатып қалуының себебі де осындай батыл ойларына байланысты екенін енді біліп отырмыз.

Бұзау деген кісінің Ғалымжан Байғабылов жазып алған мына бір естелігінен Күдерінің суырылсалма ақындығын аңғарамыз.

Менің жиырма беске келген кезім еді. Бәйімшеге үйленгеніме екі жыл болған. Келіншегім өте пысық, келбетті, қонағасыға сондай мырза, халыққа жағымды. Үлкен кісілер де жасы кіші демеі бізбен араласып тұратын. Ел қыстан аман шығып Қаренқұдыққа барып егін салып жатқан уақыт болатын. Мен ауылнайлық қызметпен ел аралап жүріп үйге таң ата келгенмін. Бәйімше үн-түнсіз сиыр саууға кетті де, мен ұйықтап қалдым. Содан түске таман бір-ақ ояндым. Дастарқан жайылып, шай алдыға келгенде әйелім «Бір қызбен жүресің» деп, таң ата келгенімді айтып, кінәлап, түсі өзгеріп қырын қарап отырған. Сол уақытта біреудің аттан түсіп, белдеуге шылбырын байлап жатқаны естілді. «Қонақ келді, дұрыс отыр» дедім әйеліме. Сөйткенше «ассалаумағалайкүм» деп бір кісі кіріп келді. Қарасам, Күдері ақын. Орнымнан ұшып тұрып сәлем беріп, қолын алып, көрпе салып, қолына су құйдым. Шайдан бірер кісі ішті де үндемей тым-тырыс отырып қалды. Көзі біресе менде, біресе келінінде. Ақын адам сезімтал келеді ғой, келінінің іс-қимылынан, түсінен екеуіміздің арамызда бір кикілжіңнің барын біліп, маған карап «ай, тентек шіркін, келінді ренжіткенсің ғой» деді. «Бір жиналыста болып, үйге кеш келіп едім, келінінің соған сенбей отыр» дедім. Әйелім: «Жоқ, олай емес, ата, күнде жоқ болады, алам деп жүрген адамы бар, күнде соған барады» деді бұртиып. «Жалған айтады», - деп мен де ақталып

жатырмын. Сонда ақынның домбыраны қолына алып, айқайлап жіберіп айтқаны:

О, Келінжан, күйдірме нақақ ерді,
Жұлдызды қолға түспес тәңір берді.
Дайын бол ертелі-кеш қызметіне,
Қайтарар Қыдыр-Мәулен еңбегінді.
Қосылған теңін тауып бар ма өзіндей,
Қарашы көзін салып әркімдерді?
Тату болсаң бұл өмір балдан тәтті,
Кешірімді, ұстамды бол, ашу-қатты,
Шайтан, малғұн арада есуасалап,
Бір-бірінен айырмақ адамзатты.
«Ашу – дұшпан, ақыл – дос» деген сөз бар,
Ашуға ерсең, тұл етер махаббатты.

Зауал жоқ кінә артсаң мойынына,
Ақ-адал етпе тарлық ойынына.
Екі ұшты кінә арту күнә болар,
Кірсесе қызыл түлкі қойынына.

Бұзаужан, ете берме әлімжетік,
Кәбейсін татулығың сый-құрметтік.
Келіннің жорамалы рас болса,
Ол ұят, кешірілмес ақыреттік
«Аз сөз де – көп мағына» деген бар ғой,
Ғибрат аңдағанға айтып өттік.

Сөзімді қабыл алсаң, шырақтарым,
Ойға алған орындалсын мұраттарым.
Алға асын күн-күн сайын абыройың,
Гүлденсін мал, перзентпен тұрақтарың.
Абайлап, мағынасына көңіл қойып,
Ынтамен салып тыңда құлақтарың.

Ал енді осыменен айтып болдым,
Мәнісін баяндайын келген жолдың.
Шұғадан шекпен, Жалбай кимекші боп,
Тігуге әдейі келген жұмысы осы,
Қақ жарып ортасынан қалың елдің.

Шайдан соң, мақұл десең, қолыңа ал,
Жемеймін тікпесеңіз жая мен жал.
Орындап ағаныздың бір тілегін,
Еңбегіңе алғысым мен батамды ал.

Бәйімше шекпені мен жалбайын тігіп берді. Ақын алғысын айтып, батасын беріп, келінінің қолына ақысы деп ақша да ұстатып кетті.

1991 жылы Ы.Алтынсариннің туғанына 150 жыл толуына және А.Байтұрсынов пен М.Дулатовтың Торғайдағы күндеріне орай Арқалық қаласынан «Торғай жазушылары» деген анықтамалық шыққан болатын. Осы еңбекті құрастырып, алғы сөзін жазған белгілі сатирик ақын Сейіт Кенжеахметов: «Күдері қазақ халқына есімі кең таралған ақын. Оның әсіресе, ұлт-азаттық көтерілісіне арналған дастандары мен жырлары аса құнды шығармалар, - деп жазады. Өлеңдерін белгілі ақын П.Кузнецов орыс тіліне аударған. Ақын есімі «Қазақ әдебиетінің тарихына» енген. Шығармалары мектеп оқушыларына, көптеген жинақтарда, мерзімді баспасөздерде жарияланды. Өлеңдерін орталық кітапхананың қол жазба қорына 1947 жылы Е.Есенжолов тапсырған».

Ақынның Ахмет Бірімжановтың депутат болып сайланғанда жазған өлеңінде облыстың барлық адамдары Ақтөбеге жиналып, Ресей мемлекеттік Думасына депутаттыққа Ахметті лайық деп тапқанын айта келіп:

Бас қосқан Дербісәлі, Би Самырат,
Мырзағұл – шекті жігіт, мықты қуат.
Қылшақтан Қара, Сымайыл, би Байеке,

Сәруар, Тілеу Сұлтан қанық суат, - деп кімдердің қолдағанын айтуы – тарихи шындық. Қазір Ахмет Бірімжанұлы депутаттыққа сайланғанда қасында кімдер болғанын ешкім біле қоймайды. Сондықтан да бұл біз үшін жаңалық, құнды құжат.

Дербісәлі – Дербісәлі Беркімбаев (1837-1913) бала жасынан орыстармен араласып, патша қызметінде болып, қазақтар арасында «жарты патша» атанған беделді адам. Ыбырай Алтынсариннің ағартушылық қызметін қолдап, мектеп ашуына ақшалай көмек көрсеткен, өзі де ауылдарда мектеп ашқан. Кіші жүздің Жағалбайлысы.

Торғай облысының қазақтан шыққан алғашқы сот төрағасы. Би Самырат (Шын аты Шахмұрат) Алматылы 1845 жылы қазіргі Ақтөбе

облысының Әйтеке би ауданында Жабасак елді мекенінің Аққұм ауылында туған. Бала кезімізден «Алмат-Самырат» дегенді жиі еститінбіз. Өйткені Жабасак менің туған жерім Балдайдан жиырма бес-ақ шақырым жер, бұл ауыл адамдарымен араласып-құраласып өстік.

Самырат билікке ерте араласып әділқазылығымен, шешендігімен елге танылған майталман би – Шөмекей руының биі болған. 1906 жылы Ресейдің бірінші мемлекеттік Думасына сайлаушы ретінде қатысушы. Күдері де А.Бірімжанов осы бірінші мемлекеттік Думаға депутат болып сайланғанын жыр етеді. Бірінші, Дума 1906 жылы 27 сәуірде басталғаны белгілі. Күдері де өлеңінде:

Дұғада қолын жайды барлық адам,

Аспандап бақыт берді хак тағалам.

Мың тоғыз жүз алтыншы жыл Ақтөбеде

Бас қосып бір облыс көрді тамам, - деп болған жылын дәл көрсеткен.

Әкесі бай болған, елге танымал тұлғалар. Сондықтан да халық әкесі мен баласының атын «Алмат-Самұрат» деп қосып атаған. Самұрат Алматұлы 1864-1889 жылдары 54 дистанция бастығы, Шөмекей руының биі, Кеңжскара болыстығының тұңғыш болысы, Торғай облысы әскери губернаторының 1889 жылғы 25 қыркүйегіндегі №29 бұйрығымен Ырғыз уезі болыстығының кіші көмекшісі болып тағайындалған. 1899-1901 жылдары Ырғыз уезінің құрметті бітімші судьясы қызметін атқарған. 1922 жылы қайтыс болған. 1912 жылы «Ресейдің әулеті текті азаматы» атағын алған.

Мырзағұл – Мырзағұл Шыманов, Ырғыз уезі Шенгел болыстығының басқарушысы, шекті, төртқара, тілеу руларының атакты билеушісі, аты аңызға айналған адамдардың бірі. Дербісәлі Беркімбаев патшаға бар ынтасымен қызмет етсе, Мырзағұл Шыманов қарсы күрескен адам. Сондықтан да екеуі бір-бірімен келісе бермеген. Мырзағұл 1869 жылы 22 жасында Шенгел болыстығының бастығы болып тағайындалады. Сонда М.Шманов 1847 жылы туған болып шығады. Әкесі Жаулыбаев Шыман да елге белгілі, сыйлы адам екен. 1869 жылы Д.Беркімбаев Ырғыз уездік басқармасының бастығы капитан Богакка: «...болашақ болыстық басқарманың бастығы Жаулыбаев Шыманның баласы Мырзағұл жас болуына қарамастан, ересектік таныпты. Болыстықтың жерін, қырғыз-қайсақтарын жақсы біледі екен. Оның беделі әкесінің беделінен кем емес», - деп жазыпты

[Байдосұлы З. «Алды кен, арты майса Дербісәлі», Ақтөбе, 2007. – 48 б.].

1908 жылы, қыркүйек айында Мырзағұл дүниеден өтеді. Мұны естіген Дербісәлі қасына жағалбайлы руының игі жақсыларын ертіп, бата оқыр сауынына бір үйір жылқыны алдына салып, Мырзағұлдың еліне барып дұға оқытады. Бұл жайтты Сарышолақ атты ақын Мырзағұлға арнаған жоқтауында:

Жағалбайлы Жетіру
Көкемнің еді бастасы,
Дербісәлі ағасы
Дұға да етіп қоштасты,
Асылдың ісін қарашы,
Орасан көзге көрінді
Жетірудың баласы.
Мырзағұл өлді дегенде
Екі елдің бітісіп,
Қосылып кетті арасы, - деп әдемі жеткізген.

«Дербісәлі сатқын болған жоқ. Ал Мырзағұл патшалық өкіметтің жергілікті орындарының құлы болған жоқ. Дербісәлі Елдің сыйлысы, ауызға алып айтар құрметтісі – халық атап кеткендей «Жарты патшасы», Мырзағұл халқының өр мінезді күрескері, екпінді перзенті. Бұл екеуі де халықтың ардақтылары...» [Байдосұлы З. «Алды кен, арты майса Дербісәлі». Ақтөбе, 2007. –55 б.].

Қара – шын аты Бірмұхамед Алдияров, 30 жыл Қостанайдың Шұбар болысын басқарған. Әкесі Қаумен Алдияров та болыс болған. Сәбит Мұқанов «Қаумен Ыбырай Алғынсариннің туған құдасы» деп жағады. Бірмұхамедтің баласы Әбубәкір Алдияров атакты дәрігер, екі жоғары оқу орнын бітірген қазақ. 1913 жылдары «Қазақ» газетінде денсаулық сақтау жөніндегі макалалары жиі жарияланып тұрған. Ұлт мүддесін көздеп, халық қамын ойлаған азамат.

Сымайыл – Смайыл Жаманшалов Қостанайлық, болыс болған. Аты аңызға айналған адамдардың бірі. Бұл өлеңде тарихи шындық айтылған. Біздің тарихымыз – жыр , дастандарымызда екендігінің бір куәсі іспеттес.

Күдері Жолдыбайұлы 1931 ашаршылық жылы қайтыс болған.
Күңіренбе, күдер үзбе, Күдері,
Дүниенің түріледі түнегі!
Әлі-ақ бір күн ұмытылып кетер-ау,

Ғайып болып зымыстанның шідері!-деп өзі жырлағандай, ол аңсаған азаттық таңы атты. Соңында ұрпағы, өлмес өлеңдері қалды. Сол ұрпақтарының бірі Күдерінің жеті баласының ең кенжесі Нәбиден туған Мереке. Өз атасының бұрын жарық көрмеген шығармаларын Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының, сондай-ақ М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының сирек кездесетін қол жазбалар қорынан, кітап палатасынан, кітапханалардан іздеп тауып, құрастырып, баспаға тапсырды.

АЛТЫБАС АҚМОЛДА

Алдына руының атын қосып ақынды осылай атаған.

Кезінде Ахмет Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде: «Өрнекті сөйлемдер деп құрмалас сөйлемдердің бастары қосылып, кестелі болып құралуын айтамыз. Ондай сөйлемдер нақ текеметке, яки кілемге салған түр сияқты болмағанмен, өрнек-өнерімен айтылады. Өрнекті сөйлемді айтқанда, дауыс көтеріліп, төмендеп әнше оралып қайрылып отырады. Сондықтан өрнекті сөйлем оралым (яки шұбыртпа) деп аталады...» дей келіп Алтыбас Ақмолданың өлең жолдарын мысалға келтіреді:

Қисапсыз бай болсаң да Қарынбайдай,
Сақи боп мал шашсаң да Атымтайдай,
Патшадай Әмір-Темір дін түзетіп,
Болсаң да әйдік батыр арыстандай,
Болсаң да Жиреншедей тілге шешен
Ақырда жатар орның тарлақат жай.

Халық ақыны Омар Шипин «Ұстазым Орынбайдың Ақмолдасы» деп жырға қосса, өзі болысқа: «Хат жазған Орынбайдың Ақмолдасы Қолыңнан келсе мені Сібірге айда» деп зілді үн қататын Ақмолда (Алтыбас Ақмолда) бұрынғы Торғай уезінің Аққұм болысына қарасты Мөлтыркиік деген жерде туып-өскен. Ыбырай Алтынсаринмен рулас.

«Хат жазған» дегеніне сүйенсек, Ақмолда сауатты адам болған. Қарынбай, Әмір-Темір, Арыстан батыр, Жиреншені білгеніне қарағанда да оның көп нәрседен хабардар екені аңғарылады. Мұны Бөгетбай Әлмағанбетовтің «Оның Сейдахметке жазған бір ауыз өлеңі де бар. Бұған қарағанда, Ақмолда арабша сауатты, жазыл шығаратын

ақын болған» [Әлмағанбет Б. Таңат Сейдахмет ақын. // Торғай таңы. 4,6,11,13 наурыз, 1993.] деген сөзі де нақтылай түседі.

«Билерге» [Ақмолда. Билерге. // 1916 жыл. Ұжымдық жинақ. – Алматы: Рауан, 1996, Б. 75-76.] деген өлеңінде ақын:

Сыр шықпас шынжыр затты іштерінен,
Табармыз ердің мінін істерінен.
Төтенше бір жиналған билер едің,
Сөз жаздым үш-төрт ауыз үстерінен, -

дей келіп, Бисен, Қабак, Ағытай, Жұбан, Баршын, Баққожа, Тобай, Біржан, Сарықожа атты тоғыз бидің елден пара алып, Арнамыстарын малға сатқанын айтып, аяусыз сынайды. Сөйтіп өлең соңын: «Билердің ісі кәдімгі Алдар көсенің ісіне ұқсайды, дозақты бұлар көрмесе, кітаптың айтқан сөзі бекер шығар?!» деп түйіндейді.

Ақын өлеңдерінен оның сол кездегі қоғамдық құрылысқа, өтірікке, әділетсіздікке, бұра тартып, кедейлерге тізе батыратын бай, билерге қарсы болғандығын байқаймыз.

«Алтыбас Ақмолда ақын 1916 жылғы көтерілістің басшылары Аманкелді, Әліби, Кейкі батырлармен жақсы таныс, дос, жолдас, сыйлас болған адам, - деп жазады Б.Әлмағанбетов. —Аманкелді жау қолынан қаза тапқанда, оның жұбайы Балымға ұзақ жоқтау жыр шығарып берген. Ол «1916 жыл» деген жинақта жарияланған. Ал сол жоқтауды орындап, жұртқа жария еткен Ақмолданы көрген-білген адамның өз аузынан жазылып алынған нұсқа бізде сақтаулы. Сонымен бірге Ақмолда ақын «Кейкі батыр айтты» деп шығарылған жоқтау жырдың иегері деген де дерек бар» [Әлмағанбет Б. Таңат Сейдахмет ақын. // Торғай таңы. 4,6,11,13 наурыз, 1993.]

Бұл «Жоқтау» (Балымның жоқтауы) Алматының «Рауан» баспасынан 1996 жылы жарық көрген «1916 жыл» деген кітапта «ел аузынан» [Жоқтау. «ел аузынан» //1916 жыл. – Алматы: Рауан, 1996, Б. 179-181.] деп беріліпті.

Мірәшіріктен шыққан күн
Мағырып бармай батар ма?
Бауыры шұбар арыстан
Жолда жалғыз жатар ма?
Көр болғыр, дұшпан көздері,
Ем болмағыр сөздері,
Киды екен неғып атарға.
Ауызға жастан ілінген,
Атағы сыртқа білінген,

Қазақ, орыс, татарға.
Сұлтанмен басы тең болған,
Етек-жеңі кең болған.
Орыс пенен қазаққа
Бір ауыз сөзі ем болған. ...
Сол асылдың тұсында
Құлын едім тел болған.
Сұлтанымнан айырылып,
Көзімнің жасы көл болған.
Солқыдағым, сүйрігім,
Қанатым, жалым, құйрығым.
Кемеңгерім, келбеттім,
Кермиығым, мүлгілім.
Ұсынғанда қол жетпес,
Үстімдегі түңлігім.
Қарадан туып хан болған
Тұлпардан туған дүлдүлім.
Орта жүзден орасан
Ойқастан озған жүйрігім.
Қарадан шығып хан болған,
Айырдан туып нар болған
Көлеңкелеп отырған
Көп кедейдің басында,
Бір көруге зар болған.
Топ ішінен қақ жарып,
Сөйледің сөзді жасыңнан.
Ер жетіп атқа мінген соң,
Кетпеді жұртың қасыңнан.
Айналды тегіс кәрі, жас
Пәрмен болған басыңнан.
Ақыл басқа толығып,
Дариядай толқып тасыған,
Сүрінгендер сүйсініп,
Нашарлар қолға ап ұсынған.
Түрлі тентек бұзықтар
Дәуірі үшін жасанған
Жабылып есік базары,
Жастардың сынып назары,
Тасығаным басылған.

Кедейлер бүгін жылады,
Үй несіз қалған соң.
Көл құсындай шуладық,
Қайғы жүгін салған соң.
Күндіз-түні кедеймен
Думан қылып бас қосқан
Сол күндер енді қайдасың?!

.....
Неғып қиып атты екен?
Сол секілді ерімді
Әділдікті көздеген,
Тура жолды іздеген.

«Теңіздің дәмі тамшысынан білінеді». Осы бір өлеңнің өзінен-ақ ақын жырларының қандай болғанын аңғарту қиын емес.

Сейдахмет, Күдері, Нұржан өмірі мен шығармашылығы жайында зерттеу мақалалар бар да Ақмолда туралы жазылған дүниелер жоқтың қасы. Кезінде «халық жауы» атанып, қуғын-сүргінге ұшыраған ақындардың өлеңін «Ел аузынан» деп, аты-жөнін жасырып берген. Сондай тағдыр талқысына түсіп, аты аталмай қалғандардың бірі – Торғайлық Ақыш Аймағанбетов. Ақыштың «Қамал бұзған қаһарман» деп аталатын поэмасынан үзінді де осы «1916 жыл» кітабында «Ел аузынан» деп берілгені. Соған қарағанда, Орынбайдың Ақмолдасы да Сталиндік қанды қырғынға ұшырамады ма екен деген ой келеді.

Ақмолда жоқтауы көркемдік кестелерге бай: «Орта жүзден орасан ойкастап озған жүйрігім» (ассонанс), «Кемеңгерім, келбеттім, кермиығым мүлгілім», «Сүрінгендер сүйеніп», «Жолда жалғыз жатар ма» (аллитерация), «Бауыры шұбар арыстан». (Ауыстыру, яки метафора) - Сөз мәнін өңдендіре өзгертіп айту, суреттеліп отырған затты не құбылысты айқындай, ажарландыра түсу үшін оларды өздеріне ұқсас өзге затқа не құбылысқа балау; сөйтіп, суреттеліп отырған заттың не құбылыстың мағынасын үстеу, мазмұнын тереңдетіп, әсерін күшейту [Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Мектеп, 1982, 365 б.].

Сондай-ақ бұл жоқтау да түйдектеулер де жиі ұшырасады.

...Қанатым, жалым, құйрығым,
Кемеңгерім, келбеттім,
Кермиығым, мүлгілім
Ұсынғанда қол жетпес,

Үстімдегі түнлігім.
Қарадан туып хан болған
Тұлпардан туған дүлдүлім.
Орта жүзден орасан
Ойқастап озған жүйрігім.
Қарадан шығып хан болған
Айырдан туып нар болған.

Жоктауда затғық ұғымға, зат есім сөзге теңеу топталып берілген. Ақынның бұл теңеулері жалаң емес, метафоралы. Өлең динамикасы серпінді, бір демде айта салынғандай, кедір-бұдырсыз құйылып тұр.

Бұл жолдарды оқығанда, Махамбеттің «Тарланым» толғауы еске түседі:

Кермиығым, кербезім!
Керіскідей шандозым!
Құландай ашы дауыстым!
Құлжадай айбар мүйіздім!
Қырмызыдай ажарлым!
Хиуадай базарлым!
Теңіздей терең ақылдым!

Тебіренбес ауыр мінездім! [Махамбет. Жыр – семсер. – Алматы: Жазушы, 1979, 136 б.]

Екі ақында да «Кермиық» деген сөз кездеседі. Махамбет жинағында «Кермиыққа» (сырбаз, сыпайы, кербез) деген мағынада деп анықтама беріліпті.

Тарихта біз білетін Ақмолда екеу. Бірі Мұхамедияров (Шын аты – Мифтаһатдин) 1839 жылы қазіргі Башқұрт автономиялық республикалы жерінде туған. Кейбір деректерде туған жылы 1831 деп те көрсетіледі. Алайда 1839 жылы туғанын ғалым У.Қалижанұлы көптеген дерек

көздері арқылы егжей-тегжейлі дәлелдеген болатын [Қалижанов У. «Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым. Алматы «Білім», 1998. -32-66 б.б.]. Әкесі қазақ, шешесі башқұрт әкесі Мұхамедияр Ақмешіттік. Екіншісі – Орынбайдың Ақмолдасы (Алтыбас Ақмолда). Аттары ұқсас болғаннан кейін шығар, Бүркіт Ысқақов «Жұлдыз» журналының 1981 жылдың сегізінші нөмерінде жарық көрген «Ақмолда ақын» деген мақаласында: «Академик Қ.Жұмалиевтің жазуына қарағанда, қазақтың көрнекті ағартушы-демократы Ы.Алтынсарин XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген қазақтың Күдері, Сейдахмет, Нұржан сияқты ақындарымен бірге,

Ақмолланың өзімен де және оның творчествосымен де жақсы таныс болған. Оған өзінің ақыл-кеңесін беріп, оның кейбір кертартпа көзқарастан арылуына септігін тигізген» [220 б.], - деп жазыпты.

Біріншіден, Орынбайұлының аты Ақмолда, Байтұрсынов та, Омар Шилин де, Б.Әлмағанбетов те Ақмолда деп көрсеткен, екіншіден, А.Мұхамедияров 1831 жылы туған, Ыбырайдан 10 жас үлкен, казак, башқұрт әдебиетіндегі ірі тұлғалардың бірі, 1892 жылы «Мәрсия», «Жоқтау», 1904 жылы «Ақмолла», 1907 жылы «Мәшһүр шағир Ақмолланың өлеңдері» атты жыр жинақтары жарық көрген, үшіншіден, туып өскен жері, ортасы да басқа төртіншіден, Ыбырай 20 жасынан бастап 1980 жылға дейін Торғайда қызмет істеді. Оның саналы ғұмыр кешкен уақытында 1867-1871 жылдары Ақмолла түрмеде отырады. Қостанайдың Қарабалық болысына Қарақыз еліне барып, Қарасорда бала оқытқан Ақмолланы Ыбырайдың білуі, шығармасымен таныс болуы мүмкін, бірақ, көзі ашық, көкірегі ояу, оқыған-тоқығаны көп, әрі жасы үлкен, ақындығы да, өмірге көзқарасы да өзінен кем емес атақты ақынға Ыбырайдың ақыл айтуын, кеңес беруі сенімсіздеу. Сондықтан да бұл Ыбыраймен рулас, Торғай уезінің Аққұм болысына қарасты Молтырқияқ деген жерде туып-өскен Алтыбас Ақмолда екені даусыз.

Ақмолда да ақпа-төкпе, шебер, шешен, тапқыр ақын болған.

Нұржанның жырлары мен қырлары

Көрнекті ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Әуелбек Қоңыратбаев «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты жоғары оқу орындарының филология факультетінің студенттеріне арналған оқу құралында «Н.Наушабаев жасында діни білім алып, кейін тақуа ақын болған. Өзі Ы.Алтынсариннің ауылдасы. Нұржанның «Манзумат казақия» (1903), «Нұржан мәрсиясы» (1910) деген өлеңдер жинағы жарық көрген.

Ойын романтизм үрдісінде кестелейтін ақын» [А. «Санат», 1994. - 202 б.] - дейді.

Нұржан Наушабайұлы (Шын аты Нұрмағамбет) 1859 жылы Қостанай облысының Арақарайғай болысының Құттық ауылында туған. Қазір ақынның туған жері Нұржановка деп аталады. Бірақ ол жерде қоныс жоқ. 1909 жылы патша үкіметі Құттық ауылын ығыстыра-ығыстыра ағаш арасынан алшақтатып жіберген. Нұржан сол жерде 1919 жылы дүние салады. Бұл күнде бейіті сонда.

Нұржан жасынан зерек, сезімтал, бір айтқанды қағып алатын құймақұлақ болып өседі. Әуелі ауылдағы молладан хат таныған ол кейін Тройцк қаласына барып медреседе оқиды.

Нұржанның әкесі - Наушабай кедей, байлардың малын баққан момын кісі болған. Шешесі - Қадриша да кедейдің қызы, оқымаған адам.

Нұржан бір жасынан нағашыларының қолында өседі. Нағашысы Шал ақын - түпсіз жыраулардың бірі еді. «Тартпай қоймас негізге» дегендей, ақындық Нұржанға нағашыларынан келген. Ол бала кезінен-ақ өз жанынан суырып салып өлен шығаруға, ән айтуға әуес болады. Сөйтіп «Ақын бала» атанады. Кейін ақындығымен, балуандығымен, серілігімен, әншілігімен ел-жұртына кеңінен танылып, сый-құрметіне бөленеді.

Ақынның ел-жұртына қадірменді кісі болғанын мына бір әңгімеден де айқын байқаймыз:

Бірде Ыбырай Алтынсарин Қаумен деген құдасына Нұржанды ертіп барады. Сонда Қаумен:

- Құда келгесін, қасыңда біраз адам болар деп, кісі күтуге дайындалып ек, қасыңызда бір-ақ адам бар екен ғой, - депті.

Ыбырай іркілместен:

- Бұл Нұржан - ақын, балуан, сері, әнші, шешен, термеші, жырау. Сондықтан да бір өзі жеті адамға татымай ма?! - депті.

Ақынның өмір жолы - өнер жолы мына бір термесінен де қылаң бергендей:

...Тәуір көрдік сөздерді
«Пәленше мырза ер» деген
Қызықты бастан атқардық
Ғажайып әрбір көрмеген.
Неше мақал, тақпақтан
Қалмады сөзім білмеген.
Әуесімен жастықтың
Күндер болды желдеген.
Не жақсының алдында
Неше буын ән шырқап,
Сайрады ғой тіл деген.
Заманында, жігіт пе
Сұлуды сүйіп, құшақтап,
Жүйрікті таңдап мінбеген?!

«Нұржанның қатты ауырып жатқанда жазған өлеңі» де өмірбаяндық сипатта - ана құрсағынан босанып, емшек еміп бесікте жатқанынан басталады:

Бір жасымда өлді анам,
Жетімдік дерті бек жаман.
Талпынтып мені сүйе алмай,
Он сегізінде қаза боп,
Анамда кетті көп арман.

Әкем, марқұм, қуанды
«Тәңірі берген ермек» деп,
Үй ішінде шарқ ұрдым,
Екі қол мен аяқты
Қару кылып, еңбектеп.
Онан соң тұра талпынып,
Апыл-тапыл қаз бастым,
Одан да арман қалмады.

Бұдан соң келдім бесіне.
Ойыннан басқа не нәрсе
Келсін менің есіме?
Мойынынан құшақтап.
Секірдім әке төсіне.
Еркелеп арман қалмады...

Ақын бұл термесінде халық ауыз әдебиеті үлгісін әдемі пайдалана отырып, өзінше жол тауып кеткен. «Одан да арман қалмады» деген сөзді әр шумақтан соң қайталау арқылы термеге қуат-күш бітіріп, әрілендіре түскен. Сол кездегі ауыз әдебиетінде де, жазба әдебиеті өкілдерінің өлеңдерінде де «он жаста пәлен боларсың, жиырма жаста пәлен боларсың» деген сияқты өлең-жырлар көп кездесетін. Бірақ, Нұржанның бұл термесі жалпылама емес, өз өмірінің айнасындай боп көрінеді бізге.

Осы термені оқығанда Нұржан өмірі еріксіз еске түсіп, көз алдынан өткендей болады... Сонау сексенінші жылдары осындай «Сексенде селкілдеген шал боларсың тастаған шала мүжіп омыртқадай» деген жолдарды оқығанда жоғарыда отырғандардың зәресі ұшып кететін. Өйткені сол кездегі басшылардың көбісі (Брежневтен бастап) шал-шауқан еді ғой. Сондықтан да мұндай

өлеңдерді кітапқа енгізбей, жоғарыдағылар қатты бақылап отыратын...

Торғайлық Ахметхан Әбіқазев деген атамыз «Бір сөздің артын бір сөз түртеді» дейтін. Сол сияқты осы бір әңгімені айтқанда Нұржан атамыздың да жазғандары қуғын-сүргінге ұшырағаны есімізге түседі. Нұржан Наушабаевтың Алашорда партиясының съезіне қатысқанын желеу етіп, көптеген жылдар бойы Кеңес өкіметі оның шығармаларына қарсылық білдіріп келді. Атын атаған адам абақтыдан бір-ақ шығатын заман да болды. Сол себепті де Нұржанды білетін, оның шығармаларымен таныс кісілер ұзақ жылдар бойы сыбырлап қана сөйлеп, ән-термелерін орындай алмай булықты. Еліміз егемендік алып, өшкеніміз жанып, өлгеніміз қайта тірілгендей болған заманда ғана Нұржан есімі қайтадан нұрланып, ән-жыры қайтадан жарқырай көріне бастады.

Нұржан өміріне қайта үңілейік:

... Жиырма деген келді жас.

Қызығына жігіттік

Ауаланып, болдым мас.

Дүниені сапырдым,

Астын-үстін аралас.

Неше түрлі қызықтың

Бәрі менен табылып,

Кұрбыма қатар болдым бас.

Көңілім соққан кезінде

Істемеген ісім жоқ,

Өтірік емес, бәрі рас.

Одан да арман қалмады...

Бұл шумақтан байқайтынымыз ақын өз басынан өткенді ғана емес, жалпы жиырма жастағы жігіттердің бойындағы іс-әрекетті қамғып, жинақтай айтып отыр. Бұл бір кісінің ғана емес, жалпыға бірдей жастық желік – алып ұшпа көңіл дауылы, жауыны, суығынан ыстығы көп мезгілдің көрінісі. Бірақ одан да белгі қалмады дегенге саяды автор. Бұдан әрі өлең осылайша өріліп, сол заманның бет-бейнесі, жастық жігер, қарттық-шідер көрініс береді.

Жиырма бесте қайнатты

Жігіттік дархан жүректі.

Сол кездерде істедім

Көңілге алған керекті.

Тағдыр қостап тілекті,

Туған ұям түлетті.
Лайықты мен таптым
Әр жерден іздеп көмекті.
Жолдастан арман қалмады.

Отызда ойран салдым-ай,
Айтқан сөзде тұрдым-ай.
Ойға алғанды қылдым-ай.
Төрде отырып жайнадым,
Бұлбұлдай топта сайрадым.
Жастық - мастық ауасы
Жасыққа болат қайрадым.
Одан да арман қалмады.

Қырықта қайттым райдан,
Тіледім тілек құдайдан,
Бас тарттым олай-бұлайдан.
Тазардым саз-лайдан,
Жақсылардан үлгі алып,
Гибрат алдым талайдан.
Одан да арман қалмады.

Терме жалғаса түседі. Елу деген жастың еңсе басып, ойландырып келетіні, біраз құрбы-құрдастарынан амалсыз айрылатыны, ағаларының қатары сиреп, үлкендік өзіне де иек арта бастайтыны кім-кімге де аян. Ақын осыларды айта келіп «өзімді сүйреп жеткіздім» дейді. Бұдан біз ақынның қамқоршысы аз болғанын, өзіне өзі ақыл айтып, өзіне өзі ғана демеп өскенін анық аңғарамыз. Елу бесте бойдан қуат-күш кете бастаса, алпыс та алжытпағанмен қолға таяқ ұстатып, қызыл жүзден нұр кетіп, көзден жас аға бастайтыны айтылады:

Шөңкеріліп, тұра алмай,
Қараңғыда отырмын
Сөндіріп жаққан шырақтай.
Екі түсті екі тал
Ұстап тұрмын қолыма,
Қызығын соның көрсет деп,
Ашқай алла қабақты...
... Ержеткен бала менде жоқ,
Күңіреніп жатырмын...

Қазақ ССР-інің халық жазушысы Мариям Хакімжанова «Өткен күндер елесі» естелігінде, Нұржан ақынның Сұлтанғазы атты жалғыз ұлы болғанын, оның бармағынан бал тамған күйші екенін, сондай өнер иесі, дарынды азамат аз уақыт ауырып, дүние салғанын айта келіп: «Сұлтанғазының қайғы-қасіретіне төзе алмаған жас ару Мариям (Сұлтанғазының жары - С.О.) келесі жылы қайтыс болады да, Кәрім, Күләш деген екі сәби атасы мен әжесінің баурында қалады» [«Бар қазаққа ана едің...» А., РГЖИ. «Дәуір», 1995. Хакімжанова М. «Өткен күндер елесі» 12-13 б.]. «Екі түсті екі тал» деп ақын сол екі немересін бейнелей айтқан.

«Күләш екеуміз жастас едік, - деп жазады М.Хакімжанова - Нұржекең ауыр науқастан сар төсек болып жатқан кезінде екі немересі:

- Ата, өлең айтпай қойдың ғой. Біз өленді сағындық. Айтып берші, ата-еке, - деп жалынып қоймапты. Сол кезде Нұржекең тамағынан су да жүрмейтін жағдайда екен. Қасында отырған Жүніске:

- Қағазға жаза берші, тілімнің ұшында бірер тамшы тұрған сияқты, - дейді. Сондағы ақынның ең соңғы өлеңі мынау екен:

Жүрегім, бауырымның арасындай,
Көзімнің ағы менен қарасындай
Екі тал, екі түсті қарақтарым,
Артымда жасың жетпей қаласың ба-ай?
Жүрегім, бауырымның хошы, балам,
Келгені қуатымның осы, балам.
Ішімде от-қасіретім кайнағанда,
Мауқымды сүйіп-сүйіп басып алам.
Жүрегім, бауырымның бітті күші,
Өрт болып өртенуде атаң іші...
Жақсы бол, жалқау болма, құлындарым,
Ажалға жеткен емес адам күші.

Осындай зарлы, мұңды өлендерді жаныммен жақсы көруші едім, жалықпай жаттаушы едім» [Сонда. 13 б.].

Ақынның өлеңі - өмірбаяны. Өлең - жан тебіренісі. Өлең - халықтың тұрмыс- тіршілігі, рухани байлығы, жаратылысы. Өлеңнен бүкіл халықтың салт-санасы, әдет- ғұрпы, тарихы байқалады. Сондықтан да қазақ халқы «Өнер алды - қызыл тіл» деп аса бағалап, ердің құнын екі-ақ ауыз сөзбен шешіп берген емес пе?! Міне, мұны біз Нұржан өлендерін оқып отырғанда да аңғарамыз. Ақынның

өмірбаяның өзінің өлеңінен үзінді келтіре баяндауымыздың өзі де сондықтан.

Нұржан өлеңін оқығанымызда оның кімге ғашық болғанын, сол кездегі елдің тыныс-тіршілігін, қатар-құрбыларының кім екендігін сезіну қиынға соқпайды. Нұржан өлеңдері, назымдары ұлттық қадыр-қасиетін сақтай отырып, азаматтық мәні бар жайларды қамтиды. Ағайынға мейірімді, адал, шындықты айтатын азамат бол, елдің камын жейтін Ер бол дейді. Ақын өлеңдерінің көбісі сол кездегі қатарластарының өлеңдері сияқты көбіне-көп ақыл, нақыл, кеңес беруге бейім.

Нұржан артына елеулі мұра қалдырған белгілі ақын әрі сазгер. Ол өзінің жазған шығармаларын көзінің тірісінде өз қаржысымен бастырып, оқушысына ұсынған ақындардың бірі.

Нұржанның көлемді шығармаларының бірі «Сегіз сері» атты дастаны. Бұл дастан атақты Сегізсері (Мұхаммед-Қанафия) жайында сыр шертеді. «Өлеңі ақынның – өмірбаяны» деп жоғарыда айтқанымызды тағы бір қайталап, Сегіз сері өлеңін мысалға келтіре кетейік:

Мұхаммед-Қанафия болса да атым,
Сегіз деп атап кеткен мені халқым.
Өнердің бойға біткен арқасында
Үш жүздің сал-сері еттім азаматын.

Қылышпын қынабынан алынбаған,
Алтынмын таразыға салынбаған.
Ашамайлы Керейдің ер ұлымын,
Бейне бір жанған өрттей жалындаған.

Арасы орта жүздің Керей затым,
Үш жүзге болды әйгілі Сегіз атым.
Ұлықтан қуғын көріп кетсемдағы
Есімнен ұмытылмас туған халқым.

Ер Сегіз, жыр жырлайтын келді шағың,
Ән-күймен атырғайсың жаздың таңын.
Өлеңге ел арманын өзек етіп,
Ойлай біл қазағыңның болашағын.

Расында елдің жауы - менің жауым,
Даулайтын көптің дауы - менің дауым.
Бағасы маған берген болса да артық,
Ғадыл деп мені ұғады қазақ қауым, -

дейді ол «Қашкын келбеті» деп аталатын ұзақ өлеңінде. Осы бір бес шумақ өлеңнің өзінен Сегіз серінің кім болғанын, арман-мақсатын, ұстаған жолын көріп-білу қиын емес. Міне, Нұржан да Сегіз серінің сол азаматтығын, серілігін, асқан мергендігін, жаурыны жерге тимеген балуандығын, табанда суырып салатын ақындығын, әнші, күйші, сазгерлігін, шешендігін бағалап, оған дастан арнаған.

Нұржанның «Сегіз сері» дастанын 1973 жылы Қазақстан Ғылым Академиясы жанындағы М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорына әдеби мұра жинаушылардың бірі, жезқазғандық Мәди Болатов тапсырыпты. Бұл 364 жолдан тұратын дастан бұрын-соңды еш жерде жарық көрмеген.

Әміржан Сыдықов «Ыбырай Алтынсарин» [//Әдебиет және искусство, 1949, № 8, Б.67.] атты мақаласында, Ыбырайдың шәкірті, ұстаз Ғабдолғали Балғынбаев «Ы.Алтынсарин туралы естелігінде» [«Ы.Алтынсарин тағылым», А., Жазушы, 1991. 378 б.] Ыбырай дүниеден өткен соң басына құлпытас қойылып, оған Нұржан Наушабаевтың арнайы жазған үш шумақ өлеңі жазылғанын, соның бір шумағы ғана есінде қалғанын айтады. Ол төмендегідей:

«Сайран еттім дүниеде,
Табылды көңіл хошларым.
Әһли әулят, жиған дәулет,
Қалды қымбат достарым».

Ыбырай мен Нұржан аға, іні болып жақсы араласып тұрғаны белгілі. Ал, бұл өлең Ыбырай ақтық сапарға аттанарда да інісі әрі досы Нұржан қасында болғанын аңғартады.

Есіме Ы.Алтынсариннің туғанына 150 жыл толуына орай 1991 жылы жарық көрген «Ғұлама, ағартушы, ғалым» атты кітапқа енген «Ибраһим Балғожа ұғылын жоқтау» [Ғұлама, ағартушы, ғалым». А., 1991. 42 б.] атты авторы белгісіз өлең түсті. Жоғарыдағы бір шумақ өлең де, Ыбырайға арналған жоқтау да Нұржан тіл-стиліне дәл келеді. Енді Нұржан жинағын [«Алаш», Қостанай ЖШС «Баспа үйі». 1997.] алып басқа өлең жырларымен салыстырып оқи бастадым. Ақын достықты аса қадір тұтқандықтан болуы керек, «дос» деген сөзді жиі қолданыпты. («Досына қас сағынған», «Құдайды алдап, дос сатқан» [Сонда. 56 б.], «Бықсыма досы көп болар» [Сонда. 57 б.], «Аңдып

жүрген дос жаман» [Сонда. 58 б.], «Қандай қымбат достардың» [Сонда. 60 б.], «Досқа достың сенімінің жоқ болып» [Сонда. 61 б.], «Құныңды білген дос артық» [Сонда. 64 б.], «Досқа болмас сый артық», «Дос көңілін жаралап» [Сонда. 65 б.]. «Ешпен жұмсап, дос таппас» [Сонда. 68 б.], «Ер бергендей досың болсын» [Сонда. 73 б.]...

Белгісіз ақынның Ыбырайды жоқтауында да, құлшытастағы жазуда да «дос» деген сөз бар. Бұрынғы жазылып жүрген жоқтауларда бұл сөз ұшыраса бермейді. Әрі қарай салыстырайық:

Жоқтау:

Ақ сұңқар ілген лашын...
Ақ сұңқар құстан айрылдың...

Нұржан:

Алғын такта ақ сұңқар [Сонда. 56 б.]
Ақ сұңқарды жапалақ [Сонда. 60 б.]

Жоқтау:

Жәрменкенің базары,
Өтіп те кеткен дүние-ай,
Дүбірлесіп жиылып,
Аспанға шығып тозаңы...

Нұржан:

Сөйле де, тілім, базарым,
Бір күнде жетер ажалың.
Шыңнан қашқан қояндай
Шығарайын тозаңын [Сонда. 121 б.]

Жоқтау:

Ақ сұңқар ілген лашын...

Нұржан:

Лашынды, сұңқарды... [Сонда. 57 б.]

Жоқтау:

Ақ сұңқар құстан айрылдық...

Нұржан:

Ақсұңқар құс жем тіліп... [Сонда. 59 б.]

Жоқтау:

Шығарайын тозаңын...

Нұржан:

Шығарып жүрдім тозаңын [Сонда. 55 б.]

Осы сияқты, біріншіден, өлең ырғағы, шұбыртпалы ұйқаспен жазылуы, араб, парсы, шағатай тілдерін қолдануы жоқтаудың авторы

кітаби ақын екендігін байқатады. Екіншіден, «Өзімнің атам – Балғожа» дегеніне қарағанда Ыбырайға туыс, руы қыпшақ болуы керек (Нұржан да қыпшақ), үшіншіден, «Айналайын жеңеше» деуі оның (жоқтау авторының) Ыбырайдан кішілігін аңғартады. Төртіншіден, «дос» сөзін қолдануы («Артықша сүйер достарың», «Сынамаққа досың-ай») бұл жоқтауды шығарған Нұржан Наушабаев болуы керек деген тұжырымға жетелей береді. Мұны филология ғылымдарының докторы Б.Әбілқасымов та байқап: «Бұл жоқтаудың авторы белгісіз, бірақ мазмұнына қарағанда Ыбыраймен туыстас жақын жұрағаттарының бірі шығарған болуы керек деп топшылаймыз [Әбілқасымов Б. «Ыбырай Алтынсарыұлын жоқтау» «Қостанай таңы», 17 қазан, 1991ж. Б. 3], – дейді. «Басқа туыстарының бірі шығар» дейін десең, ол кезде мұндай сауатты өлең жазатын, кітаби ақындар жоқтың қасы еді ғой. Бар болса, Ыбырай жазбалары мен Ыбырай жайындағы естеліктерде аты неге аталмайды? Ыбырай маңында болған, біз білетін ақындар Сейдахмет, Күдері, Ақмола... Бұл жайында Ғ.Балғынбаев жоғарыда аталған естелігінде «...бұрынғы Қайдауыл болысындағы Ақмолдамен, атақты зергер Сейдахметпен қадірлес, сыйлас еді... Сондай-ақ сол төнірекке аты шыққан Нұржан Наушабаев деген қадірлі ақын да Ы.Алтынсариннің үйіне жиі келіп тұратын, өзінің тәрбие-насихаттық жырларын төгілте орындайтын. Ыбырай Нұржанға кеңес беріп, ірі әлеуметтік мәні бар мәселелерді жырлауға бағыт бергені есімде» [«Ы.Алтынсарин тағылымы», А., Жазушы, 1991. 366 б.], – дейді.

Нұржан Ыбырайға тірісінде өлең арнағаны да белгілі:

Құр жерге, су үстіне от жақтырған,
Қараңғы адасқанға жол таптырған,
Талып, шаршап жүргеннің нешеулерін
Ойдан алып биікке лақтырған.

Үлгі айтып бір облыстың қазағына,
Ықыласпен достарына сыр ақтарған.
Бақайын сазға тигізбей шығыпты алып,
Өткел қып қия жардан құлап тұрған.

Жұртының екі жая Тінай, Қармыс,
Әр ерлер өз тұсында алған алғыс.
Бүркіттей ұя салған Римстанда,
Талпынтып балапанын ұшты бір құс.

Зәһәрді балдан тәтті қылатұғын,
Халыққа қамкор ондай ер болмайды тұс.

Жауһары бір қылыш еді бір ыспатты,
Керегінде әркім қолға ұстағаны,
Болмады уақытында ешбір жазым,
Қол сілтеп күндік жерден нұсқағаны.

Ахмет Байтұрсынұлы 1926 жылы жарық көрген сауатсыз үлкендерге арнап жазған «Сауат ашқыш» еңбегінде Мөңке бидің бала кезіндегі әділ төрелігін айтып: «Жұрт бала билігіне ырза болады. Сол бала үш жүзге белгілі Мөңке би атанып, аты аспанға шығады» [Байтұрсынұлы А. 4 т. Алматы «Алаш», 2006. -92-93 б.б.],- дейді.

Біз осы «Мөңке би» аталатын Ахаң жазбасын оқып, Мөңке би туралы алғаш жазған Ахмет болар деп жүргенбіз. Жоқ, олай емес екен. Мөңке би жөнінде Нұржан Наушабаевтың «Шекті Мөңке би сөзі» атты толғауы бар екен:

Құбыладан шыққан күн
Жанып шығар деп еді.
Жалғаны жоқ бұл сөзім
Анық шығар деп еді.
Баяғын-балғын көлдерден
Балық шығар деп еді.
Қазақ, сенің сорына
Қырда - қоқан, ойда – орыс
Жарып шығар деп еді...
...Толғауы жоқ, күйі жоқ,
Жыр шығады деп еді.
Оқшантай жоқ, кісе жоқ,
Белбеу шығар деп еді.
Жүтініс жоқ, молдас жоқ,
Көлбеу шығар деп еді.
...Тайынша мен танаға
Жүк артылар деп еді,
Қарап тұрған жігітке
Қыз артылар деп еді.
Садақа – қайыр байлардан
Қол тартылар деп еді.
Дүниенің жүзіне
Өре менен темірден

Жол тартылар деп еді.
Осы айтқанның бәрін де,
Мөнке би айтқан деп еді.

Мөнке би:

Қайықпен аулайтын
Балық шығар деп еді.
Қарап тұрған жігітке
Қыз артылар деп еді.
Ошақтай жоқ, кісе жоқ,
Белбеу шығар деп еді
Жүгініс жоқ, молдас жоқ,
Көлбеу шығар деп еді [«Ақырзаман болғанда»,

Қазақстан Ғылым Академиясының кітапханасы 239 бума].

Толғау еркін, тасбұлақтың суындай құйылып, мінсіз өрілген. Ақын Мөнке бидің сөздерін өз «қазанында» қайнатып, назиралық дәстүрмен қайта жырлап шыққан. Ақын толғауының басқа өлеңдерінен ерекшелігі де осында.

Назира – бір акынның жазған өлеңін (поэмасын, дастанын) екінші акын қайта жырлау. Бұл Шығыс поэзиясында көп тараған дәстүр.

«Олар біреуінің тақырыбын біреуі алуды заңды жол еткен. Тек алдыңғының өлеңін алмай және көбінесе алдыңғы айтқан оқиғаларды негізінде пайдаланса да, көп жерде өз еркімен өзгертіп отырып, тыннан жырлап шығатыны болады. Бұлайша, әр тақырыптың әр ақында қайталануы еш уақытта аударма деп танылуы керек емес. Ол өзінше бір қайта жырлау, немесе тыннан толғау немесе ақындық шабыт-шалым сынасып, жырмен жарысу есепті бір салт еді», - дейді М.Әуезов [Әуезов М. «Әр жылдар ойлары», Алматы, 1959. –150 б].

Нұржан айтыс өнеріне де біршама атсалысқан ақын. Оған Сырға қызбен, Бибісарамен, Жұмабаймен, Сапарғалимен, Сапарғали Нұрымұлымен айтыстары куә.

Нұржан мен Жұмабай (Уақ Жұмабай, Жұмабай Шалабайұлы) 1908 жылы Қостанай облысының Жасыбай ауылында кездесіп, Нұржан Жұмабайды сөйлетпек болып, танымаған кейіп танытып, өзін мақтап, халыққа сыйлы екенін, би болғанын, палуандығын, ақындығын айшықтап айта келіп:

Мен тұрғанда сөйлейтін
Бар ма қазақ, жоқ теңім!
Домбырасын қолтықтап

Кутыңдаған шалың кім
Түрінбей киген шекпенін?! –

дейді.

Сонда Жұмабай айшықтаудың бір түрі – кезекті қайталауды қолдана отырып, сөз әсерін күшейтіп:

Саған тиген жан бар ма
Отырсың неге бұлданып?!
Ақын болсаң, қайтейін,
Айтысып ақын жеңген жоқ,
Батыр болсаң, қайтейін,
Көмек сұрай келгем жоқ.
Түлен болсаң қайтейін,
Жалғыз Жансыз жапанда
Иман тапшай өлгем жоқ,
Бай болсаң, Нұржан, қайтейін,
Қайырынды көргем жоқ.
Би болсаң Нұржан, қайтейін,
Құны кетіп атамның,
Еңбегі кетіп баламның,
Балалы болып немесе,
Билігіне көнгем жоқ.
Кедей болсаң қайтейін,
Құба шекпен үстімде,
Қарашолақ астымда,
Жан қалтамда бір сом жоқ
Өзім де жарып жүргем жоқ! –

дейді.

Сөзден ұтылған Нұржан басын көтеріп, домбыраны ала сала көпке былай депті:

Еңкейіп еңбек етіп еккенімді,
Пысырып, өзім ордым сепкенімді.
Әлеумет, айып етіп, аңыз қылма,
Кішілік үлкен шалға еткенімді.
Дарияның тасқынында кете бардым –
Нұржанын қанжығаға бөктерілді.
Аталы сөзге тұрмай ақымақтарша,
Ағаменен болмайын жеккөрілді.
Торқалы көгаланы көлденең тартып,

Үстіне жауып мынау шекпенімді.
Құдайым сөз байлығын берген екен,
Жүкеннің қасиеті көп көрінді.
Көріп ем көп ақынды мұнан бұрың,
Бәрі де қойып еді бет беруді.
Камалып, қашқанменен құтылмастай
Бөгеді бөгет салып өткелімді.
Жүмеке, сырттан сізге қанық едім,
Келгеннен кескініңнен танып едім.
Шамырқанбай шабысын көрсетпес деп,
Азырақ шаужайыңнан қағып едім.
Сыртыңнан екпініңді білуші едім
Құдай-ау, бір кез қыл деп тілеуші едім.
Болғандай сіз – дария, біз шұқанақ,
Құмар боп ғазеліне жүруші едім.
Жүмеке, айыбымды ұрдың бетке
Ғибрат мұныңды інің қабыл етті.
Әурелеп босқа мені сөйлеттін деп,
Жүмеке, өтінемін айып етпе!

Енді Жұмабай балағатқа толған соң Нұржанның кісілікті ойлай бастағанын, жиырмаға келгенде, тауға біткен теректей, созылып көкке бойлағанын, жиырма беске келгенде, жігіттік құрып, “қаңкылдаттып қаз іліп, көлден үйрек қоймағанын”, отыз беске келгенде, қырандай қанат қомданып, адамдықты ойлағанын, қырықтан жасы асқан соң тіл безеп, билік құрғанын, әділдікті қорғағанын, ел ұйқысын ашуды, өнер-білім пашуды мақсұт тұтқанын, ақындыққа мықтап бой ұрғанын термелей жеткізіп, “Нұржанның берген сыйы деп шекпенінді шен тұтып жүрейін”, - деп, шекпенін алып, “Көгалаңды мін өзің, Атынды сыйлап Нұржаным, Аруағыңа байладым” деп берген сәйгүлігінен бас тартады.

Н.Наушабаев, әсіресе, жұмбақ айтысқа келгенде шешендік, тапқырлық танытып, ашыла түседі:

“Жұмбақ деген ағы жұмудан шыққан, - дейді Ахмет Байтұрсынов-яғни қолдың ішіне бір нәрсені жасырып, жұмып тұрып, соны тап дегеннен шыққын. Жұмбақта нәрсені қолға жұмып тұрып таптырмайды. Ойда бүгіп айтпай қойып, сол нәрсеге ұқсас нәрселерді сипаттап айтып, ұқсастығы бойынша таптырады. Жұмбақ –зейінді ұстартуға пайдасы бар нәрсе. Жұмбақтың негізі тәріздеу, яғни

нәрсенің сипатын тәріздеп айту.” (Байтұрсынов А. “Әдебиет танытқыш” А. “Атамұра”, 2003. 112 б.)

Сапарғали Нұрымұлымен айтысқанда қазандағы татар қыздарын Нұржан былайша жұмбақтайды:

Қазанда мен бір нар көрдім,
Жалпақ емес өкшесі.
Құнан қойдай бөкесі.
Піскен алма секілді
Жануардың екі өркеші.
Алма мойын, аршын төс
Әркімдердің еркесі.

(Наушабаев Н. “Алаш”. Қостанай ЖШС “Баспа үйі”, 1997. 153 б.)

Қызды нар тәріздендіріп, бірақ өкшесінің жалпақ еместігін, бөкесінің құнан қойдай ірі екендігін суреттеп, екі емшегін өркешке теңеуі, оның үстіне «әркімдердің еркесі» деп кім көрінгенмен күліп-ойнайтын жеңіл жүрістілігін де жеті жол өлеңге сыйдырып жіберуі үлкен шеберлік.

Нұржан кебісті шанаға ұқсатып:

Аты бар, адамы жоқ шанасында,
Жетегі жоқ дегенге нанасын ба?
Аңқиып ол ит шанаң жатыр, эне,
Шеше алмайтын осыны баласын ба?-

дейді. “Жетегі жоқ” дегені қандай қисынды, қазақы, көкейге қонымды сипаттаған?! Жұмбақтың сыртында “Шеше алмайтын осыны баласын ба?,- деген әзілін де төрт жолға сыйдырған. Кебісті аяғынан шешіп тастағанда аңқиып жататыны да шындық. Осындай тапқырлығына, ұшқырлығына, ойлылығына орай Сәбит Мұқанов үлкен баға беріп, олардың жұмбақ айтысты дамытуға айрықша еңбек сіңіргендерін, жұмбақтарындағы ерекшелік – айтыс жұмбақпен басталып, жұмбақпен аяқталатынын, өзге айтыстардай, мұнда жұмбақтан басқа айтыстың саласы араласпайтынын, жұмбақтың стилі түгел сақталатынын айтады.

“Екінші- Нұржан мен Сапарғалидың жұмбақтары шын мағынасындағы реализм негізінде құрылған”, - дейді Сәбит Мұқанов. – Бұл жұмбақта діншілдік мотив жоқ. Мұндағы жұмбақтар ауыл тұрмысының шындығынан алынған. Және де, жалпы ауыл емес, белгілі бір заманда жасалынған, яғни Россияға қосылғаннан кейін қалаға, базарға араласқан, фабрика, завод заттарын меншіктенген,

оқуға араласқан ауылдың тұрмыс шындығы, кәсібі, күн көрісі айтылған.

Әрбір әдебиет жанрының я сол жанрдың әрбір салаларының өз биігі шедеврі болады. Жұмбақ айтыстарының ішіндегі биігі ең тамашасы осы “Нұржан мен Сапарғалидың айтысы” (Мұқанов С. “Айтыстар туралы”. “Айтыс”. 1- том. А “Жазушы”. 1988, 12 б.)

Нұржан жұмбақ шешуге де шебер. Жоғарыда сөз болған жұмбақ айтыста Сапарғали түс көргенін, түсінде өзі жансыз, өзі бір аяқтының теңізде жолы сайрап жатқанын жұмбақтайды. Сонда Нұржан тосылмай: “Сапеке, айтқаныңды қазір табам, жансыз құс бір аяқты мұның - қалам. Теңіз мысал қағаз ғой, жолың- жазу, жұмбағың осыменен болсын тәмәм”, - деп ұйқасын келтіріп, ойын толық бір шумаққа сыйдырып жеткізуі, әрине, шеберлік.

Немесе:

Бір үй бар әйнегі жоқ әм есігі,
Ішінде құдай берген бар несібі.
Болады бірде жанды, бірде жансыз,
Біlmесе хақ тағала жоқ кәсібі -

деп Сапарғали жұмбақ жасырғанда, Нұржан:

Жұмыртқа әйнегі жоқ әм есігі,
Әуелі жансыз, ақырда құс болады, -

деп жұмбақ шешуін төрт жолмен дәл бере білген.

Мұхамедрахым Жармұхамедұлы “Қазақ поэзиясындағы айтыс жанры: тегі мен дамуы” атты филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясының авторефератында айтыстың көркемдік жүйесіндегі жұмбақтың алатын орнының елеулі екенін, әсіресе, қыз бен жігіт айтыстарында әуел бастан айтыс түйіні жұмбақпен шешіліп келгенін, мұнда көбіне-көп айтқан жұмбақты жігіт шешіп, қыздың жол беру (кездік, сақина, орамал) дәстүрімен аяқталатынын айта келіп, “Бұл ара- тұра ақындық қағысулардан да бой көрсетіп отырады. (Шөже мен Кемпірбай)”, - дейді. - Бұлардан тыс бізде бастан-аяқ бірінғай жұмбаққа құрылатын айтыстар да мол (“Әсет пен Ырысжан”, “Әубәкір мен Құлымбет”, “Сапарғали мен Нұржан”, “Шөкей сал мен алты ақын”, “Ырысты мен он алты ақын”, т.б.). Сондықтан бұл күрделі мәселе айтыстағы көркемдік құрал, бейнелеу тәсілі ретінде арнайы тоқталуды қажет етеді (ҚР. Алматы 2001. - 41 б.).

Жұмбақ құрастыру оңай емес, айтар ойынды өлең жолдарына сыйдырып, ұйқасын, ырғағын келтіріп, дәл, нақышты беру, тың теңеу, салыстырулар табу қиынның – қиыны. Өлеңмен жұмбақ құрастыруға да, шешуге де шебер Нұржан ақын бұл өнердегі майталмандардың бірі.

1916 жылы Нұржан халықтың патшадан көрген жәбір-жапасын, қайғы-мұңын, ұлт-азаттық көтерілісінің басталғанын, сондай-ақ өзінің басына түскен қиыншылықтар мен қауіп-қатерді жұмбақтап Торғай ақындарына жібереді:

Құрметті Торғайдағы томайларға,
Жасы үлкен қадірменді ағайларға:
Елегізіп егізімен кәрі марал
Жай таппай жапан шекті тоғайларға.
Есіркеп егіз туған құралайды,
Жасырып, паналайтын тоғай бар ма?
Тобылдың көк жарынан жалын шықты,
Егіз боп Ор бойынан зар үн шықты.
Ақтерек, қу қарағай жанбай қалып,
Жас балғын жанып жатыр қалың шырпы.
Тобылдың басы тарау мың бұтақты,
Кемесі балықшының суға батты.
Алдынан асқар таудай бөгет тұрып,
Көк иірім күншығысқа теріс ақты.
Қар қалың, түні суық, тұмандатты,
Бұл тұман адастырып ылаңдатты.
Өзімнің көк төбетім көз алдымда,
Өзімді танымады, жаман қапты.
Сыртымнан жанған өртке тәнім күйді,
Тым суық өгіп, өрттен жаным күйді.
Тымаяз, жазы – жалын, жері – күйік,
Зар қаққан жанның кім бір қамын жейді?!
Іздеусіз жүгіменен түйе қалды,
Желіде матауменен бие қалды.
Опат боп өртке кеткен бейшараның,
Жұртына өрт салғандар ие болды.
Бар еді кәрі марал егіздеген,
Екеу ед құралайы жер іздеген,
Жер іздеп өрт шарпыған жарасына,

Май дәрі жағатұғын ем іздеген.
Шығарып кәрі марал құралайын,
Алдына салып алып күн мен айын,
Жол іздеп жапан түзде келе жатып,
Сіздерге шағынғаны болды жайын.
Қара орамал жылы, жайлы, емге дарық,
Жер болса мекендемек, бұған дайын.

Жұмабай егіз лақ Нұржанның екі ұлы, Кер марал - өзі, қара орман - халық, Тобылдың биік жары - Қостанай қағынды деген сөз, сол жарынан жалын шығып, өртеніп жатқандығын ку қарағай - ақсақал, ақ терегі - ақ патша, жанып жатқан жалпақ өрт - сорлы қазақ елі, "Тобылдың басы - мың тарау" - мың жалмауыз торы, кемесі батқан балықшы - ел камын жеген ел, "Теріс аққан көк иірім" - сол елдің ырыс-қоры, "Өзін қапқан көк төбет" - өзінен шыққан зор, "қысы - суық, жері - отты" болуының себебі патшаның зәрлі заңы екенің, "Іздеусіз қалған түйесі" - қартайған зарлы шал, "Опат соғып өртенген" - қыруға арналған жан, "өртенген елді меңгерген" - залым патша жау, "Иабамұж" - теріс қарай жазылған Жұмабай, "Загресі" - Ерғазы, өзінің тұңғыш ұлы, "Зағрезім" - Мырзағазы екенін өлеңмен шешкен.

Жұмбақ та, пешуі де өте үздік, тапқыр, "қиыннан қиыстырылып" жазылған таңдай қақтырар керемет туынды.

Сазгер ақынның "Дүние-ай", "Бәтимаға", "Асылым-ай", "Жан сәулем", "Сағынышым Сарқопа", "Көкен-ай", "Мұқидаш-ай", "Алты арман", т.б. әндері болған. Нұржанның біраз әнін бұл күнде Е.Өмірзақов атындағы Қостанай облыстық филармониясының әншісі, К.Әзірбаев атындағы республикалық конкурстың лауреаты Манатбек Қадыров орындап жүр.

Ы.АЛТЫНСАРИН – СЫНШЫ – ҒАЛЫМ

Ыбырай Алтынсарин бойындағы бар күш-қуатын; алған білім, дарын-қабілетін ағартушылық жолына жұмсады. Оның ақындығы да, жазушылығы да, ауыз әдебиеті үлгілерін жинаудағы мақсаты мен әдебиетшілігі де қайтсем балаларға тәлім-тәрбие, терең білім берем, шынайы, адал адам болып қалыптасуына ықпал етем деген жанашырлық ойдан туындап отырды. Ұлы ағартушының әдеби сыншылығы да осы педагогтік бағытта көрінді, әсіресе, «Қазақ хрестоматиясын» құрастырған кезде айқындала түсті. Бұл кітапқа енетін шығармаларды оқушыларға тәрбие құралы болатындай, мәнді, мазмұнды, әсерлі әрі эстетикалық талғамдарына, дүниетанымдарына қозғау салатындай етіп таңдап, таразылап құрастыру, топтастыру қиынның қиыны еді. Өйткені, «Осы уақытқа дейін қазақ халқының таза қазақ тілінде басылған бірде-бір кітабы болған жоқ. Сондықтан, оқу орындарының мұғалімдері қазақ балаларын оқытқанда, амалсыздан, қазақ тілінің орнына татар тілін пайдаланып жүр; сол себепті шәкірттерге ана тілін тастап, татар тілін үйренуге тура келеді» - деп, ұлы ағартушының «Қазақ хрестоматиясының» алғы сөзінде («Сөз басы») өзі атап көрсеткеніндей, ол кезде қазақтың әдеби тілі әлі қалыптаспаған, мифтер, аңыздар, әңгімелер болмаса, балаларға арналған өлеңдер мен әңгімелер жоқтың қасы. Сондықтан да Ыбырайдың татардың «араб, парсы сөздеріне лық толған: қазақтарға түсініксіз» шұбарланған кітаби тілінен қашып, жан-жақты ізденуіне тура келді. «Жалпы бастауыш оқу құралдары, хрестоматиялар сияқты кітаптар шын білім беретін, пайдалы мәліметтер беретін ғылыми, күрделі оқу құралдарына жол салып беретіндігін, ал мұндай, жалпы білім беретін кітаптардың Азия халықтарының ешбірінде жоқ екенін еске алып» («Сөз басы») Ы.Алтынсарин оқу құралына балаларға арналған орыс әңгімелерін, көбінесе Паульсонның хрестоматиясындағы әңгімелерді, сондай-ақ мысалдар мен халық ауыз әдебиеті үлгілерін, балалардың туғандарына жазған хаттарын, әр түрлі жастардағы адамдардың өмірінен алынған әңгімелерді, сонымен қатар сол кездегі ең таңдаулы деген қазақ ақындарының өлең-жырларынан үзінділер мен қазақтың мақал-мәтелдерін енгізді. Батыс, Шығыс әдебиеттеріне барлау жасап, алғаш Шығыс әдебиетінде көрініс тауып, кейін халықаралық кейіпкерлерге айналған Ескендір, Дәуіт, Қышыр Ілияс, Лұқпан Әкім, Сүлеймен, Наушаруан, Атымтай Жомарт жайындағы аңыз әңгімелер

маржанын терді, өнеге-өсиетін алды, Батыс Еуропа әдебиетінен «Дүние қалай етсе табылады», «Білгеннің пайдасы», «Тәкаппарлық», «Зеректік» әңгімелерін қосты.

Ауыз әдебиеті үлгілерін жинағанда реалистік сипаты басым тұрмыс-салт ертегілеріне жүгінді, мақал-мәтелдердің де балалар ұғымына сай келетіндерін, сондай-ақ реалистік бағытта жазылған өз шығармаларың, батырлар жырларынан үзінділер алды. Соның бір көрінісі Н.Ильминскийдің 1862 жылы Табын Марабай (Құлжабайұлы) (1841-1898) жыраудан жазып алған «Қобыланды батыр» жырының үзіндісін «Қобыланды батыр мен Тайбурыш» деген тақырыппен хрестоматиясына енгізуі. Бұл жұмыстар «талғампаздықты, жүйелі білімдарлықты, ненің артық ненін кем екенін аңғара алатын сыни көзқарасты талап етеді, яғни әрі педагог, әрі әдебиетші, әрі сыншы-ғалым болуы керек. Осы қасиет Ыбырайдың творчестволық тұлғасынан түгел табылады да, талап-талғамы әбден жетілген әдебиетші екендігін танытты, әдебиеттану ғылымының алғашқы аңызына құнарлы дән екті» [Кәкішев Т. «Қазақ әдебиеті сынының тарихы», Алматы: «Санат», 1994. -43 б.].

Ыбырайдың талғампаздығы өзі жазған «Қыпшақ Сейітқұл» очеркі мен «Жәнібек батыр», «Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш», «Бай баласы мен жарлы баласы», «Әке мен бала» т.б. әңгімелерінен де, «Кел, балалар, оқылық», «Өнер-білім бар жұрттар», «Жаз», «Өзен» атты өлеңдерінен де айқын аңғарылады. Бұл шығармаларының көркемдігі де, танымдық, тағылымдық қасиеті де, тәрбиелік мән-мағынасы да зор. Ол балаларды инабаттылыққа, ибалылыққа, имандылыққа шақырып, қайырымдылыққа, әдептілікке, жат қылықтан аулақ болуға, адамгершілікке, адалдыққа үндейді.

Шындығын айту керек, ұлы ұстаздың «Кел, балалар, оқылық» қазақ әдебиетіндегі балаларды оқу-білімге шақыратын дидактикалық өлеңдер ішіндегі ең шоқтығы биік туынды.

Ыбырайдың «Қазақтар қасіреті» («Горе киргиз») мақаласындағы әдебиеттегі «Зар-заман» ағымына көзқарасы мен сол жырлардың тууына себепші болған тарихи-әлеуметтік оқиғаларға талдау жасауы да оның сыншылық қырын, қарым-қасиетін танытады. Осы еңбек жайында ғалым Бауыржан Омаров «Зар заман» атты монографиясында: «1868 жылғы Уақытша ереженің талаптарына наразылық Ыбырай Алтынсарин 1882 жылы Торғай әскери губернаторының атына жолдаған халық өлеңдерінде айқын көрініс тапқан деп жатады. – Ағартушы-педагог замана хақындағы жырларға

қоса жіберген түсініктемесінде («Қазақтың қайғысы») жаңа тәртіп үстемдік құрғаннан кейінгі қазақтың басына түскен үш қасіретті атап көрсетеді. Біріншісі – отаршылдар шұрайлы жерін тартып алған соң Қоянның жұтына ұрынуы, екіншісі – сайлау жүйесіндегі парықсыздық пен парақорлық, үшіншісі – Торғай облысының шепке жапсарлас екі уезін қазақтар мекендейтін Орынбор губерниясына қосады екен деген қауесеттің өршуі. Ы.Алтынсарин ұсынған, авторы көрсетілмеген өлеңдерде Уақытша ереженің он үш жыл ішінде қазақтарға жасаған тәжірибесіне көзқарас айтылады» [«Зар заман әдебиеті» - Астана: Елорда, 2005. -211 б.].

Ыбырай өзінің ақын шәкірттері Сейдахмет Бейсенұлы, Күдері Жолдыбайұлы, Ақмолда Орынбайұлы, Нұржан Наушабайұлына үнемі ақыл-кеңес беріп, шығармаларына сын пікірлер айтып отырған.

Қажым Жұмалиев «XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті» [Алматы, 1967. – 225 б.] атты кітабында Сейдахмет, Күдері, Ақмолда, Нұржан ақындардың кейбір шығармаларының әдебиеттік-идеялық жақтарының жақсаруына Ыбырайдың ықпалы тигені сөзсіз екенін айта келіп: «1879-1880 жылдары болған «Жалпақ қоян» атты жұтты суреттейтін ұзақ өлеңін Күдері ақын Ыбырайдың кеңесімен жазады. Оның бұрынғы өлең-жырларына қарағанда бұл неғұрлым бағалы шығарма» деп көрсетеді.

Күдерінің «Жалпақ қоян» («Қазақтың зары») өлеңін Ыбырайдың осы өлеңге жазған алғы сөзімен «Қазақ қасіреті» («Горе киргиз»), сондай-ақ «Оренбургский листок» газетінде жарық көрген «Жұт туралы», «Қазақ арасындағы аштық туралы», т.б. мақалаларымен салыстырып оқығанымызда бұл ұзақ өлеңді Күдері Ыбырайдың кеңесімен жазғанына көзіміз жете түсті Ыбырай мен Күдері ғана емес, өзінің басқа да ақын шәкірттеріне ақыл-кеңесін айтып, оларға да әлеуметтік мәселелерді қозғайтын өлең-жырлар жаздырғанын Сейдахмет, Ақмолда, Нұржан өлеңдерін оқыған кісіге аңғару қиын емес.

«Бармақ басты, көз қысты» би-болыстардың әділетсіздігін, әлеуметтік теңсіздікті Ыбырай тағылымын алған Сейдахмет ақын былайша суреттейді:

Би, болыс, ауылнай мен ұры қолдап,
Кедейді арзандатты, байды бұлдап.
Көрінбей мың қарасы ұрлық қылып,
Байлар да боғын езді-ау екі қолдап!
Ұрылар екі қара ұрлап сомдап.

Егер де малың шықты деп естісе,
Келеді мал иесі хакімге аңдап.
Ұрыдан малымды әпер деп отырса,
Ұрыны қашырады өздері ымдап.
Бір кісі қашты ұры деп хабар берсе:
«Мықтармын, бәлем, сені, - дейді екен, - қап!»
Бәрі де хакім жиісіл бұзық болып,
Байдан қайыр, бақырдан кетті-ау нисап!
Бетін басып «тап» деген балаларша,
Біреуді біреу отыр көзбен алдап.

[«Би, болыс, ауылынай мен ұры қолдап» // Торғай ақындарының анталогиясы. Арқалық қаласы, 2014. -1 т. 58 б.]

Өлең бүгінгі күннің қашып жүрген жемқорларын еске түсіріп, әртүрлі ойға жетелейді.

Ақмолда Орынбайұлы:

«Сыр шықпас шыңжыр затты іштеріңнен,
Табармыз ердің мінін істеріңнен.
Төтенше бір жиналған билер едің,
Сөз жаздым үш-төрт ауыз үстеріңнен»,-

деп Бейсен, Қабак, Ағығай, Жұбан, Баршын, Баққожа, Тобай, Біржан, Сарықожа атты тоғыз бидің әділетсіздігін, елден пара алып, арнамыстарын малға сатқандарын беттеріне басып, аяусыз сынайды. Сөйтін өлең сонын: «Билердің ісі кәдімгі Алдаркөсенің ісіне ұқсайды, дозақты бұлар көрмесе, кітаптың айтқан сөзі бекер шығар», - деп түйіндейді [«Билерге» // 1916 жыл. Ұжымдық жинақ. - Алматы: Рауан, 1996. 75-76 б.б.].

Ақмолданың «Қисапсыз бай болсаң да Қарынбайдай, Сақи боп мал шашсаң да Атымтайдай» деген жолдары да Ыбырайдың «Өсиет» өлеңдерімен үндесіп жатыр.

«Зар заман ағымына өлеңінің кейбір сарынымен қосылатын ақын Ыбырай Алтынсарин» [«Әдебиет тарихы». Ана тілі, 1991. -218 б.], - деп М.Әуезов айтқандай, Ыбырай шәкірттері өлеңдерінен де заманды жоқтау сарыны байқалады:

Нұржан: Арзан менен қымбаттың
Бағасының бір болып,
Қатар жүрген заман-ай!
Қыран құстар қыр аспай,
Қарға кіріп қатарға,
Қуды ілген заман-ай!

Тұлпар кірмей дүбірге,
Мәстек шауып бәйге алып,
Озып жүрген заман-ай!

[«Алаш», Қостанай ЖШС «Баспа үйі», 1997. -59 б.].

Сейдахмет: Бұл заман қайсы заман, көзінді сал,
Бәйге аттан ерен жүйрік байтал озған.
Егер де махаббаттың түссе күнге,
Біреудің қарқаралы артық қыздан.
Қарасаң бұл дүниенің пендесіне
Мал тәтті, туысқаның ащы тұздан.
Бәрі де жақсылардың ұры қолдап,
Қараға көп ант берді ақылсыздан.
Қараға ат бермеген жан қалған жоқ.
Азғындық алдық тілеп қолымыздан.

[«Замана ағымь» Фибрат, Астана: Фолиант, 2010. -75

б.].

Сейдахмет өлеңдерінде кезінде Ыбырай қарсылық білдіріп,
сырын ашқан 1868 жылғы әкімшілік реформа тудырған
келенсіздіктер де айтылады:

Деп ойла жауға ұмтылсаң, өлім жақын,
Аз ғой деп дау қомысынсаң кетер хақын.
Байлардан бір-бір семіз міне шапты,
Штатта мен секілді әр қу тақым.
Егескен партия боп полтерепке,
Қазаққа бермесе екен мәслихатын.

[«Деп ойла жауға ұмтылсаң...» «Фибрат», Астана:

Фолиант, 2010. -76 б.].

Ыбырайдан, Ыбырай өлең-жырларынан үлгі-өнеге алған
Сейдахмет Бейсенұлы, Күдері Жлдыбайұлы, Нұржан Наушабаев,
Ақмолда Орынбайұлы қара өлеңнің тілдік-стильдік құралдарын жиі
қолданған.

Ыбырайдың Сейдахмет өлеңдерін өз хрестоматиясына енгізуінің
де сыры осында. «Мұндағы мәні бар факт – Ыбырай ұсынған
өлеңдердің «жалпақ жұртқа», «қарапайым оқушыға» түсінікті
қазақтың халықтық тілінде жазылуы, - деп жазады филология
ғылымдарының докторы, профессор Р.Сыздықова. – Бұл өлеңдердің
бұрынғы қазақ поэзиясы үлгілерінен алшақ кетпеуі – Ыбырай

Алтынсариннің казак жазба әдеби тілінің негізін тандаудағы принципін көрсететін белгі».

Ұстазы Ыбырай Алтынсариннің «Өсиет өлеңдерінде» кездесетін Тақ Сүлеймен, Ескендір Зұлқарнайын, Қыдыр-Ілияс, Атымтай жомарт есімдерінің Күдері өлеңдерінде де ұшырасуы оның Алтынсариннен үлгі-өнеге алып, үйренгенін, оған еліктегенін айқындай түседі:

Ыбырай:

Мұнан соң Тақ-Сүлеймен туды дейді,
Отыз ұлға бір өзін жора қылып.

Күдері:

Дүниеден уақыт жетсе кім қалады,
Жігіттер, көзіңді сал Сүлейменге.

Бұл жолдар Ыбырайдың «Жігіттер, бір-біріңе қарасаңыз!» деген жолдарымен де үндесіп тұр.

Ыбырай:

Ескендір патша болып дүниені алған,
Қалмаған бұл жалғанда ешбір арман.

Күдері:

Ескендір патша болған Зұлқарнайын,
Дүние жиған, ел кезген, білген жайын.

Ыбырай:

Мекенін білемісіз, қайда қалды,
Жомарттық қылғаны үшін Атымтайды.

Күдері:

Ол уақытта Атымтай жомарт өткен,
Адам жоқ есігінен құры кеткен.

Екі ақынның айтпақ ойлары, идеялары да бір-бірімен қабысып, бірін-бірі толықтырып тұр.

Ыбырай:

Бәріміз бір адамның баласымыз,
Жігіттер, бір-біріңе қарасыңыз!
Өмір деген бес күндік кетер өтіп,
Атаң барған орынға барасыңыз!

Күдері:

Жігіттер, уақыт болмай өле алмайсың,
Дүниеге өлсең қайта келе алмайсың.
Ата-ана, ұстазыңды ренжітсең,
Дидарын хақ тағала көрс алмайсың.

Осы сияқты Сейдахметтің «Түлкі мен сауысқан», Нұржанның «Түлкі мен әтеп хикаясы» мысалын жазуы, Крыловтан «Қасқыр мен қозы» мысалын аударуы да Ыбырай жолы, Ыбырай таңдауы, тәлім-тағылымы.

Ертегілерде халықтың қарапайым ауызекі сөйлеу тілі қолданысқа түсіп, алғаш Ыбырай әңгімелерінде, ақындар өлең-жырларында осылайша сөйлеу тілінің аясынан шығып, әдеби, көркем тілге айнала бастады. Қазақтың әдеби көркем тілі Ыбырай шығармалары арқылы дамып, жетілді дейтініміз де сондықтан.

Қорыта айтқанда, Ы.Алтынсарин арнайы әдеби сын мақала жазбаса да оның әдебиетке деген көзқарасы мен талап-талғамы – жақсы мен жаманды дұрыс безбендей білуі қазақтың жаңа бас көтере бастаған сыни ойының бір тұнық бастауына айналды.

«Білім», №4, 2015. -87-90 б.б.

Ы.АЛТЫНСАРИН ЖИНАҚТАРЫНА ЕНБЕГЕН ЖАҢА ТАБЫЛҒАН ӨЛЕҢДЕРІ

Өсиет

Құдай-ау, сыйынамын, ия рахман,
Сыйынған құдыретіңе исі хайуан.
Қасіретсіз бұл дүние пәнде болмас,
Керек бай, керек жарлы, би менен хан.

Құдай-ау, рахым айла бұл пәндең,
Шырмалған пітпаңмен шермендеге.
Хан болсын, хакім болсын бұлай болса
Бір адым мен біреуден кеммін деме.

Жарлы ойлар бір бес қара болмады деп,
Тартсам да қанша мехнат оңбадым деп.
Қарызға патшаларға миллион берген
Өлшенет (һарун Рашид) жаһит айтқан толмады деп.

Дүниеге патша болған Зұлқарнайын,
Не алса көңіліне болған дайын.
Хакімі бұл дүниенің болса дағы
Мәңгіге қалмадым деп қылған уайым.

Бір адам дәулетке бай, бақ тілейді,
Бір адам бөтені сай, бас тілейді.
Жан жоқ деп менен сорлы болар айтса,
Не дейміз миллиондаған көп кедейді.

Ақ көңіл алаң-бұлаң адамдар көп,
Бір қасық бере көр деп ас тілейді.
Сырғыма, сұмандаған адамдар көп,
Өтірік айтып, ар сатып адам жейді.

Жаратқан осылайша ғазуажчал,
Адамзат осыларға ілттипат сал.
Әрқашан көңіліңді басса қайғы,
Осындай өткендерден ғибрат ал.

Тұтқасы байшылықтың бір ауыз сөз,
Жамағат, ынсапсыздан қашыңыз тез.
Шатасқан қиялменен бір жүһит
Ғалидың құзырына келіпті кез.

Сенде көп Ғали, қайрат, айла, - деді
Не нәрсе қиялыңа пайда, - деді.
Дүниеде һешбір көңілім тына алмады
Көрсетші дәулет деген қайда? - деді.
Ғали айтты: - Қанағат ретпенен ете білсең,
Асылына айтқан сөздің жете білсең,
Сол болар дәулет деген, ей, жүһит,
Қанағат бар нәрсеге ете білсең.

Һешбір бай қанағатсыз баймын демес,
Мұрадым хасып болды, жаймын демес.
Семірген бұл нәпсіңіз табысымен
Жисаң да күніне мыңнан пайда бермес.

Азбаған тамиға іске бұрынғы ерлер,
Таныған құдай жолын кемеңгерлер.
Адамзат Хакім болса өнері сол,
Біріне бірін соғыш қақысын жер.

Солардағы құдайды таныдым дер,
Бар болса құдай оған қалай сенер.
Ғаріп-қасер, нашарға қамқор болсаң,
Сол нашарлар күндерде көмек берер.

Қайырлы болар ақыры енші Алла,
Бес күнгі рахатты есепке алма.
Ақыры кемдікті көрмей қалмас,
Осылай ете келген хақ тағала.

Үміт бар тәубе еткен мұсылманға,
Рахматты жалғыз тәңірім ісі жанға.
Туралық, риясыз жолға түссең,
Қалдырмас ілтипатсыз сені Алла.

Құдай-ау, ете алмадым қызметінді,
Білмедік бізге берген құрметінді.
Жазығым адамзатқа көп жоқ еді,
Етпедім өзіме хас міндетінді.

Жүрмекке ылайық емес ер азықсыз,
Құдай-ау, рахмет айла жол жазыпшыз.
Тәңірге жазсаң жазғыр деген сөз бар,
Жүре ме несіне құл жазықсыз?!

Ғафу етсе ғажап емес құдіретке,
Жаратқан шарапатпен жер мен көкті.
Пәниден неше қатар ерлер өтті,
Соның қайсысы мұратқа тәмам жетті?

Данышпан кешегі өткен Ахмет сұлтан –
Хан еді екі жүзде қалдыр сұбхан.
Жан таппас, ақыл жетпес әрбір ісі,
Танданды орыс, қазақ қалды қайран.

Халиқсан сол сұлтанның заманында
Қайғы деген бар ма еді хабарыңда.
Билері, ханы ғаділ, түзік болса,
Ол халықтың кемдік көрмес жаманы да.

Арғыннан ол күндерде Шеген шықты,
Халайық айбынынан қойдай ықты.
Азуы алты қарыс сан Арғынның
Қойдырды тентектігін, бұзықтықты.

Өткізді қылышынан талайларды,
Дегендер неше менмен сығайларды.
Мың үйін ақүйлеткен тоздырыпты
Атанған хан Жәке деп Жанайдарды.

Бірімжан, Қазыбек би балалары,-
Арғынның атбасындай даналары.
Жігіттер, болған ерге тасыр етпе,
Жаксының жер менен көк аралары.

Жазы би Төмен шекті Обағанда,
Ақылмен жол көрсетті би мен ханға.
Орынбор, Сібірменен жерін бөлді,
Ісіне орыс, қазақ қалды таңға.

Ол кезде біздің Қыпшақ заманы еді,
Ханымыз Ахмет сұлтан аман еді.
Ту алып, тұлпар мінген сол ерлердің
Бұл қазақ басқан ізін табар ма енді?!

Қыпшаққа би Балқожа аға болды,
Ағасы Ханқожа би дана болды.
Айбыны аш арыстан секілді еді,
Көрсетті сан қазаққа сара жолды.

Үш жүзге Құсмұрында билік айтты,
Әр сөзін хатқа жазып, бетіне айтты.

Тоқтатып жалғыз ауыз сөзбен жұртты,
Қалайық риза болып, елге қайтты.

Деуші еді Ахмет сұлтан қылман уайым,
Би бергелі Балқожадай бір құдайым.
Мен түгіл үш алашты сүйреп өтер
Тар жолда, тайғақ кешу болған сайын.

Жеткен соң билігінің кемеліне,
Халық та тоқтап болған шақта өтерінде:
Қыпшаққа Наурызбайым аға болсын, -
Деп еді ғазиз атам өлерінде.

Ол еді Танбұға Наурызбай би,
Осындай бір-біріне істеді сый.
Кемеңгер Наурызбай би дүлдiл еді,
Ақылын шамалауға жетпеді мый.

Ол күнде Найман болды Көлденеңде,
Құс ұшып қонар еді сөйлегенде.
Көп тентек Көлденеңде басын қосып,
Жеткізді сол кемеңгер қатар елге.

Көршіміз қапаннан-ақ Керей руы,
Көп болды заманында сұм мен қуы.
Бекентай, Шотай болып бір күндерде,
Себеппен азғана күн алды туды.

Туыпты Бекентайдан Жүсіп мырза,
Жігіттер, туысына халқы риза.
Адамдық, мырзалығы қатар болды,
Көркейтті Керей елін неше жылға.

Жігіттен бақыт ұшса халыққа жақпас,
Береке кетер шақта ақыл тапшас.
Бір інідей Арғын, Қыпшақ болып еді,
Ежелден мынау жатқан Алтын, Жапшас.

Жаппастан әуел шықты Алтынбайы,
Мықтыбай, дәулеті асқан Жарасбайы.
Баласы Төлегеннің Жанқабыл ер
Жар болған тар жерлерде бір құдайы.

Құданың Кенеханға берген бағы,
Қан тамып қылышынан тұрған шағы.
Жанқабыл жүз кісісін бірден қырып,
Жалғыз-ақ сол кісіден сынды сағы.

Мұнан соң шықты Алаша Бермұхамет,
Салтанат Сұлтан ерді, етті құрмет.
Мырзалық, жомарттығы қатар болды,
Көрсетті Жаппасына артық қызмет.

Осындай ерлер өтті, жігіттерім,
Сендерге үлгі етіп реттедім.
Өздерің өз жұрғыңа дұшпан болып,
Бозбала, жараспайды жүрістерің.

Жігіттер, дүние кең, тарылмаңыз,
Даулы болып көрінгенге жалынбаңыз.
Ғұмырдың бас-аяғы қаншама жер
Өзіңіз есепте де, шағындаңыз.

Ғаріпке мейірбан бол, зор болмаңыз,
Алысып бір-бірінмен қор болмаңыз.
«Дұшпанға қоспа құдай» деген сөз бар,
Аз күнгі петнаға еріп ер болмаңыз.

Бір жүрсең қор болмайық неш болмаса,
Ар, намыс, ақыл, ойың кем болмаса.
Береке халықта болса сізде болар,
Талығын тәңірім беріп, өзі оңдаса.

Осындай ерлер өтті, ойлап кара,
Пітналық ойламаңдар екеу ара.
Ерлердің ғұмыры өтті, бізден де өтер,
Тауыптық қыл, ынсаң етіп, ей, бишара.

Сахара Арғын, Қыпшақ жайлар еді,
Сан малды Сарыарқаға айдар еді.
Ақ орда аккүмбездей қатар тігіп,
Биені шалқар көлге байлар еді.

Айнала мал жайылып қыбырлаған,
Көлінде қаз бен үйрек жыпырлаған.
Қымызға қызып алып, қызық іздеп,
Бозбала атқа мініп қырындаған.

Шаруалар Сарыөленге малды салып,
Ұмтылған талапты ерлер найза қағып.
Шығушы ед қыз, бозбала серуенге
Кеш болса тамашалап әнге салып.

Бозбала үлкен айтса ұғар еді,
Қорыққансып, әдеп сақтап бұғар еді.
Ишарат ақсақалдар еткен жерде,
Жақұттай жарқырасып шығар еді.

Ол күндер қайтіп келмес біздің жүзге,
Үш-төрт-ақ би бар еді Орта жүзде.
Саны көп, сапасы жоқ, сапырылысқан
Он үйге бір би болған келді кезге.
Ұмтылат оқу, білім, өнер іздеп,
Халыққа қарап тұрсам бізден өзге.
Заман бұл бірде түлкі, бір де қасқыр,
Һәр нәрсе болды ылайық пиғылымызға...

Ғазауачал - ғазау-чал- араб сөзі; құрмет иесі, Алла.
(М.Хакімжанова да осылай деп көрсетіпті) Фітналық - літна - фитне -
араб сөзі, бүлік, бүліншілік.

Жүһит - Жүһүд - араб тілі, жөйт, еврей, Яхуди, Мұса
пайғамбардың үмбеті. Хасыл - араб тілі, іске асыру, орындалу, жүзеге
асу, тілегіне жету.

Хакім-даналық, керемет, кеменгерлік. Сұхбан - араб тілі, жасаған,
күшті, құдіретті, Алла Тағаланың 99 есімінің бірі. Халиқсан - Халиық
-араб тілі - жаратушы, Алла Тағаланың 99 есімінің бірі. Тағала - араб

тілі, бәрінен жоғары, ұлық, Алла тағаланың 99 есімінің бірі. Жаппар - араб тілі, құдіретті Алла тағаланың 99 есімінің бірі.

Діни кітаптарда, Құранда, Ыбырай кітаптарындағы «Өсиет өлеңдерінде» кездсетін пайғамбарлар мен адам аттарының (һарун Рашид, Зұлқарнайын, Ғали т.б) аталуынан, өз атасы Балғожа Жаңбыршыұлы, нағашы атасы Шеген Мұсаұлының, сол кездегі аралас-құралас, көрші отырған Арғын, Қыпшақ, Керей руларынан шыққан елге танымал, құрметті азаматтарға баға беруінен өлеңді Ыбырай шығарған деген қорытынды жасауға болады.

Бұл ойымызды «Біздің Қыпшақ» (яғни, өлең авторының руы Қыпшақ), «Өсиет» өлеңдерінде ұшырасатын «Ғафу етсе ғажап емес құдіретке», «Жаратқан шарапатпен жер мен көкті» сияқты жолдардың қайталануы мен араб тілінен кірген сөздерді жиі қолдануы растай түседі. Ыбырай араб, парсы тілдерін жақсы білген. Өлең Ыбырай өлеңдерінің стиліне дәлме-дәл келеді. Ең бастысы - Ескендір Зұлқарнайын есімін қазақ әдебиетіне тұңғыш енгізген Ы.Алтынсарин екенін еске түсірсек, өлең авторы Ыбырай екені даусыз.

Өлеңді М.Хакімжанова Қазақстан Ғылым Академиясының мұра жинаушылары құрамында 1947 жылы Қостанай, Торғай өңірлеріне барған сапарында Сейітқали Төлегенұлынан жазып алып, Академияның сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорына тапсырған екен.

Сейітқали текті тұқымынан шыққан, көргені мен түйгені мол, құйма құлақ карттардың бірі болған.

Сейітқалидың ұлы атасы Көтібар, - дейді Мәриям Хакімжанова, - Балқожамен бірге туады. Екеуінің әкесі Жаңбыршы деген кісі. Төлегеннің айтуына қарағанда, Ыбырайдың көпшілікке ұсынылып отырған бұл өлеңін Қостанай, Торғай өңіріндегі елдер «Өсиет өлең» деп атайды екен. Менің бар білетінім осы. Бұл өлең ұзақ еді. Өлеңнің мұнан кейінгі аяқ жағында Арғын мен Қыпшақтың бас адамдарының жауыздығын, жемқорлығын қатты сынап, сөккен жерлері бар еді. Аяқ жағын ұмытып қалыппын» депті айтушы [Қазақ Республикасы ҒА кітапханасы К- 397, қор №2. Ыбырайдың баспаға шықпаған өлеңдері. 3-12 б.]

Ұзақ өлеңдегі адам мен жер-су атаулары еліміздің, кешегі өткен ата- бабаларымыздың тарихына жетелейді.

...Аласы ағайынның алаңдатты,
Көре алмай көп ішінен жамандатты.
«Шоқынды», «крест такты», «әйкәпір» деп,
Аузына келгенді айтып бақты...

Надандық қандай «қызық» қарап тұрсаң,
Кеңілі соқыр көрмейді көзге ұрсаң.
Бабын қалай табарсың бұл қазақтың,
Басқа тебет жаныңды құрбан қыласаң...

Бір айыбым баласын оқытқаным,
Оғыстың біліміне тоқытқаным.
«Білімсіз кеңімейді кереген» деп,
Айқанымнан атандым «кәпір - залым»...

Бұл ыбырайтанушы ғалым Әміржан Сыдықовтың 1949 жылы жарық көрген «Ыбырай Алтынсариннің педагогикалық пікірлері және ағартушылық қызметі» кітабында бар. Соңында Ә.Сыдықов өлеңді былайша жолма жол аударған:

«Среди сородичей моих нашлись враги.
Их зависть заедает, и вот они меня порочат;
Клевещут - будто я крещен и крест ношу;
Болтают всякий к ужасным заблуждениям.
Бей хоть в глаза - слепой невежда не заметит.
...Моя вина лишь в том, что их детей учу;
Купаю их я в знаниях русских.
Без русских знаний нам разветия не будет.
Меня за это называют «кепр залым»)

Кітапқа пыққанын көрмеген Қасым Жұмағұлов бұл өлеңді «әзірше еш жерде жарияланбаған» деп «Көрнекті қайраткер» деген мақаласына кюсса [«Алтынсарин тағылымы» - Алматы, Жазушы, 1991-73 б.], З.Ижанов та 2002 жылы осы өлеңді «Жас Алаш» газетіне «еш жерде жарияланбаған» деп ұсыныпты. Өлең газетте сол жылы 15 қазанда жарық көрді. М.Хакімжанова өлеңді Мендіқара ауданы Қарақожа ауылдық кеңесіне қарасты «Күзек шок» колхозында тұратын Ахмет Жансақалұлының айтуынан жазып алған. Ахмет Жансақалұлы мұны кезінде Жақып ақынның (руы балта керей)

айтуынан жаттаған екен. Жақып ақын 1941 жылы соғысқа аттанған да, қайтып оралмаған .

Осы сияқты Зияда Ижанов «Маңайың қарақшыға бәлді қоныс» деген өлеңі де Ғылым академиясының кітапханасынан алып «Ана тілі» газетіне жолдапты. Өлең «Ана тілінде» 2003 жылы, 29 мамырда жарық көрді. Өлең де Ә.Сыдықовтың жоғарыда аталған кітабында бар.

Біз Қасым Жұмағұловты да, басқаларды да кінәлағалы отырғанымыз жоқ. Егер Ыбырай Алтынсариннің шыққан кітаптары мен еңбектері, хаттары, сол еңбектері жайында жазылған материалдар, жалпы ұлы ағартушыға қатысты басқа да деректер көзі түзілген библиографиялық көрсеткіш болса, қайда, қашан, қай басылымда, қай кітапта не шыққанын сқушылар біліп отырар еді. Өкініштісі сол - Ыбырай мұраларының библиографиялық көрсеткіші осы күнге дейін бір-ақ рет жарық көріпті. Қазақ ССР-і А.С.Пушкин атындағы мемлекеттік кітапхана 1979 жылы баспадан шығарды (көлемі 9,01 баспатабақ). Таралымы өте аз болғандықтан бұл кітапша, әрине, көпшілік қолына жетпей, кітапханаларда ғана қалды. Сондықтан да Ыбырай мұраларының библиографиялық көрсеткішін шығару ғалымдарға да, әдебиеттанушыларға да, Ыбырай мұраларын зерттешілерге де, оқытушылар мен оқушыларға, студенттерге де, жалпы оқырман қауымға өте қажет дүние!

Фітінәлік күннен күнге барады асып,
Бәрін де бозбаланың қайғы басып.
Әрқайсың алғыр құстай, құрбыларым,
Қалыпсың бәріндегі енді жасып.
Не болды бозбалаға мұнша болып,
Өлерсің қайғыменен бүйтіп жүріп.
Бес күндік дүние өтер аттай желіп,
Жүрсеңші кез келгенде ойнап-күліп.
Арғымақ бозбалалар атты мініп,
Бар болса елде жақсы өзімсініп,
Жарындай «қырық шілтеннің» бас қосқанда
Ибасыз сыр айтысып ойнап-күліп.
Арада он жыл өтпей, аһ дариға,
Жоқ боп-ақ кеккенің бе қазақшылық?!
Бұрынғы қайда кеттің ағаларым,
Үмітпен жұрт қараған даналарым?

Танымай ата ұлды, ана қызды,
Алады қандай ғибрат балаларың?
Құрбылар, қайда қалдың бірге жүрген,
Сұранып хал-ахуалды бірге көрген?!
Абыройда қанша олжа осы күнде.
Андысып бір-біріңді мұнша білген.
Арада бір пұл үшін қарайысып,
Өсектеп бір-біріңді иттей үрген.
Адам жоқ сыйласатын амандықта.
Досың жоқ ат салысар жамандықта.
Ағадан мейір, ініден қайыр кетті,
Айналып дүние жүзі арамдыққа.
Бір адам күліп жүрген көре алмайсың,
Бір үйге исіңсіз ене алмайсың.
Тамызса сөздің майын біреу келіп,
Айтты деп қай пейілмен сене алмайсың.
«Құдайым» бұлай жазса не дүр шара,
Сыбырсыз әңгіме жоқ екеу ара.
Ойласан қайым етіп мұның бәрін,
Болады ғаріп көңіл пара-пара.
«Құдая, ала көрме қаһарыңа» деп
Қыламыз ертелі-кеш хаққа нала.

Марқұм Алтынсары сөзі.
(«Айқап», 1911 жыл, №1, 13-14 б.)

Бұл өлең жайында ғалым Әуелбек Қоңыратбаев: «Ол жылдары журналдың әдеби бөлімін С.Торайғыров басқарып отырғандықтан өлеңге Ыбырайдың қатысы жоқ деуге болмайды. Оның синтаксистік құрылысында Ыбырай поэзиясына тән ерекшеліктер де жоқ емес», - дей келіп: «Өлеңге капиталистік дарашылық, бәсекешілдіктен туған қайырсыздық, арамдық, өсек- өтірікке салынушылықтың суреті дұрыс жинақталған», - дейді [«Қазақ әдебиетінің тарихы» - Алматы: «Санат», 1994. 144 б.].

Өлең «фітінәлік» деп басталып тұр. Бұл Ыбырай жиі қолданатын сөз, айтпақ ойы «Қазақ қасіреті» жазбасымен үндес.

ТАРИХИ ӨЛЕҢ ТАҒДЫРЫ

«Жергілікті мәтелмен айтсақ, біздің Торғай көкжиегін кара бұлт торлап алды, оның жойқын зардаптары осындағы халықтың тұрмыс-тіршілігінде кепке дейін сезілетін болады», - деп Ыбырай Алтынсариннің өзі айтқандай [Жұт туралы. / Таңдамалы шығармалары. - Алматы: «Ғылым» 1994. - 162 б.], 1868 жылғы әкімшілік басқару реформа қазақ өлкесінің отарлық жағдайын заңды түрде бекітіп, халық қыспақта қалды.

Уақытша ереже бойынша жаңа басқару жүйесінің енгізілуі нәтижесінде штат көбейтіліп, барлық отарлық әкімшілік құрамы ұлғайтылды. Облыстық, уездік басшылық орындарын шенді орыс офицерлері мен шенеуніктері ғана иеленетін болды. Жергілікті халыққа уезд бастығының кіші көмекшісі мен қазақтарға тек «өзін-өзі» басқару орындарының билігі ғана тиді.

Ресей әкімшілігі реформа арқылы қазақ жерін қазына меншігі деп жариялап, Қазақстанды отарлау ісін ашық жүргізе бастады. Үкімет қазақтар мен Ресейдің ішкі губернияларынан қоныс аударған орыс шаруаларын қазақтың қара топырақты шұрайлы жерлеріне орналастырып, жергілікті халықты шөл, шөлейт аймақтарға қарай ығыстырды.

Соның салдарынан елде аштық, жалаңаштық белең алды. 1879-1880 жылдары Торғайда жұт болып, халық ашаршылыққа ұрынды. Ыбырай халықтың ауыр жағдайын көріп қол қусырып қарап отыра алмай, «Оренбургский листок» газетіне ел басына түскен қасіретті айтып бірнеше мақала жазды. Алайда ешкім қол ұшын созбады. Амалы таусылған ол жергілікті ақындардың әкімшілік басқару реформаларына қарсылығы көрініс тапқан, сондай-ақ ашаршылықты суреттейтін өлеңдерін жинап, оны «Халықтың поэзиялық шығармасы» деп атап «Қазақ қасіреті» деген өзінің алғы сөзімен 1882 жылы Әскери губернатордың атына жолдайды.

Ұлы ұстаз ұсынған өлеңдердің бірі – «Қазақтардың зары» деп аталады, авторы көрсетілмеген. Бұл өлең жайында Ыбырайдың шәкірті әрі жолын қуған әріптесі Ғабдолғали Балғынбаев естелігінде: «Күдерінің 1879-1880 жылдардағы көк тақыр жұтта (қоян жылғы) Торғайлық қазақтардың малдан түгелге жуық айрылып, таяқ ұстап қалғанын баяндайтын «Қазақтардың зары» атты жыры бар еді», - дейді. – Мұнда үйір-үйір жылқысы мен қора-қора қойдан, ірі қара малдан жұрдай болған елдің аянышты халі, жаппай аштыққа

ұшыраған халыққа әкім-басшылардың жасаған әділетсіздіктері шебер сипатталады».

Одан әрі автор Сейдахмет ақынның Ыбырай хрестоматиясына енген ұлы ұстаздың әділдігі мен адалдығы сөз болатын «Бір нашардың әділ төреге айтқан сөзі» жайында да әңгіме қозғап, өлеңде Ыбырайдың небір ауыр, даулы істерді әділ шешетінін, әсіресе бай мен кедей арасындағы істі көбінесе жарлы пайдасына өкім ететінін айтады. Жергілікті ақындарға кеңес беріп, әлеуметтік мәні бар мәселелерді жырлауға бағыт-бағдар беріп отыратынын еске алады [Ыбырай Алтынсарин тағылымы. – Алматы, Жазушы, 1991.-366 б.].

Академик Қажым Жұмалиев те 1967 жылы жарық көрген «XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті» кітабында Сейдахмет, Күдері, Ақмолда, Нұржан ақындардың ұлы ұстаз Ыбырай Алтынсаринмен жақсы қарым-қатынаста болып, одан көп үйренгендерін, соның арқасында олардың шығармаларының идеялық-көркемдік деңгейі жоғарылай түскенін айтады.

Қазақ ССР Ғылым Академиясының академигі абайтанушы-ғалым М.С.Сильченко 1957 жылы жарық көрген «Абайдың творчестволық өмірбаяны» кітабында Торғай уезі Бестал (дұрысы – Бестау – С.О.) болысында айтылып жүрген ән (өлең – С.О.) «заман» стилінде жазылғанын, ақынның жеке қабілет-қарымын графаретті бейнелеу басым екенін айтып: «Ұлағатқа үндейтін жырлардың түп негізі осы жанрда жазатын ақындардың халықтың патриархальдық-рулық қарым-қатынастарын мүлдем қарама-қайшылықта көрсетуіне себеп болды. Бұған мысал «Қазақтың қайғысы» («Горе казахов») әні бола алады, оны жазған торғайлық ақын Күдері Жолдыбаев деп айтып жүр дейді. [Қазақ ССР Ғылым Академиясының баспасы. – Алматы -1957. 20 б.].

Автор Күдері ақынның айтпақ ойын, мақсат-мұратын заман тынысымен астастыра баяндап, өлеңін қазақ тілінде және орыс тіліне жолма-жол аударып беріп отырған.

Кітаптың 24 бетінде Күдерінің «Қоян жыл» деп аталатын тағы бір өлеңінен үзінді келтіреді:

«Би менен болыс аулнайға кінә жоқ,
Айтқаныңды елулікті қылмайды.
Бір тас түссе елуліктің кольына,
Қарамайды істің нашар, зорына.
Жалғыз тастың қызуына мас болып,
Көзіне салмас оны менен сольына».

(Елудік деп автор пятидесятникті – елубасын айтып отыр – С.О.).

Осы монографияның 48 бетінде «Мысалы, Күдері Жолдыбаевтың («Қазақтың қайғысы») («Горе казаха») әні (өлені – С.О) халықтың бай мен патша чиновниктеріне деген ашу-ызасына тұнып тұр», - деп автор өлеңінің неден, қалай туғанына тағы да бір тоқталып өтеді.

«Зар заман» деген ХІХ ғасырда өмір сүрген Шортанбай өлеңінің атауы екенін, ақын өлеңі «ілгергі, соңғы ірі ақындардың барлық күйі, сарынын бір араға тоғыстырғандай жиынды өлең болғандықтан, бүкіл бір дәуірде бір сарынмен өлең айтқан ақындардың барлығына «зар заман» ақындары деп ат қойғанын айтып, «Зар заман» ағымына өлеңнің кейбір сарынымен қосылатын ақын Ыбырай Алтынсарин» екенін тұңғыш көрсеткен М.Әуезов болатын [Зар заман ақындары. Әдебиет тарихи. Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 192, 215 б.б.]

Кейін М.Әуезов пікірін қостап Халел Досмұхамедұлы зар заман әдебиеті жайында «Халық поэзиясының тағы бір соқталы түрі – зар заман (Скорбная поэзия) мен толғаулар, - деп жазды. – Бұл өлеңдерде салт-сананың бұзылуы жырланады. Халық өмірінің көне әдет-ғұрпы мен ескі салттарының құлдырауы, билер мен әкімдердің паракорлығы мен пәтуасыздығы, тұрмыс-тіршіліктің нашарлауы, мал санының азаюы мен халықтың жұтауы, жайылым-қоныстың тарылуы, қоныс аударушыларға шұрайлы жерлердің кесіліп берілуі, жердің тозуы, елдің азуы, аштық, жұт, т.т. сөз болады; бұрынғы өткен өмір мен ескілікті салт-дәстүрлер мадақталып, кейінгі өзгерістерге зар айтылады».

Автор зар заман ағымына осылайша анықтама беріп, мұндай жырлар мен толғаулар халық арасында көп екенін және мазмұны жағынан алуан түрлі болып келетінін, патша үкіметі мен Қоқан билеушілеріне, олардың шенеуніктерінің бассыздығына қарсы жырлармен сабақтасып, қыздырушы сөз аталатын үгітшіл әдебиетке ұласып жататынын баян етеді. Мұндай туындылар, әсіресе, он тоғызыншы ғасырдың екінші жартысында патша үкіметі қырда ресейлік тәртіп орнатып, Қазақтардың жерін қоныс аударушыларға тартып алып бере бастаған кезде өрши түскеніне тоқталып: «Мәселен, 1869 жылғы «Далалық Ережені» енгізген кездегі қазақтардың жай-күйі халық әдебиетінде былайша сипатталады», - деп Күдерінің төрт шумақ өлеңін келтіріп, соңына «Елеусіз ақынның сөзі» депті. [Аламан. Алматы: Ана тілі, 1991. -23-24 б.б.]

Х.Досмұхамедұлының зар заман әдебиеті жайындағы анықтамасы Күдері өлеңінің мән-мазмұнына дәлме-дәл келеді. Тіпті, салыстырып қарасаңыз, осы өлеңнің анықтамасындай.

Сондай-ақ Х.Досмұхамедұлы жоқтау жырларының мән-мағынасы, оның қандай жағдайда айтылатыны, шығарушысы, орындаушысы, жоқтаудың өлімнен басқа себептерге де байланысты шығарылатыны туралы айта келіп: «Ал, мына бір түрінде бұрынғы еркін өмір жоқталады», - деп «Зар заман» («Қазақтың зары» - С.О.) өлеңінің екі шумағын, «Төменгі жолдар 1879 жылғы қоян жұтының қысын суреттейді» деп бір шумағын мысалға алады. [20 б.].

Ғалым Бегежан Сүлейменов 1959 жылы қазақ әдебиетінің түйінді мәселелеріне арналған ғылыми-теориялық конференцияда жасаған баяндамасында Ыбырай Алтынсариннің «Қазақ қасіреті» жазбасы оның «зар заман» ағымына көзқарасын айқын аңғартатынын айтып: «Бұл оның Түркістан қазақтарының, Түркістан өлкесі ақындарының «Зар заман» туралы шығармаларына жасаған қорытындысы еді, - деп атап көрсетті. - Ы.Алтынсариннің бұл берген бағасын өте орынды деп білемін. Мұнда ол «зар заман» әдеби ағымын патша үкіметінің отаршылдық саясаты, жұт, қоян жылдары деп аталатын ашаршылық пен жалаңаштық кезең туғызды дейді. Бұл жерде Ы.Алтынсариннің «Зар заман» ағымының тууына патша үкіметінің отаршылдық саясаты себеп болды дегені дұрыс. Ы.Алтынсарин «Зар заман туралы жазбаған адам жоқ деп, оларды өз текстісінде келтіреді» [Әдеби мұра және оны зерттеу. Алматы: Қазақ ССРҒА баспасы, 1961. -376 б.].

Бұл әдеби ағымның табиғатын танып, оның неден, қалай шыққанын тұңғыш аңғарған Ыбырай еді. Алайда, ол бұл әдеби ағымға ат қойып, оны ғылыми негіздеген жоқ.

«Зар заман» термині кейін әдебиеттану ғылымынан берік орын алып, оның қыр-сыры талданып таразылана түсті. Соның бір айғағы – ғалым Бауыржан Омарұлы 2005 жылы «Зар заман әдебиеті» деп аталатын көлемді монографиясын жарыққа шығарды. Онда сөз болып отырған әдеби ағымның бастау-бұлақтары, қалыптасу кезеңдері, даму арналары, өзге халықтар әдебиетіндегі зар заман поэзиясынан белгілері (салыстырмалы зерттеу), зар заман поэзиясындағы идеялық-танымдық және көркемдік-эстетикалық көзқарастар бірлігі (типология), зар заман поэзиясының көркемдігі (поэтика), жалпы ақындар өлеңдерінің бір-бірімен үндесіп, сабақтастық тауып жататыны дәуір тынысымен, ұлттың мақсат-мүдделеріне негізделі зерттеліп-зерделенеді [Астана: Елорда, 2005.].

Б.Омарұлы осы еңбегінде: «Біздіңше «Қазақ қасіреті» немесе «Қазақтың қайғысы» өлеңінің аты емес, бұл шығармаларға түсініктеме ретінде жазылған Ы.Алтынсарин қолжазбасының аты. Архив деректері солай дейді. Х.Досмұхамедұлы Елеусіз ақынға, М.Сильченко Күдері ақынға теліген бұл жырларды ағартушы-педагог халықтық реформаға ашық қарсылығын білдірген «зар заман» өлеңдері деп таңыған», - дейді. [Зар заман әдебиеті. -- Астана: Елорда, 2005, -213 б.].

Шындығында да архив деректерінде де, Ыбырай түсіндірмесінде де авторы көрсетілмеген.

Б.Омарұлы да «Ы.Алтынсарин ұсынған, авторы көрсетілмеген» өлеңнен үзінділер келтіріп, Ыбырай алғы сөзі мен Күдері өлеңінің мән-мазмұнын ашады [212 б.].

1879-80 жылдарғы жұт туралы да, 1930-32 жылдардағы аштық жайында да халыққа жанашырлықпен тебірене жыр толғап, ел басына төнген нәубеттің шынайы болмысын суреттеген Күдері Жолдыбайұлы. Ол сол үшін Кеңес дәуірінде қудаланып, түрмеге де камалды. 1916 жылғы ұлт азаттық көтерілісін бейнелейтін «Амангелдінің Торғайды алғаны», «Күйік көлдің басында», «Ер туды», «Көзімнің жасы болды көл» [1916 жыл. Алматы «Рауан», 1996. -149-157, 185-193 б.б.] сияқты өлеңдері ғана баспа беттерінен орын алып, апаршылық жайындағы жырларының жарық көруіне тиым салынды.

Біз – шөбересі М.Нәбиұлы екеуіміз бала кезімізден ақын атамыздың өлеңдерін естіп, жаттап өскендіктен әрі іздеушісі, жинаушысы, зерттеушісі болғандықтан, бұл «Қазақтың зары» деген өлеңнің барын, мазмұнын, кейбір жолдарын білетінбіз. Алайда ақын өлеңдерін жинап, құрастырып Астанадан «Фоллиант» баспасынан «Торғайдың Күдері ақыны» деп ат қойып, жарыққа шығарар кезде бұл өлеңді таба алмай, кітабына кірмей қалып еді.

Талай айтулы ғалымдардың зерттеулеріне өзек болған тарихи туынды Ыбырайдың «Қазақ қасіреті» жазбасымен Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе университетінің аға оқытушысы Бибігүл Әбеннова мен ҚазМҰУ-дің докторанты Бауыржан Омарұлы алғы сөзімен «Қазақ әдебиеті» газетінде (№44, 29 қазан, 2011) Б.Әбеннованың алғы сөзімен «Қазақстан мұрағаттары» журналында жарық көріпті.

Б.Әбеннова 2006 жылы Ақтөбеде шыққан «1868 жылғы әкімшілік реформа және Орынбор өлкесі» (1868-1891) атты монографиясында да өлеңнің туу себебін, мән-мағынасын жан-жақты терең ашып, ҚР

Мемлекеттік Орталық архивінен алынған «Орынбор қазақтары арасындағы қайғылы өлең» деп аталатын нұсқасын Ыбырай алғы сөзімен (орыс тіліндегі) түгел беріпті [367-372 б.б.]. Сондықтан да Б.Омарұлы мен Б.Әбеноваға айтар алғысымыз шексіз.

К.Жолдыбайұлы – 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісіне белсене қатысқан жауынгер ақын. Оның жалынды жырлары көтерілісшілер рухын көтеріп, жеңіске бастаған.

Ыбырайдың жоғарыда аталған «Қазақ қасіреті» алғы сөзі мен 1879-1880 жылдары жазған «Жұт туралы» және басқа да шығармаларын салыстыра оқыған кісі Күдері өлеңді Ыбырайдың кеңесімен жазғанын аңғаруы қиын емес.

Күдері ақынның «Қазақтың зары» («Жалпақ қоян») атты бұл ұзақ өлеңі:

«Құдая, саған мәлім менің халім,
Қолыңда құдіреттің, барша мәлім.
Бұл қазақ әлін білмей кеткені үшін
Кетірдің жалғыз қыста барлық сәнін.

Құдая, аз бізге әлі бұл көрген қыс,
Ұмыттық біз құдайды шамадан тыс.
Тұтынған әрбір заттар алтын-күміс,
Ошағы-алмас темір, қазаны-мыс» -

деп басталады. Бұл шумақтарды оқығанда Ыбырай Алтынсариннің «Өсиет өлеңдеріндегі» Қарынбайдың сарандығы мен қайырымсыздығы үшін Алла Тағаланың қаһарына ұшырап, қақ айырылған жер астына түсіп кететіні еске түседі. Әрі Ыбырайдың:

«Мақтанба бақыттымын деп бағыңызға,
Қартаймақ қиын сауда тағыңызда.
Іске аспай бақ-дәулетің қалуы онай,
Басыңнан бағың тайған шағыңызда», -

деген өлең жолдарымен үндесіп жатыр.

Ыбырай «Қазақ қасіреті» жазбасын қазақ даласына енгізілген сайлау тәртібіне және елдің 1879-1880 жылдары болған аптықтан кейінгі экономикалық ахуалына жергілікті халық көзқарасы білдірілген өлеңдердің түпнұсқасы мен аудармасын оқушылар назарына шағын алғы сөзбен бірге ұсынып отырғанын айтудан бастап, онсыз қазақ өлеңдеріндегі жаңа кезең мен жана тәртіп жөніндегі қайғы-мұңға толы ой-тұжырымдар түсініксіз болып қалатынын баян етеді. Одан әрі Ыбырай қазақ арасында мұндай

өлеңдердің жиі ұшырасатынын, солардың ішінен жаңа жағдайға көзқарастарын мейлінше қысқа әрі айқын, ашық білдіретін өлеңдерді іріктеп, таңдап алғанын нақтылай көрсетіп, 1869 жылы қазақ даласына Орынбор қазақтарын басқарудың бұрынғы тәртібін түбегейлі өзгерткен Далалық облыстар жөніндегі жаңа Уақытша ереже енгізілгенін еске салады: «Сөйтіп,-дейді автор,- бұрынғы Орынбор өлкесі қазақтарына ортақ бір облыстық басқарманын орнына, енді үш – Орал, Торғай және Сырдария облыстық басқармалары құрылды. Орданың Шығыс, Орта және Батыс бөліктеріндегі қазақ хандарының ұрпақтарынан сайланған үш аға сұлтанның орнына жаңадан түзілген облыстардың әрқайсысында кемінде 4-6-дан уезд басшылықтары ұйымдастырылды».

Күдері «Қазақтың зары» («Жалпак кояң») өлеңінде қазақтың мыңғыртып мал өсіріп, көл-көсір өнімін алғанын, «белге қылыш, қолына найза іліп» жаугершілік заманда батырлық көрсеткенін жыр ете келіп «Ерлерім енді сол бір күнді жоқтап, ағады көзден жасы тамшыдайын», -дейді.

Хандық кезінде хан халық тұрмысын біліп отыратынын, қиын-қыстау заман туса халықтың жайын айтып олар ақ патшаға барып, патшадан рұқсат, сый-сияпат алып қайтатынын баяндай келіп заманның мүлде өзгеріп кеткеніне тоқталады:

«Мұнан соң штат деген үкім шықты,
Бай мен хан тіл тарттырмай бәрін жықты.
Кәне, сен бұл бұйрыққа көнбеймін деп,
Айтып көр, дегенінше болсаң мықты?!

Жаратқан тәңірі лайық билер қалды,
Он үйге бір би қой деп үкім салды.
Елу үйге жәнede бір би қойып,
Жүз үйге бір ауыпнай шыға қалды.
Мың үйге онан барып болыс қойды,
Қасына болыс сайын орыс қойды.
Таласып, қырылысып лауазымға,
Ат беріп елеулікке қойын сойдь».

Ыбырай: «Біз мұнда Уақытша Ереженің барлық баптарын тізбелеп бере алмаймыз, сондықтан тек қазақтардың өз өлеңдері мен ауызекі әңгімелерінде айрықша шағым білдіргендерін ғана көрсетумен шектелеміз. Ең алдымен, әрине, жұт әкелген 1879-1880 жылдар қазақтардың есінде қалды, бұл жұт олардың барлық дерлік

малынан айырды, оның іздері әлі күнге дейін Торғай уезінің, әсіресе, Орал облысының Елек және Николаев уездерінің аралығында жер-жерде қаңғып жүрген қазақтардың еңсесін езеді; сондықтан, бұл ауыртпалықтар туралы есіне алмайтын бірде-бір замандас қазақ ақынын кездестіре алмаймыз».

Күдері: Аштықтан ақырында тарттық азап,
Болмай ма ақша жисаң сорлы қазақ?
Шөп жұлып, жуа теріп, соны жедік,
Сахараға бейне малша кеттік тарап.
Ұн берді бір аяқтан уезднай,
Қол жетсе оғандағы құдай қалап.
Неше күнге жетеді бір аяқ ұн,
Ақырында ақша алар құрттай санап.
Қыдырып, жүн-жабағы алатұғын,
Бізді сарт пен ноғай да қылды мазақ.
Мұсылман боп елге қайыр қылу түгіл,
Аштығыңнан нан сұрасаң, безірейіп,
Ақша бер деп қол жаяр саған қарап.

Халайық, көріп пе едің мұндай бір жыл,
Жаратқан пенденіз біз рақым қыл.
Жылаймыз кем тарлықтан, я құдайым,
Айрылған қосағынан бейне бұлбұл.

Көрмедік еш нәрсенің рақатын,
Жаманның өзің кешір кәсәфатын.
Мұхаммед пайғамбарым, я расул,
Үмбетке қайда кетті шапағатың?!

Байларым неше күндей жалға жүрді,
Тамақ деп жылап тұр ғой бала, қатын.
Бір кесек жыршылардың наны да жоқ,
Қазақтың алушы едік нар мен атың».

Ыбырай: «Қазақтың екінші наразылығы – халықтың арасында жүрген ондық және елудіктер арқылы шенді-шекпенділерді сайлау. Олардың өз сөзімен айтқанда, ашықтан-ашық паракорлық пен болыстағы басты орынға және сый-құрметке ие болуға ұмтылған қазақ билеушілерін ақырғы тұяғы қалғанша сайлаушыларға беруге жұмсауға итермелейді, лауазымға ие болғаннан кейін осы

шығындарының есесін парамен толтыруға тырысады. Одан бөлек, әр сайлаудың нәтижесі әдетте лауазымдарға үміткерлердің және болысты бірнеше партияға бөліп алған жақтастары арасында бітіспес дұшпандық болады; бишікештер тарапынан қысымдар, істі әділетсіз шешу, жәбір көргендердің бітпейтін арыздары және т.б. Ондықтар мен елуліктер жер дауларын шешкенде де қазақтар олардан дәл сондай сұмдықты көреді, олардың алалаушылық шешімі қазақ шаруашылықтарын өмір мен өлім мәселесіне дейін апарады; мұнда да жауласушы тараптардың ықпалы араласады, жасырын саудаласу жүргізіледі, әрине, кедейлердің бұған шамасы жетпейді».

Күдері: «Жақсылар выборныйға болды жақын,
Сасқаңда таба алмаймыз оның атын.

Бұрынғы би мен жақсы жатып алды,
Өз басын малыменен сатып алды.
Жұрт үшін жанын қиған ескі билер,
Дарига-ай, осы күнде қайда қалды?!

Еркінсіп барушы едік баласындай,
Бәйбіше балалардың анасындай.
Тентекке атасындай ақыл беріп,
Жібермей тұрушы еді таластырмай.

Ондыққа тізе бүгіп, арыз айтып,
Ісінді жер дау болса саласыз ба-ай?!
Анау даугер ақшасын беріп жатыр,
Дауыңнан сенде бермей қаласың ба-ай?!
«Жұдырық жығылғанға» дегендейін,
Бәрі де жөн болады шарасызға-ай.

Бір орыс, бір қазақ қойды «помощник» деп,
Олар да іс ете алмайды баса-көктеп.
Жалғыз-ақ барар жерің уезднай,
Алдыңнан қуалайды «пошел», кет -деп.
Сен болмасаң анаған барамын деп,
Күн қайда кететұғын сөзін кектеп.
Барар жер, басар тауың болмаған соң,
Қақпадан шыға алмайсың төңіректеп.

Бір ауыз тым болмаса тіл білмейсің,
Өлдің ғой безін казак тентіректен.

Тіл білген көнуші ме ең қазағына,
Қалдың ғой енді тұзақ азабына.
Арыз айтсаң тындамай қалжың қылған,
- Көнгеісің енді орыстың мазағына.

Ыбырай: «Бұл елде менің екі немере туысқаным болыстыққа таласып, он жылдан бері араздасып жүр еді; бүкіл болысты екі партияға бөліп жіберген бұл талас өте қатты шиеленісіп, ұрысқа жетіп, бұл бақытсыз болысты қатты күйзелткен болатын. Мен келісімен жай бұқара халық мені туысқандарын татуластырар деп үміттеніп мұны менен қатты сұрай бастады. Менің татуласындар дегеніме әлгі ақымақтар көнбеді. Сондықтан халыққа: бұл таласып жүрген адамдарды болыс сайламаңдар, басқа бір адамды сайлаңдар деуіме тура келді. Осы кеңесім бойынша, көпшілік бір беделді ақсақалды болыс сайлады. Сонымен жанағы туысқандарымның біреуі әр түрлі қас адамдардың тіліне еріп попечительге де, губернаторға да, тіпті ішкі істер министріне де қызмет адамдарын сайлауға орынсыз қол сұқты деп менің үстімнен арыз жаудыра бастады...» (Н.И.Ильминскийге 14 сентябрь 1884 жылы жазған хатынан).

Күлдері: Штат келді, параны кірістірді,
Қарындастан күдерді үзістірді.
Атадан ұл, енеден қызды айырып,
Бір-бірін таластырып, сүзістірді.

Неше байлар таласпен кедей болды,
Бар малын шашып беріп онды-солды.
Параға бергендерін кейін олар
Халықтан өндіруге салды қолды.
Бұрынғы казакшылық заманында,
Билерде көріп пе едің мұндай жолды?!
Қылмысыңнан табылған іс болған соң,
Көнеді не де болса казак сорлы».

Ыбырай «Жұт туралы» деген мақаласын өзен тасымай, жаз құрғақшылық болса, шабындық шөп шықпай, жайылым тарылып, малмен күн көріп отырған елге үлкен қиындық туатынын айтудан бастайды.

«Бұл жердің қазақтары мұндай қатал қысты жиырма жылдай көрген емес,- деп жазады автор. – Олардың малы да ойдағыдай төлдеп көбейе түсетін 300-400-ден жылқысы, 400-500-ден қойы, 20-40-тан түйесі, 50-60 бастан ірі қара малы барлар бай адам деп есептелмейтін, ал 10-15 бастан аспайтын мүйізді ірі қарасы, 4-6 жылқысы және 20-30 қойы бар кедейлер (Жатақтар, яғни көшпейтіндер) қатарына жататын».

Күдері:

«Нар еді неше жүздеп айдағаның,
Мың-мыңнан жылқы еді байлағаның,
Қора-қора қой өріп, әр ауылдан,
Жал-жая, бағлан-қозы шайнағаның,
Сиыр мен ешкіні мал ма екен деп,
Алдына келді, міне, ойлағаның.

Мың-мыңнан ел көшкенде малыңды айдап,
Кең сахара даланы шыға жайлап,
Көл тандап, су жаратпай жүруші едің,
Жібектей шалғыныңа бие байлап...»

Ыбырай: «Бізге жақын қазақтардың кейбір бақташылары барлық малдан айырылып немесе аман қалғандарын тағдыр тәлкегіне тастап табыннан жаяу оралды. Бір қақтың 28 ақпанға 1300 жылқысынан небәрі 60 бас жылқысы ғана қалды. Менің 250 жылқыдан тұратын тұқымын асылдандыруға көп шығынданған таңдаулы асыл тұқымды үйірлерім түгелдей дерлік қырылды».

Күдері: «... Мұнан соң қаһарланып қоян кірді,
Бейшара қазақ баласын ояндырды.
Сегіз айдай тынбастан боран соғып,
Қазақтың қарап қоймай малын қырды».

Ыбырай: «Бізде қыс 24 қазанда басталды да, желтоқсаннан бастап, сәл үзілістермен, ақпанның соңына дейін қатты қарлы боран түтеп тұрды».

Күдері: «Осындай жан көрмеген заман қылып,
Әуені бұлт басты қараңғылық.
Бакырып аштық көрген арыстандай,
Күні-түні жеті ай тұрды боран ұлып».

Ыбырай: «...Мал шөп жоқтықтан азықты өзінің табиғи қаруы-тұяқтарымен мұз болған терең қар астынан ғана таба алады, ал айналаны аязды да қарлы дауыл құрсаған. Аузын арандай ашқан бұл

сұмдық дауылдың даладағы барлық жанды мен жансызды да жаншып, сындырып, жайпап жатқанын елестетіп көріңіз».

Күдері: «Мал жерден бір шөп үзіп жей алмайды,

Тау-тау қар қорадан мал шығармайды.

Мал түгіл даладағы, үйдегі адам

Үйінен он адым жер шыға алмайды».

Ыбырай: «Жан-жақтан соққан өкпек жел, ұйтқыған от, үлкендер бүрісіп қана отырысқан, балалар бақырып, шырылдап жылайды, жабағы жамылғының астында жатқан кемпір аянышты күйде...»

Күдері: «Отынсыз ас іше алмай бала-шаға,

Бере алмай нәрсе тауып ата-ана.

Кәрі шал, кемпір сорлы зар жылады,

Жіберіп мұндай күндер Құдай Тағала».

Ыбырай қазақтардың үшінші қасіреті – олардың арасында күн сайын өршіп тұрған, Торғай облысының екі уезін қазақтар мекендейтін Орынбор губерниясына қосады екен деген қауесеттен туындаған қауіп екенін ескертіп олардың материалдық мүдделеріне орай үнемі өзара қақтығыста болуына байланысты, қазақтардың бойында қазақтарға қарсы бітпес наразылық қалыптасқанын айтады. Орынбор қазақтарының жерінің ен шұрайлы жерлеріне қазақтарды жабайы номадтар деп танитын сонау кездің өзінде, Орынбор және Орал қазақтарының қоныстандырылғаны тарихи шындық, тіпті қазірдің өзінде қазақтар егін шаруашылығына қолайлы деген қалған жердің азғантай бөлігіне құмартуын қоймай отыр,-дейді.

Күдері: «Тағы да есітеміз бір хабарды,

Құдая, рас етпе бұл хабарды.

«Жұртымызды қылады қазақ-орыс-,

Деген бір есітеміз шын хабарды.

Туғаннан айрылмаған арғын-қыпшақ,

Не болар көрген күніміз бөлек шықсақ.

Жарты орыс, жартымыз қазақ болып,

Қалайша күн көреміз құдірет-хақ?!

Не қылса еркінде бар әкімдердің,

Бола гөр жалғыз ием, бір өзін жақ.

Осылай әркім сорға душар болар,

Біреудің дәуірі үшін қисайса бақ».

Екі туынды үндесіп, бірін-бірі толықтырып, дамытып тұр. Бірі кара сөзбен, бірі өлеңмен жазылғаны болмаса, айтар ой, мақсат, халыққа жанашырлық, қамқор көңіл ортақ.

Күдері ұлтының камын жеп, сөзін сөйлеген сыншыл, заманның шемен боп қатқан шерін қозғаған шыншыл ақын. Оған ақынның «Көздің жасы болды көл» өлеңін оқысаңыз көзіңіз жете түседі:

«Жұлдыз ауып, ай мен күндер тұтылды,
Момын сорлап, залым сау қап құтылды.
Дүние жүзін түнек басып тұнжырап,
Нұр ғаламат жанған шырақ ұтылды.
Елге ауыр қасірет дерті жайылды,
Жұт жұтылып, тартты бекем айылды.
Қарындастан кайыр кетіп қарылған.
Кімге айтам мұндай ауыр жайымды?
Қамалдық қой өрт жайлады, жалынға,
Баттық суға, қармауға жоқ талым да,
Қол ұсынар бізге бар ма көмекші,
Аждаһамен арпалысқан шағымда?»

[1916 жыл. Алматы: «Рауан», 1996. -194 б.].

Мұнда да қазақтың мұң мұқтажы, көрген қорлығы мен зорлығы айтылып тұрған жоқ па?!

«Қазақ қасіреті» жазбасының соңында «Біз жақында Лютштін «Қырғыз хрестоматиясынан» осы өлеңдерге ұқсас боп келетін Түркістан өңірі қазақтарының «Зар заман» өлеңін кездестірдік», - деп ескерту берілті.

«Я.Лютш жинағын Түркістан өлкесі қазақтарының әдебиет нұсқалары 1883 жылы Ташкент қаласында басылған. Сол кітапқа «Зар заман» деп аталатын өлеңдер топтамасы жарық көрген». [Омарұлы Б. Зар заман әдебиеті. – Астана: Елорда, 2005 -15 б.].

Сонау Ташкенде шыққан кітапты Ыбырай бабамыздың тауып оқуы, таң қаларлық жайт! Бұл оның ізденімпаздығы мен білімдарлығының бір айғағы.

Жоғарыда айтқанымыздай, Ы.Алтынсарин бұл алғы сөз («Қазақ қасіреті») бен Күдері Жолдыбайұлының «Қазақтың зары» («Жалпақ қоян») өлеңін 1882 жылы Торғай облыстық әскери губернаторының атына жібереді. Әскери губернатордың міндетін атқарушы вице-губернатор В.Ильин Ы.Алтынсариннің «Қазақ қасіреті» жазбасы мен өлеңдердің сөзбе-сөз аудармасын алғаннан кейін, 1883 жылы 31 қазанда ішкі істер министріне: «1868 жылғы Уақытша ереже негізінде

құрылған жергілікті қоғамдық мекемелердің жұмысындағы кемшіліктерге халықтың көзқарасының нақ осы өлеңдерде көрініс табуы назар аудартады. Мен бұл өлеңдерді аудармасына қоса, сіздің мәртебелі құзырыңызға ұсынуды міндетім деп санаймын» деп мәлімдей отырып, «Уақытша ереже бойынша қырғыздардың қоғамдық басқару құрылымы туралы» ұсыныстарын жолдайды. (25-к., 1-т., 2022-іс, 185, 198, 207 шп.)

Сондай-ақ, Ыбырай 1883 жылы 31 қазанда осы өлеңді алғы сөзімен қосып «Оренбургский листок» газетіне де жібереді [Орталық Ғылыми кітапхана қолжазбалар қоры, 1165 бума]. Қалай екені белгісіз, аударма Орынбордағы П.Распоповтың қолына тиеді.

Бұл – 1880 жылы 7 июньде Мәскеуде А.С.Пушкинге арналған ескерткіштің ашылу салтанатына қазақ елінен өкіл болып қатысып, Мәскеудің дворяндар жиналысы залында «Қазақ хрестоматиясы» жарық көргенін, онда Ы.Алтынсарин Пушкинді қазақ тілінде сөйлеткенін, енді ұлы акын шығармаларын қазақ балалары да оқи бастағанын айтқан Распопов еді.

П.Распопов Ыбырай өлеңін жолма-жол орысшаға аударып, өзі дайындап жатқан 1885 жылы жарық көруге тиіс «Образцы киргизской поэзии в песнях эпического и лирического содержания» деген кітапқа енгізбек болып 1883 жылдың 12 ноябрінде ішкі істер министрлігі жанындағы баспасөз басқармасына хат жолдап, рұқсат сұрайды.

Министрліктің баспасөз басқармасы П.Распоповқа қайырған сол жылдың 8 желтоқсандағы жауабында министрдің бұл шығарманы кітапқа кіргізуге қарсы екенін хабарлайды. Басқарманың мұндағы дәлелі өлеңде «патшалық билеуге, оның жергілікті билеу орындарына қарсылық бар екен», - дейді. Сөйтіп, Ыбырайдың қолынан өткен шығарма Ішкі істер министріне дейін барып, ақырында еш жерде жарияланбай қалады» [Дербісалин Ә «Ыбырай Алтынсарин. Өмірі мен қызметі туралы». Алматы, 1965. -80 б.].

Ыбырай зерттеушісі, ғалым Ә.Дербісалин кітабынан алынған бұл сөздерді Ресей Мемлекеттік архивіндегі «Дело о запрещении к печати равных рукописей, в том числе перевода на русский яз. Казахской песни «Горе киргиза» / для «Сборника образцов киргизской народной поэзии составленного П.Н.Распоповым/ [ЦГИАЛ, ф. 776, оп. 20 д № 595 1883-1884 Л.Л., -18-20.] деген жолдар растай түсті. Бұл құжатта 1883 жылдың 26 сәуірі мен 1884 жылдың 31 ақпанына дейін түскен 33 бет материал сақтаулы екен.

Н.П.Распоповтың министрге жазған хаты мен оған министрліктің
баспасөз басқармасының жауабы төмендегідей: (Бұл қолжазба бұрын
еш жерде жар
ияланбаған, тұңғыш рет беріліп отыр – С.О.).

№ 111
18

9 2 1907 110 3.

№ 111

Ваше Сидорова

Николаевича Тасура

Сидорова Дмитрий Александрович

Председатель комиссии

по рассмотрению дел по гражданскому делу

№ 111 по делу № 111 по делу № 111

председатель Вашему

делу № 111 по делу № 111

перевод киргизской речи

"Таш Киргиз" в своей работе

№ 111

11
реша я счтала попытку
передать содержание этой
книжки в русский язык
свое, придерживаясь воз-
можно ближе подлинни-
ка. Упомяну свой перевод
себя представлять про-
фессору Владимиру Ва-
шину, почтительнейшим
образом прошу разрешить сыну
включить его в издание.

включивъ меня въ составъ
"Современнаго общества" и
взвѣсивъ народную надежду.

Со мною не удерживаю
и совершаю все что
заключено въ моемъ
дѣлѣ

Ваша Сироткина
Минеральная вода

Орловъ
Ваня
1873

А. П. Орловъ,
Служивъ въ арміи и въ
университетѣ Орловъ

ВЪСНОВИТЕ
 ГЛАВНАГО ЗАПРАШЕНІЯ
 ИЛИ
 ЗАКАЗА СЛУЖБѢ.

Министръ Внѣшнихъ Дѣлъ

Госдинъ Николай Павловичъ,

Вашеизволеніе при семъ рукописно
 переводомъ Курляндской пльсии, Гора
 Курляндска, сообщенному при этомъ
 иже отъ 12го Сентября 1864 года, мною
 кромѣ прочаго извѣданаго Вами
 Превосходительствомъ, что Его Ва-
 шество С. Министръ Внѣшнихъ
 Дѣлъ Имъ назначенъ со-
 мнѣніемъ удовлетворитъ Ваши
 ходатайства о разрѣшеніи Вамъ
 честь означенной переводъ не со-
 ставляемый Вами въ печатнѣ

Въ Петербургѣ 11. 11.
 Гаспопову

Свершилась обрисуясь кипарисами
наполной позой, тута жила
де перелета и тучах ^{высокопарной} ~~полосе~~
от брамневидия ~~и тучах~~ ~~и тучах~~ ~~и тучах~~
Кипарисами пароды надвинутой
его душой лисасти и охоты
и тучах ^{и тучах} ~~и тучах~~ ~~и тучах~~
отамн ^{и тучах} ~~и тучах~~ ~~и тучах~~
кисла, и галуды, и ошени и
^{и тучах} ~~и тучах~~ ~~и тучах~~
прислуживаются буре

Ничемне, Мискоурии де
судже, упрелю в оофривидия
магилы пометий и прецимозы

Подписанъ Васильевъ

В. Васильевъ

№ 4640.

8, Декабря 1883.

Ыбырай жазбалары оның халқын шексіз сүйіп, елінің қамын өз өмірінен де артық санағандығын куәсі.

Күдері де Ресей империясының отаршылдық саясатын табиғат апаттарымен астастыра көрсетіп, қазақ қайғысының еселене түскенін жаны күйзеле толғайды. Бұл – азаттық жыршысы, күбілтелеуді білмейтін Жолдыбайұлының алымдылығы, елге жанашырлығы, оған бағыт-бағдар сілтеген Ыбырайдай ұлы ұстаздың ұлағаттылығы! Ақын өлеңінің отын өшірмей бүгінге жеткізген халық сүйіспеншілігі! Халық өз жанашырын ешқашан ұмытпайды!

Ы.АЛТЫНСАРИН ЖӘНЕ «ОРЕНБУРГСКИЙ ЛИСТОК» ГАЗЕТІ

Ы.Алтынсариннің шәкірті, кейін оның ағартушылық қызметін алға жалғастырған Н.Г.Иванов «Тургайская газета» басылымының мерейтойына арналған мақаласында Орынбор өлкесіндегі алғашқы мемлекеттік баспахана 1903 жылы Уфа қаласында ашылғанын, оған дейін 1830 жылдары ресми түрде «Оренбургский губернские ведомости» газеті жарық көргенін, сол жылдары тұңғыш номері 1832 жылы шыққан «Оренбургские периодические издания» газеті жабылып, тек қырық жылдан кейін ғана И.И.Евфимовский-Мировицкийдің басшылығымен баспасөз ісі жандана бастағанын көрсетеді.

70-80 жылдары Орынбор қаласында орыс тілінде жарық көрген бұл басылым қазақ өміріне де көңіл бөліп, хабар-ошар, мақалалар беріп тұрған. Газеттің редакторы Петербург университетінің орыс тілі мен әдебиеті факультетін 1869 жылы бітіріп, құқық негіздерінің кандидаты ғылыми дәрежесін алып шыққан Евфимовский-Мировицкий туралы қазанамада оның қазақ даласын, соның ішінде Торғай өлкесін зерттеуге арналған мақалаларға көбірек көңіл бөлгені, ондай материалдар, әсіресе, «Тургайская газета» басылымында жиі жарық көріп тұрғаны айтылады.

«Оренбургский листок» газеті шығып тұрған уақытта басылымға хабар-ошар, мақала, корреспонденция жазатын оқыған азаматтар аз еді. Әсіресе, қазақ ұлтынан шыққан білімді, газет-журнал жайын біліп, түсінетін кісілер жоқтың қасы болатын. Осыған орай газет 1887 жылы 24 маусымда қазақтың тыныс-тіршілігін, көшпелі өмір-салтын, дәстүрін жақсы білетін адамдар болса, газетке жазып, атсалысып тұруларын өтініп материал жариялайды. Бұған

алғаш үн қосып, газетке мақалалар жазып тұрғандардың бірі – Ыбырай Алтынсарин.

И.И.Евфимовский-Мировицкий кейін бұл жайында газеттің 1879 жылғы 2 желтоқсандағы номерінде «өз халқын білетін, оны барынша сүйетін, әрі орыс тілін жетік меңгерген адамдар керек-ақ. Тек, Сұлтан Жантуриннің інісі мен тағы да бір-екі қазақ қана қазақ ән өнері жөнінде материалдар жинауға талпыныс білдіргендері белгілі. Осылардың арасында далалықтардан ағартушылық ісін жүргізуге бар зейінімен, ынта-жігерімен кірісің, орыс әріптерімен қазақтың алғашқы кітабын шығарған Ы.Алтынсарин болды. Ел арасында – Торғайда өмір сүріп (Алтынсарин – қазақ, қыпшақ), өзінің әр іс-сапарын тиімді пайдалана отырып, халқымен барынша тығыз байланысып, ол жайында, оның өнері мен ауыз әдебиеті үлгілері негізінде қазақ тілінде алғашқы кітаппен (үлгі-оқулық) қатар, орыс-қазақ грамматикасын, яғни «Руководство к начальному обучению киргизов русскому языку при помощи языка киргизского» жазып шығудың қажеттігін терең түсінді» деп жазды.

И.И.Евфимовский-Мировицкийдің Сұлтан Жантурин деп отырғаны сол кездегі Орынбор өлкесі Шығыс бөлігінің билеушісі, полковник Ахмет – Ахмет Жантөрин екені анық. Ал, «інісі» дегені үлкен ұлы Сейітхан Жантөрин болуы мүмкін. Өйткені Сейітханның Ресейде шығып тұрған «Коннезаводство» журналының 1883 жылғы 7-8 номерлерінде «Очерки киргизского конезаводство» атты ғылыми еңбегі жарық көрген. Сонымен бірге ол қазақ фольклорлық шығармаларын жинаумен де айналысқан. 1885 жылы Орынбор баспасынан «Образцы киргизской поэзий в песнях эпического и лирического содержания, переложенных в русские стихи» деген кітабы шыққан. Бұл еңбегінде ол, аты айтып тұрғандай, қазақ ауыз әдебиетінің эпикалық және лирикалық шығармаларының озық үлгілерін жолма-жол аударып, кейін оны Располоновқа өндетіп, өлен шумақтарына айналдырған.

Ағайынды Ахмет, Мұхамбет, Махмұд Жантөриндер Бөкей ордасының ханы Жәңгір ханның апасынан туады. Махмұт, немере інісі Омар, үлкен ұлы Сейітхан Орынбордағы Неплюев кадет корпусында оқыған. Махмұт пен Омардың әдебиетпен айналысқан-айналыспағаны бізге белгісіз. Сондықтан да бұл Сейітхан деп ойлаймыз.

Ы.Алтынсариннің ағартушылық қызметін және халқына деген шексіз сүйіспеншілігін, өмірге көзқарасын жақсы бағалап,

И.И.Евфимовский-Мировицкий оның мақалаларына газет бетінен жиі орын беріп тұрған. Бұл мақалалардың дені орыс переселендерінің қазақ жеріне келіп қоныстана бастауы, жайылымдық жерлердің тарылуы жайында болса, әсіресе, 1879-1880 жылдардағы жұт әкелген нәубет туралы көбірек қалам тербеген. «Қазақ даласындағы жұт туралы» корреспонденциялары мен мақалалары соның айғағы.

1880 жылдың көктемінде жарық көрген алғашқы корреспонденциясында автор қыстың аса қатал болып, мал қырылып, елдің ашаршылыққа ұрынғанын, көктемді бір айыр шөпсіз қарсы алғандарын жазады. Мұнын себебін публицист қазақтардың қысқа арнап жылы үй салып, отырықшылыққа ойыса бастауынан көреді. Өйткені мал жағдайына байланысты көшіп-қонып жүрген ел бір жерде отырып қалғаннан кейін өріс тарылып, табиғат дүлейіне төтеп беру мүмкін емес еді.

Ы.Алтынсарин екінші мақаласында жол жүріп келе жатқанда боран басталып, далада бір киіз үйге тоқтағандарын жазады. Қалай болса солай тігілген киіз үй, іргесі ашық, жел гулеп соғып тұр. Үстеріне қабат-қабат киім киіп, құр сұлдерлерін сүйретіп жүрген арып-ашқан кемпір-шал. «Жел қуалаған түтін, үйдің ішіне шудалана шалқиды. Оттың айналасында түтін ашытып жасаураған көздерін сығырайтып, қолдарын жайып, аяқтарын талтайтып қақтанып» (қыздырынып – С.О.) отырған үйелмені-сүйелмелі төрт бала көз алдыңызға келеді. Сыртта ішін тартып қатулана соққан долы боран...

Мақала соңында автор бір байдың 1300 жылқысынан қыстың басынан 28 ақпанға дейін 60 жылқысы ғана қалғанын, сонымен бірге 35 адамның үсіп өлгенін жазады.

Үшінші материалда да автор бұл жұттың болу себебін ашып: «Қазақтардың басына түскен ауыртпалықтың бәрі оларды бұрынғы отырған қоныстарынан көшіріп, мал бағып жүрген халықты отырықшылыққа үйретуден» – дейді. Мақала сонын «Қазақ халқының басына түскен ауыртпалықтардың куәсі бола отырып, далада өскен және өз халқымның басына түскен бар ауыртпалықты өз көзіммен көріп, бұл мәселедегі Вороницкий мырзаның жасаған жобасына қарсылығымызды білдіреміз әрі далада өскен адамның дауысын қажетті жердегі басшылардың құлағына жеткізер және де біздің бұл ойымыз ешкімге зиян келтірмес деп ойлаймын» [//Оренбургский листок, 11 май, 1880], – деп түйіндейді.

Мұны Ыбырайдың 1880 жылғы 4 сәуірдегі В.В.Катаринскийге жазған хаты да растай түседі. Онда ұлы ұстаз Торғай мектебінің жай-

күйі, оқыту, шаруашылық жағдайы жөнінде сөз қозғай отырып: «Жуырда мен «Орынбор листогіне» Торғай қазақтарының басына түскен апаттары туралы мақала жазып жібердім, – дейді. – Осы мақаламда қазақ еліне орыс селендерінің әкеліп орнатпақ болған пікірлерге қарсы екенімді білдірдім. Бұл пікір, менімше, ешбір ақылға сыймайтын нәрсе сияқты. Егер істі дұрыс жүргізе білмесе, онда айттым да қойдым, қазақтар келешегі жақсы деп үміт етіп отырған осы халық – тез құрып кетеді, содан кейін бұл істі ешқандай түзете алмайсың. Осындай ерсі жобаларды оқығанда және естігенде салың суға кетеді. Сондықтан, қолайсыздау істеп отырғанымды біле тұрсам да, оған өзімнің қарсы екенімді білдіруге бел байладым» [Таза бұлақ, 229 б.].

Аштық, жалаңаштық жайында жазбайын десе, ел ішінде мендеп барады, азаматтық борышы, ары жібермейді, жазса кінәлі, дегенмен елге, жерге, халыққа деген парыз іштегі шеменді айтқызбай қоймағанын түсінесіз. Хаттан ұлы ұстаздың мінез-құлқы да қылаң беріп, мәдениеттілігі, биязылығы, арының тазалығы, биіктігі байқалады.

Алғашқы екі материалды автор «И.А.» деп бүркеншек атпен берсе, кейінгісіне қол қоймапты. Алайда, жазу мәнері мен сөз саптасына, қай жерден, не жайында жазылғанынан бұл мақаланың Ыбырай материалдарының жалғасы екендігін аңғару қиынға соқпайды. Ыбырайдың бүркеншек атпен жазу себебі де түсінікті. Бұл ащы шындыққа толы материалдар патша чиновниктері мен губернаторға ұнамасы анық.

Ыбырай публицисткасын алғаш зергтеуші М.И.Фетисов те осы жағдайды айтып, оның себептерін В.В.Катаринскийге жазған хатынан айқын көруге болатынын, өйткені, Орынбордағылар ол кезде жер аударылып келген петрашевші А.Н.Плешевті, оның шындықты жазған өткір шығармаларын әлі де ұмыта қоймаған кезеңде, мән-жайды білетін қазақтың патша үкіметінің жасап отырған іс-шараларының терістігін сынауы, шындықты ашына айтуы оларға мүлдем ұнамағаны анық екенін айтады. 1879-1880 жылдардың қысында Торғайды жайлаған жұтқа байланысты жайларды қорытындылай келіп, Ыбырай қазақ халқының тарихи даму барысында оның алдында тұрған негізгі проблемалардың бетін ашып бергенін көрсетіп: «Ыбырайдың терең ойлы, күн тәртібінде тұрған толып жатқан проблемалардың бетін ашатын «Қазақ даласындағы жұт туралы» деген материалы демократиялық қазақ

публицистикасының шынайы үлгісі болып табылады» [Зарождение казахской публицистики. А., КГИХЛ, 1961], – деп бағалайды.

Алғаш бүкіл ресейлік география қоғамының Орынбор бөлімшесіне қазақ этнографиясы жайында жазған ерекше құнды еңбектерімен орыс зиялы қауым өкілдеріне таныла бастаған Ыбырай Алтынсарин «Оренбургский листок» газеті арқылы қаламын ұштап, газет оқушыларына публицистикалық шығармаларымен белгілі бола түсті.

1873 жылы қазақ алфавитін жасау үшін комиссия құрылып, орыс тілін білетін білімді екі қазақ ұсынылады. Олардың бірі Орал облысынан Ержан Шолақов та, екіншісі Торғай облысынан Ыбырай Алтынсарин болады. Ыбырайдың жазуға шебер, жазған еңбектері құнды екендігін, әрі қызметте тындырымдылығын ескерген И.И.Ильминский бұл іске Ы.Алтынсаринді таңдайды [Ильминский И.И. Ы.Алтынсарин жайындағы естеліктерінен. Ыбырай тағылымы, 353 б.].

Ыбырай мақалаларының ерекшелігі көкейкестілігінде, өткірлігінде, нені сөз етсе де егжей-тегжейлі түбірін қазып жазып, түсінікті тілмен ойын ашық, бүкпесіз жеткізуде. Мұны Ы.Алтынсарин публицистикасын алғаш зерттеуші ғалым М.И.Фетисов те баса көрсетіп «Ыбырай публицистикасы терең білімімен, әдеби көркемділігімен, оқиғаларды барынша әсерлеп, қазақ өмірінің шағын детальдарының өзін қазақы колоритке толтырып, айшықтап беруімен ерекшеленеді», – деп жазады.

Ұлы ағартушының «Қазақ хрестоматиясы» оқу құралы да осы «Оренбургский листок» газетінің баспаханасында терілді. Кітап шыққаннан кейін газет бетінде оны насихаттауға арналған материалдар басылып, кітаптың жарық көруі қоғамдық және үлкен мәдени маңызы бар оқиға деп бағаланды.

«Библиографическая новость» айдарымен берілген бұл алғашқы хабардың авторы И.И.Евфимовский-Мировицкий екендігі шүбә келтірмейді. Өйткені автор аты-жөнін көрсетпесе де қазақ тіліндегі бұл алғашқы оқулық кітаптың өзінің баспаханасынан шыққандығын мақтаныппен айта келіп: «Қазақ әдебиетінің берік негізі қаланды, өлең-жырға бұрыннан да кенде емес, қашан да көкіректері жаңа, соны ойға толы қазақ халқы ендігі жерде кітаптың көмегімен адамзаттың бар рухани байлығымен таныса алатын болды» [//Оренбургский листок, 2 декабря, 1879], – деп жазды.

1880 жылдың 7 маусымында Орынбор қаласында А.С.Пушкиннің ескерткіші ашылу салтанатында сөйлеген сөзінде П.Распопов «Қазақ хрестоматиясы» жарық көргенін, бұл кітапқа орыстың ұлы ақыны А.С.Пушкиннің өлеңдері енгенін, оны қазақшаға аударған Ыбырай Алтынсарин екенін айтып: «Орынбор әлкесінде бұратана халықтарға арналған мектеп оқулығы енді біздің ұлы ақынымыздың өлеңімен ашылатын болды. Қазақтар мен башқұрттар енді орыс тілін меңгеріп, сонымен бірге біздің ұлы ақынымыздың шығармаларымен де танысатын болды» [Оренбургский депутат на торжестве открытия памятника Пушкину //Оренбургский листок, 15 июнь, 1880], – дегенді мақтаншы сезімімен жеткізеді.

Газеттің 1879 жылғы 16 желтоқсандағы нөмерінде Ы.Алтынсарин «Қазақ хрестоматиясы» кітабының алғы сөзін орыс тіліне аударып бастырды. Бұл басқа ұлт өкілдерінің кітаптың мән-мазмұнымен жете танысуына кең жол ашып, болашақ ұлы ағартушының беделін жоғарылата түсті.

«Оренбургский листок» газеті мен оның редакторы И.И.Евфимовский-Мировицкийдің Ы.Алтынсариннің публицист болып қалыптасуына, халыққа танылуына үлкен әсер етіп, көмектескені сөзсіз. Ұлы ағартушының оқулығы да осы басылым баспаханасынан жарық көруінің өзі неге тұрады?!

ШЕТЕЛДІКТЕР ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН ТУРАЛЫ

Ыбырай Алтынсарин есімі, оның педагогикалық идеялары, шығармалары тек қана қазақ еліне ғана емес, шет елдерге де кең тараған. Әсіресе туысқан тілдес елдер мектептерінің бастауыш кластарының көбісі ұлы ұстаздың педагогикалық идеяларын басшылыққа алғаны байқалады.

А.Әбдікәрім (Монғол Халық Республикасы) «Алтынсариннің педагогикалық ілімдерін МХР қазақ мектептерінде насихаттау барысы» деген мақаласында монғолияда алғаш қазақтың ұлттық аймағы орнап, ұлттық қазақ мектептер қалыптаса бастаған 1940 жылдары қазақ жастарын білімге, өнерге құштар етіп тәрбиелеу мақсатын айқындауда Ы.Алтынсариннің педагогикалық көзқарастары игі әсерін тигізгенін, оқу жоспарын, жеке пәндердің бағдарламаларын жасап, соған сәйкес оқулықтар дайындауда да Ы.Алтынсарин ілімдеріне сүйенгендерін айтады. Ұлы ұстаз мұраларының МХР қазақ мектептерінің қалыптасуына үлкен әсер еткенін жан-жақты ашып

көрсетіп, қазақ мектебінде оқитын, сондай-ақ мектепті бітіргендердің бәрі Ыбырайды жақсы білетінін, оның «Кел, балалар, оқылық!» өлеңін жатқа айтатынын, Ыбырайдың тәлімдік-тәрбиелік мәні зор әңгімелері мен өлеңдерін мектептердегі тәрбие үйірмелерінде және сыныптан тыс жүргізілетін жұмыстарда талқылайтындарын мақтанышпен жеткізеді.

«Ы.Алтынсарин мектепте тәрбие жұмыстарын ана тілінде, ұлттық тәлім-тәрбие негіздеріне сүйене жүргізіп келгені сол халықтың ұлттық салт-сана, дәстүр, әдет-ғұрыптарын, тілін сақтап, халқына деген сүйіспеншілігі артатынын көре білуі қазір Манғолиядағы қазақ мектептерінің практикасында өз нәтижесін беруде»- дейді автор [«Ы.Алтынсарин тәлім-тәрбиелік мұрасы және қазіргі мектеп мәселелері» атты республикалық ғылыми-практикалық конференцияның баяндамалары мен хабарламаларының тезистері». Алматы: «Рауан», «Демсу», 1991. -17-18 б.б.].

Мақала иесінің ой-пікірінен Ы.Алтынсариннің педагогикалық көзқарастарын, сонымен бірге шығармаларын да жақсы білетіні, ұлы ұстазға бүйрегі бұрып, ардақ тұтатыны мен мұндайлап тұр.

Л.Гумилев атындағы ҚҰУ «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының директоры, филология ғылымдарының докторы Д.Хамзабеков 1924 жылы Ташкенттегі қазақ-қырғыз мәдениет көркейтушілерінің «Талап» ұйымында Ы.Алтынсарин жөніндегі дәрісті Мырзағазы Есболұлы оқығанын айтады: [«Ыбырай Алтынсариннің кешегі һәм бүгінгі тағдыр-талайы». «Ы.Алтынсарин мұрасының әлеуметтік, педагогикалық өнегелі әлеуеті және қазіргі заман» (Баяндамалар жинағы) Қостанай, 2011. -38 б.].

Өзбекстанда, әсіресе оның қазақтар тұратын елді мекендеріндегі мектептер де Ыбырайдың педагогикалық идеяларын басшылыққа алып келгені сөзсіз. Ыбырай есімі, оның шығармашылығы, педагогикалық көзқарастары бұл елге ертеден мәлім.

Мұны Ташкенттік К.А.Ташмұрадованың, М.У.Сағдиеваның, К.Ю.Киличеваның мақалаларынан да аңғару қиын емес.

М.У.Сағдиеваның «Ы.Алтынсарин идеяларының Өзбекстанда жүзеге асуы» мақаласында ұлы ұстаздың қазақ мектептеріне мұғалімдер дайындау ісіне аса жоғары мән беріп, оған жауапкершілікпен қарағанын, Орск қаласында қазақ мектептеріне мұғалімдер дайындайтын мектеп ашып, оны 1886 жылы 12 мұғалім бітіріп шыққанын, Ыбырайдың өзі ашқан жаңа типтегі мектептегі оқу ісіндегі жетістіктерді мысалдар келтіре отырып дәлелді жеткізеді.

Ташкент қаласындағы Низами атындағы мемлекеттік педагогикалық институтта бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі, математика, филология факультеттерінде қазақ мектептеріне мұғалімдер даярлау ісі жолға қойылғанын, сабақтарда студенттерге Ы.Алтынсариннің педагогикалық идеялары насихатталып жүргенін әңгіме етеді.

Ы.Алтынсарин де өзінің замандастары сияқты грузин, армян, өзбек, татар және чуваш мектептерінде бірінші өз ана тілдерінде оқып, содан кейін барып өзге тілді үйрену керектігін баса көрсеткенін, бұл ойы Ушинскийдің көзқарасымен де қабысатынын айтып, бірінші Ана тіліне құрмет көрсетілуі керектігіне назар аударады. Мақала соңы «Ы.Алтынсариннің қазақ балаларына орыс тілін үйрету әдістемесі Өзбек мектептерінде де жақсы қолданылып жүр» деп түйінделеді [«Ы.Алтынсарин тәлім-тәрбиелік мұрасы және қазіргі мектеп мәселелері атты республикалық ғылыми-практикалық конференцияның баяндамалары мен хабарламаларының тезистері». Алматы: «Рауан», «Демеу», 1991. –126-127 б.б.].

М.У.Сағдиеваның бұл ойы елдесі К.А.Ташмұрадованың «Ы.Алтынсарин мен Хамза Хакімзада Ниязидің педагогикалық идеялары» мақаласымен үндесіп жатыр. К.А.Ташмұрадова да ХІХ ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген аса көрнекті демократ-ағартушы Ыбырай Алтынсариннің қоғамды жаңа жолға салуда ұлы күрескер ретінде өз халқына адал қызмет жасаудың үлгісін көрсеткенін, қоғамдық ойдың даму тарихында, Қазақстан ғана емес, Өзбекстанда да оның алар орны ерекше екендігін көрсетеді.

Өзбекстанның ұлы ұстазы, жазушы, драматургы әрі композиторы Хамза мен Ыбырай Алтынсарин бір ғасырда өмір сүрді. Сондықтан да болар екеуінің ой-шікірлері мен еткен істерінде бір-біріне ұқсастық көп. Автор осы жайда түсіндіре келіп, екеуінің де демократиялық-ағартушылық ойларының түп негізі өз халықтарының тарихы мен мәдениетіне, қоршаған ортаға деген дұрыс көзқарас қалыптастыруында жатқанын, сондай-ақ екеуі де орыс мектебінің озық тәжірибесін жақсы меңгергенін баян етіп, «Алтынсарин мен Хамзаның педагогикалық идеяларының негіздері – жалпыпедагогикалық, дидактикалық, әдістемелік тәсілдерге, кластағы және кластан тыс жұмыстарға, сабақ берудегі көрнекілікке, тәжірибе мен қадағалауға, мақсаттылыққа негізделген болатын» деген ой түйеді.

Балаларға арналған оқулықтарында Ыбырай қазақ ауыз әдебиетінің бай мұраларын кеңінен пайдаланғанын, фольклор үлгілерінің ішінде әсіресе тәрбиелік мәні зор шығармаларға көбірек көңіл бөлгеніне тоқталып, жастарды солардың негізінде оқытудың жетістікке бастайтынын айтады [Сонда. 88-89 б.б.].

К.Ю.Килчеваның «Ы.Алтынсарин – өңірдегі алғашқы халықтық орыс-қазақ мектептерінің негізін қалаушы» мақаласы Ыбырайдың қазақ балаларына арнап ашқан мектебіндегі білім беру жүйесі, уездік училище бағдарламалары мен оқу жоспары бойынша жұмыс жасайтын екі сыныптық орталық училище, сондай-ақ екі сыныптық училищені ұйымдастыру идеясы Өзбекстан мұғалімдері арасында қызығушылық тудырғанын айтудан басталыпты. Автор алғашқы жылдардың өзінде Алтынсариннің тікелей араласуы арқылы Торғай облысының төрт уезінде бір-бір училище ашыла бастағанын, олардың 30 балаға арналған интернаттары болғанын, орыс балалары тек келіп-кетуші ретінде қабылданғанын, Торғай және Ырғыз мектептері екі сыныптық орыс-қырғыз мектебі деп аталғанын, Троицкінің екі сыныптық, Ақтөбенің бір сыныптық мектептерінде тек қазақ балалары ғана оқығанын айтып, «Алтынсарин ашқан осы 4 мектеп қазақ арасындағы мәдениеттің нағыз ордасы» дейді. Мақала иесі одан әрі Ы.Алтынсариннің бұл мектептерді ашудағы кездескен қиындықтарына тоқталып, оның ағартушылық ісі кейінгіге үлгі-өнеге болғанын, ұлы ұстаздың 1883 жылы Торғай облысының әскери губернаторына хат жазып, үш жүз мың халқы бар Торғай облысы үшін 4 училище аздық ететінін ескерткенін баян етеді.

М.А.Станчиц (Белоруссия) «Ы.Алтынсариннің Белоруссия жаңа мектептеріндегі білімді ізгілендіру (гуманизация) туралы идеясының жүзеге асырылуы» деген мақаласында қай елдің болмасын болашақта атқарар қыруар жоспарларының барлығы адамға, оның білімі мен тәжірибесіне негізделгенін, сондықтан да соңғы жылдары Белоруссияда жастарды тәрбиелеу ісіне ерекше көңіл бөлініп отырғанын айта келіп: «Осыған орай біздің республикамызда «Қырғыз хрестоматиясы» мен «Қазақтарға орыс тілін үйретудің бастауыш құралы» деген еңбектердің авторы ретінде таныс болған Ыбырай Алтынсариннің педагогикалық тәжірибесіне ерекше көңіл бөлінуде», - дейді.

Мақала авторы Ыбырайдың педагогикалық тәжірибесінде баланы имандылыққа, отан сүйгіштікке, адалдыққа, әсіресе, еңбекпен тәрбиелеуге ерекше көңіл бөлегінін айтып, оқушыны ізгілікке

тәрбиелеудегі тәжірибелері қатты ұнағанын, сол тәжірибелер негізінде Белоруссия мектептерінде жастарға әртүрлі ғылым-білімнен хабар беріп, оларды рухани жағынан байыта алатын, адамгершілікке жетелейтін арнайы курстар ашып жатқандарын әңгіме етеді.

Мақала соңын автор ұлы ұстаздың «Еңбек – адам өмірінің мәні мен мағынасы, еңбек қана адамды имандылық жағынан жаңа биікке көтереді, адал еңбек еткен адам ғана өмірдің шынайы рахатын сезіне алады», - деген сөзімен түйіндейді [Сонда. 101-102 б.б.].

Н.К.Катовичтің (Минск) «Қазіргі педагогикалық ғылым мен тәжірибенің дамуында Ы.Алтынсариннің педагогикалық идеясының өзектілігі» деген мақаласы «Бүгінгі біздің қоғамымызда қазақ халқының ұлы ағартушысы, қоғам қайраткері Ыбырай Алтынсариннің педагогикалық идеялары ерекше мәнге ие болуда. Халыққа білім берудің сара жолын салған ол «...Халықтың болашағы мектепте, мектеп қана қазақ халқының көзін ашып, жарқын өмірге бастайды» деген еді. Қазақ даласында діннен тыс халық мектептерін ашуы Ы.Алтынсариннің зор еңбегі болып табылады», - деп басталыпты.

Автор одан әрі Ы.Алтынсариннің балаларды оқытумен қатар оларды еңбекке тәрбиелеу ісіне де үлкен үлес қосқанын, өнеркәсіптік, ауылшаруашылық және қыздар училищелерін ашып, оларда жастарды кәсіпкерлікке, қол өнеріне баулуы қазақ даласында бұрын-соңды болмаған жаңалық екенін сөз етеді. Сондай-ақ ұлы ұстаздың бастамасымен қазақ даласында тұңғыш рет мұғалімдер дайындайтын мектеп ашылғанын, соның арқасында балалардың жаппай білім алуы басталғанын баян ете келіп автор «Ол мектептің негізі мұғалім деп білді. Мұғалімдер өздерінің оқушыларын барынша жақсы көріп, олардың құрметтеріне бөленулері керектігін баса назарда ұстады, - дейді. – Мұғалім мен оқушының және олардың ата-аналарының арасында түсіністік болған жағдайда ғана білім беру мен тәлім-тәрбие ұштасып, өз нәтижесін бермек».

Н.К.Катович Ы.Алтынсариннің педагогикалық идеясының қазіргі педагогика ғылымы мен тәжірибесінің дамуына ықпалын айта келіп, мақала соңында В.Сухомлинский, А.Макаренко, Я.Корчак тағы да басқа ағартушылар идеясымен Ыбырай пікірінің астасып, бір арнада тоғысып жатқанына тоқталып, ұлы ұстаздың педагогикалық идеялары әлі де жалғаса түсетініне сенім артады [Сонда. 134-135 б.б.].

Кезінде ұлы ұстаздың «Оренбургский листок» газетіне мақалалар жазып тұрғаны, Н.И.Ильминскиймен, А.А.Боровниковпен, В.В.Катеринскиймен, А.А.Мозохинмен, Ф.Д.Соколовпен хат жазысқаны, олардың кейбірінің Ыбырай қайтыс болғаннан кейін жазған естеліктері, ұлы ұстаздың этнографиялық әңгімелерінің орыс тілінде басылуы, 1900 жылы Мәскеудегі «Лазаревтік институттың «Еңбектері» журналының екінші нөмерінде Ы.Алтынсариннің «Жаз» елеңінің орыс тіліне аударылып шығуы т.б. еңбектер Ыбырай есімінің Ресей халқына да ертеден танымал болғанын айғақтайды. Бұл көпшілік оқырманға белгілі жайт.

Ы.Алтынсарин «Советский энциклопедический словарь» жинағына енген. Онда «Алтынсарин Ибрай» (1841-89), казах, педагог-просветитель, писатель, фольклорист, этнограф. Первый учитель-казах, школы с обучением народному яз. Автор учебников родного и рус.яз. для казах.детей [Издательство и Советская энциклопедия» 1979. –стр. 43] деп жазылған.

Ал, орыс ағайындар Ыбырайдың педагогикалық идеяларына қалай қарайды?

Ресейлік Е.Р.Артамонова (Владимир каласы) «Кеңестік жас ерекшелік және педагогикалық психологиядағы Ы.Алтынсариннің психологиялық-педагогикалық мұрасының сабақтастығы» мақаласында Ы.Алтынсариннің туған, қайтыс болған жылдарын көрсетіп, оның Қазақстанның педагогикалық психологиясының негізін қалаған ұлы ұстаз екенін, өскелең ұрпаққа білім, тәлім-тәрбие берудегі оның баға жетпес еңбектері Қазақстан педагогикасын дамытуға қосқан өлшеусіз үлес болып табылатынын, ұлы ұстаздың жаңашыл идеялары ХХ ғасыр ғалымдарының еңбектерінде жалғасын тауып отырғанын айтады.

«К.Д.Ушинскийдің ізбасары П.П.Блонский Ыбырай Алтынсариннің «Балаға білім мен тәрбие беруді оның жасына қарай, қалыптасқан психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып жүргізген дұрыс» деген идеясын толығымен қуаттайды. Бұл ғылым (Ы.Алтынсарин – С.О.) педагогикалық психологияны зерттеуді баланың жасына қарай жүргізіп, сараптаған болатын», - дей келіп автор П.П.Блонский баланың өсу-өркендеуі мен ақылының толығыуы оның танымдық психологиясына байланысты болатынын жан-жақты көрсеткенін баян етеді. Ы.Алтынсариннің де, П.П.Блонскийдің де еңбектерінде жеке тұлғаның қалыптасуына, оның психологиясының дамуына баланың өскен әлеуметтік ортасының рөлі зор екендігі

дәлелденетінін тәптіштеп түсіндіре жеткізеді. Сөйтіп екеуінің де айтқан пікірлері бір-бірімен сабақтасып, үндесіп жатқанын нақтылай көрсетіп, болашақта балаға білім мен тәрбие беру ісінде оқушылардың әлеуметтік ортасына тәуелділігін барынша бәсеңдету керектігін ескертеді.

Автор ұлы ұстаздар Ы.Алтынсарин де, П.П.Блонский де өз зерттеулерінде балаға білім мен тәрбие беруде ұстаз рөліне ерекеше мән бергендерін, ұстаз бен оқушы арасындағы өзара түсіністікке, ұстаз өз шәкіртін түсіну үшін тұрақты түрде білімін арттырып, аянбай еңбек етуі керектігіне көңіл бөлген жағдайда ғана екеу ара сыйластық қатынас орнайтынын айтқандарын оқушыларына пысықтай жеткізеді. Ы.Алтынсарин сияқты П.П.Блонский де бала тәрбиесінде діннің рөліне ерекше мән бергенін, дін-діни фанатизм халықтың көзін ашып, көкірегін оятуға басты кедергі екенін айқын жазғанын да қалтарыс қалдырмайды. Мақала соңында Ы.Алтынсариннің «Халыққа жақсы білім беру үшін олардың дінге деген көзқарастарын материалистік жолға салу керек», - деген сөзі келтіріліп, «осы ойды П.П.Блонский де толық қуаттайды» дейді [Сонда. 127-129 б.б.].

2010 жылдың 5 қарашасында «Қазақ» газетінде «Алтынсарин оқуары» ғылыми конференциясы» деген қысқа хабар жарияланды. Онда III Халықаралық «Алтынсарин оқулары» ғылыми конференциясында қаралған мәселелер жайында сөз қозғалып, қызу талқыланғаны, конференцияға Беларусь, Украина, Ресей және Тәжікстан елдерінің мамандары да қатысқаны айтылады.

Бұл шақырылған қонақтар оқу ісінің мамандары болғандықтан, қазақтың ұлы ағартушысы жайында білмеулері мүмкін емес. Білмегендері Алтынсарин жайында біраз мағұлмат алып қайтқандары анық.

Тәжікстан әдебиеттанушы ғалымы, профессор Атахан Сайфуллаев өзінің Тәжік және қазақ әдеби байланыстарының тарихына арналған мақаласында былай деп жазыпты: «Қазақтың ағартушысы, ақыны және жазушысы Ыбырай Алтынсариннің шығармаларында тәжік пен қазақ әдебиетінің байланысы мейлінше байқалып жатады. Алтынсариннің тәжік-парсы әдебиетінен керегінше пайдаланғандығы оның шығармаларының өнбойынан көрініп жатады. Шығыстық сарын Ыбырай өлеңдері мен хикаяларының үгіт-насихаттық сарының күшейте түскен» [«Паёми барадари» (Достық хабаршысы), - Душанбе, 1972. -136 б.].

Тәжік совет энциклопедиясының 8-ші томында Қазақстанға арналған мақалада Алтынсариннің де есімі аталыпты. Мақалада Алтынсариннің ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы ағартушылық қызметі, қазақ мектептері үшін жазған оқулықтары, шығармашылық өнері және оның тәжік-парсы классикалық әдебиетін жақсы білетіндігі туралы қысқаша мәлімет берілген. [«Энциклопедиян советии тожию». – Душанбе, 1976. -268 бет].

Тәжікстанда жарық көрген «Тәжік әдебиеті мен өнерінің энциклопедиясында» да Алтынсариннің есімі құрметпен аталады. Осы кітаптағы тәжік-қазақ әдеби байланыстары туралы арнайы мақалада: «Қазақтың ағартушы демократ ақыны, жазушысы әрі дарынды педагогі Ыбырай Алтынсариннің бүкіл әдеби және ғылыми мұрасында көркем аударма ерекше орын алатындығы әмбеге аян. Оның аудармалары арқылы қазақ халқы шығыстың, орыстың демократияшыл ой-пікірімен таныса бастаған. Алтынсарин өзінің оқулық ретінде арнайы жазылған хрестоматиясында қазақ әдебиетіндегі көркем шығармалардан үзінділер келтірумен қатар тәжіктің классикалық әдебиетінен өзі аударған өлең, хикаяларды да ендірген. Ескендір, Атымтай, Лұқпан сияқты образдарды өзінің адамгершілік, ағартушылық ой-пікірін уағыздау үшін орынды пайдаланған» [Нұралиев А. Ыбырай Алтынсарин. «Энциклопедиян Адабиет» ва сангати тожик. – Душанбе, 2004, 24 бет]- делінеді.

Ыбырай Алтынсариннің есімі біраз шығармаларда аталғанымен, қазақ-тәжік әдеби байланыстарын зерттеушілердің көпшілігі Алтынсариннің ағартушылық еңбегі мен жазушылық қызметін, оның қазақ балаларының сауатын ашу үшін жасаған іс-әрекетін тоқтағанымен бүгінге дейін Тәжікстанда арнайы еңбек, мақала жазылмаған. Ал Ыбырайдың Тәжік әдебиетінен жасаған кейбір аудармалары мен оның қазақ қоғамы үшін жасаған қызметі филология ғылымдарының докторы, профессор Абдусаттар Нуралиевтің «Қазақ және тәжік әдеби байланыстары» кітабында айтылған. [Нуралиев Абдусаттар. «Казакско-таджикские литературные связи». – Душанбе, 2011, 228 б.].

Ыбырайдың араб графикасымен қазақша жазған хатын Мәскеудегі Ленин атындағы кітапханадан алғаш тауып, жариялаған татар ғалымы М.А.Османов болатын. Сондай-ақ Ыбырай белгілі татар ағартушылары Шихабуддин Маржани, Қ.Насыри, С.Кукляшев, Хусани Фанахановтармен достық қарым-қатынаста болады. «Олармен хат алысып, хат жазысып тұрады. Оқу-ағарту ісінде

бұлардың қайсысының болса да Ы.Алтынсаринге көп көмегі тиген» [Ысқақова Б. «Ыбырай Алтынсарин» «Ұмытылмас есімдер». Алматы: «Қазақстан», 1994. –186 б.]. Сондықтан да достары, қазақтың ұлы ұстазы туралы олардың еңбектерінде сөз болмауы мүмкін емес сияқты.

Қазір шетелдіктер Ы.Алтынсарин жайында қандай пікірде, оның педагогикалық идеялары қай мектептерде әлі күнге дейін қолданылып келеді, оны іздестіріп табу келешектің ісі.

3.ЫБЫРАЙ ЗЕРТТЕУШІЛЕРІ

Ыбырайтану негіздері (1879- 1914)

Қазан төңкерісіне дейін Ы. Алтынсариннің өмірі мен қызметі жайында алғаш қалам тербеген Асылқожа Құрманбаев еді.

А. Құрманбаев 1858 жылы бұрынғы Қостанай уезінде Торғай бойында туып өскен. Алғаш ауыл молдасынан сауат ашқан ол кейін мұғалімдер семинариясын бітіреді. Ы. Алтынсариннің жолдамасымен Красноуфинскидегі реалдық училищенің шаруа бөлімін тәмандаған Асылқожаны Николаевск (Қазіргі Қостанай) училищесіне оқытушы етіп жібереді. Алайда ол Омбы губернаторының тілмашы болып орналасады. Кейін бұл жұмысты да тастап «Дала уалаятының» газетіне қызметке тұрып, оның қазақша жағын басқарады.

Ол Ы.Алтынсарин жайында «Дала уалаятының газетінде»: «Қазақтың тілі соншалық мол, ләкін қазақтың тілімен қандай кітап болса да жазуға болады, «қазақша тілдің қазірден жетекші екенін Алтынсарин бір-ақ ауыз сөзбен айтып қойған жоқ еді» деп, одан әрі Ы. Алтынсариннің «Түлкі мен қарға», «Жаз» және тағы басқа өзге өлеңдерінің басқа тіл араластырылмай, таза қазақша жазылғанын көрсетеді. Автор өкінішін де жасырмай, таза қазақ тілінде басқа ұлт тілдерін араластырмай таза жазуды ешкім талап етіп отырмағанын айтады. Мақаласын «Қазақтың халқын һәм тілін жақсы көріңі ұмтылған адамдар марқұм Алтынсариннің көрсеткен жолымен жүрсе жарайды» деп түйіндейді.

А.Құрманбаев осы «Қазақтың тілі турасынан» деп аталатын мақаласында: «Қазақ арасында таралып жүрген «Зарқұм», «Сал-сал» деген қиссалардың сөздері қазақ тіліне мүлдем жанаспайды, мұнда тек Мұхаммет заманындағы болмаған батырлардың болмаған әрекеттері қиялдан шығарылып жазылған, ал бұл қиссалар Алтынсарин шығармаларымен салыстырғанда, түкке де тұрмайды», - деп Ыбырай шығармаларының идеялық мазмұнына да, тіліне де дұрыс баға береді. [«Дала уалаятының газеті» 1894, №27, 10 шілде].

«Оренбургский листок» газетінің 1884 жылы 26 апрельдегі санында жарық көрген «Әдеби тұрғыдан қарағанда Алтынсариннің қазақтар үшін маңызы» деген мақалада: «Соңғы кезде әдебиетте Алтынсариннің шығармалары және оның қысқа мерзімде аса мұқияттылықпен жинаған халық әдебиетінің нұсқалары пайда бола

бастады» деп жазып, ақынның «Өсиет», «Жаз», тағы басқа өлеңдерінің халықтың авторға деген сүйіспеншілігі мен тілектестігін тудырғанын, мұндай ағартушылық сипаттағы еңбектер ұмытылмайтындық айтады. «Біз тәрізді көшпелі ел үшін Алтынсариннің өзі қандай қажет болса, еңбектері де сондай қажет. Россияда орыс білімінің қандай маңызы болғанын білетін адам мұны да түсіне алады. Алтынсариннің ісінен бүкіл халықтың сипатын, оның рухы мен ақлын, адамгершілігі мен мінез-құлқын, тұтас алғанда оның барлық өмірін көреміз», – дейді.

Дінмұхаммед Сұлтанғазин «Дала уалаяты газетінің» 1890 жылғы алтыншы санында «Біздің қазақ туралы бес-алты сөз» мақаласында Ы.Алтынсариннің қазақ тілінде кітап шығарып, ана тілімізді ардақтағанын қуана жазады.

Ұлы ұстаздың қызметі мен өмірі, үлгілі істері, шығармашылығы, ұстаздық жолы, өмірдегі ұстанымы Н.И.Ильминскийдің «Ы.Алтынсарин жайындағы естеліктерінде» жақсы көрініс тапты. Автор естелігінде Ыбыраймен қалай танысқанын, оның оқып білім алуына атасы атақты Балғожа бидің тікелей себепкер болғанын, Ыбырай Балғожаның немересі болғандықтан ғана емес, өзінің жеке басының қасиеттерімен, сондай-ақ дарындылығымен көзге түсіп, маңайына жаққанын айтады.

Бір сөзбен қысқаша айтқанда, естелікте Ыбырайдың саналы өмірі, қызметі, шығармашылығы, тұрмыс-тіршілігі, отбасы түгел көрініс береді.

Шығарма:»Мен оның тек басты қасиеттерін ғана атап өттім, бірақ осылардың өзінен-ақ, оның бүкіл жан- дүниесі, көзқарасы, әсіресе, өз халқын ағарту ісіне деген қызу талпынысы, оның мұғалімдерге деген ықылас-ілтипаты көрінеді». [Ыбырай Алтынсарин тағылымы: Әдеби-сын- мақалалар мен зерттеулер; Құраст. М. Жармұхамедов.- Алматы: Жазушы, 1991-357 б.],- деп аяқталады. Осы бірер сөздің өзінен-ақ Ыбырай Алтынсариннің қандай адам болғанын аңғару қиын емес.

1889 жылдың 28 сентябрінде жазылған Ф.Д. Соколовтың дәл осы уақытта жазылған А. Мазохиннің Ыбырай Алтынсарин туралы естеліктерінде де ұлы ұстаздың тындырымды ісі мен шығармашылығы, өмірде қандай адам болғандығы егжей- тегжейлі баян етіледі.

Отыншы Әлжанов «Дала уалаятының газетінде»: «Алтынсарин Ильминскийдің шәкірті еді. Бұл қазақ бек зерек, жұмыскер адам еді

һәм әр ғылымды өзі оқып біліп еді. Алтынсарин марқұм қазақтарға ғылым, өнер үйретуді жиһат етіп жүруші еді», - деп, одан әрі Ыбырайдың әр түрлі өлең нұсқалары мен әңгімелерді жинап кітап етіп бастырғанын, қазақтарға орыс тілін үйрету мақсатында тағы бір кітап шығарғанын жазады [«Дала уалаятының газеті», 1899. кітап болып шаққан нұсқасынан 619 б.].

Отыншы Әлжановтың «Қазақтарға пайдалы кітаптар» атты мақала-рецензиясында да Алтынсприннің аты аталып, «Қазақ хрестоматиясы» жайында әңгіме болады [«Дала уалаятының газеті» 1894, №39].

О.Әлжанов – 1873 жылы 12 тамызда Семей облысының Зайсан уезінде Нарын болысына қарасты №6 ауылда (Қазіргі Ақсуат ауданында) дүниеге келген. Зайсан қаласындағы ер балаларға арналған бастауыш орыс-қазақ училищесін, 1890 жылы Омбы қалалық мұғалімдер семинариясын бітірген. Ірі қалам қайраткері. қоғамдағы аса маңызды мәселелерге қалам тербеген көрнекті публицист.

Рақымжан Дүйсенбев «Қазақтың нанғыштары» деп аталатын мақаласында қазақтың ырымшылдығын, не болса соған сенетінін мысалдар келтіре отырып дәлелдеп, қазақтарды одан сақтандырады.

1875 жылы Ыбырай Алтынсарин куә болған бір оқиғаны айтады. Онда бір әйелді өлді деп тірідей көміп тастаса, ол тірі екен. Ыбырайдың өзі өлді деген әйелді қайтадан қазып алса, әйел тірі болып шығады [«Дала уалаятының газеті» 1896, №2.].

Р.Дүйсенбаев Қарқаралы уезінің қазағы. Аудармашы, араб, парсы, орыс тілін жақсы білген. «Дала уалаятының газетінде» қызмет істеп ол талантты журналист, публицист болып қалыптасқан. Қазақ баспасөзінің тарихында өзіндік үні, қолтаңбасы бар. Ол газет бетінде халқымыздың әдебиеті мен мәдениеті жайында әңгіме қозғап, әсіресе ана тіліміздің өркендеуіне ат салысқан тұлғалардың бірі.

1879 жылы Ы.Алтынсариннің «Қазақ хрестоматиясы» кітабы жарық көргені белгілі. Осыған орай «Оренбургский листок» газеті «Ыбырай Алтынсарин дарындылық қасиеттерімен көзге түсіп, бүкіл адамдық өмір майданында ақындық қабілеттілік, таза және қуатты ойлардың таусылмас асыл қазынасымен көрінген халықтың әдебиетіне негіз болуға мүмкіндігі бар қазақ тілінде бірінші кітап шығарды» [12 желтоқсан, 1879 ж.], - деп жазды.

«Дала уалаятының газеті» 1889 жылғы 31 санында «Оренбургский листок» газетінен аударылып басылған «Минакиб Ибраһим

Алтынсарин» деген қазанама да Ыбырайтанудың негізі деуге болады. Өйткені мұнда да ұлы ұстаздың өмірі мен шығармашылығы, өмірде қандай адам болғандығы баяндалады.

Кешпелі Қазақбайұлының «Қазақ билерінің жұмыстарды тексеретұғыны турасынан» атты мақаласында қазақ жұрты арасындағы билік айту ісінің жетімсіз жақтары сөз етіледі. Билікті Алтынсариннің адал, әділ жүргізгені, халқына жан аямай қызмет етіп, үнемі пайда келтіруді ойлағаны, алайда Ыбырайды да күндеп, атына кір келтіруді ойлаған жандардың болғаны әңгімеленеді. Автор Ыбырайды жоғары бағалап, Ыбырай о дүниелік болған соң сол қазақ ағайындарының «Алтынсариннің ақ жүзін бекерден-бекер қараламаққа жақұт қылғанымыз жарамағандық екен», - деп өкініп жүргенін айтады. {«Дала уалайатының газеті», 1894, №46}.

К.Қазақбайұлы – Асылқожа Құрманбаевтың бүркеншек аты екенін екеуінің жазған шығармаларын салыстыру арқылы дәлелдеген болатынбыз [«Ұлы ұстаз ұлағаты»-Қостанай «Центрум» ЖШС, -2014. -263-264 б.б].

Әдебиеттанушы ғалым Шәмшиябану Сәтбаева сол кездегі орыс тілінде шығып тұрған басылымдарда да Ы.Алтынсариннің еңбектері жылы қабылданғанын, Мәскеудегі шығыс тілдерінің Лазаревтік институтының «Шығыстану бойынша еңбектер» журналының 1900-жылғы екінші санында ұлы ағартушының «Жаз» өлеңі қазақ тілінде И.Лаптевтің орысша түсіндірмелік аудармасымен бірге жарық көріп, жоғары бағаланғаны жайында әңгіме қозғайды. «А.Н.Самойлович түркі халықтарының әдебиеттеріне шолу жасаған еңбегінде қазақ әдебиеті туралы да жазып, Ы.Алтынсарин атын да құрметпен атап өткені белгілі», - деп жазады Ш.Сәтбаева – Өткен ғасырдың 90-шы жылдары негізі қалана бастаған Ыбырайтану советтік дәуірде тиянақты жалғасқаны, көптеген мақалалар мен зерттеулер жарияланғаны аян. Ұлы адам тұлғасы уақыт өткен сайын биіктей бермек «[«Ыбырай Алтынсарин тағылымы», 284 б.]».

1906 жылы 17 желтоқсандағы санындағы «Тургайская газета» хрестоматия жайында: «Оқытушылар мен оқушылар арқылы ол тіпті мектепке ғана емес, жалпы көпшілікке кең тарады, сондықтан да қазір Алтынсариннің хрестоматиясымен таныс емес сауатты қазақты өте сирек кездестіресіз... ұсақ халықтар арасында оқу-тәрбие жұмысының қойылуымен айналысушы адамдардың барлығына да осы пайдалы кітапты ұсынамыз. Алтынсариннің аты жұртшылыққа

соншылықты мәлім, сондықтан оның еңбегі, айырықша таныстыруды қажет етпейді».

М.Сералин: «Өткен 1914 жылы 14 июльде Алтыбас Ыбырай Алтынсариннің дүниеден қайтқанына 25 жыл толып өтті, – деп жазды. – Қазақ жұрты үшін Алтынсариннің сіңірген қызметі көп еді. Оны есіне алған қазақ болды ма? Жок... көресіз, біз культурный жұрт қатарына кіруден әлі алыс жатырмыз-ау» [//Айқап, №2, 1915.-18 б.].

Сондай-ақ «Айқап» журналы Галия шәкірттерінің «Әліппе яки төте жазу» деп аталатын кітабын шығарып, онда Алтынсариннің педагогикалық көзқарастары дәйекті сақталғанын қуана жазады [«Айқап», №4, 17 б. Кәкішев Т. «Әдеби сынның бастауы» «Жанр жайлауы» 1-кітап. Оқу құралы. Алматы «Қазақ университеті», 2007. – 114 б.]

Жоғарыда сөз болған мақалалар Ыбырайтану негізі 1879-1914 жылдары қалана бастағанын айғақтайды.

«Оренбургский листок» газетінің редакторы Н.И.Евфимовский-Мировицкий газетке хабар-ошар, мақалалар жазып тұратын қазақ оқығындарының аты-жөнін атай келіп: «Осылардың арасында далалықтардан ағартушылық ісін жүргізуге бар зейінімен, ынта-жігерімен кірісіп, орыс әріптерімен қазақтың алғашқы кітабын шығарған Ы.Алтынсарин болады - деп жазды. –Ел арасында – Торғайда өмір сүріп (Алтынсарин –қазақ, қыпшақ), өзінің бар іс-сапарын тиімді пайдалана отырып, халқымен барынша тығыз байланысып, ол жайында, оның өнері мен ауыз әдебиеті үлгілері негізінде қазақ тілінде алғашқы кітаппен (үлгі-оқулық) қатар, орыс-қазақ грамматикасын, яғни («Руководство к начальному обучению киргизов русскому языку при помощи языка киргизского») жызып шығудың қажеттігін терең түсінді» деп жазды. [«Оренбургский листок», 1979, 2 желтоқсан].

«Қостанай таңы», 3 ақпан, 2016. -12 б.

Ә.Дербісалиннің «Ыбырай Алтынсарин» деген зерттеу еңбегінде: «1923 жылы «Шолпан» журналында (№ 6, 7, 8) жарияланған «М» дегеннің (М-М.Әуезовтің бүркеншек есімі – С.О.) «Ыбырай Алтынсарыұлы» атты мақаласында ағартушылық өмір жолына байланысты бірсыпыра қажет деректер келтірілгенімен оның творчествосына негізінен теріс талдау жасалды», – делінеді. Шындығында бұл Әуезов мақаласындағы коммунистік идеологияға «жат» ойлардан туындаған бұрмаланған теріс пікір еді. Мысалы, ұлы жазушының «...1868 жылдан кейін Хүкімет қазақ даласын шын бағындыру жұмысына батыл кірісті. Көздеген мақсатқа жету қазақтың елін бастайтын басшыларының балаларын оқыту керек деп тапты. Басшылардың балаларын орысша оқытып, төре қылып, шен беріп, шекпен кигізіп, Хүкімет адамы қылып, ел арасына жіберіп, солар арқылы ел мен Хүкіметті жақындастырып елді кіндігінен арқандамақшы болды», – деуі Ресей үкіметінің отарлау саясатын әшкерлейтін «сорақы» пікір болатын.

Сондықтан да М.Әуезовтің бұл мақаласы сыншылар мен зерттеушілердің назарынан тыс қалып келді. Ақиқатында Ы.Алтынсариннің өмірі мен шығармашылығына, ұстаздық жолына талдау жасалып, жан-жақты баға берілген, әдебиет, мәдениет тарихынан алатын орнын көрсеткен кенес дәуірінде жазылған тұңғыш еңбектердің бірі осы еді.

Кезінде ұлы ұстаз туралы «крест таққан», «шоқынған», «орысқа берілген», «сандығы толған крест екен» деген сияқты өсек-аяң да көп болған.

М.Әуезов осы мақаласында ұлы ағартушының еңбегін «қазақтан шыққан шын қазақ ақыны», «құлт мектебінің іргесін қалаған бабасы» деген сияқты баға беріп «шоқынды» аталуының себебіне тоқталады.

Біріншіден, Ыбырайдың Еуропа мәдениетіне жол салуы, екіншіден, «қазақ өз алдына ел, қазақ еш уақыт ноғай болмайды», – деп Ноғай ағайындардың «мұсылмандар ноғай болуы керек» дегеніне қарсы шығуы, үшіншіден, Ыбырай кітаптарының орыс әрпімен (кирилицамен) басылуы, төртіншіден, Ыбырайдың абыройының асуы. Әуезовтің өз сөзімен айтсақ: «Ол заманда орысша оқып, қаңжығаласып ел билеу ісіне қатынасқандар төре тұқымдарынан болған. Бұлардың ішінде бақ күндестік туды. «Жуан қоныш, сасық қазаққа не қылған адамишытық», -- дегендей. Ыбырайдың тұрған

облысына дабысы күшті, ел оны әулие қылып ұстай бастады. Бұл бұрыннан қазақ елін билеп, меншіктеп қалған төрелерге ұнамады». Бесіншіден, шеттен келген надан молдаларға қарсы болуы. М.Әуезов: «...Ыбырайдың ноғайдан, төреден, азған қазақтан шыққан дұшпандары ұрандасып, ел арасына айтылмыш өсекті таратқан. Ол өсек орынсыз», – дей келіп, Ильминскийдің Ыбырай қолымен от көсең, қазақ балаларын шоқыңдыру ниетінен түк шықпағанын, Ильминскиймен қазаққа пайда келтіру үшін ғана жақындасқанын, Ильминскийге Ыбырайдың жазған хаттарында, істеген істерінде «орыстың исі шығып тұр» деуінің мүлде орынсыз екенін айтып, «хаттарында, істерінде патша хүкіметіне жылы сөз, қолайлы іс болса Ыбырайдың хайла-шарғысы. Ол Ильминскийлерді алдап, адастырған әдісі деп караудан басқа орын жоқ», – дейді.

Ыбырай өлгеннен кейін сандығын Васильев дегеннің алып кеткенін, бір сандық крест дегендері бір сандық қағаз екені, айтуға жеңіл болсын деп орыс жолдастарының орысша ат қоюы «шоқындыға» жатпайтыны айтылады.

Мақала соңында автор Ыбырайдың еңбегін жоғары бағалап, атын ескерусіз қалдырмау үшін не істеу керектігін тағы да санамалап көрсетеді:

1. «Шоқынды» деп білмеуіміз керек. Ол жабылған орынсыз жала болса, Ыбырай қазақтан шыққан адал азамат болатын болса, ол қазақ-қырғыздық маданият тарихында тиісті орын алуы керек.

2. Ыбырайдың өмірін, ісін толық қылып жазып, жазған кітаптарын қазақша бастырып шығару керек».

М.Әуезовтің бұдан кейін ұлы ағартушының қазақ әдебиеті мен мәдениеті тарихында алар орнының жоғары екенін көрсететін мақаласы Қызылордада басылып шыққан «Қазақ әдебиетінің тарихы» (1927 ж.) кітабында, 1937-38 жылдары жарық көрген Әдебиет хрестоматияларында, «Социалистік Қазақстан» газетінде, «Уақыт және әдебиет» кітабында, бірлі-жарым түзетулермен жазушының он екі томдық шығармалар жинағында басылды.

1944 жылы СССР Ғылым Академиясының қазақ филиялының Хабаршысында жарық көрген «Орыс классиктері мен Абай» мақаласында XIX ғасырда орыс әдебиетінен үлгі алған екі ақын барын, олар Абай мен Ыбырай екендігін, олардың прогресс жолында болғанын, еліне пайдалы еңбек еткенін, екеуі де оқу-білімге ден қойып, елді сол жолға бастауды мақсат тұтқанын әңгімелей келіп: «Бұлардың әрі өздері қадірлеп, әрі жұртшылығына да нұсқаған

қыбласы, Европа мәдениеті – Орыс халқының мәдениеті болады», - деп, әдебиет майданында екеуінің де орыс халқының ХІХ ғасырдағы классикалық әдебиет мектебінен үлгі алғанын айтады [1-кітап, 3-15 беттер].

Ұлы жазушы Ұлы ағартушы жайында көптеген шығармаларында өзіндік пікір білдіріп, жоғары бағасын беріп отырған:

1949 жылы жазған «Қазақ әдебиетінің тарихын жасау мәселелері» (17 т. 206 б.), 1950 жылы академик Қ.Сәтбаев туралы жазған «Қазақ халқының зор ғылымы» [Қазақ ССР Ғылым Академиясының Хабаршысы №4, (49) -18 б.], 1951 жылы «Әдебиет және искусство» журналында жарық көрген «Қазақ әдеби тілі туралы» [№4, 62 б.], 1957 жылы шыққан «Қазақ әдебиетінің тарихына» (Евгения Васильевна Лизуновамен бірлесіп жазған. Орыс тілінде) [Қазақ ССР Ғылым Академиясының Хабаршысы №11] мақалаларында, 1959 жылы Алматыда өткен «Әдеби мұраға арналған конференцияда жасаған қорытынды баяндамасында да [20 том. 386 б.] Ыбырай, Абай есімдерін қатар атап, екеуінің қазақ халқы үшін еткен еңбектерін, жеткен жетістіктерін, тыңнан жол салып, ел бастаушысы, ақылшысы, ұстазы болғанын баян етеді. Солардың ішінде «Ыбырай Алтынсарин – қазақ мәдениетінің зор қайраткері» (1950) мақаласы мен «Абай (Ибраһим) Құнанбаев» монографиясының орны ерекше.

«Ыбырай Алтынсарин – қазақ мәдениетінің зор қайраткері» мақаласында автор Шоқан, Ыбырай, Абай үшеуінің үш түрлі салада еңбек еткендерімен ұқсастықтары жоқ еместігін, ол ұқсастық – елге деген жанашырлықта жатқанын, оларды туыстыратын осы аңсаған армандарының бірлігі екендігін айта келіп, Ыбырайға жеке тоқталады. Ы.Алтынсариннің Шоқанға да, Абайға да ұқсамайтынын, ол екеуінің де ісін өз еңбегінде бір арнаға тоғыстырып, екеуі де істемеген келешегі зор істің үлгісін өз қолымен жасағанын, оның әрі жаңа үлгідегі ақын, әрі батыл жаңалық енгізіп, жаңа үлгідегі мектеп ашушы екендігін дәлелді айтады. Ол ашқан мектептің ерекшеліктеріне тоқталып, оқу құралдарын да өзі жазғанын, жазушылық пен мұғалімдікті шебер ұштастыра білгенін оқушысына түсіндіре баяндайды. «Сонымен қатар ол орыстың білімпаз қайраткерлерінің алдына, орыстың оқымысты жұртшылығының ілтипатына жеткізіп, қазақ халқының толып жатқан мұңдарын, шаруашылық, ағартушылық, саяси-қоғамдық хәлдерін ірі мәселе етіп,

жазып танытқан публицист те болады» деп, Алтынсариннің тағы бір қырын ашады. Сөйтіп, Ыбырайдың мектеп ашу жолында қандай қиындықтарға тап болғанын, оны қалай жеңе білгенін, Абайдың Ыбырайды жақсы білгенін, екеуінің өлеңдері бір кездері бір кісінің өлеңдеріндей болып бірге көшіріліп жүргенін, оқушысына ұғындыра жеткізеді.

Кейінгі ұрпаққа Абай қандай қадірлі болса, Ыбырай да сондай қадірлі екендігін, өз орны, өз арнасы, мұрасымен бағалы болғанын тағы да бір қайталай айтып: «Олар (Абай мен Ыбырай – С.О.) кейде баяғыдан бері өткен шөл ғасырдың соңғы дәуіріндегі зор мұнарадай көрінсе, кейде еңбегі бірлікпен айқасып аққан қос өрімдей, шөл өлкені суарып, дән бітіріп айқасып ағыш келе жатқан қос өзендей танылды» деп, қазақтың екі алыбын бір-бірімен салыстыра отырып, бір арнаға қосылған армандарының срындалғанын шөл даланы сусындатып аққан өзенге теңейді.

1951 жылы «Абайдың аудармалары» («Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы» монографиясының бір тарауы – С.О.) туралы жазғанда да Крыловты жалғыз Абай емес, «орыс керкем әдебиетінің өлең сөз, қара сөздегі әралуан үлгісін өзі жасаған оқу кітабына кіргізіп, алғаш аударған Ыбырай Алтынсарин» екенін айтып, Абайдың Алтынсарин еңбегін біліп, жақсы бағалағанын, Ыбырай салған соқпақты кеңітіп, орыс классиктерін аударуда Ыбырай салған стильдік тың өзгешеліктерді көп өзгертпей алғанын, екеуінің де қолданған өлшеу түрлері, тақырыптары бір-біріне сай келетінін, сондықтан да Крылов мысалдарын екі ақынның қайсысы аударғанын айыру қиын екенін айтады. Сөйтіп, әрі қарай Ыбырай мен Абай аудармасын бір-бірімен салыстыра қарастырады.

Монографияда Ыбырай аты-жөні бірнеше жерде қайталанып, оның үлгілі ісі, өнегесі, рефарматор ағартушы, аудармашы, қоғам қайраткері, жанашыл ақын, фольклорист екендігі жақсы көрініс тапқан.

«Ғылым» баспасынан жарық көрген «Ы.Алтынсариннің таңдамалы шығармалары» жинағын құрастырушылар: «...Ы.Алтынсарин шығармаларының бағаланып жариялануы әр алуан оқулықтардан басталады. Бұл орайда Д.Әбілов (дұрысы Әбілев қой – С.О.), А.Тоқмағамбетов, Ғ.Балғынбаев, М.Сармурзина, Ш.Ахметов, М.Дулатовтардың кітаптарын ең алдымен атаған жөн...». «40-шы жылдардан бастап Ыбырай мұрасының прогрестік сипатын ғанып, оны ірі қоғам қайраткері деп дұрыс бағалау орын тебе бастады. Бұған

Қазақ ССР тарихы мен С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов оқулықтарындағы материалдар мұрындық болды, – деген сөйлемдер Ә.Дербісалиннің 1965 жылы «Қазақстан» баспасынан шыққан «Ыбырай Алтынсарин» деген кітабындағы: «40-жылдардың бастапқы кезінен бастап, Ыбырайды шын мәніндегі қоғам қайраткері ретінде тану, бағалау орта мектептерге арналған Х.Жұмалиев пен С.Мұқановтың, Е.Ысмайыловтың әдебиет оқулықтарында, Қазақстан тарихы бойынша жазылған материалдарда берік орын алды. Ағартушының әдеби шығармалары кенінен талданып, олардың құндылық қасиеттері ашыла бастады» деген пікірінің жаңғырығы сияқты. Бұл Кеңес дәуіріндегі амалсыздан бұрмаланған көзқарас...

Ыбырай Алтынсариннің өмірі мен шығармашылығы жайында кеңес дәуірінде тұңғыш рет зерттеу еңбек жазып, қоғамдағы, қазақ әдебиетіндегі алатын орнын белгілеп берген М.Әуезов. Ұлы жазушының ұлы ұстаз жайындағы ой-толғамдары көрініс тапқан еңбектері төмендегідей:

1. Ыбырай Алтынсарин – 1922 жылы жазылып, 1923 жылы жарық көрген.
2. Әдебиет тарихы (1927, 1991)
3. XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің оқу кітабы (7-сыныпқа арналған Жолдыбаев, Қоңыратбаевтармен бірігіп жазған) (1933.)
4. Орыс классиктері мен Абай (1944)
5. Қазақ әдебиетінің тарихын жасау мәселелері (1947)
6. Қазақ халқының зор ғалымы (1947)
7. Ыбырай Алтынсарин – қазақ мәдениетінің зор қайраткері (1949)
8. Тіл және әдебиет мәселелері (1951)
9. Қазақтың әдеби тілі туралы (1951)
10. Абай (Ибраһим) Құнанбаев (1951)
11. Абайдың аудармалары (1951)
12. Қазақ әдебиетінің тарихынан (1951)
13. Әдеби мұраға арналған конференцияда жасаған баяндамасы (1959).

Б.СҮЛЕЙМЕНОВ

Ы.Алтынсариннің ағартушылығы, жазушылығы, педагогтігі, публицистігі, әдіскерлігі, қайраткерлігі сияқты барлық қыры ашылып, 1891 жылы орыс тілінде жарияланған хаттарын тұңғыш рет қазақ тілінде сөйлеткен кітап – 1955 жылы Бегежан Сүлейменов құрастырған «Тандамалы шығармалары» болатын. Кейін 1957 жылы бұл бір томдық орыс тіліне аударылып басылды (аударғандар Н.Питова мен Н.Қалменова).

Қазақ ССР Ғылым Академиясы Ш.Ш. Уалиханов атындағы тарих, археология және этнография институты шығарған Ы.Алтынсариннің үш томдық шығармалар жинағы қазір баға жетпес құнды дүниеге айналды. Бұрын да, кейін де ұлы ағартушы өмірі мен қызметі, шығармашылығы жайында мұндай көлемді академиялық жинақ жарық көрген емес. Бұл үш томдықты (1975-1978) құрастырушы және алғы сөзін жазып, редакциясын басқарған да Б.Сүлейменов.

Ғалым осы үш томдыққа жазған алғы сөзін Ыбырайдың тарихтың күрделі кезеңінде, қазақ қоғамның құрылымында да, әлеуметтік-экономикалық өмірінде де аса бір қиын кез туған шақта дүниеге келгенін, бұл қазақтардың Орта және Кіші жүздерінің Ресейге қосылуы аяқталып, олардың Ресей империясының отарына айналған тұсы екенін айтудан бастайды. Ыбырай заманының кескін-келбетін ашып, өмірі мен сан салалы қызметін, әсіресе өмірі жайында өзі жазып қалдырған деректерге сүйене отырып әңгіме қозғайды. Орынбор шекара комиссиясы жанынан қазақ балаларына арналып ашылған мектептің жай-жапсарына тоқталып, ұстаздың дүниетанымының қалыптасуына әсер еткен уақиғалардың мән-мағынасын ашады.

Ресейдің алдыңғы қатарлы қоғамдық ой-пікірі Белинский, Герцен, Чернышевский идеяларының ықпалымен дамығанын, олардың идеялары XIX ғасырдың көрнекті қазақ ағартушылары Ш.Уалиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбектарға да ықпалық тигізгенін айтып, Шоқан, Абай, Ыбырай бірін-бірі білді, яғни жарияланған еңбектері арқылы тануы шүбәсіз нәрсе», - деп, дәлелдер келтіреді.

Алғы сөздің соңғы бөлімінде автор Ыбырайдың тек ағартушы ұстаз, қоғам қайраткері ғана емес, сондай-ақ жазушы, этнограф-

ғалым, халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинап бастырған фольклорист болғанын да атап өтеді.

Б.Сүлейменовтің көлемді еңбегін «Алтынсарин тұлғасынан біз қазақ халқының мәдени, экономикалық жағынан дамуы жолында күресуші көш басшыны көреміз», - деп түйіндейді.

Тарихшы ғалыми 1959 жылы қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арналған ғылым-теориялық конференцияда жасаған баяндамасында ұлы ұстаздың әдеби ағымға көзқарасын «Қазақ қасіреті» деген қолжазбасы толық таныта алатынын дәлелдеп: «Бұл оның Түркістан қазатарының Түркістан өлкесі ақындарының «Зар заман» туралы шығармаларына жасаған қорытындысы еді – дейді. – Ы.Алтынсариннің бұл берген бағасын өте орынды деп білемін. Мұнда ол «Зар заман» әдеби ағымын патша үкіметінің отаршылдық саясаты, жұт, қоян жалдары деп аталатын ашаршылық пен жалаңаштық кезең туғызды дейді. Бұл жерде Ы.Алтынсариннің «Зар заман ағымының тууына патша үкіметінің отаршылдық саясаты себеп болды деуі дұрыс. Ы.Алтынсарин «Зар заман» туралы жазбаған адам жоқ деп, оларды өз текстісінде келтіреді». [Әдеби мұра және оны зерттеу. Алматы: Қазақ ССР ҒА баспасы, 1961. -376 б.].

Б.Сүлейменов 1912 жылы Ақтөбе облысының Шалқар ауданына қарасты қуысқұдық деген жерде дүниеге келген.

1938 жылы Мәскеу мемлекеттік педагогикалық институтын бітіріп, Алматының жоғары оқу орнындарында аға оқытушы, доцент, кафедра меңгерушісі қызметтерін атқарды. 1943-1945 жылдары Қазақ ССР Ғылым Академиясы қазақ филиалының тіл-әдебиет және тарих институты директорының орынбасары, 1946-1984 жылдары ҰҒА-ның Ш.Уалиханов атындағы тарих, археология және этнология институтында Қазақстан тарихы бөлімінің меңгерушісі, қоғамдық ғылымдар бөлімінің хатшысы болды.

Тарих ғылымдарының докторы (1965), профессор (1968), ҚР ҰҒА-ның корреспондент мүшесі.

Ғалымға 1950 жылы «Буржуазияшыл, ұлтшыл» деген айып тағылып, 25 жылға бас еркінен айырды. Алайда 1954 жылы ақталып, ғылыми атақтары, азаматтық құқықтары қайтадан қалпына келтірілді. Академиядағы бұрынғы қызметін жалғастырды.

Бір айда кететін ерекше жайт – Б.Сүлейменов Сібірде жер аударылып жүргенде жары Лидия Александровна Ваганова іздеп барады. Эшапен Новосибирскіден өтіп бара жатқан күйеуімен

тілдесуге күзетшілердің рұқсат бермегеніне налып, поездың астына түсіп қаза болады.

Тарихшы ғалымның Ыбырай Алтынсарин жайында жинаған архивтік аса құнды құжаттары дүние –мүлкін, кітапханасын, қолжазбаларын тәркілеген кезде бірге кетіп, күні бүгінге дейін табылмай келеді.

Б.Сүлейменов 1984 жылы қайтыс болды.

Тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ғылым Академиясының корреспондент мүшесі, ҰҒА-ның Ш.Уалиханов атындағы сыйлығының лауреаты Б.Сүлейменовтің Ы.Алтынсарин жайында жазған еңбектері:

1. Ұлы педагог Ибраһим Алтынсарин // Қазақ ССР Ғылым Академиясының хабаршысы, 1949. № 7. -38-44 б.б.

2. Алтынсарин –выдающийся просветитель казахского народа // Большевик Казахстана, 1950. №5., с 22-26.

3. Великий просветитель казахского народа // Казахстанская правда, 1950, 12 апрель.

4. Жизнь и деятельность Ибрагима Алтынсарина (1841-1889) – в кн. Алтынсарина И., Сбор. соч., т-1. Алма-Ата, 1975.с. 7-48.

5. Проблема изучения научно-педагогического и литературного наследия Ибрая Алтынсарина. –Вестник АН Каз ССР, 1975. -№1.

6. Жизнь и творчество Ибрагима Алтынсарина (1841-1889) – В кн. Алтынсарина И. Избранные произведения. Алма-Ата, 1957. С. 5-40.

7. Ардагер ағартушы // Социалистік Қазақстан, 1966, 1 ноябрь.

8. Гуманист // Казахстанская правда, 1966. 1 ноября.

9. Народный поэт. Новые материалы об Ибрая Алтынсарине. // Казахстанская правда, 1964. -8 январь.

10. Выдающийся педагог-просветитель // Русский язык в казахской школе, 1966. №11. с. 12-22.

11. Общность взглядов И.Я.Яковлева и И.Алтынсарина как глашатаев прогрессивных идей русской культуры. – Усеные записки Чувашского института им. И.Я.Яковлева, 1971, вып. 33. с. 106-117.

12. Ленинские идеи культурный революции и их осуществление в Казахстане. Алма-Ата, 1972

13. Ыбырай Алтынсариннің өмір жолы және қызметі // Ыбырай Алтынсарин тағылымы, Алматы, Жазушы. 1991. -30-51 б.б.

Ә.СЫДЫҚОВ

Ыбырай педагогикалық мұрасы жайындағы алғашқы монографияның авторы, педагогика ғылымдарының кандидаты (1948), доцент (1949) Әміржан Сыдықовты біреу білсе, біреу біле бермейді.

Әміржан Сыдықов - 1898 жылы қазіргі Шығыс Қазақстан облысының Бесқарағай ауданында дүниеге келген. Ата-анасынан ерте айырылған ол балалар үйінде тәрбиеленеді.

Талапты, талантты балаларға үнемі жанашырлық жасап, көмек қолын созып жүретін ұстаз Рахметолла Еркебаевтың тікелей көмегімен Семей қаласындағы бес сыныптық училищеде, кейін 1913-1914 жылдары сондағы мұғалімдер семинариясында заманымыздың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезовпен бірге оқиды. Сол 1914 жылы училищеде оқып жүргенде М.Әуезовтің Семейдегі «Жарыс» («Ярыш») футбол командасына қатысып, бірге суретке түскені белгілі. Осы фотосуретте болашақ ұлы жазушы үшінші қатарда, оң жақтан екінші, Әміржан Сыдықов екінші қатарда сол жақтан екінші тұр. [Абай елі. Алматы: «Өнер» баспасы, 1994.]. Ұстаздық жолын Семейдегі бастауыш мектеп мұғалімі әрі мектеп меңгерушісі болып бастаған ол 1924 жылы Мәскеудің халық ағарту ісін ұйымдастырушылардың Орталық институтын бітірді. Ол тұста Мәскеуде ұлттар ісі жөніндегі халық комиссариатында қызмет істеген Шығыс елдерінің оқығандары татар, түрік тілдерінде «Қызыл шырақ», қазақ тілінде «Темір қазық» журналын шығарып тұрған. Болашақ ғалымның алғашқы ғылыми педагогикалық мақалалары осы «Темір қазықта», Семей қаласында шыққан «Таң» әдеби журналында жарық көрді.

«Өнегенің өрісі кең». Әміржанның ғалымдық жолға түсіп, жазумен айналысуына өзімен бірге оқыған М.Әуезовтің әсері болғанға ұқсайды. Өйткені «Таң» журналын шығарушылардың бірі М.Әуезов болатын. Ұлы жазушының «Қайғылы жетім», «Қазақ қызы», «Қорғансыздың күні», «Бүркітші» әңгімелерінің үзінділері осы «Таң» журналында жарияланды.

Институттан кейін Ә.Сыдықов мектеп-коммунада, жалпы білім беретін мектептерде, Семей губерниялық оқу бөлімінде басшы қызметтер атқарды.

1928-1943 жылдары Қазақ ССР Халық ағарту Комиссариатында методист-инспектор, 1943 жылдан Қазақ ССР-нің Оқу министрлігі

жанындағы Ы.Алтынсарин атындағы педагогика ғылымдары ғылыми-зерттеу институтында ғылыми қызметкер, сектор меңгерушісі директордың орынбасары, директор (1943-1971) болып қызмет істеді.

Институтта Н.К.Крупскаядан сабақ алған ол 1959 жылы оның өмірі мен қызметі және педагогикалық көзқарасы жайында кітап жазды.

Педагог-ғалымның оқыту методикасы саласындағы еңбегі де айтуға тұрарлық. Соның бір айғағы - бастауыш мектептерде ана тілінде сауат ашуға баулу жөніндегі «Жаңа типті мектептерде оқу процесі мен оқыту әдістері» атты әдістемелік құралы (1960). Әсіресе автордың 1949 жылы орыс тілінде шыққан «Ы.Алтынсариннің педагогикалық идеялары мен ағартушылық қызметі» атты еңбегі Қазақстан педагогика ғылымының дамуына, сондай-ақ Ыбырайтануға қосылған зор үлес болды. Кітаптың редакциясын басқарып, аяғы сөзін жазған тарих ғылымдарының докторы, профессор Ермұхан Бекмаханов сол тұстағы әдебиеттанушы ғалымдардың қазақ халқының ағартушы біртуар тұлғалары - Абай Құнанбаев, Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсариннің өмірі мен шығармашылығы жайында еңбектер жазғанын айта келіп: «М.Әуезов, Ә. Жиреншин, Х.Айдаров зерттеулерінде жоғарыда біз айтқан тұлғалардың қоғамдық-ағартушылық қызметі туралы жан-жақты баяндалады. Осы ғылыми еңбектердің ішінде Ә.Сыдықовтың «Ыбырай Алтынсариннің педагогикалық идеялары мен ағартушылық қызметі» ғылыми жұмысын ерекше айтуға болады,-дейді.

Тарихшы ғалым жоғары бағалаған бұл еңбектің алғашқы тарауында автор Ы.Алтынсаринге дейінгі өлкедегі халық ағарту ісінің жайына шолу жасап, Орынбор мен Омбы қалаларында ашылған кадет корпусына, Жәңгір Бөкеев ашқан Орда қаласындағы, Орынбор Шекара комиссиясы мен бекіністер жанындағы интернаты бар мектептерге, Орынборда, Оралда, Астраханда, Омбыда бой көтерген мектеп-интернаттарға, Ақмола, Семей облыстарындағы бастауыш және орта білім беретін оқу орындарына тоқталады.

«XX ғасырдың 60-жылдарындағы педагогикалық қозғалыс және оның Ыбырай Алтынсаринге әсері» атты екінші тарауында қазақ халқының қоғамдық-тарихи өмірі мен мәдениеті, халық ағарту жүйесінің қалай құрылғаны, даму барысы, оның болашақ ұлы ұстаздың педагогикалық ойына әсер-күші, Торғайда мектеп ашу тарихы, көрген қиындықтары, мектептің мақсат-міндеттері егжей-

тегжейлі сараланады. Автор ұлы ұстаздың мектеп жайындағы және педагогикалық мәселелер төңірегіндегі көзқарастарын сол замандағы орыстың озық педагогикалық ой-пікірлерімен салыстыра қарастырады.

Үшінші тарау «Ы.Алтынсарин - қазақ өлкесінде орыс-қазақ мектептерінің, тұңғыш халық мектептерінің негізін салушы» деп аталады. Онда ұстаздың мектепте білім жүйесін жасап, оны қалай жүзеге асырғаны, ерекшеліктері, орыс-қазақ мектептеріне оқуға ұсынған кітаптары, оқу жоспары, мектеп бағдарламасы, оқу-тәрбие жұмысы, кітапхана, болыстық, ауылдық қазақ қыздарына арналған мектеп-интернаттар ашуы баян етіледі.

Кітаптың «Алтынсариннің педагогикалық идеялары» аталатын төртінші бөлімін автор «Қазақ хрестоматиясына» («Мақтубат») баға беруден бастап оны құрастырудағы педагогикалық шеберлігіне тоқталады. Сондай-ақ бұл тарауда «Орыс тілін қазақтарға үйретудің бастауыш құралын» қалай жазғаны, оның мән-мазмұны, Алтынсариннің ағартушылық идеяларының қазақ халқының экономикасы мен мәдениетіне тигізер әсер-күші, білім мен тәрбие берудегі алға қойған мақсат-міндеттері, еңбекті сүюге тәрбиелеуі, ауыз әдебиеті шығармаларын тәрбие мақсатына қалай пайдаланғаны зерделенеді.

Алтыншы тарауда Алтынсариннің мұғалімнің рөлі туралы ой-пікірлеріне, методикалық көзқарасына талдау жасалса, жетінші тарау орыс- қазақ мектептерінің кейінгі тағдыры және өлкедегі халық ағарту ісі мен мәдениеті тарихын қалыптастырудағы Ы.Алтынсарин рөлінің маңызы зор болғандығын айтумен түйінделеді.

Зерттеу еңбектің «Қосымшасында» Ы.Алтынсариннің мектептегі жұмыс барысын баяндау хаттары мен есептерінен үзінділер беріліп, училищелердегі оқу және тәрбие жұмысы, оқу құралдарының жайы, шаруашылық жұмыстары әңгіме болады.

«Ы.Алтынсариннің өмірбаяны қосымша материалдар» аталатын бөлімін Ыбырайдан кейін Торғай облысы мектептерінің инспекторы болған Алтынсариннің шәкірті әрі ізбасары Ғабдолғали Балғынбаевтың жазбаларынан үзінді, Алтынсариннің өзінің қызметі жайындағы жазбасы енген. Сонымен бірге бұл бөлімінде Қазан округының қатынас қағаздарынан, Орынбордағы оқу округы қамқоршысының жазба баяндамасынан үзінділер бар.

Кітаптың соңғы бөлімі Ы.Алтынсариннің жазған хаттарынан тұрады.

Ыбырайдың әдеби шығармашылығы мен мұрасы, ағартушылығы кеінен қарастырылып, жаңа пікірлер айтылған бұл зерттеу еңбек жайында ыбырайтанушы ғалымдардың бірі Әнуар Дербісәлин монографияның қазақ мәдениеті тарихында Ыбырай туралы ғылымды алғаш негіздеген, оның қалыптасып, дами түсуіне себепкер болған бастапқы үлкен зерттеу, батыл қадам, сәтті беташар екендігін айтады. «Қазақтың көпшілік оқушы қауымы алғаш рет осы кітап арқылы Ыбырайды аса көрнекті қоғам қайраткері ретінде тануға мүмкіндік алды,-дейді Ә.Дербісәлин одан әрі сөзін сабақтай түсіп. - Ыбырайдың тамаша педагог, талантты ақын, шебер жазушы, еңбекші бұқара мен өнер-білімнің айнымас досы боп негізінен дұрыс бағалануы Ә.Сыдықовтың сол еңбегінен басталады десек, асыра айтқандық болмайды» [«Ыбырай Алтынсарин», Өмірі мен қызметі туралы, Алматы, 1965. -39 б.].

Шындығында да бұл монографиясында автор сол кездегі солақай саясаттың сойылын соқпай, Ыбырайдың педагогикалық шікірлері мен ағартушылық қызметін шынайы көрсетіп, бағалай білген.

Ә.Сыдықов В.М.Тепловтың профессор К.Н.Корниловтың педагогика және психология оқулықтарын қызық тіліне аударып, бұл салада да табысты еңбек етті.

Ұлт мектептерінің тарихы мен оқу-тәрбие ісінің түйінді мәселелерін зерттеу ісімен айналысқан ол Қазақстандағы педагогика ғылымының іргетасын қалаған алғашқы педагогтардың бірі болды.

Педагог - грек сөзі, педа-бала, логос-оқыту, «бала туралы ғылым» деген ұғымды білдіреді.

1930-1970 жылдары Қазақстанда ұлттық педагогиканы кеңестік саясатқа сәйкестендіріп жазған бірнеше монографиялық еңбек жарық көрді. Солардың бірі - Ә.Сыдықовтың қазақ педагогика ғылымының тұңғыш профессоры Ш.Әлжановпен бірігіп құрастырған «Маркстік педагогика жөніндегі хрестоматияның» екінші томы. Сондай-ақ ол 1934 жылы Бейімбет Майлин. Ғабит Мүсіреповтермен бірігіп, «Сауаттандырғыш: сауатсыздар әліпшесін (Алматы: «Қазақстан» баспасы), 1936 жылы Ғ.Мүсіреповпен екеуі «Әліппе үлкендер мектептеріне арналған» (Алматы: «Қазақстан» баспасы) атты оқулық шығарды.

Ғалым 1984 жылы қайтыс болды.

Ә.Сыдықовтың Ы.Алтынсарин туралы жазған мақалалары:

1. Ыбырай Алтынсарин - педагог. // Халық мұғалімі, № 9. 1938 - 12-20 б.б.

2. Ы.Алтынсариннің педагогикалық және ағартушылық қызметі // Халық мұғалімі. № 7, 1949. -32-37 б.б.
3. Ыбырай Алтынсарин (1841-1889) // Әдебиет және искусство. - 1949. №8. -67-71 б.б.
4. Педагогические идеи и просветительная деятельность И.Алтынсарина. Под редакцией доктора исторических наук Е.Бекмаханова. // Алма-Ата, Учпедгиз Каз. ССР, 1949. -195 стр.
5. Халқымыздың ұлы ағартушысы // «Пионер», №7, -12 б.
6. Көрнекті педагог, ғалым, акын // «Лениншіл жас», 31 август, 1949.
7. Ы.Алтынсариннің педагогикалық пікірлері және ағартушылық қызметі. Алматы. Қазмемоқұралбас, 1950. -188 б.
8. Қазақтың көрнекті педагогы // «Социалистік Қазақстан», 7 июнь, 1949.
9. Ыбырай Алтынсарин қазақ халқының аса көрнекті ағартушысы // «Үгітші блокноты», №2, 1950. -36-46 б.б.
10. Қазақтың тұңғыш педагогы және ағартушысы // «Лениншіл жас», 19 апрель, 1950.
11. Ы.Алтынсариннің педагогикалық пікірлері және ағартушылық қызметі // Алматы, «Мектеп», 1969. -156 б.

Ә.ДЕРБІСӘЛИН

Әдебиеттанушы ғалым Әнуэр Жақсығалиұлы Дербісәлин 1929 жылы 18 ақпанда Ақтөбе облысының Ойыл ауданында Саралжын ауылында туған. 1946 жылы Н.Байғанин атындағы Ақтөбе мұғалімдер институтын, 1950 жылы Алматының Абай атындағы қазақ педагогикалық институтын бітірген. 1950-1951 жылдары Ойыл орта мектебінде мұғалім, 1951-1954 жылдары Қазақ Ұлттық Ғылым Академиясының аспиранты, 1955-1958 жылдары Ы.Алтынсарин атындағы педагогика ғылыми-зерттеу институтында аға - ғылыми қызметкер, 1958-1977 жылдары ұлттық Ғылым Академиясының М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтында аға ғылыми қызметкер, қазақ әдебиеті тарихы бөлімінің менгерушісі болды.

Алғашқы қадамын сын мақалалар жазудан бастаған. [«Үстірт жазылған очерктер», //Әдебиет және искусство, №10, 1951. 78 б., «Қызықты әңгімелер» // Әдебиет және искусство, №7., 1952. -123 б.] ол Ыбырай Алтынсарин мұраларын зерттеп 1955 жылы «Ы.

Алтынсариннің жазушылық қызметі» тақырыбына кандидаттық диссертация қорғады.

1956 жылы «Ыбырай Алтынсариннің өмірі мен жазушылық қызметі», 1957 жылы «Ыбырай Алтынсариннің әдеби мұрасы» (Орыс және қазақ тілінде, көлемі -56 бет), сол жылы «Тоғызыншы класта Ы.Алтынсарин творчествосын оқып үйрену» атты мұғалімдерге арналған әдістемелік құралы баспадан шықты.

1965 жылы «Ыбырай Алтынсарин өмірі мен қызметі туралы» көлемді зерттеу еңбегі жарық көрді. [Алматы, көлемі 226 б.].

Автордың бұл кітабының «Ы. Алтынсарин өмірі», «Ағартушы мұрасын зерттеу тарихынан», «Ы.Алтынсарин ағартушы», «Ы. Алтынсарин - жазушы», «Ы Алтынсарин - аудармашы», «Ы.Алтынсарин - публицист» деген тарауларынан-ақ оның ұлы ұстаздың өмірі мен шығармашылық қызметін жан-жақты, түбегейлі зерттегенін аңғару қиын емес.

Ә.Дербісалин Ыбырай жайында жазылған бұрынғы зерттеу еңбектерді жаңа деректермен толықтыра отырып, тың пікірлер қалыптастырып, ұлы ұстаз қырларын жан-жақты аша білді.

«Ә.Дербісалин Алтынсарин әлемін кешенді түрде зерттеуімен және өзіне тән ой-тұжымдарының айқындығымен, ғылымилығымен ерекшеленеді,- дейді ғалым, филология ғылымдарының докторы Нұрдіәулет Ақышев. - Ол алтынсаринтануды мүмкіндігінше жүйелеп, тиянақтап, түрлі дәлелді ойларымен, қызғылықты деректермен тұжырымдай отырып, бір айқын арнаға түсіріп кеткен ғалым» [«Ыбырайтанушы», // Ана тілі, 19 ақпан, 2009. -9 б.].

Бар саналы ғұмырын әдебиеттануға арнаған ғалымның еңбектері ғасырдан ғасырларға жалғасып, халқына қазмет ете бермек.

Ә.Дербісалин 1969 жылы «Қазақтың Октябрв алдындағы әдебиеті» тақырыбына диссертация қорғады. Қазақ Ұлттық Ғылым Академиясының корреспондент мүшесі (1983),1986 жылы қайтыс болды.

«Ә.Дербісалин қазақ әдебиетінің ерте дәуірінен ХХ ғасырдың басына дейінгі көрнекті өкілдері - Асан Қайғы, Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Жиёмбет, Бұқар, Шад, Көтеш, Абай, Ыбырай, т.б. көптеген сөз зергерлерінің мұраларын зерттеуге айырықша үлес қосты. Ғалым - 6 томдық «Қазақ әдебиеті тарихы» академиялық басылымның негізгі авторларының бірі. 300- ден астам ғылыми еңбектері жарық көрген.» [«Ақтөбе» инциклопедиясы. Ақтөбе. //Отанбастар – Полиграфия ЖМС баспаханасы, 2001 – 373 б.].

Көрнекті ғалымның Ы.Алтынсарин туралы жазған еңбектері:

5. Ыбырай Алтынсарин творчествосының сыншыл реализм элементтері // Социалистік жол, 1954. 30 июль.

6. Ыбырай Алтынсариннің жазушылық қызметі туралы. - Алматы, 1957. -116 б.

7. О литературном наследии Ибрая Алтынсарина (пер. с каз. Е. Лизуновый) Алма-Ата, Казгосиздат, 1957. -119 с.

8. Қазақтың көрнекті ағартушысы Ы.Алтынсариннің бір томдығы / Ә.Дербісалин, Ә.Садықов // Қазақстан мұғалімі, 1958, 23 январь.

9. Қазақ халқының көрнекті ағартушысы // Семей правдасы, 1959, 29 июль.

10. Выдающийся деятель казахский культуры. // Казахстанская правда, 1959, 29 июля.

11. Мәдениет жаршысы Ы.Алтынсариннің қайтыс болғанына 70 жыл. // Пионер, №7, 1959. -21-22 б.б

12. Азамат ағартушы // Қазақстан мұғалімі, 1959, 30 июль.

13. Ұлы ағартушы // Жұлдыз, №7, 1959. -119-122 б.б.

14. Выдающийся проветитель казахского народа Ибрай Алтынсарин (1841-1889) // Актюбинская правда, 1959, 29 июня; Знамя коммунизма, 1959, 29 июля.

11.Қазақ халқының көрнекті ағартушысы // Коммунизм туы, 1959, 31 июнь, Еңбек туы, 1969. -29 июль.

12. О литературном наследии И.Алтынсарина. В кн. Сборник статей о казахский литературе. Алмат-Ата, 1957. с. 31-42.

12 Ұлы ағартушы // Қазақстан мұғалімі, 1966. -27 октябрь.

13. Выдающийся поэт и просветитель // Простор, №1, 1967. с. 81-84.

ӘСЕТ ЛАМАШЕВ ЖӘНЕ АРҚАЛЫҚТАҒЫ ЫБЫРАЙ МУЗЕЙІ

Ыбырайтанушы, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент Әсет Ламашев 1976 жылы ұлы ұстаз Ы.Алтынсариннің 135 жылдығы қарсаңында Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты жанынан ғалымдар мен оқытушылардың, студенттердің көмегімен Москва, Ленинград (Санкт-Петербург), Волгоград, Архангельск, Қазан, Саратов, Орынбор, Душанбе, Алматы, Өскемен т.б. барлығы жиырма қалада болып, кітапханалар мен архивтерден ұлы ағартушы жайында материалдар жинап, қоғамдық негізде музей ашқан болатын.

Жоғары оқу орнының табалдырығынан аттағаннан-ақ Ыбырай бейнесі, ол жайындағы мағұлматтар сыр шертіп, музейге жетелейтін. Музей экспонаттары рет-ретімен екі залға орналастырылып, безендірілді.

Музейдің бірінші залына негізінен ұлы ағартушының өмірі мен шығармашылығынан, еңбек жолынан хабар беретін Қазақстанның революцияға дейінгі, әсіресе Торғай облысының халыққа білім беру тарихы жайындағы, екіншісіне Қазақстанда оқу-білімнің қаз тұрып, қалыптасуына, соның ішінде Торғай өлкесіндегі білім ошақтарының дамуын көрсететін материалдар қойылды.

Сондай-ақ музейде ұлы ұстаздың өскен ортасы, туған-туыстары, ізбасарлары Ғ.Балғынбаев, Н.Г. Иванов, І.Бәйменов, Е.Бабина, Қ.Топасев және тағы басқаларға қатысты фотосуреттер, құжаттар жинақталды.

Музей дайын, енді оны үкімет шешімімен заңды етіп, құжаттандырып, қаржы бөлдіріп, штаттар ашып, қызметкерлер алу керек. Үкімет қарауына алынбай қалған жағдайда-ондағы материалдарды бір жүйеге келтіру, күту, сақтау, қалпына келтіру (реставрация) жұмыстары дер кезінде жүргізілмей, талай адамның (ғалымдар, оқытушылар, студенттер, оқу ісінің ардагерлері) тірнектеп жинаған еңбектері еш болып, оқу-білім тарихына, Ы.Алтынсариннің өмірі мен педагогикалық жұмысына арналған талай құнды құжаттар мен материалдар бірнеше жылдан кейін жарамсыз болып, мәдени құндылықтарымыз келер ұрпаққа жетпей қалуы мүмкін. Ә.Ламашев кезінде жоғары қызметтерде болған ел ардақ тұтатын ақсақалдарды жинап, ақыл-кенес алды, алыстағыларына хатпен хабарласты. Сөйтіп Ыбырайдың мемориалдық-педагогикалық музейін қоғамдық негізде ұйымдастырушылар КПСС Орталық Комитеті Саяси Бюросының

мүшесі, Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Д.А.Қонаевтың атына хат жолдалды. Хатта музей туралы толық мағұлмат беріліп, тағы да музей жайында шағын анықтама, құжаттардың түпнұсқалары, фотоқұжаттар қоса жіберілді. Хат соңында Үкімет тарапынан қолдау болмаса, музейді сақтап қалу қиын екені, сондай-ақ бұл ұсыныстар жайында 1976 жылдың 20 – қазағында музейдің бірінші залын ашуға арналған салтанаттыққа қатысқан жергілікті партия-совет органдарының басшылары мен Қазақ ССР Білім министрлігі Ы.Алтынсарин атындағы ғылыми зерттеу институты хабардар екені айтылып, музейдің ашылу салтанатына қатынасқан Р.Д.Есенжоловтың аты-жөні көрсетілді.

Бұдан кейін де Әсет Ламашев зиялы азаматтарды топтастырып, ізденісін жалғастыра түсті. Тағы да ақсақалдарға хат жазды. Торғайлық Жәлел Қарабалинге жолданған, қазір тарихқа айналып бара жатқан Ә.Ламашевтің мына хатын толық бергенді жөн көріп отырмыз. Өйткені, хатта ыбырайтанушы ғалымның елге деген сүйіспеншілігі, жанашырлық сезімі, болашаққа деген сенімі бар:

«Жәке!

Сәләмат боларсыз! Үй-іші тегіс аман ба? Июнь айында музейге жәрдемдескендерді киноға түсіруге барамын. Жақындағанда хабарлаймын, ақсақалдарды жинап қоярсың.

Мына бір қағазды Ж.Әуелбековтің атына жазсаңыз. Әйтеуір жәрдем-көмек бола береді ғой. Біз ешкімнің үстінен арыз жазып жатқанымыз жоқ, әйтеуір Торғай өңіріне нұр жауа берсін деген басқа, солай емес пе?! Ұсыныс-тілек шешілетін нәрселер деп ойлаймын. Ж.Қонаевтың атына жазған хаттың да көшірмесін осы тілек қағазға қоса жіберсеңіз. О да біліп отырсын. Одақ бойынша мәні бар, былайша айтқанда, перспективалық мәселелер емес пе? Несі бар, ойымызда бар нәрселер. Алматыдан хат-хабар ресми жоқ, бірақ құптап жағырғанға ұқсайды. Осыны көп кешіктірмеңіз. 6-7 кісі қол қойса болар.

Сәлеммен, ініңіз - Әсет. 22.05.79.ж»

Хат соңына «Қарабалин Ж., Байкемелов Х., Анапін Х., Исақов И., Әбілхайыров Г., Қонарбаева Ф., Тұрмағамбетова Б.» деп, кімдердің қол қойуы керек екенін де көрсетіпті. Бұл кісілердің бәрі Торғайдың бетке ұстар азаматтары еді.

Қарабалин Жәлел – Алматының Коммунистік журналистика институтын бітірген, «Большевиктік жол» газетінде бөлім

менгерушісі, «Социалистік жол» газетінде редактор қызметтерін атқарған. Жастарды патриоттық рухта тәрбиелеуге зор үлес қосқан азамат.

Байкемелов Хамидолла – 1916 жылғы Торғай көтерілісіне қатысып, кейін А.Имановтың күзет отрядында жауынгер, Ә.Жангелдиннің дербес сақшысы болған. Наурызым, Жангелдин аудандарында жауапты қызметтер атқарған.

Анапін Хакім – қарт ұстаз, соғыс ардагері.

Ысқақов Ибрахим – журналист, қоғам қайраткері. «Ауыл» газетінде, КСРО Дайындау министрлігінің Қостанай облысындағы өкілі, аудандық кеңестер атқару комитеттері мен кеңшарларын басқарған.

Әбілқайыров Гакаша – Еңбек Қызыл Ту орденді қарт мұғалім.

Қонарбаева Фариза – Қазақстанның еңбек сіңірген мұғалімі, КСРО Жоғарғы кеңесінің депутаты.

Тұрмағанбетова Балдай – ұзақ жылдар бойы Торғайдағы Ы.Алтынсарин атындағы мектепте ұстаз болған. «Еңбек қызыл ту», «Октябрь революциясы» ордендерінің иегері. ККСР, СССР Халық ағарту ісінің озық қызметкері.

Ыбырайдың мемориалдық-педагогикалық музейін қоғамдық негізде ұйымдастырушылар да осы кісілер болатын.

Тек жоғарыдағы тізімде Токин Қамбардың (Далалық Қазақ өлкесі революциялық комитетінің мүшесі болған, халық шаруашылығын қалпына келтіруде, елді коллективтендіруде елеулі үлес қосқан еңбек ардагері), Шаяндин Биспақтың (ауыл шаруашылығын ұйымдастырушы, Социалистік Еңбек Ері), Төлебаев Зиятдиннің (Торғай оқу бөлімін басқарған, еңбек ардагері), Ысқақов Сәбитбектің (Жітіқара ауданының атқару Комитетінің председатели болған, еңбек ардагері, Торғайдығы Иванов мектебінің түлегі) есімдері ғана жоқ.

Ж.Қарабалин осы еңбек ардагерлерімен бірлесе отырып, Арқалық педагогикалық институтының жанынан ашылған музейді заңдастыру керектігін айтып енді оқу министрінің атына өтініш хат жолдап, жауабын алады:

Құрметті Қарабалин Жәлел жолдас!

Оқу министрлігі еңбек ардагерлерінің Арқалық педагогикалық институтының Ыбырай Алтынсарин музейіне мемлекеттік педагогикалық-мемориалдық музей дәрежесін беру ісін қолдайды.

Біз республиканың күзiреттi органдарының алдына осы мәселенi шешу жөнiнде ұсыныс жасап жатырмыз.

Қабылданған шешiм жөнiнде кезiнде хабар беремiз.

Министр

Қ.Балахметов

29.01.79 ж.

Көп ұзамай Ы.Алтынсарин музейiне мемлекеттiк педагогикалық-мемориалдық музей дәрежесi берiлдi.

Музей қызметкерлерi, ғалымдар, оқытушылар Ә.Ламашевтiн басшылығымен Ұлы ұстаз мұраларын халыққа тереңiрек таныстыру мақсатын көздеп республикалық, облыстық, жергiлiктi қалалық газеттерге мақалалар жазуды жүйелi түрде жүргiзiп отырды. Сөйтiн Алтынсарин тақырыбына Торғай өнiрiнiң ғалымдары мен оқытушылары бұқаралық ақпарат құралдары беттерiнде жоғары оқу оқырындары мен Ыбырай зерттеушiлерi үшiн танымдық, тағылымдық мәнi зор жүзден астам ғалыми мақалалар жариялады. Солардың iшiнде Мәскеуден шығатын «Советская педагогика» журналында, «Известная» газетiнде, СССР педагогика ғылымдары Академиясының жинақтарында жарық көрген мақалалар Ыбырай мұрасымен басқа халықтардың да таныс болуына жол аша түстi деп ойлаймыз. Бұл материалдар кейiн «Болашақ мұғалiмдердi тәрбиелеудегi педагогикалық өлкеғанудың орны» («Мектеп», «Рауан», 1968) деп аталатын кiтапқа топтастырылды.

Музей «Қазақфильм» студиясымен қоян-қолтық аралысып 1987 жылы «Ыбырай Алтынсарин iзiмен» атты диафильм, 1988 жылы «Ыбырай Алтынсариннiң орыс достары мен iзбасарлары» тарихи очерктерiн жарыққа шығарды.

Ыбырай Алтынсариннiң педагогикалық идеяларын аудандардағы, сондай-ақ басқа облыстардағы мектеп ұстаздары мен оқушыларына насихаттауды көздеп «Жылжымалы музей». Яғни, екi залдағы негiзгi материалдардың кiшiрейтiлген макеттерiн қолсандыққа сиғызып алып жүру iске асырылды. Бұл «Жылжымалы музей» мүшелерi Қостанай облысының Аманкелдi, Женкелдi, Целиноград (Қазiргi Ақмола) облысының Жаңадала, Есiл аудандарында болып Ы.Алтынсарин жайында лекциялар оқып, баяндамалар жасады. Ы.Алтынсарин және оның әрiптестерi туралы «Ыбырай Алтынсариннiң өмiрi мен творчествосы», «Алтынсарин және халықтар достығы», «Ұлы педагог мұралары-халыққа», «Олар

Ыбырай Алтынсарин ашқан мектептерде оқыған», «Ыбырай Алтынсариннің Арқалықтағы мемориалды-педагогикалық музейі» сияқты лекциялар дайындалып, «Білім» қоғамы арқылы көбейтіліп таратылды. Бұл лекциялар облыс аудандары мен кеңшарларындағы мектептерге, партия және комсомол ұйымдарына жеткізіліп, оларды жергілікті лекторлар, мұғалімдер пайдаланды.

ССРО, Қазақстан, басқа да одақтас республикалардың педагогика музейлері арқылы жұмыс істеу, оларға ұлы ұстаз мұралары көшімесін табыс ету қолға алынды. Бұл жайында Ә.Ламашев «Ыбырай Алтынсарин мұраларын насихаттау жолдары» атты мақаласында: «...Бұл да Ыбырай Алтынсарин жөніндегі біліміміз арнасын кеңейтудің тиімді жолы-деп жазады.- Біз И.Н.Ульяновтың Ульяновск қаласындағы музей заповеднигімен, Л.Н.Толстойдың «Ясная Полянадағы», чуваш халқының белгілі ғылым-педагогы И.Я. Яковлевтің Чебоксардағы, Тбилиси, Баку, Бішкек, Душанбе қалаларындағы республикалық халыққа білім беру музейлерімен арақатынасты жолға қойдық» [«Ы.Алтынсариннің тәлім-тәрбиелік мұрасы және қазіргі мектеп мәселелері» атты республикалық конференцияның баяндамасы мен хабарламаларының тезистері - Алма-Ата:Рауан, 1991.-20 б.].

Музей қызметкерлері Орал, Шымкент, Шығыс Қазақстан, сондай-ақ Солтүстік Қазақстан облыстарында Ыбырай музейін ашуға көмек қолдарын созды. Қостанай облысының бес оқу орнында ұлы ұстаздың ресми музейі ашылса, оларға қолдарындағы барлық құжаттар мен фотосуреттердің көшімесін берген осы Арқалық педагогикалық институты жанындағы музей болатын.

1976 жылдан бастап институтта ұлы ұстаздың туған күніне орай жыл сайын қазан айында «Алтынсарин оқулары» үзбей өткізіліп тұрды. Бұл іс-шара 1988 жылы Қостанай қаласында, 1989 жылы Жанкелдин ауданының орталығы Торғай селосында, 1990 жылы Арқалық педагогикалық институтының қазір әңгімімізге арқау болып отырған Ыбырай Алтынсарин музейі базасында өткізілді.

Музейдегі Ыбырай пайдаланған ағаш тостаған мен киіз үйінің кейбір жабдықтары баға жетпес дүниелер. Бұл заттарды Ыбырайдың Жамбыл облысында тұратын немере қарындасы Нағима Абдоллақызы тапсырыпты. Сондай-ақ ұлы ұстаздың ұлы шебер ктікші болған Абдулхамит қолданған құрал-жабдықтар да көненің көзіндей құнды жәдігерлер.

Музейде «Қазақ хрестоматиясының 1879,1899,1906,1912 жылғы» төрт басылымы да бар

Ұлы ұстаздың мүсінін жасау да назардан тыс қалмады. Музейде колөнер шеберлері сомдаған оннан астам мүсін мен портреттер бар. Солардың арасында Ялта қаласының шеберлері құйған мыс мүсін мен Ленинград шеберлері әртүрлі ағаштардан ойып жасаған портрет ерекше құнды.

«Біздің есебіміз бойынша республикамызда жүз елуден астам Алтынсариннің аты берілген колхоз-совхоздар, елді мекендер, мектептер, жоғары және арнаулы орта білім беретін оқу орындары, көшелер бар екен, -деп жазады Ә.Ламашев жоғарыда аты аталған мақаласында. – Біздің мақсатымыз олар туралы мағлұматтарды ұлы педагог музейіне жинап, көрермендерге таныстыру, барша материалдарды педагогикалық насихат жұмысына кеңірек пайдалану.

Ыбырай Алтынсарин атындағы Торғай қазақ орта мектебіне, сол сияқты ұлы педагог атындағы Қостанай мектеп-интернаты, Түркістан педагогика училищесі, т.б оқу орындары өміріне арналған ондаған витриналар мен стенділер жұмыс істеуде» (20-21 б.)

Бұл атқарылған істерден Ы.Алтынсарин халқын жанындай сүйіп, елі, жері үшін қалай жанашырлық танытса, Әсет Ламашев те Ыбырай мұраларын зерттеп, оның ұлы идеяларын насихаттауда сондай жанашырлық танытқаны аңғарылады.

«Құрмет белгісі» орденді ұстаз, СССР халық ағарту ісінің озық қызметкері, «Ыбырай Алтынсарин және оның орыс достары мен ізбасарлары» [-Алматы: «Қазақстан» баспасы, 1988.-184 б.] тарихи очерктер кітабының авторы Әсет Ламашевтің Ұлы ұстазға деген жанашырлығы кейінгіге үлгі-өнеге. Алда Ы.Алтынсариннің 175 жылдығы. Сондықтан да бұл атқарылған игі шаралар жалғасын табуы тиіс.

Ә.Ламашевтің жоғарыда айтылмаған Ы.Алтынсарин өмірі мен шығармашылығы, зерттеушілері, жанашырлары т.б. жайында жазған мақалалары:

1. Ағартушы-әріптестері. [Ы.Алтынсариннің өмір жолын, педагогикалық қызметін терең зерттеп, оның «қазақ хрестоматиясын» шетел тілдерінде қайта басыруға күш салған Н.Ф.Катонов туралы // Қазақстан мектебі. -1984.-№5,77-79 б.б.

2. Ұлы ағартушы мұрасының қамқоршысы // Қазақстан мектебі, - 1986. -№5,31-32 б.б.

3. Ыбырай Алтынсарин және халықтар достығы // Торғай таны. - 1987. -6 январь.

4. Алтынсарин оқулары // Торғай таңы. -1991, 19 маусым.

5. Ыбырай және орыс педагогтары.

Арқалық педагогикалық институты жанындағы Ы.Алтынсарин музейі туралы. // Лениншіл жас. 1982. -9 апрель.

6. Ыбырай мектептерінің тарихынан // Торғай таны, 1991. - 23,24,27 тамыз.

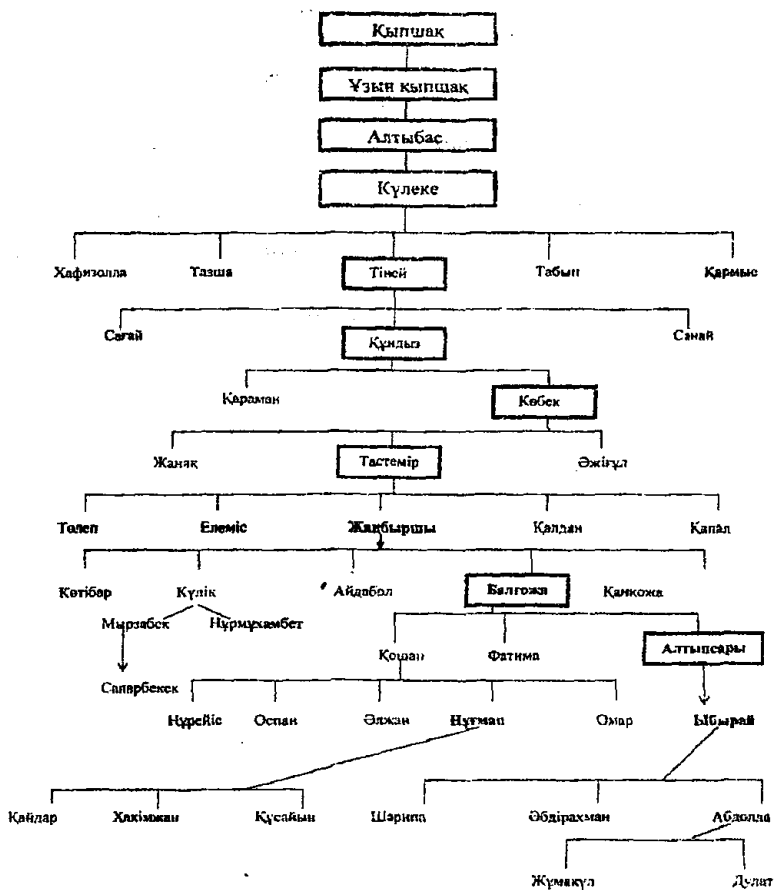
7. Ыбырай мұралары. // Торғай таңы. -1991. -25 қыркүйек.

8. Ыбырай мұраларын зерттеу тарихынан // Қазақстан мұғалімі, - 1991, -30 тамыз.

«Қостанай таңы», 27 қаңтар, 2016. -8 б.

4. АЛТЫНСАРИН АЙНАЛАСЫНДАҒЫ АДАМДАР

ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИННИҢ ШЕЖІРЕСІ

Отбасы мен туған-туыстары

Ы.Алтынсарин 1841 жылы 20 қазанда бұрынғы Торғай облысы, Арақарағай болысында (Қазіргі Қостанай облысы, Алтынсарин ауданында) туған. Алайда, Алматының «Білім» баспасынан 2003 жылы жарық көрген Ыбырайдың «Қазақ хрестоматиясы»

кітабындағы ұлы ағартушының өмірі мен шығармашылығы туралы қысқаша анықтамада туған айы 2 ақпан, туған болысы «Аманқарағай» деп жансақ көрсетілген.

Ыбырайдың әкесі ауыл молдасынан оқып сауатын ашқан момын шаруа. Хан Кене Балғожаның ауылын қайта-қайта талан-таражға ұшыратып, шабуыл жасағаны тарихтан белгілі. Алтынсары сол шабуылдардың бірінде қазаға ұшырап, Ыбырайды Балғожа өз қамқорлығына алады.

Бұл жерде жұртты, әсіресе, кейінгі жастарды шатастырмау мақсатында тағы бір айта кететін жайт – Ә.Дербісалин «Ыбырай Алтынсарин» ғылыми-зерттеу кітабында «Алтынсары ауырып қайтыс болады» дейді. Шындығында олай емес. Оған дәлел көп. Солардың бірі тарих ғылымының докторы, профессоры Б.Сүлейменов «Ыбырай Алтынсариннің өмір жолы және қызметі» мақаласында Ыбырайдың әкесінің 1844 жылы Кенесары шапқыншылығы кезінде қаза тапқанын атап көрсетеді.

Файзолла Сатыбалдыұлының «Ер. Толыбай» дастанында бұл оқиға былайша суреттеледі:

«Балғожа тұра қашты Байшұбармен,
-Қуайын,-деді Жәуке, -берші пәрмен.
-Жоқ, -деді ер Толыбай, -Балғожа бай
Аман-сау бас сауғалап кетсін әрмен.

-Оны ұста деген емес Кенесары,
Қайтесің кетсін аулақ, пәлесі әрі.
Мал беру оңай емес, көп алысты
Баласы Балғожаның Алтынсары.

Басылып көзіне оттай жиған малы,
Қаншама алысса да осы жолы,
Түсірді оны атынан Жәуке батыр,
Алтынның көп әскерге келмеді әлі»

[Шерлі жылдар, шерулі жырлар: Өлеңдер мен поэмалар – Қостанай: Баспа үйі. 2004, -395-396 б.б.].

Алтынсары дүниеден өткеннен кейін Ыбырайдың шешесі Айменге әменгерлік салтпен Балғожаның ұлы Қошан үйленеді. Қошаннан Оспан, Оспаннан Ахметбек туады.

1889 жылы Ыбырай дүниеден өткенде бұл жайында Н.И.Ильминскийге хабарлаған осы Ахметбек Балғожин болатын: «Сізге Торғай облысы қазақ мектептерінің инспекторы Алтынсарин мұрзаның қазасы туралы хабарлаймын. Ол 1889 жылдың 17 июлінде қайтыс болды. Ол бүкіл жаз бойына ауырды, дерті жүрек ауруы болатын. Соңғы үш күн бойына ол ештеңені естімей әрі тілсіз жатты.

Отбасында екі ұл, екі қыз бала қалды. Үлкен ұлы 9 жаста, кішісі 2 жаста. Қызының үлкені он екі жаста болса, кішісінің жасы бірде. Мен оның немересімін, Троицк гимназиясының үшінші класында оқып жүрмін. Мені гимназияға оқуға Алтынсарин ағам орналастырған болатын...

Алтынсариннің үлкен ұлы қазір Қостанай мектебінде оқып жүр, келер жылы оны гимназияға орналастырсам деймін...»

1874 жылы туған Ахметбек Балғожин Қазақстаннан шыққан алғашқы заңгерлердің бірі. Ол алғаш Троицк қаласындағы балалар гимназиясын, кейін Қазан университетінің заң факультетін бітіріп, тергеушілік қызмет атқарған. 1911 жылы Орынборда ауырып қайтыс болған. Ахметбектің 1911 жылы туған баласы Жүсіпбек, Жүсіпбектен – Әнуэрбек, Қасымбек, Зұбайра, Мақпуза, Мәриям Қостанай облысындағы Қостанай ауданында Қастек кеңшарында туып, сонда қызмет істеген. Әнуэрбек пен Қасымбек Ұлы Отан соғысына қатысып, Әнуэрбек хабарсыз кетсе, Қасымбек елге аман-сау оралып, Рудныйдағы Соколов-Сарыбай кен байыту өндірістік бірлестігінде жұмыс істеді. 1983 жылы 57 жасында дүниеден озды.

Ы.Алтынсарин 1868 жылы 1 маусымда Сыр бойындағы Жаппас руының биі Шолақ Әбілевтің қызы Айғаныспен некеге отырады. [ҚМОА, 25 қор, I-тізбе, 2557-іс, 26 парақ]. Ыбырай мен Айғаныс өздерінен көпке дейін бала болмаған соң Ыбырайдың інісі Оспанның Хамитбек деген баласын бауырларына салады. Бірақ ол алты жасында қайтыс болады. 1880 жылы Абдолла, 1887 жылы Әбдірахман туады.

«Айқап» журналының 1915 жылғы 5 санында жарияланған «Қазақша бастапқы ойын» деген мақалада Семейдің приказчик клубында қазақ тілінде әдебиет кеші болып, соңынан өнерпаздар көріністер көрсеткені, Жанақ пен баланың айтысында Жанақтың ролін Алмағанбет, баланың ролін Ыбырай Алтынсариннің баласы Ғабділхамит орындағаны айтылады. Ғабділхамит жоғарыда аты аталған Хамитбек дейін десек, жасы келіңкіремейді, Абдолланың Ы.Алтынсарин еңбектерінде «Ұзақ уақыт оқи алмай,

шаруашылықпен айналысканы» айтылады. Солай делінгенмен Ғабдолғалиды Әбдіғали деген сияқты Абдолланың да шын аты үлкен ұлдарының есіміне ұқсатып қойған Ғабділхамит емес пе екен» десек, Ғабділхамитке Абдолланың жасы да келмейді, 1915 жылы ол тура 35 жаста ғой. Кейінгі балалары Әбдірахман мен Шәрипа жас кездерінде ауырып қайтыс болады.

Абдолладан Нағима туады. Ыбырайдың бұл жалғыз немересі Айғаныстың тәрбиесін көріп өседі. Нағима бір естелігінде атасын көрмегенін, әжесінің 1924 жылы дүниеден өткенін жазса, М.Әуезов «Шолпан» журналына басылған «Ыбырай Алтынсарин» мақаласында 1921 жылы ашаршылықта қайтыс болғанын көрсетеді. Сондықтан да бұл мәселе де әлі зерттей түсуді қажет етеді.

Нағима 1916 жылы Қостанайдан жиырма шақырымдай жердегі Талапкер ауылында туған. Ыбырай ашқан мектепте оқып, үш сыныбын бітірген. Он бір жасында анасынан айрылды. 1920-1930 жылдардың зобалаңында Ыбырай ұрпақтары да тағдыр тауқыметіне тап болып, әкесі Абдолла кәмпескеленіп, Қырғызстанның Токмақ қаласынан бір-ақ шықты. Қуғын-сүргін, аштық, жалаңаштық оңай ма, Абдолланың өкпесіне суық тиіп, дүниеден өтті. Қошанның немересі Нұрахмет қасында болып, арулап жерлепті. Зираты Жамбыл облысындағы Қордай ауылы қорымында.

Нағима Қырғызстанда тұрмысқа шығып, күйеуі соғыста қайтыс болғаннан кейін екінші рет Байдабек Аманкелдиев деген кісімен көңіл қосады, Жұмакүл, Дулат атты бір қыз, бір ұл дүниеге келеді.

1959 жылы Нағима Қырғыз жерінен Жамбыл облысының Мойынқұм ауданындағы Жамбыл Жабасев атындағы кеңшарға көшіп, кейін Тараз қаласында тұрып, сонда 1998 жылдың 30 наурызында 82 жасында өмірден озды.

Алтынсары қайтыс болған соң қазақтың әмеңгерлік жолымен Айменді Алтынсарының інісі Қошанға қосады. Қошаннан – Ахметбек, Зылиха, Ержан. Оспанның қызы Зылиха да, Ержанның қызы Мағия да Ыбырай үйінде тәрбиеленіп өсті. Зылиханың қызы Бәтима өмір бойы Қостанай қаласында тұрып, сонда 1994 жылы көз жұмды.

Құдай қосқан жары о дүниелік болып кеткен соң Айғаныс балаларының атына мал-мүліктерін жаздырғанда Ыбырайдың II верст жері (Бір верст 1067 метр – С.О.), 157 жылқысы, 17 ірі қара малы, 38 түйесі, 250 қойы бар екен. Жері Арақарағай болысының екінші ауылында. Жиенбай көлі де Ыбырай меншігінде болған. Бұл

мекенжайлар Тобыл өзенінің екі жағында ұзыннан ұзақ созылып келімсектердің жерінен 2 верст, Ұлжан Қошановтың (Ұлжан емес, Әлжан шығар? Құжатта бірақ осылай көрсетілген – С.О.) жеріне дейін 2 верст өзен бойын қуалай созылып Торғай жаққа баратын жолға ұласып, Мырзатай Байсариннің жеріне дейін 9 верст аймақты алып жатыр [ҚМОА, 25-қор, I-тізбе, 2557-іс, 26-27 парақтар].

1991 жылдың шілде айында Ұлы ұстаздың туғанына 150 жыл толуына орай Тобыл өзенінің жағалауына, Ыбырайдың жерленген жеріне кесене тұрғызылған болатын. Сол кесененің бұл күнде қараусыз, күтімсіз, айдалада жалғыз жетімсіреп тұрған жағдайы бар. Жаңа үйленгендер, қыдырма қонақтар – олай-былай өткен жұрттың көбісі сол жерде ішіп-жеп, ыдыстарын, тағы да басқа қалған қалдық қоқыстарын жинамай кетуді әдетке айналдырып барады. Басында шырақшы-күзетшісі болса бұлай істеуге жол бермес еді. Тіпті бос жатқан осынау қорымды Ыбырайдың қорық-музейіне айналдырса аяқасты болмас еді-ау...

Ыбырайдың тағы бір жақын туыстарының бірі Қошанның баласы Омардың шөбересі Шәбден Балғожин. Ол 1928 жылы, 28 мамырда Алматы қаласында туған. Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі, техника ғылымының докторы.

Мәриям Хакімжанова

Нағима Абдоллақызы

Жаңбыршыдан тарайтын Көгібар әулетінен қазір көзі тірі қарттардың бірі – Әділбек Жүсіпұлы. Әкесі бес ағайынды екен. Ғали да, Сейітқали да, Құрман да, әкесі Жүсіп те, Молдаш та оқыған, көзі ашық, көкірегі ояу азаматтар болыпты.

Сейітқали туралы М.Хакімжанова: «1917-1918 жылдары Сейітқали Төлегенов деген кісіден оқыдық... Ол да бізбен аталас. Балғожа тұқымынан болатын» деп жазады. [Шығармалары. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 2006. III-том. 22 б.]

Әділбек Жүсіпұлы

Әділбек ақсақалдың әкесі Жүсіп те мұғалімдік қызмет атқарған. Әдекен Қостанай ауыл шаруашылық техникумын (1953) бітіріп, Әулекөл ауданында мал шаруашылығы маманы болып қызмет істеген. Жеті бала тәрбиелеп-өсіріп, бұл күнде 16 немере, 22 шөбере сүйіп отыр. Нұғман Қошанұлының немересі Қазақстанның Халық Жазушысы Мәриям Хакімжанованы білмейтін қазақ жоқ шығар?!

«Біздің ауылымыз Мезгіл деген қайынды бақтың бауырында еді. Бұл қыс қыстайтын қыстауымыз» [Хакімжанова М. «Өткен күндер елесі» «Бар қазаққа ана едің...» А. РГЖИ «Дәуір», 1995. –6 б.] өзі жазғандай, М.Хакімжанова 1906 жылы 16 қарашада Қостанай облысының қазіргі Алтынсарин ауданындағы «Мезгіл» деген жерде дүниеге келген. Алғаш Ыбырай Алтынсарин негізін қалаған орысша, қазақша ауыл мектебінде оқып сауат ашқан Мәриям 1929 жылы Алматыға келіп Бейімбет Майлиннің көмегімен ҚазПИ ашылған жұмысшылар факультетіне қабылданады. Сол жұмыста ол Нағима Арықова, Нәзіпа Құлжанова, Алма Оразбаева, Сара Есова сияқты қазақтың көзі ашық, көкірегі ояу қыздарымен танысып, олармен достық қарым-қатынаста болады. Оның «Көп өнегені Нәзіпа Құлжанова мен Нағима Арықовадан үйрендім» [Сонда. 16 б.] дейтіні сондықтан. Нағима қазақ әйелдері арасынан шыққан бірінші нарком болса, Нәзіпа қазақ қыздарынан шыққан тұңғыш журналист.

«Женотделге» деген тұңғыш өлеңі 1929 жылы жарық көреді. 1939-1944 жылдар аралығында Қазақстан Жазушылар Одағының

бөлім меңгерушісі, 1938 жылы Қазақ ССР Ғылым Академиясында әрі «Жаңа өмір» журналының жауапты хатшысы болады. Сол жылы алғашқы өлеңдер жинағы «Женешем» шығады. 1945-1959 жылдары Қазақ Мемлекеттік көркем әдебиет баспасында редактор, аға редактор болып қызмет атқарады.

«Ақынның «Мәншүк» поэмасы – поэзияның кең айдынына қанат қалқан сапарындағы сәтті туындысы, шырайлы шығармасы. Поэма ерліктің гимні секілді. Поэмада әрбір сөз, әрбір дыбыс ән болып шалқып, күй болып күмбірлейді» [Сонда. 63 б.] – деп Сырбай Мәуленов жазғандай, М.Хакімжанованың шоқтығы биік шығармаларының бірі Совет Одағының батыры Мәншүк Мәметова жайында жазылған «Мәншүк» атты дастаны 1945 жылы жеке кітап болып басылды. Бұл дастан жайында Қазақстанның халық жазушысы Дихан Әбілев «Кешегі қанды қырғын Ұлы Отан соғысы майданында қаза тапқан қазақ қызы – жайнаған көктем гүліндей жас Мәншүк Мәметова туралы Мәкеңнің «Мәншүгі» – қалың оқырманды біресе күйіндіріп, біресе сүйіндіріп отыратын тебіреністі дастан» [Сонда. 44 б.] десе, Фариза Оңғарсынова «Қазақ поэзиясының тарихында халқымыздың ерлік рухын көрсеткен Мәншүк Мәметова бейнесін, яғни заман шындығы тәрбиелеген қазақ халқының ержүрек бейнесін поэзияда тұңғыш мүсіндеген де Мәриям Хакімжанова» [Сонда. 69 б.] дейді.

Әдебиеттегі жемісті еңбегі үшін М.Хакімжанова «Еңбек Қызыл Ту» екі рет «Құрмет белгісі» ордендерімен наградталды. 1986 жылы Қазақ ССР-інің Халық жазушысы атанды.

Мәдени мұраларымызды – рухани казынамызды жинау бабалар рухына тағзым ғана емес, болашаққа қызмет, жастардың бойына отансүйгіштік қасиетті сіңіру. Ол халықтың игілігіне, рухының көтеріліп, биіктей түсуіне қызмет етуі тиіс. Діні, ділі, заңы, дәстүр-салты басқа елдердің мән-мағынасыз мәдениетін малдану – мәңгірттікке апарар жол екені ақиқат.

М.Хакімжанова халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинаумен де айналысқан. Ақынның Ғылым Академиясының сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорына тапсырған жазбалары қаншама?! [К – 397 қор, № 2 дәптер] Солардың ішінде Балқожаға, Ыбырайға байланысты материалдар да жеткілікті.

Ақын 1942 жылы Ұлы Отан соғысының түтеп тұрған кезінде атакты Мұрын жырау Сенгірбекұлының аузынан «Көкше батыр», оның баласы «Қосай батыр», «Шынтасұлы Төрехан батыр»,

«Асанқайғының аңызы», оның баласы «Абат батыр», «Асанқайғының інісі», «Тоган батыр», «Манаш батыр», оның баласы «Тұяқбай батыр», «Қарға бойлы қазтуған» жыры, «Айсаулы Ахмет батыр» жырларын жазып алған. Мұрын жырау бұл жырларды Қашаған Күржұманұлынан естіп, жаттап алыпты. Сондай-ақ М.Хакімжанова Мұрын жыраудан «Ала тайлы Аншыбай батыр оның ұрпақтары», «Баба түкті Шашты Өзиз», оның баласы «Пар-пария батыр», «Құттықия батыр», «Едіге батыр», «Нұрадын батыр», «Мұсахан батыр», «Орақ-Мамай батыр», «Қарасай-Қазы батыр» жырларын да тыңдап қағазға түсіріпті [Хакімжанова М. Мұрын жыраудың мұрасы //Жұлдыз. № 7. 1987, - 167 б.].

Олардың біразы кейін 1961, 1964 жылдары шыққан «Батырлар жыры» кітабында, 1977 жылы басылған «Ақсауыт» батырлық дастандар жинағында жарық көрсе, 2008 жылы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында шыққан «Бабалар сөзі» кітаптар сериясының (100 томдық) 50, 51 томдарына еніпті. Екі томда да жинаушы М.Хакімжанованың аты аталып, өмір жолы мен еңбек жолы, атқарған қызметтері, шыққан кітаптары жайында қысқаша мәлімет берілген.

Ыбырай казак қыздарын оқытуды ойлап тұнғыш мектеп ашса, Мариям сол бабасының, барлық казак қыздарының арманынын жалғасындай еді. Оның Сара, Майра, Ұлбике, Ақсұлу, Шолпандар салған жыр соқпағын жалғастыруы, Шолпан Иманбекова мен Зияш Қалауованың жазған-сызғандарын жинап кітап етіп бастыруы, казак қыздарына жиі жыр арнауы, өзінен кейінгі шыққан ақын сіңлілеріне үнемі камкор болып жүруі соның айғағындай. Сондықтан да болса керек, Кашипа Бұғыбаева:

Кіндік кескен Торғайын – туған елін,
Торғайынның жүрегін тыңдап едін.
Ағып түскен аспаннан Шолпан қыздың
Орынына жұлдыз боп туған едін, –

деп тебірене жырлайды.

Фариза Онғарсынова:

Оп-онай жеңіс бар ма, жарыс бар ма,
Соғады кейде жарға ағысты арна.
Анамдай қуанасың, қолым жетсе
аз ғана табыстарға, –

деп ағынан жарылады.

Ақуштап Бақтыгереева:
Білмеймін, жекемісін, дарамысын,
Білмеймін, ақынбысын, данамысын,
Әйтеуір, көз ашқалы пыңда тұрған
Қазақтың қыздарының жалауысын, –

деп жоғары баға береді. «Біз мына тірлікте осындай адаммен қатар өмір сүріп, оны көргенімізге бақыттымыз. Ақын анадан адалдықты үйрендік, шыншылдықты үйрендік, жаманға жағынбайтын, бастыққа кішірейіп жалпылдамайтын, өз тұғырында, өз билігінде өзін орнымен ұстайтын, кішіні бастан сипап, кедейді паналатқан үлкен жүректің мейірбандығын, апалық құпак жылуын, ақын алақанының аясын көрдік. Осынша өнеге үйреткеніне бас иеміз. Жоқтаймыз. Айтамыз. Ұмытпаймыз» (Сонда. 107 б.), – дейді.

Халық қашан да қалаулысын ұмытпайды!

БАЛҒОЖА ЖАҢБЫРШЫҰЛЫ

Балғожа би туралы Сегіз Сері (Мұхамед-Қанафия) Баһрамұлы:

«Шоқай, Жазы, Балжеке, -үшсуіңіз
Бұл күнде бетті дұрыс түзедіңіз.
Көз салып ілгеріге, айқын болжап,
Ұрпақтың болашағын көзdedіңіз...

Біріндей осы ұлын күн мен айдың,
Сырына қанық болар әрбір жайдың.
Тіл-көз бен сұқ көздерден есен болсын.
Асады қатарынан Ыбырайың...»

[Таңдамалы шығармалары. Солтүстік Қазақстан заң академиясы - 2003 -179 б.],- деп Балғожаны мақтап, немересі Ыбырайға бата берсе, Жаңбыршы ұрпақтарының бірі Сейітқали Төлегенұлы ел ауызынан жазып алған бір өлеңде:

«Қыпшаққа би Балғожа аға болды,
Ағасы Қанқожа би дана болды.
Айбыны аш арыстан секілді еді,
Көрсетті сан казакқа тура жолды.
Үш жүзге Құсмұрында билік айтты,
Әр сөзін хатқа жазып, бетіне айтты.
Токтатып жалғыз ауыз сөзбен жұртты,
Халайық риза болып, елге қайтты»,-

деп Ахмет сұлтан, Танабұға Наурызбай билерді де атап өтеді.

Ыбырайдың атасы – Балғожа Жаңбыршин атақты би, ел құрмет тұтқан азамат болғаны исі қазаққа белгілі жайт.

1850 жылдың 12 наурызында толтырылған бір құжатта Жаңбыршин Балғожаның ұзын қыпшақ билеушісі, 48 жаста жүзбасы екендігі, орта бойлы, толық келген дөңгелек жүзді, қараторы, шағын, кара сақалды, шүңірек көзінің үстінде қалың қас-қабағы бары айтылып, ұзын қыпшақтың алтыбас тармағының биінің баласы екендігі, жайлауы Тобылдың бас жағы мен Қазанбасының маңайында, қыстауы Арақарағай орманында болғаны көрсетіледі.

«Ол қазақ ордасы, Шығыс бөлігіндегі ең бір ақылды, ел сыйлаған билердің бірі болды, – деп жазады құжатта. – Оның орыс үкіметіне берілгендігін Орынбор мен Сібір арасындағы жер мәселесінен туындаған дау кезінде өз қарауындағылардың Сібірліктерге қойған жиырма түрлі айыптауларынан бас тартып, келісімге келуін тездетті» [ЦГА РК ф.И-4. Оп.1 Д.2512. л.112-121.]

Балғожа Ыбырайды жастай орысша оқытып, алаңдамай білім алсын деп оған біраз уақыт туған-туыстарын хабарластырмай да қояды. Бұл жайында Қошанның немересі Жағылар шығарды деген мына өлең жолдарында айтылады:

Қошекем, Алтынсары болған ұлы,
Алтекем ерте өліп солған күні.
Кішкентай үш-төрт жастың шамасында
Артында қалды Ибраһим қызыл гүлі.
Қолында жүрген үлгі атасының,
Халық білер бұл сөзімнің хатасызын.
Үммәткер фәрзентім ден дұға айлаған,
Тиеді ахри шарафат батасының.
Оқытты Орынбордың қаласына,
Аямай жастай айрып анасынан.
Алан боп көңіл қойып оқымас деп,

Еш хабар жүргізбейді арасынан. [Ситдыков А.С. Педагогические идеи и просветительная деятельность И.Алтынсарина. – Алма-Ата, Учпедгиз, 1949. -147.]

Атасы Ыбырайды жасынан-ақ адалдыққа, тапқырлыққа, турашылдыққа, шешендікке баулыған. Өзімен бірге жиын-тойларға алып барып, билік айтқызып, қанатын қатайтқан. Ыбырай да жасынан зерек болып, атасын жерге қаратпай алғырлық танытып, көпшілік

құрметіне бөленеді. Оның бұл турашылдық, шешендік қасиеттері Торғайда сот істерін жүргізген кездерінде айқындала түседі.

Торғай ақындық мектебінің белді өкілдерінің бірі Сейдахмет Бейсенұлының Ыбырайға арналған өлеңіндегі мына шумақтарда да оның әділдігі әлемі айтылған:

Ініңіз – артына ерген біз бір ғаріп...
Әділ боп іс бітірдің тосыты жарып.
Қысасқа әкім жүргенде қараңғы еді,
Ашылып, дүние жүзі болды жарық.
Мырзамыз, құтты болсын басқан ізін,
Сақтасын Қыдыр ата үйін-түзін,
Халықтың кіргіздінің берекесін,
Нұр шапып көк шыққандай дүние жүзін!
Ағайын, араладын біраз елді,
Зорларға жарлы байғұс бір тенелді.
Басқа әкімнен әділдік мұнша көрмек

Өнім түгіл түсіме кірер ме енді» [Киргизская хрестоматия. Книга первая. – Оренбург: типография И.И.Ефримовского-Мировицкого, 1879.]

Белгілі ақын, Ыбырайдың ұрпағы Мәриям Хакімжанованың Ғылым академиясының сирек кездесетін кітаптар мен қолжабалар қорына тапсырған жазбалары да Ыбырайдың табан астында ұтымды, ұтқыр тауып сөйлейтіндігіне айғақ болғандай.

Ыбырайдың атасы Балғожамен бірге туған Ханкожаның [Ханкожа – Кенесары көтерілісі кезінде орыс тыңшысы болған -- ҚРОММ, 4-қор, 1-тізбе, 2559-іс, 2-парақ] Ақдәулет, Қыпышбай деген екі баласы болады. Қыпышбай болыс болып тұрғанда Ақдәулет інісіне өкпелеп Бағаналы-Байырға көшпек болыпты. Елдің бас адамдары жиналып көшпе десе, Ақдәулет көнбейді. Сол кезде Ыбырай оқуды жана бітіріп келген кезі. Ақдәулеттің хабарын естіп Ыбырай келеді. Келе Ақдәулетке сәлем беріп жай-күйін сұрап отырғанда айтқан өлеңі екен дейді:

«Мұнан барсаң барарсың
Бағаналы-Байырға.
Нарыңды берген тамырға.
Жая менен жал салып
Берерсің тоқал қабырға.
Төсекті қалың төсерсін
Өтпестей қылып сауырға.

Ағаннан өзің барған сон
Жая менен жал түгіл
Зар боларсың қарынға.
Мальна азық жинауға,
Жарымассың шабынға.
Түбек тимей өзектен,
Малыңды қыс күн бағуға.
Қона алмассың қалыңға
Жазғытұры болғанда
Жая алмайсың малыңды,
Жайсаны бар ауылға.
Асығарсың сонда, аға,
Көшемін деп қайтадан
Ағайын-туған бауырға.
«Өз тұяғы тұшпардың,
Өзіне дәрі» деген бар
Қайтыңыз, аға, ауылға!»

Ыбырайдың сөзіне тоқтап, Ақдәулет көшін түсіріп, қайта қонады. Мал сойып қонақасы әзірлеп жатқанында Ыбекең Қылышбайға сәлем бере барып:

«Уа, Қылыш-еке, Қылыш-еке!

Бақыт қонды басыңа.

Көтере алмай бақытты

Аққан судай тасыма.

Қастасқаның Ақан ба,

Білгендігің осы ма?

Аған қонды қасыңа

Ерулікке тай сойып,

Шақырыңыз асына.

Қоса шақыр Жүзбайды.

Жүзекем келсін жиынға.

Іштің сырын қозғайды.

Жүзбайдың айтқан билігін

һешкім сынап, бұзбайды.

Әр ауылдан бір кісі ал,

Сөз тыңдарлық саналы,

Сонда халқың азбайды.

Ысқыра берсең сұрланып,

Өсек-аян қоздайды.

Жаннан жанның артығы жоқ,

Сендегі артық тек бақыт

Бағыңа ешкім қолын созбайды», – депті. Қылышбай сөзден жеңіліп, тайын сойып, Жүзбайды, Ақдәулетті шақырып татуласқан екен. [Ғылым академиясының сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қоры К-397, қор № 2].

«Балғожа би көзі ашық, көңілі жарқын, заманының алдыңғы қатарлы адамы еді: ол өз заманының жайын ерте, тез байқады. Ендігі үміт артта, ескіде емес, алда, жаңада екенін, «заманың түлкі болса, тазы бол шал» дегендей Россия патшалығының саясатына ыңғайланып, орыс мәдениетінен азық алудың қажет екенін аңғарды.

«Іздегенге сұраған» дегендей XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап патша үкіметі қазақ даласын бағындырудың билеп-төстеудің тағы бір жаңа әдісін қолдана бастады: қазақ балаларына арнап мектептер ашуға кірісті. Патша үкіметінің бұл мектептерді ашқандағы мақсаты мектеп туралы ережеде ашық айтылған: «Мектеп құрудағы басты міндет – шекарадағы басқару ісін атқара алатын адамдарды сұптан-правительдердің, ордаға аралық бастықтардың ісін жүргізе білетін және айрықша қызметтерді атқара алатын адамдарды дайындау» деп жазылған. Сонымен бұл мектеп 1850 жылы 22 август күні Орынбор қаласында ашылды, оған қазақтың 30 баласы алынды солардың бірі тоғыз жасар Ыбырай болды» [Кенжебаев Б. Ы. Алтынсарин – азамат. Ыбырай Алтынсарин тағылымы. Алматы: Жазушы, 1991. – 25-26 б б.].

Балғожаның немересіне:

Атаңды сағындым деп асығарсың,
Сабаққа көңіл берсең басыларсың,
Ата-ананды өнер білсең асырарсың,
Надан боп, білмей қалсаң аһ ұрарсың.
Шырағым, мұнда жүрсең нетер едің?
Қолыңа құрық алып кетер едің.
Тентіреп екі ауылдың арасында

Жүргенмен не мұратқа жетер едің» [Ы. Алтынсарин.

Таза бұлақ. Алматы: Жазушы, 1988. – 9 б.], – деп жазатыны осы кез.

Мұсатай Ақынжанов «Ұлы педагог, қоғам қайраткері» мақаласында «Ыбырайдың атасы Балғожа өлең жазған адам. Жас Ыбырайдың мектепке дейін өлең мен жырға әуестеніп өсуіне анық әсері тимеді деп айтуға болмайды, – деп жазады. – Балғожа семьясының төңірегінде көптеген ақындар жиналатын болған.

Сөйтіп, Ыбырай бала кезінен-ақ туған халқының рухани мәдениеті мен әдебиетін естіп өскен» [Ақынжанов М. Ұлы педагог, қоғам қайраткері. Ыбырай Алтынсарин тағылымы. – Алматы: «Жазушы», 1991. –57 б.].

«Егемен Қазақстан» газетінің 2001 жылғы 22 наурызда жарық көрген «Қазақтың Жантөриндері» зерттеу мақаласында Тілеуқабыл Боранғалиұлы Ыбырайдың білім алуына Кіші жүздің Шығыс бөлігінің (Ақтөбе, Қостанай, Қызылорда, Ресейдің Селебі облыстары) сұлтан-правителі Ахмет Жантөриннің көмегі болғанын айтады: «Ауылын шапқан Кенесары сарбаздарының қолынан қаза тапқан Алтынсары бидің жас баласын Орынбор училищесіне оқуға аттандырды. Көңілі жетім немересін жұбатып: «Шырағым, оқымасаң не етер едің, қолыңа құрық алып кетер едің» деп атасы Балғожа бидің сағына хат жолдайғыны кейіннен ғой. Болашақта сол жас инспекторы, қазақтың ұлы ағартушысы Ыбырай Алтынсарин атанарын Жантөрин білмей өтті, кейінгі ұрпақ біз білеміз».

Ыбырай оқуын аяқтаған соң 1857-1859 жылдары атасы Балғожа бидің қағаз көшіретін көмекшісі болып істейді.

Әнуар Дербісалин «Ыбырай Алтынсарин – ұлы педагог, ағартушы, жазушы» мақаласында «Дала өмірінде көп билікті өз қолында ұстаған Балғожа Орынбор шекара комиссиясының алдында да айрықша беделді адам болды, – деп жазады. – Қазақстанның Россияға қосылу процесі біржолата аяқталып келе жатқанын орынды аңғарған Балғожа қоғамдық маңызы өте үлкен бұл құбылысты батып жақтады. Мұнда ол, әрине, қазақ халқының өнерлі, мәдениетті елдердің қатарына қосылуын тілеген жоқ, Қазақстанның Россияға қосылуын шешілу кезеңіне жеткен, енді мүлде болмай қоймайтын құбылыс ретінде таныды. Сондықтан да ол бұл оқиғаға қарсы шығудың ешқандай пайда бермейтіндігін ескеріп, алдағы уақытта оны өз мүддесі үшін пайдаланудың жолын іздеді. Балғожаның бұл мақсатта тапқаны – немересі – Ыбырайды Орынбор шекара комиссиясының жанынан ашылмақшы мектепке беру болды. Мұнда Балғожа ел билеу ісі бұдан былай орысша сауатты адамдардың қолына көшеді деп танып, немересі арқылы кейін де сол ел билеу ісін қолынан шығармау ниетін көздеген еді» [Ы.Алтынсарин тағылымы. 80 б.].

Бұл жолдардан Балғожаның немересін орысша оқытудағы түпкі мақсаты анық байқалады. Ол – халыққа пайдасын тигізетін адам емес, патша өкіметінің заңын жақсы біліп, халықты қанауға шебер

чиновник эзірлеуді көздеген. Кенесарының Балғожаны шабуының да мәні осындай ой-мақсаттарына байланысты екені даусыз. Алайда, Ыбырай таңдаған жол мүлде басқа болып шықты.

Кенесары Балғожаға:

«Сәлем жазып жібердік

Арғын-Қыпшақ ағасы,

Жыртылмасын, жаркыным,

Еліміздің жағасы», – деп көтеріліске қатысуын сұрап хат жазады. Балғожа:

«Қаланың түбі ор болар,

Ордың түбі сор болар.

Қанияда, кенеттен

Орға түсер болсаңыз,

Қайтып шықпақ зор болар,

Сенін, сұлтан, дұшпаның

Жалғыз патша емес-ті,

Қайда барсаң алдында

Карулы тұрған тор болар», – деп Кенесарыға «дұшпаның жалғыз патша емес-ті» деп ертең өзіне де ауыз салатынын тұспалдап, қарсылық білдіреді.

Екіншісі:

Кенесары хан бірде Балғожаға елші жіберіп, жасақ беруін сұрайды. Ол «Ақ патшаға ант бердім, оны аттай алмаймын, – деп жауабын қысқа қайырады. Хан екінші рет жаушы жіберіп: «Балғожа бидің Кертаңдақ аты хан мінуге лайық, жорық аты, сол дүлдүлін берсін» дейді. Балғожа би «Астымдағы атымды Хан Кененің атасы Абылай тіріліп келсе де бере алмаймын», – деп тепсінеді.

Кенесары жайлауда отырған Балғожа ауылын шауып: «Шаңырағын ортасына түсіріңдер. Бір сабақ жібін қалдырмай түйелерге артыңдар. Бәрін шешіндіріп жерошақ басына жинаңдар!» – деп бұйырады. Осы сәт ханның жүзбасыларының бірі «Хан ием! Ана төбе басында бір салт атты тұр. Біздің әрекетімізге қарап кіжініп тұрғандай. Ұстап, алдыңызға алып келсек қайтеді?» дейді. Сонда Хан Кене:

« – Ол Балғожа астындағы атына сеніп тұр. Ондай дүлдул қазір жоқ, алаңдамай, істерінді бітіріңдер!» – дейді. Сол кезде жерошақ басындағы топтан шығып, қою қара шашты, сұңғақ бойлы, сұлу келіншек ханға қарай беттейді. Сарбаздар жолын кесіп, балағаттап:

– Абыройыңды ашып қайда барасың, кейін қайт! – деп оның төбесіне камшы үйіреді. Сонда келіншек:

– Абыройымды аштырған Хан, өзі жапсын! – деп алған бетінен қайтпайды. Хан Кене сарбазына «тима, жібер» деген ишарат білдіреді. Сонда Хан алдында тайсалмай хас сұлу былай депті:

« – Ұлы мәртебелі хан ием. Мен туған күні тағдырдың әмірімен сіз менің әкемнің үйіне ат басын тіреп, құтты қонағы болған екенсіз. Сонда сіз: «Мына балам дүниеге келді. Балама қандай көрімдік берсем лайық болар екен?» деп толғаныпсыз. Әкем тұрып: «Хан ием! Балам ер жеткенде Сізден өзіне керетін қаласа қалай болар екен?» депті. Хан Кене бұл шешімге тоқтады», – деп әке-шешем жыр қылып айтушы еді. Сол күн бүгін туған сияқты. Егер рұқсат етсеңіз, мен өтінішімді айтар едім.

– Сұра шырағым! – депті хан Кене.

– Ендеше, орда қайта тігілсін, дүние-мүлік қаз-қалпында орында болсын. Бір сабақ жібім жоғалмасын! – депті хас сұлу.

Хан жүздік басшысына келіншек өтінішін орындауға бұйрық етіпті. Орда тігіліп, дүние-мүлік жиналған сәтте жас келіншекті шақырып, хан: «Шырағым, дүниен түгел ме?» деп сұрапты. Сонда келіншек тұрып: «Хан ием, екі бұлғынның елтірісі жоқ» депті. Екі қадам жердің екі жағына екі найза қадап, от жағып, ұландарды шешіндіріп, ортасынан өткізіпті. Бірақ бұлғын елтірісі табылмапты. Хан ләм демей, ат басын Ұлытауға бұрып, аттанып кетіпті. Түнде хан жансыздар жіберіп, бінеу елтіріні екі аяғына киіп алған алаяқ ұланды өлтіріпті. Сол кезде бозала таңда артынан қуып, Балғожа би де жетіпті.

– Хан ием! Сіздің ұлан сұрағаныңыз орынды, мен ант еткеннен кейін бұл бұйрықты қабыл алмадым. Сіздің менің ордамды шабуыңыз да әділдік. Қас-қағымда қайта орда тігіліп, қайырымдылық көрсеткеніңіз де мені таңдандырады. Мәмілеге келейік. Кешірім сұраймын, хан ием! Үйіме жүріп, құт қонағым болыңыз! – депті. Хан Кене мен Балғожа би осылай табысыпты – деген аңыздың негізі осылай өрбігенге ұқсайды» [Қозыбаев М. Сырым батыр және Хан Кене. // Халық Кеңесі, 9 шілде, 1992.].

Балқожаның келіні – сол келіншектің аты кім, кімнің жары екен деп іздестіріп көргенімізде бар құжат Шеген Мусинге қарай жетелей берді. Өйткені Тобыл-Торғай бойында Кенесарыға жақын болған Шеген биден басқа ешкім жоқ.

1847 жылғы 1 қарапа, сол жылғы 13 ақпандағы Шеген бидің Кенесары ханмен байланысы жайындағы айыптау істе Шегеннің Кенесары Қасымовқа іші бұратыны, оған жер беріп, паналатып отырғаны айтылып: «Арғын руының би Шеген Мусиннің қол астындағы тек бір бөлігі ғана 1845 жылға дейін көтеріліске қосылмады», - делінеді. - Бірақ арғын руының атамекенінің ортасынан ойып патша бекіністерін салуына байланысты арғындардың бұл тобы да Кенесарының көтерілісіне қосылды [ҚРТА, 4-қор, 1 тізбе, 2457-іс, 243-249- парақтар].

Шеген би Кенесары Торғайдан көшерінде оған өзінің баласы Шолақты ертіп жібереді. Оның Кенесарымен жақсы қарым-қатынаста болғанын осыдан-ақ аңғару қиын емес. Шеген би - Алтынсарының жары, Ыбырайдың шешесі - Айменнің әкесі. Жоғарыдағы әңгімедегі келіншек - осы Аймен.

Оның үстіне Қойшығара Салғаринмен Жанкелдин ауданының Аралбай ауылына барғанымызда көнекөз, құймақұлақ қарттардың бірі Сапар Биғожин «келіншек» деген сөздің орнына «Шегеннің қызы Аймен» деп дәл осы әңгімені ел алдында айтып отырғанына куә болдық.

1839 жылы Амаяқарағай округіне қарасты жеті болыс ел Орынборға немесе Батыс-Сібір округіне қарауға тиісті болады. Осыған байланысты орыс әкімшілігі алдында абырой-беделі бар Балғожа 1839 жылы 17 ақпанда Аманқарағай округтік приказына түсіндірме хат жазады.

Бұл хатта Орынбор шекара комиссиясы жер межесі бөлініп қойды деген соң Лебедев дегенге барғанын, оның «Жер бөлінді, біздің жер енді Орынбор ведомствосының құрамына қарай кірді, сіздер қайда қарайтын болдыңыздар» деп өзіне қарсы сұрақ қойғанын айта келіп: «Сондықтан да округтік приказдан бір жолын тауып, оларға жауап жазып жіберсеңіздер екен. Өйтпесеңіздер бізге қысым көрсетіп, жерімізден қуып, ақша беруімізді талап етіп, жауап беруге күштеп, біздің жеріміз шекарада тұр деп қудалайды. Ал мен олардың талабын орындай алмаймын. Өйткені біз округтің құрамындамыз және өзіме қарасты халықтың наразылығынан да сақтанамын. Ақшалай оброкты екі рет екі жерге төлеуге жағдайымыз жоқ. Онсыз да бұдан бұрын жылқыдан 180 сомнан, бір шаңырақтан 5 сом 40 тиыннан алып үлкен зиян шектірді. Сол үшін біздің жер қай жаққа бағынышты болса, сонда төлейміз деп жауап бердік. Оның үстіне мен Лебедевтан былай деп сұрадым: «Ол жөніндегі мәліметті алдыңыз.

Ондай нұсқау біздің дуанда жоқ. Сол жарлықтың көшірмесін маған және оны маған жібергенде қағазға жазылған түсіндірмесімен жіберіңіз. Жай ауызша жауап жауап болмайды. Жаңбыршин деген мөрімді ауызша бастым» [«О разграничении земель Оренбургских и Сибирских киргиз». Қор-3.16 – 1. іс-368].

Хаттан Балғожаның іскерлігі, бекдағаттылығы, сол кездегі заң-законды жақсы білгені, орыс әкімшілігі алдында ықпалды адам болғаны аңғарылады.

«Әділ биге жүгінсең,
Шегеннің Қазыбегіне жүгін!
Жүйрік биге жүгінсең,
Қазбайдың Наурызбайына жүгін.
Балқожа да би екен

Бірақ, түйесі түнде боталаған би екен» – деп Аққошқар би айтпақшы, үкіметке жаққанымен қара халыққа жақпады ма, оның билік айтқан сөздері ел жадында сақталмаған.

Алайда, Балғожаның мырзалығы мен тапқырлығы, терең ойлылығы, ұстамды сөйлей білетіні мына бір әңгімеден көрініс береді:

Жасы ұлғайған шағында Досбол Сыр бойынан Торғайға қайта келіп, туған-туыстарын аралайды.

Балқожа Досболды құшақ жая қарсы алып, қонақ етеді. Кетерінде бір үйір жылқы тарту етеді. Бірақ Досбол оны алмай қасындағы Мұғал ақсақалға байлайды. Балқожа бұған риза болып, ұлы Қошанға «Досекемнің біздің ауылдан құр аттануы ұят болар, қосарына бір ат әкей байла» дейді. Қошан көзі соқыр, өзі кәрі бір көк атты ұстап әкеледі.

Сонда Досбол:

« – Уай, Балқожа, сен алдымен өзіңе қара, екінші мына маған қара. Сосын ана соқыр аттың көзіне қара, Қошан мырзаның жүзіне қара, – дейді.

Көкірек сарайы даңғыл Балқожа би оның емеуірінің дәл таниды. Бірақ тереңдіктен дыз етпе ашуды басып тастай біледі. Жұрт көзінше баласына әлдекімдер сияқты ашу шақырып, кіжініп жатпай, кеңдік танытады.

– Досеке, – дейді Балқожа жұрт назарын өзіне қаратып:

«Хандарда да бір мін бар,
Қарашасын бірдей көрмейді.
Байларда да бір мін бар,

Есігіне келген кемтарға,
Өзі тұрып орнына
Қолынан қайыр бермейді.
Жүйрікте де бір мін бар,
Жорғамен табандасып желмейді,
Жорғада да бір мін бар,
Жал-құйрығын сүзіп салсаң да,
Бәйгеден озып келмейді.
Әйелде де бір мін бар,
Ажары сұлу болса да,
Ақылы сай келмейді», –

деп өзіңіз айтыпсыз ғой, әркімде де мін болатынын ескертіп. Балаңыздың бір шалалығы шығар бұл. Не дегенмен болар іс болып қалыпты. Енді осының айыбын да, билігін де өзіңіз айтыңыз, – деп салмақты Досболдың өзіне салады.

– Билік айтардай мен дауға келіпмін бе, айтып алардай мен жауға келіпмін бе, бұған мен не дейін, Балқожа-ау. Ал әйтеуір құр қол жібермеймін десең, берер атың дос сүйсінер, дұшпан күйінер бірегей болсын.

«Жуандығы, Балқожа өзіңдей болсын,
Жорғалығы менің өзімдей болсын.
Сұлулығы мына Қошанжанның көзіндей болсын.
Ақтығы Бұхардың ақ бөзіндей болсын.
Жеріміз шалғай, жүрісіміз көп,
Аяғын тұсар асау, тарпаң болмасын,
Өмілдірік, құйысқан бізде жоқ,
Ері алға кетер еңкек,
Артқа кетер шалқак болмасын», – дейді.

– Е-е, Доскемнің көзі Бозжорғаға түскен екен ғой, Әй, Қошан, алып кел менің Бозжорғамды, – деп Балқожа баласын қайта жұмсайды. Сөйтіп, жүз тұсак беріп сатып алған Бозжорғаны би өз қолымен Досболға жетектеткен екен» [Төрекұлов Н., Қазбеков М. Қазақтың би-шешендері. – Алматы: Жалын, Кітап, 1993. – 255 б.].

Ыбырайды Қаумен деген құдасы қонаққа шақырып, қасыңызға балуан, әнші-күйші, жыршы дос-жарандарыңызды ерте келіңіз десек керек. Алайда Ыбырай Нұржан Наушабаевты ғана ертіп барыпты.

Қаумен біраз отырғаннан кейін Ыбырайға:

– Көп кісімен келе ме деп ойлап едік, қасыңыздағы мына баладан өзге ешкім жоқ қой, – депті.

Сонда Ыбырай:

– Әншілік те, күйшілік те, жыршылық та, балуандық та осы бір жігіттің басында. Бір өзінің өнері төрт кісіге татиды, – деген екен.

Ел аузында Ыбырай айтты деген тапқыр сөздер жиі ұшырысады.

«Балғожа – ел ішіндегі атақты бай әрі атышулы би, шынжыр балақ, шұбар төс феодал, әрі патшалық Россияның шекаралық өкімет орындарымен ауыз жаласып, тіл табысқан, патша әкімдеріне өзінің адал қызметімен әбден жаққан, соның арқасында олардан шекпен киіп, шен алған ірі шонжар» [«Ыбырай тағылымы», 113 б.].

Қалай дегенде де Ыбырайдай ұл өсіріп, тәрбиелеген Балғожа есімі ұмытылмақ емес. Бірақ, оның аты-жөні Қазақ Совет энциклопедиясына енбеген.

ҚАЙЫНЖҰРТЫ

Ыбырайдың сүйіп қосылған жары Айғаныс туралы қызметтес болған шәкірті, кейін ізін жалғастырушылардың бірі Ғабдолғали Балғынбаев «Айғаныс ұзын бойлы, қызыл шырайлы, сәл сопақ бетті, татар тектес, қой көзді, ақсұба, көп сөйлемейтін, мейлінше қарапайым, сауаты жоқ кісі еді. Үйдің бар шаруасын бір өзі басқаратын» («Алтынсарин туралы естелік». «Ыбырай тағылымы», Алматы, «Жазушы» 1991. 365 б.) деп балажандығына, қонақжайлылығына да тоқталса, Мәриям Хакімжанованың 1947 жылы Хасан Сабитов деген 91 жастағы ақсақалдан жазып алған «Алтынсарин өмірінің кейбір сәттері» естелігінің «Алтынсаринді ояз Крейсмердің қонақ етуі бөлімі»: «Ыбырайдың әйелі кәдімгідей сол кездегі орыс халқының киімін киген. Басында жерге сүйретіліп жатқан ақ шәлісі бар екен, – деп басталады. – Әйелімен екеуінің қатар отырғандағы қияпатын қандай шешендердің тілі суреттеп жеткізе алмас мен түгел. Бізге олардың үстіне кіру қайда онда, кешке дейін қонақ болды... Ыбырайдың әйелінің екі көзі тостағандай, екі беті алмадай, екі иығына екі кісі мінгендей зор адам екен» [Ана тілі, 2002, 21 қараша, Б.10.] .

Осы Айғаныс кімнің қызы?

Ғабдолғали Балғынбаев та [«Алтынсарин туралы туралы естелік», «Ыбырай тағылымы», Алматы, Жазушы, 1991. 365 б.), Ұлы ағартушының өмірі мен шығармашылығын зерттеуші ғалымдар Бегежан Сүлейменов те, [Сонда 50 б.] Әнуар Дербісалин де

[«Ыбырай Алтынсарин. Алматы. «Қазақстан, 1965. – 18-20 б.] Ыбырайдың кіші жүз Жаппас руының Айғаныс атты қызына үйленгенін айтады. Бірақ Шолақтың әкесінің атын атамайды.

Енді бір құжатта «Женат на дочери ордынца Перовского уезда Сыр-Даринской области Чулакова – Айғаныс» [ЦГА РК Ф.И-25 Оп.1. Д. 22557. Л. 20-25.]. – деп жазылған.

Қазақ ССР Ғылым академиясы Ш.Ш.Уалиханов атындағы тарих, археология және этнография институты шығарған «Ы.Алтынсарин» үш томдық шығармалар жинағында: «Ибрагим Алтынсарин был женат на Айғаным – дочери знатного казаха Перовского уезда Сырдаринской области» -- [Алматы. I-том, 1975-47 б]. – делінген. Жоғарыдағы ғалымдардың айтқанынан айырмашылығы Айғанысты Айғаным деп көрсеткен. Мұнда қыздың әкесінің аты-жөні мүлде айтылмайды.

2000 жылы Қостанай облыстық мәдениет басқармасы МКҚК Қостанай облыстық Алтынсарин мемориалдық мұражайы бірігіп шығарған «Ыбырай Алтынсариннің отбасы және туыскандары» атты әдістемелік-көпшілікте де «Ыбырай 1864 жылы Сырдария облысы (қазіргі Қызылорда облысы) Перовский уезіне қарасты Жаппас руындағы Шолак деген кісінің Айғаныс атты қызына үйленеді» (2 б.). – деп жазылған. «Жаңа Сарыарқа» журналының 2006 жылғы екінші нөмірінде Алтынсариннің анасының аты Айман екені айтыла келіп: «Ыбекеннің жастық дәуренінде ғашық болған қызының аты да – Айман. Балғажа бидің маңайында оны паналаған қонсылары көп болған. Сол құдайы көршілердің бірінің қызы Айман сұлулығына қоса ақылды да болған екен. Жазда оқудан босап демалысқа келгенде ғашығына кездесіп, қосылмаққа уәделеседі. Бірақ Ыбырай оқуын бітіріп, елге келе жатқанда Айман Тобыл өзеніне суға кетеді. Сөйтіп жас жігіт ғашығына қосыла алмай қатты қайғырады.

Дегенмен бидің немересін маңайындағы жігіттер жұбатып, «Ыбеке, сонша беріліп қайғырмаңыз, бір өкініш болып өтті. Сіз Айманның сінділісі Айғанысқа назар аударып көріңізші, сол қыз Айманнан кем емес», – дейді.

Шындығында жігіт ес жиған соң байқап қараса апасынан түрі де айнымайтын, ақылға да зерек қыз екен. Сол қызға үйленеді» делінеді.

«Қазақ әдебиеті» газетінде 1991 жылы 22 қарашада жарық көрген «Алтынсарин айналасындағы адамдар немесе замандасы мен қайын атасы» деген мақалада Шолак Айбасов Ыбырайдың қайын атасы екені айтылып, суреті берілген.

Ал Ы.Алтынсариннің 1888 жылғы қызмет формулярында оның Перовск уезіндегі Сырдария облысының тұрғыны Шолақова Айғанысқа үйленгені жайында мәлімет бар. (мем.архив, 25 қор, 1-тізім, 2185 -іс).

Тарихи-танымдық мақалаларымен танылып жүрген, талантты журналистеріміздің бірі Тілекқабыл Боранғалиұлы Астананың «Елорда» баспасынан 2004 жылы жарық көрген «Ғасырдан тәбәрік» кітабында жоғарыда аталған мәліметті келтіре отырып, Айғаныстың фамилиясы Шолақова екенін, әрі Ыбырай бұл отбасымен араласып тұрғанын, Ш.Айбасов пен оның балалары Ержан, Нұржанның елге елеулі азаматтар болғанын, дәлелді жеткізеді. Тілекқабыл «Ыбырай Айғанысқа 1868 жылдың 1 мамырында үйленді, ал Шолақтың отыз екі жылдан соң әлі де «Перовск уезінің қазағы» болып жүруі түсініксіз», – деп қазіргі Қызылорда облысы мен Шолақ қызмет еткен Жайық-Шыңғырлау саласының аралығының өте қашық екенін еске салып, Шолақ Айбасовтың Ыбырайдың қайын атасы екеніне күмәндана қарайды.

Н.И.Ильминскийдің естелігінде Ыбырайдың Шолақ Айбасовтың ауылына барып қымыз ішіп қайтсам деп сұранғаны сөз болады. Ильминский осы естелігінде Айбасовтың ауылы Орынбордан 150 шақырым жер екенін, Ыбырайдың Шолақ Айбасовтың ұлы Ержан Шолақовпен жақсы таныс болғанын, 1873 жылы қазақ алфавитін жасау үшін комиссия құрылып, орыс тілін білетін білімді екі қазақ ұсынылғанын, олардың бірі Орал облысынан Ержан Шолақов та, екіншісі Торғай облысынан орыстың жазба және ауызекі тілін жақсы білетін, қызметте тындырымды әрі ИРГО-ның Орынбор бөлім жазбаларына жарияланған қазақтың этнографиясы жайында жазған ерекше еңбектерімен де өзіне назар аудартып жүрген Торғай уездік басқармасының іс-қағаздарын жүргізуші Алтынсарин екенін, алайда өзі бұл іске Ыбырайды таңдағанын айтады. [«Ыбырай Алтынсарин тағылымы» Алматы, Жазушы, 1991. 353 б.].

Ш.Айбасов ауылы Торғайдан өте жырақ, әрі Ғ.Балғынбаев, Б.Сүлейменов т.б. айтқан Шолақтан бұл Шолақтың мекен-жайы да қызметі де басқа. Сондықтан біз де Ш.Айбасовтың Ыбырайдың қайын атасы екеніне күмәнмен қарап, іздестіре бастаған едік. Сол ізденісіміз зая кетпеді. Қолымызға XIX ғасыр және XX ғасырдың басында патша өкіметінің отаршылдық әкімшілігінде қызмет атқарған қазақ даласы элитасының өкілдеріне арналған, әліпбилік, есімдік, формулаларлық, сондай-ақ қызмет бабындағы анықтамалық

тізімдер, т.б. мұрағаттық құжаттар енгізілген «История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков» деген кітап түсті. Кітаптың VIII томының (Екінші бөлімі) 299 бетінде Шолақ Әбілев дегеннің биі екендігі, руы Жаппас, Қаракөз бөлімі, қыстауы Сыр бойы, жайлауы Әйет өзені, жағдайы жақсы, жасы елуде, білімі жоқ, мінезі біртоға, үкіметке берілген және оған қашан да қызмет етуге дайын адам болғаны айтылады. Одан әрі «1853-1854 жылдары мемлекет мүлкін тасымалдау кезінде көлік беріп көмектескені үшін 1855 жылдың 17 сәуіріндегі № 625 куәлігімен шұға шекпен сыйға тартылды. 1859 жылғы 18 тамыздағы бұйрық-куәлігіне сай Сырдария шебіне қажетті 650 бөренені жеткізу үшін ол Орынбор бекетіне 140 жетекші бастаған 560 түйе жеткізіп берді.

1860 жылдың 11 сәуіріндегі № 353-ші куәлігімен Наурызым орманынан Орынбор бекетіне ағаш тасуға түйе бергені үшін сыйға қылып тартылды.

Экспедицияларда болған жоқ. Әйелі – Қалампыр 37 жаста, қызы Айғаныс 15 жаста. Сотталмаған. Қарауында 337 түтін, 2400 түйе, 650 жылқы, 155 сиыр, 15 мың 250 қой, 340 елкі бар. Қол қойған қазақтардың басқарушысы ясаул Бірмұхамед Құлданбайұлы» деп баяндалады. Бұл мәлімет 1867 жылы жазылған.

Мұнда Шолақ Әбілевтің Сыр бойының қазағы екені, қызының есімі Айғаныс екені анық көрсетілген ғой. Сонда да анықтай түсу мақсатымен Шолақ Айбасов туралы жазылған мәліметті іздестіріп кітаптың 263 бетінен «Зауряд – Хорунжий Шолақ Айбасов 1856 жылдан бері даланың Батыс жағының билеушісінің көмекшісі. 1850 жылдан патша үкіметіне қызмет етеді. 1855 жылы күміс медалмен марапатталады. Үкіметке берілген және оған адал қызмет етуімен ерекшеленеді», – деген жолдарды таптық. Сондай-ақ 138 бетінде Шолақ Айбасовтың шағын мұрты мен сақалы барлығы, жайлауы – Шыңғырлау мен Сары-Салды, қыстауы Елек қалашығының қарсы бетінде екендігі, үш ұлы бары жазылыпты.

Біз осы мәліметтерден кейін Ыбырайдың қайын атасы Шолақ Айбасов емес, Шолақ Әбілев деген шешімге келдік.

Ғ.Балғынбаев «Ы.Алтынсарин туралы естелігінде» Ыбырайдың жасы жиырма бестер шамасында үйленгенін айтса, Қостанайдағы Ы.Алтынсарин мұражайы шығарған әдістемелікте Ыбырай 1864 жылы үйленді делінеді, Қазақстан Мемлекеттік орталық архивіндегі бір құжатта «1968 жылдың 1 маусымы» десе [ҚМОА, 25 қор, 1-тізбе, 2557-іс, 26-27 парақтар], Т.Боранғалиұлы да 1868 жылдың 1

маусымында деп айы, күніне дейін көрсетіп жазады. Жоғарыда айтылған «История казахстана в русских источниках XVI-XX веков» кітабына сенетін болсақ Т.Боранғалиұлы көрсеткен 1868 жыл дұрыс. Өйткені 1864 жылы Айғаныс небәрі он екі жаста ғана болып шығады.

Айғаныс 1921 жылғы сұрапыл ашаршылықта қайтыс болған [Әуезов М. Ыбырай Алтынсарин. Алаш көсемсөзі. 10 томдық. 2-кітап. Шолпан. – Алматы: Өнер, 2010. – 244 б.].

СЕЙДАЛИНДЕР

Ы.Алтынсариннің 1888 жылғы 31 желтоқсандағы В.В.Катеринскийге жазған хатында: «Ырғыздағы қыздар интернатында қазақ қыздарының санын 20-ға дейін көбейту туралы губернаторға ұсыныс енгізген едім... Ал мен, әсіресе, Сейдалиннің және, құрметті камкоршы болып тағайындалып отырған, уезд начальнигінің әйелінің көмегімен бұл жұмыстың Ырғызда жақсы жүретініне көзім жетіп отыр...» /Ы.Алтынсарин. «Таза бұлақ». – Алматы. Жазушы, 1988. 304 б./, – деген жолдар кездеседі.

Ильминскийге 1889 жылы 6 наурызда: «...Ырғызда мировой судья және тергеуші болып. Альмухаммед Сейдалин істейді. Ол қазақтарды оқыту ісіне өте ынталы адам. Биыл ол қазақ қыздары үшін Ырғызда қазақ сахарасындағы ең тұңғыш, 20 кісілік қыздар мектебін ашуыма көмектесті» /Ы.Алтынсарин. «Таза бұлақ». – Алматы. Жазушы, 1988. 310 б./, – деп Әлмұхаммед Сейдалин ісіне баға береді.

Осы сияқты Ыбырай Алтынсариннің «Қыпшақ Сейітқұл» очеркінен Тілеу Сейдалиннің атын кездестіреміз /Ы.Алтынсарин. «Таза бұлақ». – Алматы. Жазушы, 1988. 54 б./.

А.Сейдалин – Әлмұхаммет Күнтөреұлы Сейдалин де, Т.Сейдалин – Тілеумұхаммет Айтөреұлы Сейдалин ағайынды екі кісі – Күнтөре мен Айтөре Сейдалы сұлтаннан туады. Ал олардың әкесі – бәріміз білетін атақты Әбілхайыр ханның үлкен ұлы Нұралы хан. Ә.Сейдалин – Ырғызда қыздар мектебін ашуға көмектескен, әрі басқаларға үлгі-өнеге болсын деп өз қызы Гүлжауһарды сол мектепке оқуға берген.

Гүлжауһар кейін Ресейдің бірінші және екінші мемлекеттік Думасына депутат болып сайланған Ахмет Қорғанбекұлы Бірімжановқа тұрмысқа шығады. Көрнекті ғалым, Қазақстан Республикасы Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі, химия

ғылымдарының докторы, профессор Батырбек (Баташ) Ахметұлы Бірімжановтың анасы.

Қорғанбектің екінші әйелі Гүлмайдан – Сейдалы төренің қызы. Яғни, Сейдалы төренің тұқымдары Бірімжановтар әулетімен құда-жекекат болып жақсы араласып тұрған. Ахмет пен Әбдікәрім және бір қыз Қорғанбектің бәйбішесінен, Ғазымбек, Қазима, Батырхан, Шәкен, Мұхтар, Нұркен, Әбдікәрім, Нұрхан, Жұмахан, екінші әйелі – Гүлмайданнан туады.

Тілеумұхаметтің де Ыбырайға көмегі көп тиген. 1890 жылдың 4 қазанында Торғай облысы әскери губернаторының ұсынысымен Т.Сейдалинге Торғай қаласында орыс, қазақ училищесін ашып, оларға қазақтардың балаларын шақырып, ұйымдастырғаны үшін алғыс жарияланады. Бұл уақытта, яғни, дәлірек айтсақ, ол 1890 жылдың 8 желтоқсанынан 1891 жылдың 5 сәуіріне дейін, алдымен Торғай уезі бастығының ауруына, одан кейін қайтыс болуына байланысты Торғай уезі бастығының қызметін атқарған.

Әлмұхамет 1866 жылғы 13 наурызынан 1869 жылға дейін Орынбор облысы қазақтарының Батыс бөлігінің басқарушы сұлтаны, 1895 жылғы Киев губерниясының радомысль бөлімшесінде бітімші сот болып, кейін Қостанай, Ырғыз, Торғай уездерінде қызмет істеген, полковник.

Әлмұхамет те, Тілеумұхамет те 1848-1855 жылдары Орынбордың Неплюев кадет корпусында оқыған.

Ы.Алтынсариннің, Әлмұхамет, Тілеумұхамет Сейдалиндердің де, Х.Көпжасаровтың да кадет корпусына оқуға түсуіне жағдай жасап, көмектескендердің бірі полковник, Орынбор өлкесі Шығыс бөлігінің әкімі Ахмет Жантөрин еді.

Әлмұхамет Статский кеңесшісі шенін, әулие Владимир орденін алған. III.Уәлихановтың жан досы, оның аты Шоқанның таңдамалы шығармаларында да кездеседі /Валиханов Ч.Ч. Собр.соч. т.5. Алма-Ата. 1985. 137 стр./.

Қазақ Мемлекеттік Орталық мұрағатының жанындағы мұрағаттану орталығының меңгерушісі Марат Әбдешевтің жазуына карағанда, халық композиторы, әнші, домбырашы Мұхит Мерәліұлының атакты «Зәуреш» әні осы Әлекеңнің бірінші әйелі қайтыс болғанда пыққан /»Қазақ әдебиеті». 22 қараша, 1991. Б. 3./.

Гүлнәр Дулатованың «Жұлдыз» журналының 2003 жылғы үшінші нөмірінде жарық көрген «Асылдың сынығы» аталатын

естелігінде «Зәуреш» әнінің қалай шыққандығы бұлтартпас дәлелдермен нақты айтылыпты.

«Мына естелікті жазарда. Әнелдің (Батырбек Бірімжановтың жолдасы – С.О.) берген баға жетпес екі қағазы мен ескі суреті қолымда.

Біріншісі: Медет төренің (Ә.Сейдалиннің кайын атасы) қызы Зәурешке арнаған он бір шумақтан тұратын жоқтау зарын (кәдімгі жұрттың аузынан тастамай салатын Мұхиттің «Зәуреші»), кириллицаға түсіріп 1909 жылы 21 августа «Под диктовку Жакен» деп жазған Зұлкарнайын Сейдалиннің қолтаңбасының көшірмесі.

Екіншісі: Баташ ағамыздың шешесінен естігендерін бір парак қағазға сыйдырған қолжазбасы еді. Енді осы деректі жазбаларды қаз қалпында өзгертпестен келтірейін.

1. Шырағым, сенің үшін елден келдім.
Баяғы өзін өскен жерден келдім.
Сен неге мен келгенде қозғалмайсың?
Құшақтап бір сүйейін, деген едім.

2. Алдымнан үміт еттім шығар-ау деп,
Атанның хал-ахуалын сұрар-ау, деп.
Қозғалмай өзгелерге де жатсаң дағы,
Орныңнан менің үшін тұрар-ау, деп.

3. Сен едің аққан менің бұлағым-ай,
Құдайдан тұмырыңды сұрадым-ай!
Қалғаны отызымнан, газизым-ай,
Сенің де кеткенің бе, шырағым-ай.

4. Құлпытас басындағы айы биік,
Шырағым құлаш жерге жатыр сыйып.
Шамшырақтай екі көзін жарқыратып,
Қойды екен қара жерге неғып қиып.

5. Рухың білген шығар келгенімді,
Оқыдым мінажаттан білгенімді.
Қаншама зарласам да жауабың жоқ,
Мен, сенің жана білдім өлгенімді.

6. Сақталмас болат пышақ қын болмаса,
Өгірікті еш жан сүймес, шын болмаса.
Айрылып өз баламнан қалғанымда,
Немерем қалсын тағы, тым болмаса.

7. Қайғының жапа қалдым қиынына,
Сел болды көзім жасы қойыныма.
Құшақтап қабырыңды біраз жаттым,
Еркелеп асылар деп мойыныма.

8. Құдайым, енді мені алсын дағы,
Құрығын Хазрайыл салсын тағы.
Айрылып өз баламнан қалғанымда,
Немерем тым болмаса қалсын дағы.

9. Досқа – дос сенгенінен сыр айтады,
Баласы атасына шын айтады.
Бәрі де отызымның қалды өліп,
Ата, деп енді мені кім айтады?

10. Дүнианы фани дерміз жалған үшін,
Жақсының қысқа ғұмыры, арман үшін.
Баламнан Әлмұхамед үмітім зор,
Жараны кегірет деп, аруақ үшін!

11. Шынғырлау су болса да, Жайық емес,
Біздерге айту өсиет лайық емес.
Сонда да ішім толып жанса дағы,
Азырақ леп шығарған ғайып емес!

Под диктовку Жакен. Зұлқаш. Бузулуқ».

Одан әрі де Гүлнәр апай Батырбек Бірімжанов жазып қалдырған құжатты сол қалпында берген:

«Бұл, Зәуреш деген өлеңнің айтылып, жазылып жүргендерінен толығырақ түрі, біздің семьямыздың архивіндегі менің шешемнің қағаздарының арасында жатыр.

Шешемнен естуім бойынша, Зәуреш Батыс қазақстандық Медет төренің қызы екен, Әлмұхамед Күнтөреевич Сейдалиниің бірінші

жамағаты болған. А.К.Сейдалин Орынбордағы Кадетский корпусы бітірген офицер, ол кезде Адай елінің правителі. Зәуреш шешектен қайтыс боларының алдында күйеуінен тілепті: «Мені Орынборға қой, Орынбор орталық қой, өзің, не келешек балаларың басыма келіп тұрарсыңдар». Әлкеннің кейін алған, екінші жамағатынан туған ұлдары –Жиһанша, Яхия, Зұлқаш. Зұлқарнайын Орынборда оқып жүргенде әкесінің тапсыруы бойынша үлкен шешесінің басына барып тұрыпты. Медет төре қызына бата оқып келгенде шығарған зарында, күйеу баласына да арнап айтқаны бар (10-шы шумақ).

Өлеңнің аяғында қол қойған Зұлқаш Орынбор гимназиясында оқып жүріп патшаға қарсы ұйымға қатысканы үшін «Волчий билетпен» оқудан шығарылып Бұзулықта тұратын (Самарская губерния) қарындасы Жәкеннің үйіне келіп тұрған. «Под диктовку Жакен» деп отырғаны сол кеште (21 август 1909 ж.) ағасы мен қарындасы қосылып «Зәуреш» әнін салып, ауылдағы бір кездерді есіне алған болуы керек.

Жөкен – Гүлжауһар Альмухамедовна Сейдалина ол кезде Ахмет Кургамбекович Бірімжановтың жамағаты болған кезі, менің туған шешем.

Батырбек Бірімжанов

21 август 1979 ж.».

Нұралы хан, Нұралыдан Қаратай. Қаратай сұлтан 1824 жылы Кіші жүзде хандық билік жойылып, Жайық пен Сыр, Орынбор мен Үстірт аралығындағы ұлан-байтақ аймақ үшке бөлініп, әрқайсысын жеке-жеке әкім билеген заманда батыс бөлікті басқарады. Осы Қаратай сұлтанның үлкен ұлы Еркіннен (Еркінғалидан) Мералы туады. Мералыдан Мұхит.

Мұхит, шын аты Мұхаметкерей (1841-1918) атақты композитор. Медет төре қызы Зәуре қайтыс болғанда бірге келеді.

«Мұхит есейіп қалғанда ел арасында Медет деген кісі жөнінде аңыз тарайды. Ол аңызда Медеттің үш әйелінен отыз ұл, бір қыз болады. Елге келген ауру-апаттан Медеттің отыз ұлы бірдей өліп, жалғыз Зәуре деген қызы қалады. Медет Орынборға жолаушылап кетіп, қайтып келгенінде Зәуре де өліп, тек шошайып моласы ғана қалады. Медет моланы құшақтап күніренеді. Міне, осы трагедия Мұхитты қобалжытады. Ол домбырасын алып, Медет айтыпты деген сөздерге ән шығарады. Әннің аты халық арасында «Зәуреш» болып

тарайды...» /Жұбанов А. Замана бұлбұлдары. – Алматы, Жазушы, 1975. 103-104/...

С.Есжанов та «Қазақ әдебиеті» (11 маусым, 1991) газетінде жарық көрген «Ән озырған Оралдан» атты мақаласында «Зәурештің» осы аңызға байланысты туғанын айтады. Аңыз түбі шындық болып шықты.

Ә.Сейдалиннің үлкен ұлы Жансұлтан Сейдалин (1856-1919) Қазан университетінің, кіші ұлы Жиһанша Сейдалин (1877-1923) Санкт-Петербург университетінің заң факультетін бітірген. Жиһанша 1916 жылғы 25 маусымдағы патша жарлығына орай «Қазақтар туралы естелік жазбалар» атты құжатқа Бақытжан Қаратаев екеуі қол қойып Мемлекеттік Думаға, Мемлекеттік Кеңеске, ішкі істер мен әскери соғыс министрліктеріне тапсырғаны үшін саяси қуғынға ұшыраған.

Шокан Уәлиханов «Токтамыс хан» жырын 1841 жылы Аманқарағай округінің тұрғыны Жұмағұл ақыннан жазып алып, тағы да басқалардың айтуымен әкесі Шыңғыс екеуі толықтырып баспаға дайындайды. Кейін П.М.Мелиоранский 1903-1904 жылдары Петербург университетінің заң факультетінің IV курсында оқып жүрген Ж.Сейдалиннің осы жырда кездесетін көне сөздерді түсіндіруге көп көмек жасағанын айтады [Мелиоранский П.М. Сказание об Токтамыше и Едиге, киргизский текст по рукописи принадлежавший Ч.Ч.Валиханову. СПб, 1905, стр. 1-2].

Жұмағұл емес, дұрысы Жаманқұл екенін Сәбит Мұқанов пен Балтабай Адамбаев та («Қазақ әдебиеті», 12 қараша, 1965), Ақылбек Шаяхметов те бұлтартпас дәлелдермен айтқан. «Жаманқұл ақынның зираты Сарыкөл ауданына қарасты бұрынғы Чехов атындағы кеңшардың Қарасу ауылының жанында... Құлпытаста «Руы бұлтың қыпшақ күрлеуіт Байқожа Сатыпалды баласы Жаманқұл» деп жазылған (Шаяхметов А. «Күрлеуіт Жаманқұл ақын». «Жас өркен-Қостанай», № 3. 2003. -12 б.).

Бүркіт Ысқақов «Мәмбетәлі Сердалин» деген мақаласында Мәмбетәлінің 1886 жылы Петербург университетіне оқуға түсіп, онда Лениннің ағасы – Александр Ильич Ульяновпен бірге жаратылыстану факультетінде оқығанын айта келіп «ол сонымен бірге осы университетте оқып жүрген оралдық Бақытжан Қаратаев, қапалдық Барлыбек Сырттанов, қостанайлық Жансұлтан Сейдалин, ақтөбелік Абдолла Теміровтермен танысып, дос болып, байланыс жасап

тұрады» [«Ұмытылмас есімдер» – Алматы, Қазақстан, 1994. 209 б]. – деп жазады.

Жансұлтан да, Жиһанша да халық қамын ойлап, оқу-ағарту істерімен айналысқан. Екеуі де «Айқап» журналына мақалалар жазып тұрған. Мәселен, Жансұлтан «Народный сот» деген мақаласында халықты сот жұмысымен таныстырса, «Ұрлық түбі – қорлық» мақаласында жаман әдеттен жирену керектігін айтып, сақтандырады. Осы сияқты журналда оның әдет-ғұрып, салт-дәстүр, әкімшілік, жер пайдалану жайлары туралы жазылған тағы да басқа дүниелері жарияланған.

Жаһаншаның да жазғандары оқу-ағарту, жер мәселесі жайында: «Бас қосу», «Азып-тозып кетпеске не амал бар?», «Балмұхамет Тәшеновке жауап», «Үлгі аларлық іс», «Съезд туралы», «Жер жайынан бір-екі ауыз сөз», «Шаһар Тройцк 1 декабрь, 1913 жыл», «Әке мен бала», тағы басқа мақалалары соның айғағындай.

Яхия, Зұлқарнай Сейдалиндер (Әлмұхаметтің балалары) Орынбор гимназиясын бітірген. Смағұл Әлмұхаметұлы Сейдалин 1927 жылдары Қызылордада Бірімжановтармен бірге тұрған, қарапайым кісі болған.

Гүлжиһан (Гүлжікей) Әлмұхаметқызы Сейдалина – Шайкемелова да Бірғыздағы алғашқы 4 жылдық қыздарға арналған мектепті, кейін Алматы педагогикалық техникумын бітірген. Ұзақ жылдар ұстаздық еткен. Гүлжиһанның жолдасы Мақсұт Шайкемелұлы да Бірімжановтар әулетінен. Нақтылай айтсақ, Бірімжаннан – Шайкемел, Шайкемелден – Мақсұт (Масғұт). Рабиға (Рақыш) Әлмұхаметқызы – Тунгачина. Варшава университетінің малдәрігерлік факультетін бітірген Ахмет Тунгачиннің зайыбы.

Мәриям Жансұлтанқызы Сейдалина – қазақтың ақын қыздарының бірі.

«Айқап» журналының кітап болып шыққан нұсқасында (Қазақ энциклопедиясы, 1995. 301 б.) Сейдалина Мәриям – Жиһанша Сейдалин мен Жансұлтан Сейдалиннің қарындасы деп жазылған. Филология ғылымдарының докторы Сапарғали Омарбеков «Ақиқат» журналында жарық көрген «Алаш» шаңырағын бірге көтеріскен» [2001. №4, 57 б.] деген мақаласын оқығанымызда дұрысында Мәриям Жансұлтаннның қызы екеніне көз жеткіздік.

М.Сейдалина «Айқап» журналында жарық көрген «Зарлау» деген өлеңінде

... Өшер ме ұзын қара түн,
Түсер ме бізге ашық күн.
Надандықтан құтылып,
Табар ма қазақ тура жөн.

Бауырым, қазақ елім-ай,
Сыздайды жүрек халыңа.
Төгемін кезден жасымды,
Шыдамай ауыр зарыма.

Қараңғыдан бір дауыс
Шұркырайды «жұртым» деп.
Зарлап айтар екі сөз
Жылама, – дейді – үміт ет.
[«Айқап. № 1, 1914»], – дей келіп, халықты «сөз қолыңды, өнер
ал, заманыңа қарай амал ет» деп өнер-білімге ұмтылуға шақырады.

«Тұр, қазақ» өлеңінде де
Болма жалқау, қазағым,
Жалқаулық ерге пайдасыз.
Түсерсің бір күн тозаққа,
Надан болсаң айласыз.

Өкініште қалып жүрме,
Алты алаш, қазақ баласы.
Қаптап қала, жеріңді
Айрылды елдің арасы.

Өткен заман қайтар деп,
Көз жасыңды құр төкпе.
Атқан оғың жанар деп,
Көз талдырма, құр күтпе! – деп қандастарын бос қарап жатпауға
үндейді.

«Көздер» атты бір шумақ өлеңіндегі «Көздерің түннен қара,
күннен ашық, түн ұйқым бұзылады, түсім қашып» (Бұлар да сонда)
деген жолдардағы теңеулер қандай әдемі?!

Мәриям Жансұлтанқызы Сейдалина 1913 жылы Ақмола
облысының Атбасар уезінің қазағы Сейілбек Жанайдаровқа тұрмысқа
шығады. Оқиға былай болады: Сейілбек пен Мұстафа (Шоқаев)
Санкт-Петербургте оқып жүргенде Тройцк қаласында тұратын

Жансұлтан Сейдалининің көркем де ақылды оқыған қызы бар деп естіп, әдейі іздеп барады. Қыз екеуіне де ұнайды. Алайда Сейдалин қызын Сейілбекке береді. Сейілбектің әкесі Мейрам Жанайдарұлы (1844-1921) «Дала уалаятының газетінде» [1885, № 41-49] «Мың бір түн» оқиғаларын тұңғыш рет қазақшаға өлеңмен аударған ел-жұртың мәдениетке, өнер-білімге шақырған адам. Ол «Айқап» журналының бетінде [1912, № 1] Қазақ туралы мәселе көтерді. Дәулетті болған кісі. Қолындағы мал-дәулетін ауылында орысша оқытатын мұғалім жалдауға, балаларына европаша тәрбие беруге жұмсаған. Талапты балаларын Атбасардағы, Омбыдағы орыс оқуына берген. Бір баласы Петербург университетінің заң факультетін бітірген» [«Дала уалаятының газеті», Алматы. Ғылым. 1994. 10 б.].

Мейрамның осы Петербург университетін бітірген ұлы Сейілбек Жанайдаров.

Ахмет Байтұрсынов «Қазақ» газетін ашқанда Петерборда оқып жүрген алты қазақ студенті құттықтап хат жазады. Бұл жөнінде Мейрам Жанайдарұлының немересі, филология ғылымдарының докторы Сапарғали Омарбеков «Сонда хатқа бірінші болып қол қойған – Сейілбек Мейрамұлы Жанайдаров еді. Бұл – Сейілбектің Петербор университетін бітіретін 1913 жыл екен. Газет, баспасөз мекемесі жөнінде салиқалы пікір түйген осы мазмұнды хаттағы алтаудың біреуі – Мұстафа Шоқай болатын. [Омарбекұлы С. «Алаш» шаңырағын бір көтеріскен». «Айқап», № 4. 2001], – деп жазады.

Тағы бір айта кететін жайт Сейілбектің әкесі «Мейрам Жанайдаровтың киіз үйі 1876 жылы Петербургте өткен ариенталистердің үшінші конгресінде тігіліпті» (Сейдімбеков А. «Күңгір-күңгір күмбездер». – Алматы: Жазушы, 1981, 189 б.].

Мейрам Жанайдарұлы жайында «Дала уалаятының газетінің» 1892 жылғы 1-7 сандарындағы «Орыс патша наследнигі Цесаревич Николай Александрович Хазіретінің Омбы шаһарына келіп қазақтардың көшкенін һәм ат шабыстарын көргені» деген мақалада біраз мағлұмат берілген. Онда ол тіккен киіз үй суреттеліп, ат жарысында бірінші бәйгені жеңіп алғаны айтылады.

Сейілбек Витебск губерниясында қызмет істеп жүрген кезінде Мәриям сол жерде баладан қайтыс болған.

Ыбырайдың 1873 жылы 7 маусымда Н.И.Ильминскийге жазған хатындағы «Мұнда жаза қойсаңыз ол хатыңызды июльдің аяғына дейін Тройцкідегі Николаевск уезд начальнигінің аға көмекшісі Тілеу Сейдалининің атына, ал одан кейін жазсаңыз Торғайға жіберуге

болады» /Ы.Алтынсарин. «Таза бұлақ». – Алматы. Жазушы, 1988. 206-208 б./, -- деген жолдарында Тілеумұхаметтің қандай қызмет атқарғаны тайға таңба басқандай анық жазылған.

Т.Сейдалиин Ресей география қоғамының толық мүшесі, фольклор мен құқық негіздерінен еңбектер жазған қазақтың тұңғыш ғалымдарының бірі. Ол сондай-ақ Сейітхан Жантөринмен бірлесіп 1875 жылы «Образцы киргизской поэзии, собранные и переведенные членом-сотрудником Т.А.Сейдалиным» действительным членом Русского Географического общества С.А.Джантуриным» деген кітап та шығарған.

Әубәкір, Қырымгерей, Мәдина, София да осы Сейдалииндермен бірге туысқан.

Ы.Алтынсариннің 1860 жылы 18 қарашада Н.И.Ильминскийге жазған хаты: «Осы айдың 15 күні кешке таман, үйім толы қонақ, Сейдалиин Сұлтан екеуміз әңгімелесіп, бір жас қазақтың айтқан әнін тыңдап отыр еді» деп басталып, «Мен енді Тілеумен бірге Тройцкіге барғалы жатырмын, шығыс жақтың барлық жастары менің сонымда. Зерігер емеспін, олар мені өте жақсы көреді. Сейдалииннің ісі кеше аяқталды» [Алтынсарин Ы. «Таза бұлақ», 185-186 б.б.] деп аяқталады.

«Сейдалииннің ісі» деп Ыбырай оның қызмет барысымен біреудің ісін қарап бітіргенін айтып отыр.

Осы хаттағы сұлтан деген сөз кітапта бас әріппен жазылып кеткен. Сонда Сейдалииннің аты Сұлтан болып тұр. Бұл оқушыны шатастырады...

Ағайынды Сейдалииндер оқыған, тоқыған, елінің қамын ойлап, халқына қызмет еткен адал жандар, Ыбырай, әсіресе, Тілеумұхамет, Әлмұхамет Сейдалииндермен өте жақын болған.

АЛДИЯРОВТАР

Ы.Алтынсариннің 1882 жылы 12 қыркүйекте Н.И.Ильминскийге жазған хатында Алдияров деген студенттің аты аталады [Алтынсарин Ы. Таза бұлақ. А., Жазушы, 1988. 246 б.]. Бұл Алдияров – Бірмұхамед Алдияров.

С.Мұқанов: «Ыбырай Нұржанды жоғары бағалайды. Ол өзінің құдасы Қауменнің үйіне Нұржанды ертін барғанда: «Құда, көп кісімен неге келмедің?» десе керек, сонда Ыбырай Нұржанның өнерлерін атай келіп, «осыдан артық көп бола ма?» деп жауап берген екен [Мұқанов С. Халық мұрасы. А., Қазақстан, 1974. 24 б.], – деп

Қауменнің Ы.Алтынсаринмен жақындығын айтса, С.Әбілғазин «Арқада Наушабайдың Нұржаны өткен» кітабында Қауменнің көлденең қыпшақтан тарайтын Арық руынан екенін, әкесі де, өзі де болыс болғанын көрсетеді [Әбілғазин С. Арқада Наушабайдың Нұржаны өткен. Қостанай, 1998. 117-118 б.б.].

Қаумен би – осы Қаумен болыс, яғни, Бірмұхамед Алдияровтың әкесі, көлденең қыпшақ ішінде Арықтан тарайды.

XIX ғасырда және XX ғасырдың басында патша өкіметінің отаршылдық әкімшілігінде қызмет атқарған қазақ даласы элитасының өкілдері жайында жазылған әліпбилік, есімдік, формулярлық және қызмет бабындағы анықтамалық тізімдер сияқты және тағы басқа мұрағаттық құжаттар енгізілген «История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков» деген кітапта Қауменнің 1818 жылы туғаны, қызметін 1840 жылы 25 қарашада 27 дистанцияның бастығы болып бастағаны, 1853 жылдың 13 қарашасында Хорунжий атағы берілгені, 1856 жылдың қарашасында 20 дистанцияның бастығы болып тағайындалғаны, 1864 жылдың 15 мамырында жүзбасы дәрежесі берілгені, 1869 жылдың 4 қаңтарында 3 жылға Сарыой болысының басқарушысы болып сайланғаны, төрт ұлы бары жасына дейін көрсетіліп айтылады [Т. VIII, часть 2, стр. 350-351].

Алдияров Қаумен 1858 жылы 1853-56 жылдар соғысының белгісі, 1860 жылы Станислав ленталы Алтын 1866 жылы Анна ленталы Алтын медалімен наградталған. 1864 жылдан сотник. [Исабай Қ. Патшадан шен-шекпен алған қазақтар. Алматы, «Өлке» 2007. 114 б.]

Бірмұхамед революцияға дейін отыз жыл Шұбар болысын басқарады. Кеңес үкіметі орнағаннан кейін оның орнына қазақтың алғашқы кәсіби журналисі Мұхамеджан Сералин сайланады.

Қазан университетінің мал дәрігерлігі факультетін бітірген жоғары білімді, саясатты жақсы білетін Б.Алдияров 1913 жылы жазда Романовтар әулетінің патша тағына отыруының үш жүз жылдық тойына қатысып, орысша сөз сөйлеп, Николай II-нің қолынан алтын медаль алып, арқасына зерлі шапан жамылған.

М.Хакімжанованың 1947 жылы Ыбырай Алтынсаринді өз көзімен көріп, араласқан 91 жастағы Хасен Сәбитов қарттан жазып алған «Алтынсарин өмірінің кей сәттері» [//Ана тілі, 21 қараша, 2002.] естелігі негізінен Ыбырайдың ояз Крейсмерді, ояздың Ыбырайды қонақ етуі жайында болғанымен, сол тұстағы ауыл тұрмысы, қазақтың салт-дәстүрі, елге белгілі сыйлы адамдардың

аттары аталып, олардың арасындағы қарым-қатынас та көрініс тапқан. Естеліктің «Нұржан ақын» бөлімінде әңгімеші қарт Нұржанды (Наушабаевты – С.О.) Алдияров Қара (Бірмұхамед – С.О.) үйінде көргенін, қаладан ояз келгесін басқа үйде отырған Нұржанды Қара болыс шақырып алып, ән салдырғанын айтады. Бұдан біз Қара болыстың Ыбыраймен жақсы таныс, аралас-құралас болғанын байқаймыз.

Белгілі журналист Мағзұм Сағымбаев Бірмұхамедтің (Қараның) бір ерлігін былайша баяндайды:

«Қара болыс жөнінде әкемнің айтқан бір әңгімесі есімде қалыпты. Азамат соғысы жылдарында Қостанай мен Троицк аралығындағы біздің ауыл үстінен әскерлер жиі өтетін. Ақтар мен қызылдар әскерлерінің бірі қашып, екіншісі қуып жүретін көрінеді. Кімнің қашып, кімнің қуып жүргенінде ауыл адамдарының шаруасы жоқ. Мылтық асынған ашқарақ әскерлердің келіп, кеткендерінен бұларға пайда шамалы. Ақтар да, қызылдар да әр үйді тіміскелеп тінтіп, тамақ іздейді. Наң, ет, май тапса ешкімнен рұқсат сұрамай, ішіп, жеп жүре береді. Аулада, қорада жылқы тұрса, оны жетектеп ала кетеді.

Бір күні көрші Шолан ауылынан әкемнің құрдасы Мұса Меңдіаяқұлы келіп, түстеніп отырады.

– Әскерлер келе жатыр! – деген дауыс естілісімен бұлар үйден жүгіріп шығады. Мұсекең ерттеулі тұрған атын жетектеп апарып, Теренсайдың жар қабағына жасырып, қайтып келеді. Бұлар иықтарында погондары жалтыраған ақтар екен. Мұрты едірейген орыс офицері ауыл тұрғындары ішінен Мұсаны көріп:

– Бері кел! – деп ақырады.

Мұсекең оның қасына келген кезде ат үстінде отырған офицер қолындағы дойыр қамшымен құлаштап соққанда Мұсекеңнің басынан қан бүрк етеді.

Иттің баласы, атыңды неге жасырасың?! – деп ақырады. Ол бір солдатқа: – Атын алып кел! – деп бұйырады. Офицер Мұсекеңді тепкілеп сабай бастайды.

– Тарт қолыңды! – деген өктем дауыс естіледі топ ішінен. Орыс тілінде өктем естілген дауысқа офицер жалт қарайды, омырауында жалтыраған медаль бар Қараны көреді. Ол селтіп қалыпты. Қарекен офицерге:

– Бұл неғылған озбырлық? Жазыксыз адамды неге сабайсың? – Жөніне кет! – дейді. Офицер өз кінәсін мойындап, болыстан кешірім сұрап, тез аттаныпты».

Бірмұхамед (Қара) атакты бай Жаманшалдың Смайылының жездесі екен. Игі жақсылар бас қосқан үлкен бір жиынға шақырылған Бірмұхамед біраз кешігеді. Смайыл аузына ақ ит кіріп, көк ит шығатын ұрдажық бір жігітін шақырып алып, «Қазір, Қара келгенде аямай боқта, жауабын өзім беремін», – дейді.

Жігіт Қараны ойдағыдай етіп сыбап береді. Қара үндемей, жайғасып отырған сон: «Апыр-ай, «құлақ естігенді көз көреді» деген рас екен ғой, ел Смайылдың көрінгенге шабаланып үретін қабаған қара ауыз төбеті бар дейтін еді, оны да көрдік», – депті.

Бұдан Бірмұхамедтің ашуын ақыпына жемдіре білетін сабырлылығын да, тапқыр сөйлейтін алғырлығын да байқауға болады.

Бірмұхамед Алдияровтың баласы – Әбубәкір Алдияров өз заманында бүкіл алты алаш мүддесін ойлаған, халқының озық ойлы, сыйлы адамы болған. Ол 1879 жылы қазіргі Қостанай облысының Қарабалық ауданында Есбол ауылында дүниеге келген. Ұлы ұстаз Ыбырай Алтынсариннің алғашқы шәкірттерінің бірі. Оқушылардың Ыбырайды ортаға алып түскен бір суретінде Әбубәкір ұстазының сол жағында, қасында тұр. Бұл суреттің көшірмесі Қостанайдағы Ы.Алтынсарин мұражайында бар.

Торғай қаласында оқуын ойдағыдай тәмәмдеген Әбубәкір 1891 жылы Орынбор ерлер гимназиясына түсіп, онда латын, неміс, француз тілдерін игеріп, 1899 жылы сәтті бітіріп шығады. Оған оқуды тәмәмдарла берген мінездемеде: «Бұрынғы оқушы Алдияров Торғай облысы Сарай болысындағы би, құрметті азаматтар тұқымының баласы, құдайға құлшылық етуші мұсылман қырғыздардан. Жасы 20-да, Гимназияда 8 жыл оқыды... Гимназияда оқып жүргенде ол пансионда тұрды. Торғай облысы қырғыздарына арналған стипендияны пайдаланды...» деп жазылған.

Жасынан зерек, оқу-білімге ынталы Әбубәкір 1899 жылы Қазан императорлық университетінің медицина факультетіне түсіп, генерал-адъютант Кривжановский атындағы стипендияға оқиды. Ол университетті 1904 жылы бітіреді. Бұл мәселеге екінші қырынан келетін болсақ, Әбубәкір Алдияров Қазан университетінің медицина факультетін ойдағыдай бітіріп, жоғары білімді дәрігер деген атақ

алған, Мұқамеджан Қарабаевтан кейінгі, екінші қазақ та, сол заманда екі жоғары білім алған бірінші қазақ болып шығады.

Сол кездегі медицинаның негізі болып саналатын -- фармакология, емдеу диагностикасы, хирургиялық патология мен терапия сабақтарынан жоғары баға алып оқыған Әбубәкір, оқуды бітіргеннен кейін елге оралып, сол кездегі Торғай облысына қарасты Ақтөбе қалалық дәрігері болып тағайындалады. Онда бір жыл еңбек еткен Әбубәкір, 1905 жылы Қостанай қаласына дәрігер болып ауысады. Әбубәкірдің дәрігерлік қабілетінің шынайы шарықтап, ел адамдарының денсаулығы жолында аянбай еңбек еткен жылдары оның Троицк шаһарында дәрігерлік еткен кезеңіне келеді. Троицк қаласы ол кезде Қостанай қазақтарының мәдени орталығы болғаны белгілі. Мұнда Әбубәкір білікті дәрігер, талантты хирург ретінде танылады. Белгілі жазушы, ақын Дихан Әбілов өзінің атақты ақынымыз Сұлтанмахмұт Торайғыровтың өмірі мен творчествосына арналған романында былай деп жазады: (Ол жылдары Сұлтанмахмұттың «Айқапта» қызмет істегені бізге жақсы белгілі):

«Қаладағы айтулы хирург Бәкір (Әбубәкір) Алдияров пен терапевт Николай Иванович Пономарев Сұлтанмахмұт Торайғыровтың наукасын мұқият қарап шықты. Одан кейін Бәкір Алдияров Сұлтанмахмұттың көзіне операция жасады... Құдай жарылқап, операция сәтті шықты!»

Бәкір Алдиярович бұл жолы өз қабілетінен де асып түсті, – дейді Николай Иванович... Оның дәл алдында ақ халатты жас дәрігер Бәкір қуаныштан күліп тұрды.

Сұлтанмахмұт оны қайта-қайта құшақтап: – Құдайға сенбеуші едім, сөйтсем ол бар екен. Ол – Сізсіз, Бәкір! Сіздің жаныңыз әрқашанда да шуаққа толсын, біздің өмірімізді мәңгі жылытып өтсін!» – дейді...

«Айқап» журналының 1913 жылғы сегізінші санында Ғ.Шокаев деген кісі Алдияровқа дәрігер емінің пайдалы екендігін жазғаны үшін алғыс айтқан хаты жарияланған [//Айқап, № 8, 1913. Б. 185.].

Осы сияқты «Айқап» журналында дәрігер Әбубәкір Алдияров жайында талай жылы лебізді материалдар кездеседі. Бұл сөз жоқ, туған халқы алдында Әбубәкір ағамыздың абыройын арттырмаса, еш төмендетпейді.

1916 жылғы көтеріліс аяусыз басылғаннан кейін майдандағы қара жұмысқа қазақ жастарының алынғаны белгілі. Олар орыс тілін білмейтін, сондықтан талап-тілектерін, мұң-мұқтажын айтып жеткізе

алмай, арып-ашып, ауруға шалдығып қырыла бастайды. Бұл ұлт мүддесін ойлаған зиялы қауым өкілдерін аландатпай қойған жоқ. Әлихан Бөкейханов бастаған бір топ қазақ оқығандары өз еріктерімен майдан шебіне аттанады. «Петроградтағы билік орындарымен жүргізілген келіссөздерден соң, Минскі барып Батыс Майдан штабы жанындағы земскі және калалық одақтың бұратана бөлімін ұйымдастырып, оны басқаруды Ә.Бөкейханов өз мойнына алады. Бөлімнің міндеті майдандағы жігіттерге қажет тұрмыстық жағдай жасау және басқа түрлі көмектер көрсету еді. Бұратана бөлімі Қазақстаннан дәрігерлер, фельдшерлер шақырады, қазақ мұғалімдерін тартып, жігіттердің сауатын ашу үшін кружоктар ұйымдастырды. Олардың арасында осы мезгілде «Еркін дала» ұйымы құрылды. «Қазақ» газеті майдандағы жігіттер мен қазақ даласын жалғастырушы көпірге айналды. Жігіттерге қуат берді. Саяси танымын өсірді. Осы тұстағы қазақ интеллигенттерінің майдандағы жұмысшыларға көрсеткен ағартушылық (дәрігерлік және басқа азаматтық) қызметі ұлттық интеллигенция тарихының жарқын беттеріне жатады» [Қойгелдиев М. Алаштың Әлиханы //Бөкейханов Ә. Шығармалар. А., Қазақстан, 1994. 30 б.].

Майданның кара жұмысына алынған жастарға көмек беру ниетімен Міржақып Дулатұлы Торғай губернаторына өтініш айтып, сол қазақ жігіттерінің арасына жіберуді сұрағанда Ә.Алдияров та Міржақыпты қолдап, бірге баруға тілек білдірген. «Губернатор М.Дулатұлы мен Ә.Алдиярұлына 1917 жылы 25 ақпанда қол қойған кепіл қағаз берген» [КРОМА., 25-к. 1т., 490-іс, 149-п.].

Ә.Алдияров сол бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында Белоруссияның Пин деген батпақты аймағында ауыр жағдайда әскери қызметін өтеп жүрген қазақ жауынгерлеріне дәрігерлік көмегін аямайды.

Әбубәкір XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ ұлт-азаттық қозғалысының басшысы, Алаш партиясының негізін қалаушы, Алашорда үкіметінің төрағасы Әлихан Бөкейхановты, сондай-ақ, Ахмет Байтұрсыновты, Міржақып Дулатовты, Мырзағазы Есболовты т.б. елдің азаттық жолында жүрген азаматтарымен аралас-құралас, ниеттес болған.

Мұны А.Байтұрсыновтың «Досмайыл қажыға ашық хатындағы». [Байтұрсынов А. «Досмайыл қажыға ашық хат». Ақ жол. А., Жалын, 1991. 271 б. кіт.к. 464 б.] Досмайыл қажының хатынан үзіндідегі «Байтұрсынов, Алдияров... жазбасын, олардың сөздері біздерге керек

емес» деген сөзінен аңғару қиын емес. Қазақша газет, журнал кітаптар шығаруға көмек көрсетіп тұру үшін 1914 жылы «Азамат» серіктігі құрылып, оған мүшелері жарна төлеп тұрған. «Қазақ» газетіне қолдау жасап, осы серіктестікке мүше болғандардың ішінде де Бірмұхамед пен Әбубәкір Алдияровтардың аты-жөні кездеседі [«Қазақ», № 56, 30 март, 1914].

Әрі Ә.Алдияров «Қазақ» газетіне дәрігерлік, денсаулық мәселелері жайында жазып тұрған. Солардың бірі «Тіриілік жайынан» деп аталады.

Әбубәкір бұл танымдық-тағылымдық мақаласында адамның дүниеге келіп, алам болып қалыптасуы, өмірге бейімделу, балалық, жастық, кәрілік шағы, жалпыхалықтың өсіп-өркендеуі жайында сөз қозғайды. Жастық шақты бос күлкімен өткізген кісінің надан болып қалатынын айтып, оқу-білімге, басқа халықтардың өмірін, тарихты білуге үндейді. Не істесе де халыққа, өзіне пайдалы іспен айналысуға шақырады. Адамзаттың алғаш немен қоректенгенін, кейін мал бағып, егін өсіре бастағанын тәптіштей түсіндіріп: «оқу-өнердің күшейген шағында ғалымдардың айтуынша, жерден жүз қырық мың түрлі нәрсе өсіп шығып, солардың ішінде адамның пайдасына нәки азықтануына жарайтындары 300 түрлі ғана екен, миллион түрлі жануар затынан адамның пайдасына жұмсалатыны екі-ақ жүз екен» дейді.

Одан әрі автор адамның үйленіп, үй болып бір атадан тараған ұрпақ рулы елге айналғанын, ата-ана мен баланың аға, іні, қарындас арасында қарым-қатынас ретке келе бастағанын, келе-келе заң шыққанын рет-ретімен баян етеді. Өсіп-өнген халықтың жер тарылған соң басқа жаққа көшкендері келейшілікке ұрынып, жермен айналысудың тиімді жолдарын тапқандары пайдаға шыққанын айтып автор егін салу кәсібі сол тұстағы кәсіптің ең жоғары түрі болғанын, сондықтан да қазір де сол іспен айналысқан дұрыс деген қорытынды жасайды. «Жер тарылды ма?» деп сұрақ қойып, оның тарылу себебі қазақ саялының өскенінен емес, басқа ұлт өкілдерінің жерімізге көптеп қоныс аударуынан екендігін дәлелді жеткізеді. Қала салу мәселесін көтеріп, «қала салғанда мәңгілік орын болатын болған соң қаланы неғұрлым биік, жарық, таза жерге, батпақ, мылты шалшық су жиналып тұратын жерлерден алыс орындардан салу керек, – дейді. – Көл болса құдық суы тұщы, ішуге жарайтын жерден таңдау керек. Қала болған соң боран секілді нәрселерден сақтану оңай нәрсе.

Жаңа қаланы салғанда һәр үйдің орнын білімі жетік адамға пландатып, үйлердің неғұрлым терезелерін күн жаққа қаратып салу

керек. Күннің тура түскен сәулесі адам баласын биссеп аурулардан сақтайды».

Әр сөзі шындық, халыққа деген жанашырлықпен айтылған. Кешегі тың көтеру науқаны кезінде талай кеңшарлар сусыз, батпақты, балқашты жерлерге салынып, соның зардабын әлі күнге дейін көріп отырған жоқ па?! Сөз саптауы, кешегі мен бүгінгіні салыстыра баяндауы, бір ойдан бір ой туындатуы логикасының мықтылығын аңғартады. Көп оқитыны, білімділігі, сол білгенін халық кәдесіне жаратуды мақсат тұтып жазып отырғаны авторға деген ризашылығыңызды тудырады.

Қала салғанда мешіт, медресе, мектеп, ауруханалардың орнын күні бұрын дайындап қою керектігін де ескертіп, қаланың неғұрлым үлкен болғаны жақсы екенін, әйтпесе, мешіт-медресе салуға орыс заңы рұқсат бермейтінін, ол 1909 жылғы 19 июньде шыққан Ақмола, Семей, Торғай, Орал облыстарында патшалық жер қоры жасалу турасындағы заңның 20-21 тармақтарында көрсетілгенін нақтылай заңнан үзінді келтіріп жеткізеді. Қазақ үлкен қала салып, «Жақсы жерден орын алып қалмаса, дәмді ұны, тұнық суы бәрі де ішкі жақтан келген переселен хохолдарға кететінін», елдің құнарлы жерлерден айрылып жатқаны сол қала салмағандарынан екенін түсіндіре баяндайды. Өсіп-өніп отырған Франция, Голландия халықтарының қалай байығанын айтып, қазақ халқы да жалқаулығын қойып, ілгері ұмтылса, талай жетістіктерге жететініне шүбә келтірмейді.

Автор нені сөз етсе де жалаң сөйлемей, ғалымдар пікіріне сүйене отырып, дәлелді жеткізуге ұмтылады. Мәселен, қазақтың жармойындығы жайында сөз қозғағанның өзінде «Катанов» деген орыстың ғылым иесі, профессоры қазақ жайынан оқыған дәрістерінде айтушы еді: «Бұл қазақ халқында ақыл-зейін... сөзге шебер. Ұсталық сондай зеректіктердің бәрін жойып тұрған бір табиғат бар. Жалқаулық деп, Катановтан басқа орыстың ғалым емес адамдары Потанин, Ильминский секілді һәм басқа Заграниса ғалым емес адамдары бәрі де қашан «Қазақ халқы оқуға зерек халық болса керек!» деп айта келген» деген ғалымдар мен елге танымал кісілердің сөзін тіліне тиек етуі Ө.Алдияровтың бұл еңбегінің ғылыми-танымдық мақала екендігін дәлелдей түседі.

Автор еңжарлықты қойып, оқып-білім алындар, қазақ ешбір халықтан кем емес, қабілетті, зейінді халық дегенді жоғарыда келтірілген басқа ұлт өкілдері айтқан пікірлермен жеткізіп, мақаласын түйіндейді [//Қазақ, № 14, 15, 18, 20, 22, 27, 28, 1913.].

1918 жылдың қазан айының 14-17 күндері Қостанай уезі казактарының төтенше жиыны өткен кезінде Алашорданың жергілікті бөлімінің төрағасы Әбубәкір Алдияров осы съезді ашып, Алаш автономиясы және казак соты туралы баяндама жасайды. Мына мақаланы оқып көрейікші:

«Минскі – Ғалихан һәм жолдастарынан басқармаға мынадай телеграмма келді. Россия халқы ескі үкіметті айдап, орнына депутаттардан жаңа үкімет сайлады. Россиядағы барша жұрттар еркіндік, теңдік, туыскандық жолына кірді. Жақын арада «Учредительное собрание» ашылып, Россия мемлекетін бағуға кіріседі. Тозған үкімет тартысуға жарамдады, құлады. Бірақ ілгеріде де күрес болар, соның үшін жаңа үкіметке бірлік керек. Жаңа үкімет сыртқы дұшпанмен де, жығылған ішкі дұшпанменен де алысып жатыр. Соғыс желкесінде біздің бауырларымыз әскерге болысып жатыр. Алаш азаматынан біздің тілейтініміз: жаңа үкіметті жақтаушыларға бар күштеріңмен болысу; бұрынғы тыныш күйді бұзбау; азық-түлік істеріндегі уполномоченныйларды демеу; майданда һәм майдан сыртындағы жұмысшыларға керек май, ет, тары секілді азықтарды жиыстыру, запас жасауға ұйымдасу.

Басқармадан өтінеміз: халыққа еркіншілік бостандық алып беру жолында алысып, абақтыға түскен, айдалған, қазір босатылған сарбаздардың һәм жұмысшылардың үйде қалған жарлы бала-шағаларының пайдасына ақша жинауды. Өзіміз азат етілген азаматтар пайдасына 10 сом һәм жұмысшылардың бала-шағаларының пайдасына 100 сом жібердік. Жұрт жұрттығын қылмай қалмас деген дәмеміз зор. Ғалихан, Әбубәкір, Ажар, Хасен, Мирякуб, Мырзағазы». [//Қазақ, № 222, 1917].

Ә.Алдияров 1917 жылы Алашорда үкіметін құруға белсене атсалысып, жоғарыда айтылғандай, оның Қостанай уезіндегі бөлімшесінің төрағасы болып сайланады [Алаш Орда: Сборник документов/Составитель Н.Мартыненко. – Алма-Ата, 1992. – с.72.].

Ә.Бөкейхановтың «Біздің бюроның лайықталған депутаттары мыналар» деп Әбубәкірді 43 адамның бірі етіп Ресей Думасына депутаттыққа ұсынуы да оның осал адам болмағанын көрсетеді [Бөкейханов Ә. Қазақ депутаттары //»Қазақ», № 235, 1917.].

Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін Әбубәкір Троицкіге қайтып келіп, осы жерде табаны күректей он жыл дәрігер болып қызмет істейді. Қандай себеп болғаны белгісіз, әлде байдың ұрпағы деп қудаланды ма, әлде өнеркәсіпке енді бет алған Өскеменге білікті

маман – дәрігер қажет болды ма, әйтеуір ол 1928 жылдан 1936 жылға дейін осы қалада – терапевт, балалар ауруханасының меңгерушісі, жұқпалы аурулар емханасының дәрігері болып қызмет атқарады. Қайда қызмет істемесін, қазақтан шыққан тұңғыш жоғары білімді дәрігерлердің бірі, біздің жерлесіміз, тіпті мақтанышымыз десек те болады Әбубәкір Алдияров елге адал еңбегімен танылып, Қазақстан денсаулық сақтау ісінің қалыптасуына зор еңбегін сіңіре білді. Оның аялы алақаны мыңдаған жандарға шипа болғаны анық.

Әбубәкір Алдияров 1936 жылы Қырғызстандағы Қаракол (Пржевальск) қаласында дәрігерлік қызметке ауысады, оның одан кейінгі тағдыры 1938 жылға дейін еңбек еткен Жамбыл қаласымен тығыз байланысты. Ол осы қалада 59 жасында дүниеден өтеді.

ТҰҢҒЫШ ДӘРІГЕР, ТҰҢҒЫШ ДЕРБЕС ЗЕЙНЕТКЕР

Б. Алтынсарин 1882 жылы 12 қыркүйекте Н.И.Ильминскийге жазған хатында: «...Алдияров пен Қарабаев деген студент туысқандарымның бұл кітапқа («Мұсылмандық тұтқасы» кітабын айтып отыр – С.О.) корректор болуларын сұраймын» [Н.И.Ильминскийге. «Таза бұлақ», Алматы «Жазушы», 988-246 б.] деген жолдар бар. Ыбырай хаттарында Қарабаевтың аты бірнеше жерде кездеседі. Ильминскийге 1883 жылдың 13 қаңтарында жазған хатында Қарабаевтан хат алғандығы жөнінде де айтылады.

Қарабаев Мұхамеджан – қостанайлық. Тобыл өзенінің жағасында Қарабай жарында Кеңарал болысының 4 ауылында (қазіргі Введенко селосы) 1858 жылдың желтоқсанында дүниеге келген. 1888 жылы қазан император университетінің толық курсың аяқтап «емдеуші және уездік дәрігер» мамандығын алып шыққан. Торғай облысы әскери губернаторының № 17 бұйрығымен, өз өтініші бойынша, Қостанай елді мекеніне қалалық дәрігер болып тағайындалады. 1892 жылдың 25 қарашасында билік жүргізуші Сенаттың № 147 жарлығымен «титулярный советник» деген шен беріледі. 1894 жылдың 29 қыркүйегінде өз өтінішімен қызметтен босатылады.

Ұзақ жылдар әр жерлерде дәрігерлік қызметтер атқарады. Ол жайында талай басылымдарда жарияланып жүр. Алайда осынау қазақтың алғашқы жоғарғы білімді дәрігерінің сот қызметінде де істегенін екінің бірі біле бермейді.

1902 жылдың 14 мамырында ол әділет министрлігінің №57 бұйрығымен 3 жылға Торғай облысының құрметті бітімгер соты болып тағайындалады. (Оған дейін 1899 жылы Орынбор өлкелік сотының Ырғыздағы құрметті бітімгер соты болған)

1906 жылдың 20 ақпанында Ұлы мәртебелінің №10 бұйрығымен Торғай облысының құрметті бітімгер соты, кейін Ырғызда дәрігер, 1908 жылы қайтадан Торғай облысының бітімгер соты [ЦГА РК.Ф.И-25.0п. 2. Д. 373Л. 163-166]

Ол Қостанай қаласында дәрігер болып келгенде қалада небәрі төрт орындық емхана бар екен.

М.Қарабаев Николаев (Қостанай) уезінің ғана емес, Ақтөбе, Ырғыз, Шалқар, Арал, Қарабұтақ, Түркістанға дейін барып адам емдеген.

Қостанайдың А.Байтұрсынов атындағы мемлекеттік университетінің профессоры Қалқаман Жақыпов М.Қарабаевтың өз қолымен жазылған рапорты табылғаны, онда «1904 жылдың қаңтарында Қостанай оязындағы Александровкаға келіп, дәрігерлік бөлімнің меңгерушісі есебінде орналастым» деген сөздер барын, сондай-ақ Қостанай оязы атқару комитетінің жалпы бөлімінде 1924 жылдың 28 шілдесінде 2410 номермен тіркелген М.Қарабаевтың Семиозер (Әуликөл) дәрігерлік бөліміне меңгеруші болып тағайындалғаны туралы құжаттар бар екенін айтады [Жақып Қ. «М.Қарабаевқа қатысты құжаттар». «Жас өркен Қостанай», 2004 Б.15.].

1911 жылдары алапес ауруына қарсы күрес жүргізу үшін үкімет Мұхамеджанды Якутия, Орта – Колыма жаққа жібереді, ол жақтан 1918 жылы елге қайтып оралады. Сондай-ақ ол Қостанай облысының Әуликөл, Сарыкөл, Меңдіқара аудандарында жұмыс істеген. Ол кезде ел ішінде сүзек, іш, шешек аурулары, мерез, безгек, қыркұлак, түйнеме көп тараған. Үкімет Мұхамеджанды қай жерде жұқпалы ауру шықса, сол жерге жіберіп отырған.

Мұхамеджанның шөбересі Қосылбай Мұхамеджанов атасы Қостанай қаласы ғана емес, бүкіл Николаев уезіндегі ауру адамдарды карап, күні-түні жұмыс істеп жүргенде, керек десеңіз жергілікті уезд бастықтары астына мінетін көлік те бермей, оның жұмыс жағдайына немқұрайлы карағанын жазады [Мұхамеджанов Қ. «Есімі ел есінде «. «Жас өркен Қостанай» № 6, 2004 Б 6.].

Осыдан-ақ оның қандай жағдайда, қалай жұмыс істегенін аңғару қиын емес.

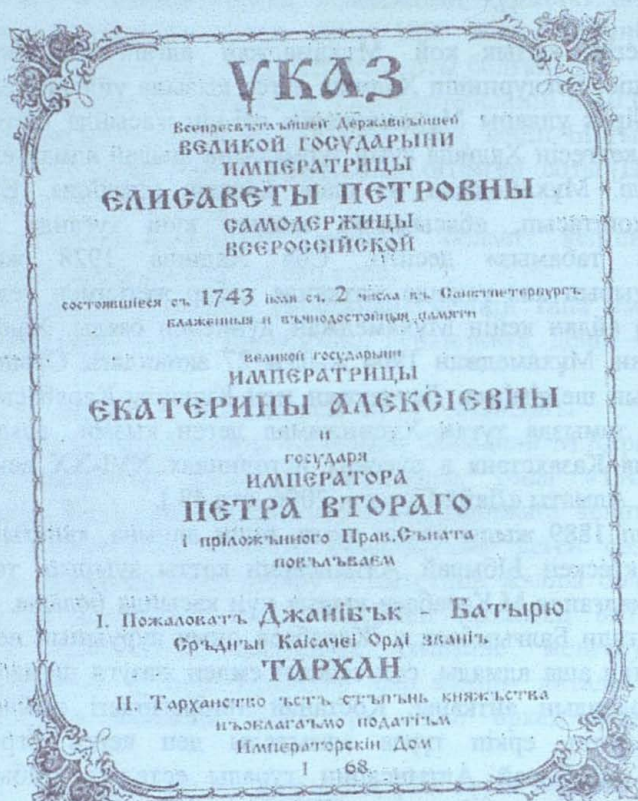
1922 жылы Боровской поселкасында жұмысқа қайта оралады. Қазір ондағы емдеу-сауықтыру орны Мұхамеджан Қарабаев есімімен аталады.

Тағдыр деген қызық қой. Мұхамеджан алғаш Орынборда статский кеңесшісі Бекчуриннің Хадиша деген қызына үйленіп, екеуі ұлды болады. Бірақ ұлдары Мұхамедкәрім екі-үш жасында шетінеп кетеді. Ауылға келгесін Хадиша ауыл тұрмысына шыдай алмай еліне қайтқысы келеді. Мұхамеджан өз елін, халқын қимайды. Екеуі қимастықпен қоштасып, «басымызға қиямет күні туғанда бір-бірімізді іздеп табамыз» десіпті. Сол Хадиша 1928 жылы Мұхамеджан ауырып хал үстінде жатқанда хабар жетісімен келеді. Ол келгесін бір айдан кейін Мұхамеджан дүниеден озады. Хадиша 1862 жылы туған. Мұхамеджан 1904 жылғы 27 ақпандағы Орынбор округтік сотының шешімімен Дәулетжан мен Күнсұлу Қарабаевтың 1898 жылы 10 тамызда туған Хұснижамал деген қызын асырып алады [«История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков» VIII т. Часть 2. Алматы «Дайк-Пресс», 2006. стр.48.].

Осы секілді 1889 жылы өзінің оқып, білім алуына, канатының қатаюына көмектескен Ыбырай Алтынсарин қатты ауырып, төсек тартып жатып қалғанда М.Қарабаев қырық күн қасында болады. Бұл жөнінде Ғабдолғали Балғымбаев «...Қарабаев оның ауруының неден болғанын анықтап аша алмады, сол себепті емдеп жазуға шамалары келмеді. Тек олардың айтқаны: Қостанай төңірегіндегі жайлауға барып, қымыз іліп, еркін тұрса жазылады деп кеңес береді» [Балғымбаев Ғ. «Ыбырай Алтынсарин туралы естелік». Ыбырай Алтынсарин тағылымы – Алматы «Жазушы» 1991 378 б] десе, Бегежан Сүлейменов «...сәуірдің 24 жұлдызында Қостанай қаласына өзінің қыстауына келісімен жергілікті дәрігер Қарабаевтың қадағалауымен төсек тартып жатып қалады» (сонда 48 бет), – деп жазады. Ыбырай сол 1889 жылы 17 шілдеде қайтыс болады.

Қорыта айтарымыз, Мұхамеджан Қарабаев қазақтан шыққан жоғары білімді тұңғыш маман дәрігер, тұңғыш дербес зейнеткер.

НАҒАШЫЛАРЫ

Шен қумаған Шеген би

Жігіттің үш жұрты – өз жұрты, нағашы жұрты, қайын жұрты болатыны белгілі. Ыбырайдың өз аталары да, нағашылары да елге сыйлы, аузы дуалы, халық қамын ойлаған атпал азаматтар болған. Алайда Кеңес дәуірінде тұқым қуалаушылық – жақсыдан көбіне жақсы туатыны айтылмай, айтыла қалса, рушылдық, ескілік саналып келді.

Ыбырай нағашылары – елін, жерін жат жерлік басқыншылардан қорғауға белсене қатысқан, әскери лауазым «Тархан» атағын қазақта тұңғыш алған асқан батыр, мәмлегер Жәнібек Қошқарұлының ұрпақтары еді. Ыбырайдың Жәнібек батыр туралы ел аузындағы әңгімені жазуының бір ұшы осында жатса керек.

Шежіреге сүйеніп таратып айтсақ, батыр Шақпақтан - Көшей, Көшейден - Қошқар, Қошқардан - Жәнібек, Жәнібектен - Дәуітбай, Дәуітбайдан - Мұса, Мұсадан - Шеген.

Кеңес дәуірінде «Шынжыр балақ, шұбар төс», «Үстем тап өкілдері» жайында мадақтап жазу мүмкін болмағаны белгілі. Тіпті, «Шеген тұқымымын» дегендер «халық жауы» атанып, «ит жеккеннен» бір-ақ шығатын. Оған куә – Хасен деген бір атамыз ауданнан келген уәкілдер, ауыл адамдары бар, Шеген жайында әңгіме-дүкен құрып тұрғандарын естіп ат үстінде үзеңгіге аяғын тірей: «Сол Шегеннің тұқымы біз боламыз» деп шіренсе керек. Ертеңіне-ақ «байшыл», «рушыл» атанып қудаланып, қамауға алыныпты. Мұсадан тарайтын ұрпақтардың ішіндегі ең атақты, есімдері ел аузына кең тараған осы Шеген әулеті.

Шегеннен жеті ұл: Шолақ, Қазыбек, Бірімжан, Бектеміс, Өтетілеу, Ділдәбек, Алтынсары, екі қыз – Аймен, Айшық. Ыбырай Алтынсарин осы Айманнан туады.

Ұлы ағартушы 1864 жылы Торғайдан мектеп ашқанда ауқатты да беделді осы нағашы жұртына арқа сүйеген. Әйтпесе ол кезде қалың қазақ арасынан діни мектеп болмаса, орыс дәстүрімен оқытатын жаңа үлгідегі мектеп ашу, оған оқушы, қаражат табу қиын іс еді. Шеген балалары қаражатпен қамтамасыз етіп қана қоймай, Бірімжан деген ұлынан туған Қорғанбек атты немересін Ыбырай мектебіне береді. Қорғанбек Бірімжанов – Ыбырай оқытқан алғашқы 14 баланың үздігі еді. Бұл жөнінде Ғ.Балғынбаев «Ы.Алтынсарин туралы естелігінде» «Ы.Алтынсарин арғынның белгілі адамы Бірімжанның балалары Дәуренбек, Қорғанбек, Әбдібектермен жиі араласып, өзі Торғайға келісімен оларды әуелі үйінде оқытып, кейін мектеп ашылған соң, мектепке алып оқытты, – деп жазады. – Сол Бірімжанның екі баласы Қорғанбек пен Әбдібектің есімі жоғары жаққа берілген емтихан тізімінде аталатынын білеміз, олардың Ыбырайға шеше жағынан туыстық қатысы да болатын. Оның әкесі Алтынсары Бірімжанның әкесі Шешеннің (кітапта қате жазылған, дұрысы: Шеген – С.О.) қызына үйленген еді, жиен деп атайтын» [Балғынбаев Ғ. «Ы.Алтынсарин туралы естелік», «Ыбырай Алтынсарин тағлымы» – Алматы: «Жазушы», 1991. 365-366 б.].

Республикалық дәрежедегі дербес зейнеткер Әуезхан Жүсіпов Жанкелдин аудандық (Қостанай облысы) кезіндегі «Қазақ тілі» қоғамының «Аманат» (№ 2 (9) сәуір, 1991) газетіндегі «Қазақ арасындағы тұңғыш мектеп, ол неге Торғайдан ашылды?»

мақаласында Ыбырайдың Торғайдағы негізгі тірегі нағашылары Шеген (1785-1848), Шегеннің балалары Қазыбек (1813-1869), Бірімжан (1817-1873) болғанын айтады.

Торғай бойы Шегенді «Шеген би», Шеген батыр деп қадір тұтқан. Ол жайында ел аузында өлең-жырлар да баршылық.

Басықарабаласы Қанапия:
Құдай артық жаратқан
Орта жүзде Шегенді.
Ешкімге тең көрмеймін
Бірімжанның бес жанын –
Өтетілеу, Бектеміс, Алтынсары,
Бәрі бүтін, теп-тегіс, –

десе,

Әлмағамбет Оспанұлы:
Батырдан Мұса, Шеген би,
Патшадан шекпен, келген сый,
Алдауыш деп алмаған,
Оджа деп көзін салмаған.
Көнбеді деп алдауға,
Жүрмеді деп айдауға,
Қараңғы үйге қаматып,
Сылтаумен патша алған кек, –

деп жырлайды.

Шеген биге патша үкіметінің сый-сыяпат көрсетуі де, абақтыға жабуы да лақап емес, өмірде болған жайт. Оны Орынбор әскери губернаторы мен жеке Орынбор корпусы командирі басқармасының 1845 жылғы 24 желтоқсанында Орынбор Шекара Комиссиясының төрағасына жазған хаты да (№ 2044) растай түседі [ООММ, 4-қор, І-іс. 2312.].

Генерал Шеген бидің хат жазғанын айтып оның мазмұнымен таныстырады. Хат мазмұнында Шеген Торғай мен Ырғыз өзені бойындағы камал құрылыстарын салуды тоқтатуды сұраған. Сондықтан құрылыстар салудың себебі Шеген биге айтылды ма, құрылыс салу жөнінде алдын-ала ескертілді ме сол туралы құжаттар болса, соның көшірмесін беріп жіберуін өтінеді.

1845 жылы 4 сәуірде Орынбор генерал-губернаторы Обручев поручик Гернге Кенесарыға қарасты қазақтардың санын, қанша үй, қандай рулардан тұратындығын, сұлтанның халық арасындағы абырой-беделін, кімдермен қандай қарым-қатынаста екендігін,

жасағында басқа ұлт өкілдері бар-жоғын анықтауды тапсырады. Ең бастысы:– Орск мен Ұлытау арасынан бекіністер салуға қолайлы орын іздестіру жүктеледі. [ООММ, 366-қор, 170-іс.]

Герн қолайлы деп тапқан мекендерді губернатордың жарлығымен инженер-полковник Блармберг тексеріп, Ырғыз бен Торғай өзендері бойынан екі бекініс салынды. 1845 жылдың 3 маусымында Ресей әскери министрі Князь Чернышевтің № 5721-бұйрығымен Ырғыз бойындағысын «Орал», Торғай бойындағысын «Орынбор» бекінісі деп атау ұйғарылды. Бұл қамалдардың салыну себебін Орынбор пекара комиссиясының төрағасы генерал-майор М.В.Ладьженский «Бұл бекіністер қай кезеңде де болмасын Кенесары немесе сол сияқты бүлікшілер үкіметке қарсы шыққандай болса, оларға тегеурінді соққы біреуге сенімді трек болады» [ҚРОММ, 4-қор. 1-тізбе, 2559-іс, 2-парақ.], – деп атап көрсеткен.

Шеген билің ашу-ызасын келтіріп, толғандырып жүрген осы бекіністер еді.

Ол өзінің келісімінсіз жеріне бекіністер салғаны үшін сұлтан Ахмет Жантөринге 1845 жылы мынадай кекесін хат жазады: «Сіз маған алтын алқа бердіңіз. Мойныма таққан соң мен қызға, әйелге айналдым, ал барқыт шапан киіп жас жігітке айналдым... Алтын, күміс ақша алдым. Менің жерімде дала сұлтаны Ахмет бекініс салып маған орыстан әскер берді. Не істеуім керек? Мен Ахметке ризамын. Тек қана басымызға шаш киіп аузымызды мұртпен жабу ғана қалды. Оны да істеймін әлі! Біздің дініміз бір және тіліміз де бір. Сіз осындай іс жасауға жол бердіңіз. Мен дәрменсізбін. Сіздің патшадан рақым сұраймын деген уәденізге сеніп қалған едік, бірақ мынадай күтпеген оқиға болды және неден болғанын білмеймін. Менің ойымша, сен тақтық сұлтандықтан, ал мен би лауазымынан бас тартуымыз керек. Мынадай мақал бар: «Кұс қанатымен ұшып, құйрығымен қонады». Біз кеңесіп іс қыла алмадық, сондықтан мен өзімді лауазымды би, сені тақтық сұлтан деп ойламаймын. Мен: «Ахмет ақылдасатын болар, ойымызды ортаға салармыз деп ойлағанмын, бірақ бұлай болмады, сондықтан мен өзіммен-өзім ақылдастым. Неліктен бұлай, білмеймін» [Бекмаханов Е. «Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында». А., Санат, 1994. 179-180 б.].

Хат мазмұнынан елін, жерін, халқын сүйген жанның жаншырылын сезіну қиын емес. Бабалардан аталарға, аталардан кейінгілерге мирас болып келе жатқан ата мекеніне жат жерліктер баса-көктеп бекіністер салып жатса, жаны қалай күймесін?! Шегеннің

хатын оқып ашуға булыққан Ахмет Жантөрин оның Кенесары Қасымовқа іші бұратынын, өз елінен оған жер беріп, паналатып отырғанын, ұсынған сыйлықты алмай, қайтарып бергенін губернаторға жеткізеді. Генерал-губернаторға да керегі осы, Ахметтің карамағына қырық солдат беріп, Торғайға аттандырады.

«Сонымен, губернатор отряды ел басы Шеген Мұсаұлын, оның хатшысы Тәкі кожаны тұрғызылған бекініске айдайды, сөйтіп Торғайдың бекінісіндегі патша түрмесіне бірінші жатқан Шеген бидің өзі болғаны шындық» [Қосабаев Ж. Атамекен ақиқаты: Торғай туралы толғау. А., Айқап, 1995. 48-49 б.].

Болатбек Нәсеновтің «Абыралы Сарыарқаның кіндігі» [Нәсенов Б. «Абыралы-Сарыарқаның кіндігі». Новосибирск. 2002. 2 т. 125, 126, 127, 242, б.] кітабында Шеген бабамыздың игі істері жайында біраз мағлұматтар беріліпті. Автор Кенесары Қасымовтың көтерілісі жөнінде құжаттармен танысқанын, солардың ішіне Шеген биге байланысты жайлар кездескенін айта келіп «Менің түсінгенімде бұл атамыз өте ақылды, кең пейілді, мырзашылығы мол жан, – деп жазады. – Әрі өте бай болған. Сол себепті кімде-кім не нәрсеге кемтар болса, соларға шын пейілмен көмектескен. Шеген ата барлаушы да, жау да емес. Бейтарап саясат ұстаған «Кенесары саясатының бағыты дұрыс», – деп санап, оған көмегін де аямаған. Бірақ толығымен оның саясатына беріліп те кетпеген. Бұл атамыз қазақ халқының ақ жарқын, қонақжай арам пиғылы жоқ, таза өкілі».

Ал, Шеген бидің К.Қасымовпен байланысы хақындағы айыптау істе (1847 жылғы 1 қараша, 1847 жылғы 13 ақпан) тамыз айының басында Кенесары сұлтанның жақтастары жоғарғы шекті Аргындары қонысынан өтіп бара жатқанда олардың жылқыларын айдап кеткендігі, бірақ бұл туралы Шеген бидің қарсы әрекет жасамағаны, егер Шеген би Кенесары ісін Шекара комиссиясына жеткізгенде 200 сом күміс ақша мен барқыт шапан алатын еді дей келіп, «Шеген би қашан да жақсы қырларымен асқан батылдығымен, шыншылдығымен белгілі адам» деп оған баға беріп өтеді. Алайда Шегенді барымташылардың көшіп-қонып жүрген жерлеріне жақын орналасқандықтан олардың бұл істерін білмеуі мүмкін еместігін, оны біле тұра үнсіз қалғандығын кінә етіп тағуға болатынын ескертеді. Ахмет Жантөрин сұлтанның хабарлауына кейінгі кездері Шеген бидің көңіл-күйінің онша болмай жүргенін, бұрынғы ойларынан бас тартып, үкіметке деген сенімі әлсіреп екіжүзділікке салынып, Кенесары сұлтанмен қарым-қатынасын салжындатқысы келемейтіні

айтылады. Осының салдарынан ол басқарған қырғыздар (казактар – С.О.) правитель сұлтанның ақыл-кеңесіне карамастан бұрынғыдай Кенесарының іс-эрекетіне ашық қарсылық білдірмей, қайта оның ауылымен аралас-құралас болуға «кет әрі» емес екендігі баяндалады. Қазан айының 18 күні Қасымов жақтастарының төртеуі Шеген бидің туысы Жаманқара Токтағұловтың қыстауына баратыны хабарланалы.

Хат соңында «Комиссияға бұл хабарды жеткізе отырып, – деп жазады. Сыртқы істер министрлігі Орынбор шекаралық Комиссиясының төрағасы генерал-майор М.В.Ладыженский, – Шеген биден мұндай ауытқушылықты күтпегенімді айтқым келеді. Бұл туралы Орданың Шығыс бөлігінің Правителіне, хурунжий Красноярцевке және Орынбор қорғанышың бастығына мәлімделуі тиіс».

Хаттан патша үкіметінің Кенесарыға қарсы шыққандарды қолдап, оларға сый-сыяпат көрсетуде аянбағаны, сондай-ақ, оны қолдағандарды жазғыру, жазалау да болғандығы аңғарылады. Сонымен бірге хат мазмұнынан Шегеннің мінез-құлқын пайымдау да қиын емес.

«Арғын руының тек би Шеген Мусиннің қол асытындағы бір бөлігі ғана 1845 жылға дейін көтеріліске қосылмады. Бірақ арғын руының атамекенінің ортасынан ойып патша бекіністерін салуына байланысты арғындардың бұл тобы да Кенесарының көтерілісіне қосылды» [КРТА, 4-қор, I-тізбе, 2757-іс, 243-249-парақтар, 184 б.].

Халық: «Ойда Шеген, қырда Беген тұрғанда қазақты жау ала ма?!» десе атақты Өске Торқаұлы: «Арғыннан Беген менен Шеген шықты» [«Бес ғасыр жырлайды» А., Жазушы, 1989. 1 т. 226 б.], – деп жырға қосуы да, әрине тегіннен-тегін емес еді.

Беген – тарихта Қарабалуан атанып кеткен Алдиярұлы Жанұзақтың немересі, атақты Жазыбидің баласы Тобыл бойында өмір сүрген би, батыр. Төменгі шекті арғындардың басшысы. 1848 жылы Хорунжи шенін алған. Жаугершілік заманда Шеген мен Беген бірі Торғайдан, бірі Тобылдан атой сап, атқа қонып, Арқа атырабына қалқа қорған болған.

Шеген бидің қайырымды, әділ, ешкімнен қорықпайтын адам екенін Орынбор шекара комиссиясының төрағасы да, яғни жауы да мойындаған.

Көзі қарақты, ойы заңғар ұлы жазушы М. Әуезов те Шегенді жоғары бағалап, «Хан Кене» пьесасында Кенесарыны хан сайлау кезінде оның аузына мынадай сөздер салады:

«Шеген (жайланып, айналасына қарап). Олай болса, алты арыстың баласы, мына сөзге құлақ сал! Қазақ-қазақ болғалы басынан килы-килы заман кешірген. Жақсы күні бір болса, асу-асу белдерден асамын деп аса алмай, қос қанаты қайырылып, ошарылған, күніренген күндері де болған. Басшыдан ми, қарападан күй кетіп, бет-бетімен тозып, қайың сауып, қанғып кеткен күні де болған. Бірақ, соның бәрі болса да, бұрынғы ата-баба біз көргенді көрген жоқ еді. Көрініп келген апаттан жаман болып, іштен кернеп келе жатқан дерттер бар. Соны бәрің де көріп, сезіп тұрсың. Көзі жасты, көңілі қаяу кәрің бар, жалын жұтып, іштен тынып шерменде болған жасың бар. Темір нокта кигізіп, шектіргелі тұрған қолы қатты қасың бар. Ақ патшаның құлысың...» (Хан Кене, Алматы. Жалын, 1993. 152 б.)

Бұл – жазушының көрегендігі, кімнің кім екенін деп басып, тани білуі.

«Үйдің жақсы болмағы – ағашынан, баланың жақсы болмағы – нағашыдан» демекші, Ыбырай нағашылары осындай.

Шеген би түрмеден шыққаннан кейін ауыл адамдары оған көңіл білдіруге барады. Сонда торы Қыпшақтың Қара руынан шыққан Тәйпен би амандық-саулық сұрасып болғаннан кейін:

Бағланда қымбат болды ұнның пұты,
«Бозайғырдай» болар ма қыстың жұты.

Байлаулы қап түбінде кетіп едін
Келдің бе аман-есен елдің құты?! – депті.

Көп ұзамай Шеген би дүниеден өтеді. Бұл жөнінде халық аузында аңыз қалған: «Патша солдаттары үзеңгісіне у жағып жіберіпті. Өлгенде денесін жуғанда кіндігінің түбінде бармақтай қара дақ бар екен» деседі... Бұл шамамен 1848 жыл.

Ел жақсылары Шегеннің сүйегін Түркістанға, Жәнібек бабасының қасына апаруды ұйғарады. Алайда жаугершілік заманда бұл мүмкін болмайды, амал жоқ жолда бір көлдің жағасына жерлейді.

Қарт журналист Ж.Қарабаланың айтуынша, 1958-1960 жылдары Қызылордада тұратын батыр ұрпақтарының бірі ағартушы-ғалым Кәрім Есжанов Шегеннің зиратын көріп, құран бағыштап қайтыпты.

Жақында Қызылорда облысының Тасбөгет ауылында тұратын Несібелді Ералина деген кісіден хат келді. Онда Шегеннің бейіті Теренөзек ауданының Ақтаған деген жерінде екендігі айтылады. «Барамын деген кісілер болса 14 разьезден 14 шақырым, орнын көрсетуге болады» дейді алай.

Қалжан Көкмұрын қарт бала кезінде Шеген көліне суға түсіп жүріп сол мандағы төрт құлақты тамның басына шыққандарын, сонда үлкен кісілер «ауыздарын қисайып, аяқтарың сынады», – деп ұрысқанын есіне алып Несібелді апайға бейіттің орнын көрсетіпті. Қалжан қарттың сөзін сексен бес жастағы Найман Құрмаш деген ақсақал да қостап, тамның қасында кел болғанын, оны жергілікті халық «Шеген көлі» деп атайтынын растапты.

ШЕГЕН БИДІҢ АҚЫЛ-НАҚЫЛ, ӨСИЕТ СӨЗДЕРІ

Хан азғаны сол болар,
Әділеті жоқ болса,
Бай азғаны сол болар,
Сақау аты жоқ болса.
Би мен ел азғаны сол болар,
Ынтымақ, бірлік жоқ болса.
Жер азғаны сол болар,
Шыққан шөбі жоқ болса.
Көл азғаны сол болар,
Ұшқан құсы жоқ болса.
Асып тұған жақсыны
Алаш қой деп ойлама.
Ақылсыз туған жаманды,
Жақыным деп ойлама.
Атам бар деп мақтанба,
Топта айтар сөзі болмаса.
Балам бар деп мақтанба,
Ақылсыз туған бок болса.
Ағайыным бар деп мақтанба,
Дос пен дұшпан келгенде
Қарасары жоқ болса.
Ер жігіттің белгісі –
Қара бура нармен тең.
Талапсыз ердің тірлігі
Қара топырақ жермен тең.
Саясы жоқ бәйтерек
Сазға біткен талмен тең.
Пайдасы жоқ көп байлар

Арам өлген малмен тең,
Жетесі жаман бозбала
Тоқсандағы шалмен тең,
Талапты жігіт нармен тең,
Білімді жігіт нұрмен тең,
Жаманды көп деп санама,
Мың болса да бірмен тең,
Талапты туған ер жігіт
Жарлы да болса баймен тең,
Басыннан тайса бақ-дәулет,
Жандай досың жатпен тең.

[Жүсіпұлы Ә. Қара қылды қақ жарған. – Алматы: Қайнар, 1995.
– 241-242 бб].

Ел болған соң қоныс керек,
Қоныс үшін соғыс керек.
Хан болсаң халық керек,
Халық үшін салт керек.
Би болсаң даналық керек,
Даналық үшін саналылық керек.
Батыр болсаң, білек керек.
Білек үшін жүрек керек.
Кедей болсаң, кәсіп керек.
Кәсіп үшін, машық керек.
Молда болсаң, азан керек,
Азан үшін, асылған қазан керек.
Сері болсаң, сән серек
Сән үшін, ән керек.
[«Қазақ тілі мен әдебиеті», 1994, № 2.]

Бірімжан Шегенұлы

Бірімжан шешен өз заманында еліне сыйлы, ақылман, бір сөзді адам болған. Оны ел аузындағы мына бір әңгімеден де аңғаруға болады.

Есімі елге мәшһүр, біртуар діндәр, Ислам дүниесінің ғұламасы, көріпкел данышпан, зарыққандар мен тарыққандардың қалтқысыз

камқоршысы, Кенесары бастаған ұлт-азаттық көтерілісінің ақылман биі, «ғазуат» соғысына дем беруші, аса көрнекті қоғам қайраткері Құрманұлы Марал ишан бұл дүниеден өткенде тұңғышы Қалқай қатты қайғырып, бас көтермей төсек тартып жатып қалыпты.

Сонда Бірімжан:

Көтер, Қалқай, басыңды,
Айырып дос пен қасыңды.
Ақылмен ойлап жұмыс қыл,
Насихат тындар жасың-ды.
Жапанға біткен көк орман
Ішіндегі біреуін
Бәйтерек етсе – тәңірден.
Ұядағы балапан
Ішіндегі біреуін
Сұңқар етсе – тәңірден.
Кешегі өткен ер Марал –
Халықтан озған тұлпарым.
Ұшыруға кім қияр
Қолындағы алтын сұңқарын?
Бүйте берсең, Қалқайжан,
Жасымай ма ұрпағың?! – депті.

Кезінде Жәнібек Қошқарұлынан бата алған Сүгір әулиенің ұрпағы Жаманкөз әулие ел аралап жүріп Шеген ауылына да соғады. Аруақты кісінің келгенін естіп, Шеген би арнайы шақырып, қонақ етеді. Ас ішіліп болған соң Шеген би Жаманкөз әулиеден балаларына бата тілейді. Сонда үлкен ұлы Қазыбек батаны селқостау тыңдайды да, Бірімжан қос қолын, оның үстіне шапанының екі өңірін жайып батаны аса ықыласпен беріле қабылдайды.

– Қазыбекжан-ай, үлкен кателестің-ау, әулиенің батасын ықылассыз тыңдағаның жарамды. Бар билік, білімділік пен дарындылық Бірімжан ұрпағына қонатын болды ғой, – депті.

Шындығында да Қазыбек бидің ұрпағынан атақты адамдар шыға қоймапты. Ал, Бірімжан балалары шетінен талантты, халыққа қамал, еліне танымал, ұлт мүддесі жолында қызмет жасаған дарын иелері. Әлмағанбет Оспанұлының:

Шеген биден бес ауыл,
Жеке емес еш ауыл.
Алтынсары, Бірімжан,
Атағын білген тірі жан, –

деп жырлауы сондықтан болса керек.

Бірімжан 1817 жылы туып, 1873 жылы қайтыс болған.

Қалаулысы халқының

Бірінші Ресей Мемлекеттік Думасына депутат болып сайланғанда Ахмет Қорғанбекұлы Бірімжановтың жасы отыз бесте екен. Ал І-ші Дума өз жұмысын 1906 жылы 27 сәуірде бастағаны белгілі.

Ө.Озғанбай «І-ші Мемлекеттік Думада қазақ халқының танымал жетекшісі Ә.Бөкейхан мен заңгер А.Бірімжан белсенділік көрсеткенін» айтады. [Озғанбай Ө. Ресей Мемлекеттік Думасы және Қазақстан. – Алматы, 1997. – 234 б.].

А.Бірімжанов 1871 жылы Торғай уезінің Тосын болысында дүниеге келген. Алғаш Торғайдағы Ыбырай Алтынсарин ашқан мектепте оқып, кейін 1891 жылы Орынбор гимназиясын, 1894 жылы Қазан университетінің заң факультетін алтын медальмен бітіреді. Гимназия оқытушылары педагогикалық кеңесте оның табиғи дарын иесі екенін мойындайды [НАРТ. Ф.92. Оп.1. Д. 32110. л.12]. Заң факультетінде оқығандағы мақсаты – терең білім алып, бодандықтағы халқының құқығын қорғау еді.

Ол университеттен кейін біраз жыл Орынбор округі мен Ақтөбе уезінде сот қызметкері болып істеп, біраз іс-тәжірибе жинақтайды. Талай адамның теңдігі үшін күресіп, қолдан келген көмегін аямайды. 1905 жылдан бастап Ахмет Қорғанбекұлы Орал, Семей, Орынбор қалаларында өткен қазақ съездеріне қатысып, алты Алаштың арын арлап, жоғын жоқтағандардың бірі. Әсіресе, ол білімі мен тәжірибесін Ресей Мемлекеттік Думасына депутат болып жүрген кезінде іске асыра білді. Ол думада сөйлеген сөзінде Қазақстан жерін жаппай тартып алуға, қазақ даласына орыс шаруаларының қоныс аударуына қарсылық білдіреді. Бұл жайында философия ғылымдарының докторы Өмірзақ Озғанбай: «Осы мәселеге байланысты өз пікірін ашық білдірген депутат А.Бірімжанның сөзі де назар аударарлық болды, – деп жазады. – Думадағы орындарды бөлу кезінде кейбір өлкелер мен облыстардың үлестері бос қалғанын сөз ете келіп, ол былай деді: «...Бұл бос қалдырылған орындарды Мемлекеттік Дума Сібірге, Орта Азия мен Кавказға ұсынып отыр: «қырғыздар» мекендейтін далалық облыстар туралы ештеңе айтылмаған; мүмкін олар Сібірге немесе Орта Азияға жатқызылған

шығар, бірақ Дума қаулысында бұл туралы нақты ештеңе айтылмаған».

Бұдан кейін ол сөзін «қырғыз өлкесінің өкілі ретінде мен осы артық бес орынның үшеуін немесе, әрі кеткенде екеуін – Жетісу, Семей, Торғай, Орал және Бөкей ордасы кіретін қырғыз облыстарына беруді сұраймын» [Озғанбай Ө. Ресей Мемлекеттік Думасы және Қазақстан, Алматы, 1997. -- 190 б.] деп түйіпті.

Ахаңның қазақ халқының мүддесін қорғайтын бұл пікірін бірінші шақырылған Мемлекеттік Думаға депутат болып сайланған шағын ғана қазақтар тобынан басқа ешкім де қолдамады. Алайда, оның айқын да батыл айтылған сөзі Ресей империясына азаттық аңсаған халықтың ояна бастағанын аңғартып өткендей еді.

Қазақтар Мемлекеттік Думаға сайлауға қатынасу құқына 1906 жылдың ақпан айының соңғы күндері, яғни, I-ші Дума ашылуына санаулы күн қалғанда ғана ие болыпты. Осының салдарынан бірінші Мемлекеттік Думаға сайланған қазақ депутаттары кешігіп, Дума жұмысына белсене араласуына мүмкіндіктері болмаған. «Соның өзінде 2 шілде күні Дума отырысында Ахмет Бірімжан сөз сөйлеп, қазақ елінің жерге байланысты шешілмей жатқан көп мәселелері бар екенін айтып, аграрлық мәселе бойынша құрылған комиссияның құрамына қазақ депутаттарының өкілін енгізуді ұсынады» [Политическая жизнь русских мусульман до февральской революции]. Оксфорд, 1987. с.60.].

Думаға сайланатын адамдарға орыс тілін білуі міндетті саналады. Ахмет орыс тілін жетік білетін еді.

I-Мемлекеттік Дума таратылғаннан кейін Ахмет Орынбор қаласына қайта оралып, Орынбор округтік сотының тергеушісі қызметін атқарады. Көп ұзамай II-Мемлекеттік Думаға сайлау басталады. Облыстық сайлау 1907 жылы 12 ақпанда Ақтөбе қаласында өтеді. Торғай облысынан 106 выборщик сайланады, солардың ішінен сайлауды одан әрі жалғастыруға Ақтөбеге барған 100 адамның жүзі де бір ауыздан А.Бірімжановқа дауыс береді. Сөйтіп А.Бірімжанов Ресейдің II-ші Мемлекеттік Думасына да депутат болып сайланады. Қазақ елінен барған басқа да депутаттармен бірге қазақтар да Мемлекеттік Думада құрылған комиссиялар құрамына кірді. Солардың ішінде А.Бірімжанов «Әскери дала соттарын жою туралы» заң жобасын жасау комиссиясының құрамына енді.

1907 жылың 3 маусымында II-Мемлекеттік Дума да таратылып, одан кейінгі Думаларға қазақ даласынан депутаттар сайланбайтын болды.

Ахмет «Алаш» партиясының басқарушыларымен, әсіресе Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатовтармен жақсы таныс, пікірлес, идеялас дос-жаран болған.

Орынборда 1917 жылдың 12 желтоқсанында сағат 15-00-де Қазақ автономиясы құрылғаны жария етіледі. Яғни, шығу тегі, тілі бір Бөкей ордасы, Орал, Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу, Сырдария, Ферғана, Самарқан мен Каспий сырты облыстарының Амудария бөліміндегі қазақ уездері, Алтай губерниясының іргелес қазақ болыстары әкімшілік тұрғыда біріктіріліп, Қазақ автономиясы құрылады. Оған «Алаш» деген атау беріліп, «Алашорда» Уақытша Халық Кеңесінің Төрағалығына Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов сайланады.

Сол 1917 жылы Ахмет Бірімжанов Қостанай уездік Алашорда халықтық үкіметінің әділет министрі болып тағайындалады.

Белгілі қоғам қайраткері, заңгер, саясаткер, «Алаш» партиясының және «Алашорда» Халық Кеңесінің мүшесі Ахмет Бірімжанов жайында қазір аз жазылып жүрген жоқ. 2002 жылы А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің тарих факультеті «Отан тарихы» кафедрасының оқытушысы Сұлтанғазы Гүлмира Жолмағамбетқызы «Ахмет Бірімжановтың қоғамдық-саяси қызметі» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады.

Жиенғали Тілепбергенов Қостанай қаласынан 1917 жылдың 12 желтоқсанында «Садақ» журналына жазған хатында:

«А.Бірімжанов жылы жүзді, қазақ бетті, кең маңдайлы, жылы сөзді, кара торы жігіт екен. Біздер сөйлесіп отырғанда іс басындағы орыстар келіп, іс қағазын әкеліп ұсынғанда керіліп отырып қол қойып бергенде төбеміз көкке жетті. Жұмысы бар орыстар есіктен кіріп, қол қусырып тұрып, шаруасын тындырып кетіп жатыр» [Кәкішев Т. «Сандалтқан Садақ» — Астана. Фолиант, 2002. — 324 б.], — дейді.

1918 жылдың мамыр айында Оралда қазақ съезі болып, онда Жанша мен Халил Досмұхаммедовтер басшылық жасаған «Ойыл уәлаятының» Уақытша үкіметі (Батыс Алашорда) жарияланды. Атты казактардан қауіптенген үкімет сол жылы 26 шілдеде Жымпиты қаласына барып орналасты. Осы Жымпиты қаласында өткен съезге

Уақытша Ұлт Кеңесіне сайланған 15 адамның бірі де заңгер Ахмет Бірімжанов болатын.

1927 жылы қатты ауырып, Ленинградқа емделуге барған Ахаң қайтыс болады. Сол уақытта «Еңбекші Қазақ» (9 январь, 1927 жыл) газетінде жарық көрген Міржақып Дулатовтың қазанамасын қысқартпай, сол күйінде беруді жөн көріп отырмыз. Өйткені, бұл құжатта Міржақыптың жүрек лүпілі, Ахаңның өмірі туралы қысқаша мағлұмат бар.

«Ғинуардың 5-і күні Ахмет қайтыс болды деген хабар алдық. Ахаң соңғы кезде қылтамақ (рак) болып ауырған еді. Биыл жаз Кавказ, Мәскеуге барып, одан докторлардың кеңесімен Ленинградтан радиол нұрымен емдейтін университетке кеткен еді. Жасы биыл 56-да, марқұм Орынбор гимназиясын оқып шығып, одан кейін 1896 жылы Қазақ университетінің заң факультетін бітірген. Өзінің алған біліміне қарай содан бері сот қызметінде болды. 1905 жылы төңкерістен кейін патшалы Ресейдің қатаң тәртібі босансып, Государственный Дума ашылатын болып, әр жұрт өзінің өкілін жіберуге тура келгенде, Аханды, Торғай облысының қазағы бірінші, екінші Думаға депутат қылып сайлаған еді. 3-ші Думаға қазақ сықылды бұратаналардан өкіл алынбайтын болып заң шыққан соң, Ахан бұрынғы сот қызметіне қайта кірісті. Фебрал төңкерісінен кейін, Ахан ел билеу жұмысына араласты. Жалпы Ресей құрылтайына Торғай облысынан өкіл болып сайланды. Кейін Алашордаға мүше болды. Октябрь төңкерісінен кейін, Ахан бұрынғы алашордашыларға Совет өкіметінің кешірімі жарияланды. Ахан заң маманы есебінде содан бері сот жұмысы жолында жауапты қызметтерге үздіксіз сайланып отырды. Қазақстан заң кемесерінің неше жылдай алқа мүшесі болды. Соңғы кезде, Ахан Қазақстанның Жоғарғы Сотында мүше еді. Ахан қаяусыз таза, адамгершілігі артық азамат еді. Әлеумет, мемлекет қызметіне тыңғышықты, өз ісіне аса шебер еді. Қазақстан сықылды білімді адамға кедей, мәдениет сатысына енді-енді өрмелеп келе жатқан жас республикамыз көрнекті бір қызметкерінен айрылды. Жолдас-жоралары, туған-туыскандары қымбат жақынынан айрылды. Бірақ, Ахан артына мұра қалдырмай кеткен жоқ. Осы күні үш баласы Қызылорда мектептерінде оқып жүр. Жасынан тәрбиесінде болған інісі Ғазымбек Герман астанасы Берлин қаласында бес жылдан бері оқып жүр, енді үш-төрт айдан кейін оқымысты шаруа-агроном болып келгелі отыр.

Міне, бұлар Аханның орнын жоғалтпайтынына Октябрь төңкерісі арқылы қатарға қосылған еліне еңбегін сіңіріп, пайдалы қызмет ететініне сенеміз, осымен көңіл жұбатамыз.

Қош, аяулы ағамыз, жан-жолдасымыз, Аха! Міржақып».

Ахаңды жерлеуге Әлихан Бөкейханов, Мұхтар Әуезов, Әубәкір Сейдалиев, Әлкей Марғұлан, Ұлы Батырбек, сондағы татар зиялыларымен Санкт-Петербургте оқып жүрген қазақ жастары қатысқан. Сүйегі сонда мұсылмандар зиратында.

Ахмет Бірімжанов Думада сөз сөйлеген тұңғыш қазақ.

Біртуар Бірімжанов

Батырбек (Баташ) Ахметұлы Бірімжанов жайында ол кісіні білетіндер тек қана мақтай сөйлейді:

– Батекен дәріс оқығанда аудитория тына қалатын. «Анорганикалық химия курсы негіздерінен», «Табиғи тұздар химиясы», «Сулардың, ертінділердің және тұздардың физикалық-химиялық анализі» курстарынан арнайы дәріс оқыды. Химияны қазақша сөйлету ол заманда қиын ғой, соның өзінде қазақша да, орысша да еркін кесіліп, шешен сөйлейтін, руға, жерге бөлмейтін, туыс-туғаным емес, маған қамқорлығы әке қамқорлығынан кем болған жоқ, – дейді Қостанай педагогикалық институтының жантау және химия факультетінің профессоры Қартай Ғапбасұлы Қанафин. Жұбайы профессор Зәуреш Сманқызы да:

– Ағайдай ұстаз аз ғой, – деп адамгершілігін де, ұстаздығын да, ғалымдығын да асқақтата айтады.

Кісі қабылдайтын бөлмелерінің төріне қойылған Батырбек Ахметұлының үлкейтілген суреті Қақан мен Зәуреш алайдың сөзін растай түседі. Жандарына жақын тұтпаса төрлеріне қоймас еді ғой.

Химия ғылымдарының докторы, академик Еділ Ерғожаұлы да [Ерғожаұлы Е. Асылдың сынығы //Егемен Қазақстан, 7 қаңтар, 1997. Б.5.], Міржақып Дулатұлының қызы, медицина ғылымдарының докторы Гүлнар Дулатова да [Дулатова Г. Асылдың сынығы //Жұлдыз, № 3, 2003. 122 б.] Батырбек Бірімжанов туралы жазған мақалаларын «Асылдың сынығы» деп атапты.

Шындығында да Баташ (Ол кісіні елдің бәрі жақсы көргені соншалық, Батырбек демей, Баташ деп кеткен) ағайымыз асылдың ғана емес, асылдардың сынығы. Жақсы болмауға хақысы жоқ сен ғой.

Бабасы – Батыр Шақшақ, Шақшақтан – Қошқар, Қошқардан – атақты Тархан Жәнібек. Жәнібектен – Мұса, Мұсадан – қазақ даласына Ресей отаршылдары бекініс сала бастағанда алғаш қарсы тұрған би Шеген (Қазақта «Тіріде Шегеннің бағы мықты, өліде Саңдыбайдың тамы мықты» деген сөз бар). Шегеннен – би, шешен Бірімжан. Бірімжаннан – Торғай уездік шаруалар бастығының көмекшісі, Орынбор генерал-губернаторының номенклатурасына енген Қорғанбек, Қорғанбектен – Қазан университетінің заң факультетін үздік бітірген (1896) 1905-1906 жылдары Ресей мемлекеттік І-ІІ Думасына депутат болып сайланып, ел қамын жеп сөз сөйлеген Ахмет. Батырбек Бірімжанов осы Ахметтің ұлы. Шешесі – Гүлжауһар Әлмұхаметқызы Сейдалинаның әкесі Әлмұхамет Күнтөреұлы Сейдалин актөбелік, Орынбордағы Неплюев кадет корпусын, кейін Санкт-Петербург университетінің заң факультетін бітірген. Адай елінің сұлтан-правителі (1866-1889), Торғай уезінің судьясы (1869-1889) болған адам, Нұралы ханның ұрпағы.

Ыбырай Алтынсарин 1889 жылы 6 наурызда Н.И.Ильминскийге: «...Ырғызда мировой судья және тергеуші болып Альмухаммед Сейдалин істейді. Ол қазақтарды оқыту ісіне өте ынталы адам. Биыл ол қазақ қыздары үшін Ырғызда қазақ сахарасында ең тұңғыш, 20 кісілік қыздар мектебін ашуыма көмектесті» [Алтынсарин Ы. «Таза бұлақ». А., Жазушы, 1988. 310 б.], – деп жазады. Әлмұхамет мектеп ашуға ғана көмектесіп қоймай, қыздары Гүлжауһар мен Гүлжиханды оқуға береді. Екеуі де мектепті үздік бітіреді.

Гүлжауһарды өз көзімен көріп, тәлім-тәрбиесін алған Гүлнар Дулатова: «Шалқасынан қайырып, желкесіне түйіп қойған шапшы, дөңгелек келген қоңырқай жүзін ашып, біртүрлі сүйкімді де, жарасымды көрсететін, – деп жазады. – Толық денесін тік ұстап жүретін, сабырлы, ұстамды бәйбіше болатын. Үйде жүргенде басына орамал тартпайтын. Үстіне қымбат матадан тігілген, жыл мезгіліне қолайлы киім кигенді ұнататын.

Күзге таман қоңыр піюштен қынамалы жеңіл бешпентін үстінен тастамайтын. Аяғына ыңғайлы тігілген былғары етік киетін. Қыстыгүні тиін терілі көк ішігін киіп, басына қалың түбіт шалысын салатын. Сонау Орынбордан келе жатқан үйреншікті әдетін бұзбайтын» [Дулатова Г. Асылдың сынығы //Жұлдыз, № 3, 2003. 122 б.].

Осындай ортада, асыл азаматтар мен ақылман ананың құшағында өскен Батырбек негізіне тартып туған біртуар азаматтардың бірі болатын.

Қазақ ССР Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі, көрнекті химик-анорганик, химия ғылымдарының докторы (1966), профессор (1965), Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген ғылым қайраткері Бірімжанов Батырбек Ахметұлы 1911 жылы 10 желтоқсанда Куйбышев облысына қарасты Бузулук қаласында туған (Ол кезде әкесі Ахмет қызмет бабымен сонда тұрған).

1920 жылы Қазақстандағы мектептер төте жазу әдісіне көпші, жаңа әріп, жана әліппе, оқулықтар пайда бола бастаған кезде Тосын болысы Жакып Дәуренбекұлының ауылында молда емес, мұғалім сабақ беретін мектеп ашылып, Батырбек алғаш сонда сауатын ашады. Сол Тосын болысына қарасты Шиліде Әлмағанбет молдадан оқып келген Сүйіншілі Оспанов сабақ береді. Мектептің ерекшелігі – Ыбырай Алтынсарин дәстүрімен орысша да, мұсылманша да сабақ етілетін болады.

Әлмағанбет Оспанұлы ашқан бұл мектеп 20-30 жылдары елге кеңінен танылған оқу орны еді. Мектептің ашылғаны жайында «Қазақ» газетінің 1917 жылғы 11 маусымындағы нөмерінде «Бостандық мектебі» (Мектеп солай аталған – С.О.) деген хабар да жарық көрген. Онда мектептің жайы, тағы да сондай мектептер ашу керектігі баян етіледі.

Әлмағанбет 1889 жылы Торғай қаласындағы Ыбырай ашқан қолөнер мектебін бітірген, Батырбек Ахметұлы 30-шы жылдары Әлмағанбетпен кездесіп, әңгімелескенін, оның шәкірттерінің бір де біреуінің молда болмағанын, маркстік философияны терең меңгергенін, сондай-ақ заманауи саясатты да жақсы білетін зерделілігіне таң қалғанын айтады [«Эпоха Беремжанова», 2001, стр. 21.].

Ә.Оспанұлы – әрі ақын. «XX ғасыр басындағы қазақтың рухы мен дінін асыл сөз арқылы бейнелеп кеткен Алаш ақыны» [Исакова А. //»Қостанай таңы», 20 сәуір, 2011].

1921-22 жылдары елдегі ашаршылыққа байланысты Батырбектің анасы Гүлжауһар орталыққа – Торғай қаласына көшіп барып, жұмысқа орналасады, қоғамдық жұмыстарға да белсене араласып, съездерде, конференцияларда әйел теңдігі жайында баяндамалар жасайды.

Батырбек Торғайда оқып жүргенде мектеп директоры Иванов болыпты, Тілеукабыл Қарпықов, Мұжан Өмірзақов, Ғалымжан Бектемісов деген мұғалімдер сабақ беріпті.

1923 жылы үй-іші Орынборға көшіп барады. Батырбек сондағы үлгі-тәжірибе коммуна мектебінің үшінші класына қабылданып, интернатта жатып оқуын одан әрі жалғастырады. Мұнда қазақтардан Ерғали Алдонғаров пен Қожахмет Баймахамбетов сабақ беріп, әрі тәрбиешілері де болыпты.

Ерғали Алдонғаров – Қостанайлық, Қостанай реалды училищесінің түлегі. Қазақстан комсомол жастар ұйымын ұйымдастырушылардың бірі, журналист, баспагер. 1923-24 жылдары өлкелік тәжірибелік коммуна мектебінің меңгерушісі болған.

1928 жылы Батырбек Орынбордағы халық ағарту институтына оқуға түседі. Екі жылдан соң бұл оқу орнын Алматыда ашылған Қазақ университетімен біріктіріп, ол 1932 жылы Қазақ педагогикалық институты болып аталады (Қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университеті). Батырбек институтта жүргенде-ақ қызмет істей бастайды. 1930 жылы Қазақ КСР халық комиссарлар Кеңесінің Ақмола округі Нұра ауданы бойынша сауатсыздықты жою жөніндегі төтенше өкілі болса, 1931 жылы Ағарту ісі халық комиссариатының өкілі ретінде Шалқар ауданында жалпылай бастауыш білім беруді ұйымдастырады. Сол кездегі оқытушылардың жетіспеушілігіне байланысты техникум, жоғары оқу орны дайындық бөлімдерінде химиядан сабақ беріп, 1936 жылы Ленинград (Санкт-Петербург) мемлекеттік университетінің аспирантурасына түседі. 1932 жылы жоғары оқу орнын бітіріп, сонда оқытушы болып қалады. 1946 жылы «Қазақстан шикізаттарынан термофосфаттарды алудың қолайлы жағдайлары» атты тақырыпта кандидаттық диссертация қорғайды. Кафедра меңгерушісі, 1954 жылдан бастап 26 жыл химия факультетінің деканы болды.

Алғашқы ғылыми жұмысынан-ақ оның ғылыми ізденісінің көкжиегінің кендігі айқын аңғарылады. Ғалымның негізі ғылыми бағыты – табиғи тұздар мен тыңайтқыштардың физикалық-химиясы мен технологиясы еді. Табиғи тұздарды пайдалану сияқты қолданбалы зерттеулерден де басқа континенттік тұздардың таратуын зерттеу жөнінде үлкен теориялық еңбек бастайды. «Атап айтқанда, Балқаш, Алакөлмен қатар жүз тұзды көлдің, 15 өзеннің және 39 өзен саласының суларын зерттеген орасан еңбектің нәтижесінде континенталдық тұз түзілу теориясын ұсынды. Еңбектің қорытынды

нәтижелері ғалымның «Балқаш маны тұздарының түзілуі процесінің физика-химиясы және оларды пайдалану» тақырыбындағы докторлық диссертацияда жинақталды» [Ерғожаұлы Е. Асылдың сынығы //Егемен Қазақстан, 7 қаңтар, 1997. Б.5.]

Ғалым мұнымен шектелмей, Сырдария, Іле, Шу, Тобыл, Есіл, Талас тағы басқа өзендер мен сол өзендер бойындағы Бұқтырма, Қапшағай, Шардара және Сергеев су қоймаларының суларын зерттейді.

Б.Бірімжановтың ғылыми жетекшілік етуімен 36 адам кандидаттық, 4 адам докторлық диссертация қорғапты. Жеті жүзден астам ғылыми еңбегі бар, бірнеше монографиялық еңбек жазған. Жоғары оқу орнына арналған қазақ тіліндегі тұңғыш оқулық «Жалпы химияның» авторы. 1962 жылы жарық көрген бұл оқулық кітап 1970 жылы өңделіп, толықтырылып қайта басылып шықты. Мұғалімдерге арналған «Химия серігі» (1968), «Орысша-қазақша технологиялық сөздік» (1969), «Химиялық элементтердің тарихынан» (1970) кітаптары, сондай-ақ ғалым-ұстаздың редакциялауымен «Биорганикалық химия практикумының» екі бөлімі, көпшілікке арналған басқа да еңбектері оқушы қолына тиді.

Көрнекті ғалым жетпісінші жылдары Қазақ КСР Жоғары білім беру министрілігінің ғылыми әдістемелік кеңесінің төрағасы, кейін Жоғары білім беру министрлігінің химия саласы бойынша ғылыми әдістемелік кеңесінің және Кеңес үкіметі химиктері ұлттық комитетінің жоғары білім беру туралы жұмыс тобының, И.Менделеев атындағы Бүкілодақтық химия қоғамының мүшесі болды.

Баташ ағамыздың талантты шәкірттерінің бірі отыз жасында профессор атанған Қырғыз Ғылым Академиясының академигі Хаким Сулайманқұловтың қыз балалары болғанымен, ұлы жоқ екен. Ұлы дүниеге келгенде жалғыз ұлының атын Батырбек Ахметұлының құрметіне Батырбек қойыпты. Сол Хаким: «Батырбек жоқ жерде елдің бәрін аузыма қаратамын, ол кісі отырған жерде мысы басып сөзімнен жаңыла беремін», – дейді екен.

Үлкенге инабатты, кішіге қайырымды, салмақты, ұстамды, ұлағатты ұстаздың әр ісі кейінгіге үлгі-өнеге.

Аталары Шеген, Бірімжан билерге тартып туған Батекен де ұтымды, тапқыр сөйлейтін.

Отыз жетінің қуғын-сүргіні Батырбек Бірімжановты да айналып өтпеген.

Гүлнар Дулатова «Алтынның сынығы» [Дулатова Г. Асылдың сынығы //Жұлдыз, № 3, 2003. 122 б.] аталатын еске алуында «арам ниетті бір паракор зұлымның» Батырбекке жала жауып, НКВД-ға көрсетіп, түрмеге қаматқанын, тексере келе кінә-қылмысы жоқтығынан ақталып шыққанын айтады.

Тарих ғылымдарының докторы, профессор Әбу Тәкенов «Ату жазасына кесілген ару» [Тәкенов Ә. Ату жазасына кесілген ару //Егемен Қазақстан, 8 қаңтар, 1997.] атты мақаласында бұл оқиғаны егжей-тегжейлі түсіндіріп жазыпты.

1938 жылы Телжан Шонановтың зайыбы, Бақытжан Қаратаевтың інісі – Арон Қаратаевтың қызы Шахзада Шонанованы «Контрреволюцияшыл, буржуазияшыл, ұлтшыл, ҚазМУ-дің анатомия кабинетінде болған өртті ұйымдастырған, халық жауының әйелі» (алғашқы жамағаты мемлекет қайраткері Бідырыс Мұстамбаевты да, кейінгі қосылған жолдасы Телжан Шонанұлын да (1937, 21 шілдеде) «халық жауы» деп айыптап тұтқынға алғанда Батырбек Бірімжановты да қамаған. Құдай сақтағанда, Б.Бірімжановтың өрт шыққан кезде Ленинградта оқуда болғаны анықталып, НКВД амалсыз босатыпты.

Батырбек Бірімжанов 1941 жылы соғысқа аттанғалы тұрғанда Қаныш Сәтбаев ерекше бронмен алып қалыпты.

Ірі бай-шонжарлардың ұрпағы, сұлтан-төрелердің жиені оған мұндай талай қауіп-қатер төнген болар. Біздің білетініміз осы екі қауіп қана.

Қазір Батырбек ағаның ошағын ұлы Рүстем жалғастыруда. Одан Дәурен...

«Ыбырай Алтынсарин, Шәкәрім Құдайбердіұлы». –Алматы: «Қазақстан энциклопедиясы» Бас редакциясы. 2007. -364-367 б.

Ғазымбек Бірімжанов

«Ахмет ағай, Ғазымбек
Елден шетке кетіп жүр,
Отанға қызмет етіп жүр...»

Шеген ұрпақтары туралы жыр осылайша жалғасады. Шегеннен Бірімжан, одан Қорғанбек, одан Ғазымбек. Бірінші және екінші Думаның депутаты болған Ахмет Бірімжановпен (жоғарыдағы жырда аты аталған) Ғазымбек бірге туады.

Ғазымбек 1896 жылы Торғайдың Тосын болысында дүниеге келген.

Ахмет Байтұрсынов Ғазымбекті інісіндей көріп, қолынан келгенше көмегін аямаған. Ғазымбек те Аханды ардақтап, жолын қуып, одан үлгі-өнеге алған. «Алаш» партиясына енген. 1914 жылы Орынбордағы реальді училищені бітіріп, кейін Ташкент университетінің дәрігерлік факультетінде оқыған. 1916 жылдары майданның қара жұмысына қазақтар алынған кезде Ғазымбек өзі сұранып Киевке барып, орысша білмейтін қандастарына көмек көрсеткен. Қаламының жүйріктігін байқаған Міржақып Дулатов оны 1920 жылы «Ақ жол» газетіне қызметке шақырады. Бұл жөнінде профессор Темірбек Қожакеев «Сара сөздің сардарлары» кітабында: «Ақ жол» газетінде жарияланған материалдарын зерттегенде, Ғ.Бірімжановтың үлкен ағартушы екені, бұл жағынан А.Байтұрсынов пен М.Дулатовтың шәкірті болғандығы аңғарылады, – деп жазады. – Ол Ахметтен 23 жас, Міржақыптан 11 жас кіші болса да, солардың тәрбиесінде, жетегінде жүріп, ұстаздарының ісін алға апаруға, ілгері жалғастыруға тырысқан. Ағарту саласында бірсыпыра еңбек жазып, келелі ойлар қалдырған. Бұл орайда Ғазымбек, әсіресе, Ахметті пір тұтып, көп ретте ол кісіге жүгініп, соның пікіріне сілтеме жасап отырады [Қожакеев Т. Сара сөздің сардарлары. – Алматы. «Санат», 1995. – 11-12 бб.]. Ахмет Байтұрсынов 1922 жылы тамыз айының басында Түркістан республикасының астанасы Ташкентке барады. Ахметтің бұл сапары жөнінде сол тұста «Ақ жол» газетінде қызметте жүрген Ғазымбек «Лайықты қошамет» деген мақала жазады.

Талантты жас ғалым Дихан Қамзабекұлы «А.Байтұрсыновтың Ташкент сапары» мақаласында осы іс сапар жайында айта келіп: «Ақ жол» газетінің бір авторы: «Келген жұмысы – Түркістандағы екі облыс қазақты Қазақстанға қосып, қазақ елін біріктіру» деп көрсетіпті.

Қаламгер «Ш-н» (кім екенін біле алмадық) Ташкенттің мәдени-рухани һәм саяси өміріне елеулі жаңалық болып енетін А.Байтұрсыновтың сапарын «бұл Ахмет ағайдың Түркістанға бірінші келіп қайтқаны» дей отырып, тәптіштеп жазыпты» [Хамзабекұлы Д. Руханият. – Алматы. «Білім», 1997, – 102 б.], – дейді.

Ғазымбек 1921-1922 жылдары «Ақ жол» газетінде жүргенде жазған материалдарының соңына «Ғазымбек», «Ғ.Бірімжанов», «Шеген» осы Шеген дегенді қысқартып «Ш-н», «Ғ» деп қол қойған. Диханның айтып отырған «Ш-н» дегені – Ғазымбек Бірімжанов.

Мұны Темірбек Қожакеев те Ғазымбек жайындағы зергтеу мақаласында айтып кеткен.

Ғ.Бірімжанов осы «Ақ жол» газетінде жарық көрген мақаласында Ахмет Байтұрсыновтың болмыс, бітімін суреттей келіп: «Тұсына келе бергенде балалар дауыспен: «Ассалаумағалейкум!» – деп сәлем берді. Әлгідей болмай тағы да балалар: «Жасасын қазақ! Жасасын қазақтың қаһармандары! Жасасын қазақтың көсемі Ахмет ағай Байтұрсынұлы!» – деп бар дауыспен шулап қоя берді. «Жер жанғырып, қан шымырлап, көңіл бұзылып, кісі өзінің қайда екенін білмейтіндей халге келді», – дейді.

«Қазақ халқының қаламға жүйрік, алты алашқа аты жайылған атақты азаматы Ахмет Байтұрсынов» деген жолдарынан да Ғазымбектің Ахметке іші бұратыны» оны ардақ тұтып, аса қадірлейтіні аңғарылады.

Ғазымбек Ахмет ағасының идеяларын насихаттаушылардың бірі болған. Оның «Шетке оқушылар жіберу, оқуға жұмылу керек» [//Ақ жол, 1921, 10 мамыр.], «Қазіргі әдіс», [//Ақ жол, 1921, 7 шілде], тағы басқа мақалаларында да жастарды оқыту, оларға ғылым, білім, кәсіп, өнер үйрету керектігі жөнінде толғанады.

«Осы күні түрлі кәсіпшілік һәм қара жұмыстардың өнерін үйрететін мектептер бар, – деп жазады ол «Біздің жұмыстардың бірі» [//Ақ жол, 1922, 21 ақпан] деген мақаласында, – темір жол, почта, телеграф өнерін үйрететін, кәріп тізушілер һәм басқа сол сияқты мектептер. Қара жұмысты да менгеріп алып кетерлік кәсіпкер, өнерлі, іске ұста адамдарымыз болмаса, тіпті мақсатқа жету қиын».

Автор осылай дей келіп жұмысшылар даярлайтын, түрлі мамандықтар беретін мектептерді көп ашу керектігін, оларды сөйтіп тезірек жұмысқа орналастыру қажеттігін айтады. Халықтың әлауахатын көтеру үшін ұлттық кадрларды көбірек дайындау керектігін баса көрсетеді.

Ғазымбек мақалаларының мән-мазмұны Абай, Ыбырай өлеңдеріндегі ойлармен тоғысып, үндесіп жатады. Абай өлеңдерінің жолдарын мақаласына тақырып етіп алған Ғ.Бірімжанов ұлы ақын идеясын елге насихаттап, көптеген мақалаларында халықты оқуға үндесиді. «Ақжол» газетінде 1922 жылы жарық көрген «Сағаттың шықылдағы ермек емес» деген мақаласы осының бір айғағы. Мақала соны:

Сағаттың шықылдағы емес ермек,
Һамиша өмір өтпек – ол білдірмек.

Бір минут, бір кісінің өміріне ұқсас,
Өтті, өлді, тағдыр жоқ қайта келмек, -

деген акын Абайдың терең пікірін еске ал, азамат!» - деп түйінделеді.

Абай өлеңдерінің жолдарын мақала тақырыбы етіп алу осы
Ғ.Бірімжановтан бастау алды ма деген ой келеді.

Ал, «Осы кезде дүниенің бір шеті мен бір шеті сымды, сымсыз телеграммалар арқылы хабарласып, жансыз нәрсені жүйрік аттай шаптырып (темір жол, автомобиль) үлкендігі сондай судан шыққан күн суға бататын, ұшы-қиыры жоқ далада теңіздердің суының астымен де, үстімен де жол шегіп (кеме, сүнгуір қайықтар) құс болып көкке ұшқан (айырлған) адам басы «енді бізге басқа еш нәрсе керек емес» деп айта ма?!» («Оқудың қымбаттығы». «Шолпан», №4,5. 1923 жыл), - деген жолдар Ы.Алтынсариннің:

Өнер-білім бар жұрттар
Тастан сарай салғызды,
Айшылық алыс жерлерден
Көзіңді ашып жұмғанша,
Жылдам хабар алғызды.
Мың шақырым жерлерге,
Аты жоқ құр арбаны
Күн жарымда барғызды,
Адамды құстай ұшырды... -

деген өлеңімен үндесіп жатқан жоқ па?!

Ыбырай жолын қуған Ғазымбек те «Шетке оқушылар жіберу, оқуға жұмылу керек» [«Ақжол», 10 мамыр, 1921], «Ел шаруасының қамы» [«Ақжол», 27 мамыр, 1921], «Біздің жұмыстардың бірі» [«Ақжол», 27 ақпан, 1922], «Қазір әдіс» « [«Ақжол», 30 шілде, 1921], «Індет» « [«Ақжол», 3 наурыз, 1922], тағы да басқа мақалаларында оқу-ағарту ісі, ғылым артықшылығы, өнер жайында ой толғап, халықты білімге шақырады.

«Елден шетке кетіп жүр» деп жоғарыдағы жырда айтылғандай, Ғазымбек Бірімжанов Германияда оқыған (1922-1928 жылдары – С.О.). Ауылда өскен, шетел тілін меңгермеген жастың Германияда оқып, білім алуы оның аса зеректігін, еңбекқорлығын байқатады. 1930 жылы атуға бұйырылып, ол жаза келесі жылы Сібірге айдауға ауыстырылады.

Ғазымбек айдауға жүргенде де Ахмет ағасынан хат алып тұрған: «КАССР п/о Остров I-ое Соловецкое Отделение, СЛАГ I, лагпункт, Дулатову Мир-Якубу Дулатовичу,

Архангельск, Соломбала, I-я деревня, I-я линия, д.9. 32 жыл, декабрьдің 31-і.

Мыржақып, Мырзағазы, Ғазымбек, қарақтарым, мен Архангельге 30 ноябрьде келдім...

Ахмет».

Ахметтің бұл хатынан біз Ғазымбектің айдауда қай жерде болғандығын білеміз.

Ахаң 1934 жылы 8 наурызда жазған хатында да «Қарақтарым Мыржақып, Мырзағазы! Сондасындар ма? Дендерің сау ма? Ғазымбек қайда?» деп жазады...

Ғазымбек сол 1934 жылдан кейін (дәл қай жылы екені белгісіз) айдауда жүріп Беломор-каналы құрылысын салуға қатысқан...

1937 жылы 9 қазанда қайтадан тұтқынға алынып, 1938 жылы 19 наурызда атылған. Сүйегі Мәскеу облысы, Ленин ауданы, Бутоло поселкісіндегі қорымға қойылған. 1989 жылы ақталған.

Ғазымбектің, Міржақыптың, Мырзағали Есполовтың, Айдархан Тұрлыбаевтың Солвкиде болғанын [Дулатова Г. Аманат. // Жұлдыз, № 3-4, 1994. – 3 б.] деген естелігінде Гүлнәр Дулатова да айтқан.

Ишан, ақын Файзолла Сатыбалдыұлы айдауда жүріп Ахметсапа Юсуповқа жазған хатында Ахмет Байтұрсыновқа, Міржақып Дулатовқа қолын алып сәлем айт дей келіп:

«Және де Аймауытов Жүсіпбекке,
Жас өркен Бірімжанов Ғазымбекке.

Бәрін де аман-есен сақтай көр деп,

Тапсырдым мінәжат қып күдіретке», –

дейді. Бұдан біз Ғазымбектің елге танымал атпал азамат болғанын аңғарамыз.

Бірімжанов ұлт мүддесін ойлап, сол жолда аянбай күрес жүргізген Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Елдос Омаров, Есенғали Тұрмұхамедов, Ғабдолхамид Жүндібаевтармен бірлесіп «Алаш» партиясы бағдарламасының жобасын жасаушылардың бірі. Бұл жоба 1917 жылы 21 қарашада «Қазақ» газетінде жарияланды. Сондай-ақ Ғ.Бірімжанов «Алаш» үкіметінің Башқұрт үкіметі жанындағы Баймақта елшісі болған» [Ахмедов Ғ. Таңдамалы, Алматы. «Жібек жолы», 2005. 2 т. – 11 б.]

Ғазымбек көрнекті қоғам қайраткері, халықтық мұсылман партиясының жергілікті ұжымының өкілі, Ресей мемлекеттік Думасына депутат болып сайланған Сәлімгерей Сейтханұлы

Жантөриннің Мәскеудің мемлекеттік университетінің шет тілдер факультетін бітірген қызына үйленген. Араларында бала жоқ.

Өзиз Мурзиннің әйелі Алиса Власованың 1931 жылғы 5 қыркүйек күні ГПУ тергеушілеріне берген жауабында: «Бірімжанов Жантөринаға үйленген болатын. Москваға келген соң Бірімжанов тұтқынға алынды. Бөкейханов пен Мурзиннің кеңесі бойынша Жантөрина онымен ресми ажырасты. Ал шындығында, ол өзінің күйеуіне үнемі қаржылай көмектесіп отырды. Бірімжановтан ажырасуының себебі - өзіне тергеушілердің назарын аудармаудан туған. Өйткені Жантөрина помещиктің отбасынан шыққан» [ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитетінің архиві, 2370 – іс, 1 т., 638 б., делінеді.

Ғазымбекпен бірге туған Қазима, Қазиманың қызы Гүлбану... Гүлбанудың балалары қазір Алматыда тұрады.

Алтынсары, Шолақ, Қасымхан...

Алтынсары – Шегеннің кенже ұлы. Ыбырайдың әкесімен аттас болғанымен бұл оның нағашы ағасы. Яғни Шегеннен жеті ұл – Шолақ, Қазыбек, Бірімжан, Бектеміс, Өтетілеу, Ділдәбек және Алтынсары туады.

Алтынсары – казак тарихында ерекше өзіндік орны бар би, батыр, дархандығымен де аты шыққан тұлға. Атақты Уақ Жұмабай Шалабайұлы «Алтекен бәйге бермес ол бір жүйрік» деп жырға қосып, Алтынсарының 15 адамға Мәкке-Мәдинаға қажылыққа барып келуіне жағдай жасағанын мақтанышпен жеткізеді.

Шолақ – батыр. Шеген Кеңесары қозғалысын қолдап, Кене Хан Торғайға келгенде оған жер беріп, жасақ құруына көмектескен. Екеуі жақсы қарым-қатынаста болғаны Е.Бекмахановтың «Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында» кітабында жан-жақты айтылады. Кеңесары Торғай бойынан көшерде Шолақты өзіне өкіл бала етіп алып кеткенін көнекөз қарттар жиі айтып отыратын. Алтынсарының немересінің есімін Қасымхан қоюының себебі де осында жатқан сияқты. Шолақ сол кеткеннен елге оралмаған. Қырғызстан жақта болғаны да еміс-еміс айтылып қалатын.

Алтынсарыдан – Әлі, Арыстан, Арыстаннан екі ұл – Қасымхан, Жүніс. Жүністен – Сұлтан, Дәуірхан. Қасымханнан сегіз ұл.

Қасымхан 1887 жылы туған. Жастайынан атка мініп, кісілігімен, әділдігімен ел аузына іліккен ірі денелі, өр, өжет, дархан жігіт болып

өсіпті. 1916 жылы ұлт-азаттық көтерілісінде Мынбасы болған ол ерлік ісімен ел есінде қалып, халқымыздың тәуелсіздігі жолында құрбан болған. Жазушы Іздей Мұхамеджанов «Торғай комиссарлары» кітабында «...Әуелі Амангелді бастаған мергендер қаланың күншығыс жағынан шабуыл жасайды. Оспан Шолақов пен Қасымхан Алтынсарин бастаған топ күнбатыс жақтан кіреді», – деп Алтынсарының осал адам болмағанын байқатады.

Сол азаттық үшін алысқан Қасымхан «Кеңес өкіметіне қарсы күреске әзірленуде» деген жаламен қуғын-сүргінге ұшырап, 1920 жылдары Семейге, кейін Сібірге жер аударылды, інісі Жүніс те сол жаланың құрбаны болды. Қасымхан ұрпақтары Жамбыл, Шығыс Қазақстан, көршілес Қырғыз Республикасына қоныс аударып, бойтасалаумен жүрді. Қасымханның екі ұлы – Жұмахан мен Ғайыпхан елуінші жылдары ғана елге оралып, Қостанай, Әуликөл аудандарында тұрды. Жұмаханның Кеңес атты баласы аталарына тартып өр мінез болып өсіп, ұзақ жылдар бойы Ішкі істер министрлігі саласында қызмет етті. Қазір зейнеткер, полковник. Ғайыпханнан тараған ұрпақ Амангелді ауданында.

Кейкі Көкембаевтың қанды көйлек досы, ел қамқоры Қасымхан Алтынсарыұлының есімі Тәуелсіздігіміздің арқасында ғана қайта жаңғырып атала бастады. Торғайдың орталық көшелерінің бірі қазір Қасымхан Алтынсарыұлы атында.

Мұхтар Қорғанбекұлы

Мұхтар 1908 жылы туған. 9 жылдық мектепті Орынборда, кейін Ташкенттегі Орта Азия университетінің тіл-әдебиет факультетін бітіріп, Орал педагогикалық институтында сабақ берген. 1928 жылы «Жаңа әдебиет» журналы жарық көргенде Мұхтар:

Жаңа қос, жас қарлығаш, аманбысыз,
Уыз сүт, тәрбиеші анамбысыз?!
Жас тілек панандағы балаңыз біз.
Еңбекші елдің жырын жырлайтұғын,
Тен жорға, қызыл тұмсық қаламбысыз?
Маңыңа жыл-жыл сайын жас қаламмен
Жиылсын шын тілекші талай мың-жүз!

– деп тілек білдіріпті.

«Тау құлатқан дауылда» деген ұзақ өлеңінен оның Мағжан Жұмабаевқа еліктейтіні аңғарылады. Бұл шығармасының алдында

автор: Ұлы толқын майданда қаралы қайғы қан жұтқан, қанаты талған, шалдыққан төңкеріс ерлеріне ескерткіш» деп жазыпты.

Сусыз шөл, елсіз, көлсіз құба қырда
Құс та жоқ, жүрген жалғыз шөлшіл тырна.
«Тыр-тыр» деп тырылдайды анда-саңда,
Білмеймін, әлде жыр ма, әлде сыр ма?

Табиғат бірден тіке кетті үдеп,
Аспанға шоғырланды бұлт пен түнек.
Таулар да қаһарынан қатғы қорқып,
Сасқаннан бірде жылап, бірде күлет.

Табиғат сәуле берді, міне, күлді,
Шығыстан шашыраған көріп күнді.
Кешегі мешел, сақау табиғат та
Тірілді, тілі шықты, болды үнді.

Мұхтардың жары Хадиша Қасымова – дәрігер. Медицина ғылымдарының кандидаты, Ұлы Отан соғысына қатысқан. Ұлдары Мұхит, нағашылары бауырына салып өздерінің атына Қасымов деп жаздырған.

Мұхтар Қорғанбекұлы 1934 жылы қайтыс болған.

ҚЫПШАҚ СЕЙІТҚҰЛ ҚАЗАСЫ КІМНЕН БОЛДЫ?

Халықты отырықшылыққа, егін салуға насихаттайтын Ыбырайдың “Қыпшақ Сейітқұлы” әңгіме емес, очерк екені талай айтылып та, жазылып та жүр. Сейітқұл Маманұлы өмірде болған адам. Ол 1770 жылы туып, 1830 жылы кісі қолынан қаза тапқан. Очеркте айтылғандай, руы – қыпшақ, қыпшақтың ішінде Торы, Торының ішінде Қитаба.

Маманның он баласының ақылдысы да, еңбекқоры да Сейітқұл болыпты. Ол елді біріктіріп, отырықшылыққа үндеп, тұқым себу, егін егу кәсібіне үйреткен. Сейітқұлдың қырық үйлі тобырымен Түркістан жақтан қоныс аударып келгенің, сөзге шебер, батыл, қарулы кісі болғанын көнекөз қарттар жиі айтып отыратын. Қостанай облысының, Жанкелдин ауданына қарасты Еңбек ауылының қасында Қорған деген жер бар. Сейітқұл Маманұлы сонда жерленген. Қазақтың алғашқы кәсіпкерлерінің бірі, елді диқандыққа баулыған

бабамыздың басына жазушы Қоғабай Сәрсекеев үлкен белгі орнатып, аты-жөнін өшпестей етіп тасқа жаздырып қойды.

Ы.Алтынсарин «Қыпшак Сейітқұл» әңгімесінде «Сейітқұл, құрметті Тілеу Сейдалин сұлтанның айтуы бойынша, 1830 жылдарда өтіпті-міс» дейді.

Жақында ғана сол Тілеудің- Тілеумұхамед Сейдалиннің «Торғай өзені бойында егіншіліктің даму жағдайы» атты еңбегі қолымызға түсті. Автор бұл еңбегінде Сейітқұлдың үлгі-өнеге ісін көрген Теке өзені мен Сарықопа саласындағы, Наурызым-Қарасу өзендері бойындағы, Наурызым-орман көлдері маңайындағы ел де егіншілікке бет бұрғанын айта келіп: «Өз кәсібiне тек руластарының ғана емес, баска да қырғыздардың бұлайша еліктеуі Сейтқұлды ынталандырып, одан әрі жігерлендіріп, Қарақоғанда отырықшылықты біржола орнықтырып, сол жерде қаланың негізін қалау және көшпелі руластары үшін астық базарын ұйымдастыру туралы ой туғызды. 1830 жылы мезгілсіз қаза болу себепті ол бұл ойын жүзеге асыруға үлгірмеді», - дейді [«Торғай өзені бойында егіншіліктің даму жағдайы» «Записки Оренбургского отдела императорского Русского Географического Общества» Выпуск первый, Казань, 1870. стр.234.].

Осы Сейітқұл Маманұлын өлтірген Тоқым тыққан Қыстаубай деп жүрміз, шындығында да солай ма?

«Қыстаубай – Кіші жүздің толымдысы

Дүниенің төрт түлігін көрген көбін», -

деп Шораяқтың Омары жырлағандай, Тоқым тыққан Қыстаубайдың ата- тегі Кіші жүз – Алау – Алшын – Құдуар тентек. Құдуардан – Қаракесек, одан Байсары (Кете). Әлім, Шөмен. Шөменнен – Шөмекей туады. Шөмекейден – Тока, Көнек, Аспан, Бозғыл, Бозғылдан – Қаратамырдың бір баласы Қожас, одан – Қоңыр. (Кей жырда Қоңырдың ұлы Қыстаубай делінеді – С.О.). Қоңырдан – Қоныс, одан – Қыстаубай батыр. Одан – Алдамжар, Алдамжардан – Наурызбай, одан – Рисламбет туады.

Ақын-жыраулар, әсіресе, Сыр бойы сүлейлерінің жырларында Тоқым тыққан Қыстаубай есімі жиі ұшырасады.

Базар жырау:

Жанқожа, Есет, Қыстаубай,

Қасым, Сейіл, Бұқарбай,

Малайсары, Жантайлақ,

Самат батыр, Тоғанас –

Солардан өткен сұм дүние.

Тұрмағанбет Ізгілеуұлы:

Тоқым тыққан Қыстаубай
Қайрат пен күшке кең еді.
Орасан ойлы, өте әділ,
Мұңлы мен мұқтаж мүсінге
Етек-жеңі кең еді.
Сықақ кылып, сын тағып
Аңдасып жүрген жауы да
Дей алмайды «Кем еді».
Атынан түспей әрқашан
Қарына іліп ақ алмас,
Азды көпке теңеді.

Оразымбет Есентайлақұлы:

Қоңырдың ұлы Қыстаубай,
Дәуітбай, Қасым, Сәлтеке,-
Бұрынғы өткен Тарғындай.

Төремұрат жырау:

...Шығырай, Сәдір, Ерғабұл,
Тоқым тыққан Қыстаубай
Іс көрсетер күн бүгін,
Құр атына мәз болмай.

Қуаныш Баймағанбетов:

...Қыстаубай батыр өткен Шөмекейде,
Елі үшін қанды көйлек күнде киген.

Қыпшақтан тонау төлеп, өліп ақыр,
«Бокты өлең» деген жерден орын тиген

Базар жырау жырындағы батырлар есіміне назар аударсаңыз
Тоқым тыққан Қыстаубайдың кімдермен тізе қосып соғысқанын
анғару қиын емес.

«Жанқожа Нұрмұхамедұлы туралы» деген мақаласында Ғалым
Ахмедов «Созақ қамалын бұзған он екі батырдың бірі Қыстаубай»
деп көрсетсе [«Жұлдыз» №11, 1991.], кезінде Қызылорда облысының
Теренөзек аудандық «Еңбек туы» газетінде (бөлім менгерушісі,
редактор), аудандық атқару комитеті төрағасының орынбасары, аудан
әкімінің орынбасары қызметтерін атқарған, ауыз әдебиетін зерттеуші
ғалым, этнограф, «Тоғанас батыр», «Дүр Оңғар», «Қанлы Жүсіп»,
«Қорқыт ата», «Кете Шөмекей шежіресі», «Теренөзек тарихы», «Сыр

перзенттері», «Жеті тараудағы – жеті анық» т.б. кітаптардың авторы Тынышбек Дайрабай: «Қыстаубай – Жанқожа, Есет, Тоғанастармен замандас, Сыр бойының белгілі батыры», -деп, қокандықтармен болған соғыста көрсеткен ерліктерін суреттейді. [Қыстаубай хақында // Қазақ батырлары, №6. -2001. -8 б.].

Еңбек ардагері Несібелді Ералина: «Аруақ қонған аркалы ер» деп аталатын мақаласында Қоқан шапқыншылығы кезінде бас көтерген батырлар жайында әңгіме қозғағанда: «Тоқым тыққан Қыстаубай, Дабыл, Сатыбалды, Мұхтарам, Көпжасар, Көкі, Абырақ, Жолдыбай, Жарқынбай, Дақай, Пышақ, Боранбай бір тудың астынан табылды» [Сыр ардагері, 2 қыркүйек, 2009 ж.], - деп Қыстаубай атын алдымен аузына алады.

Базар жырау Ондасынұлының жырында да, ел аузындағы аңыз әңгімелерде де, зерттеушілер еңбегінде де Тоқым тыққан Қыстаубай қокандықтарға қарсы күресіп, қалың жауға жалғыз шапқан найзагер батыр әрі өнерпаз.

«Сыр топырағынан жаралып, осы жерден нәр алған, ел қорғаған батырлардың бірі – Жиенәліұлы Қыстаубай» [Сырдың сырлы сыры, - Алматы: «Арыс» баспасы, 2005.-96 б.], -деп Т.Дайрабай ел тәуелсіздігі үшін күрескен тағы бір Қыстаубайдың болғанын айтады.

Нұржан Наушабайұлының «Сегіз сері» дастанында:

«Сегізбен шыққан жекпе-жек
Қоқаннан шыққан Қыстаубай.
Сол сұмырайдан сескенген
Алшындағы ағайын...

Он жеті жаста қол жинап,
Манына сарбаз құрапты.
Қыстаубайдай залымды
Алысканда бұрапты» [Наушабайұлы Н. «Алаш», 110 б,
Сегіз сері Таңдамалы шығармалары. Солтүстік Қазақстан заң академиясы, 2003. -194 б.], -десе, Асанбек Нұрғожаұлы: «Сегіз сері» дастанында:

Жекпе-жек шығып дұшпанмен
Бақытыңды ылғи сынадың.
Қыстаубай, Жабы сұмдардың
Қиналмай мойның бұрадың [Сегіз Сері Таңдамалы шығармалары. Солтүстік Қазақстан Заң академиясы, 2003. -217 б.], -

деп, Сегіз серінің Қоқандық Қыстаубаймен жекпе-жекке шығып, жеңіске жеткенін жыр етіп толғайды.

Біз бұдан тағы бір Қоқан ханының қолшоқпары Қыстаубайдың болғанын байқаймыз. Оны Нұржан Наушабайұлының «Сегіз сері» дастанындағы мына жолдар растай түседі:

«...Ер шошынған жуыздан
Жүрегі ердің ғаймапты.
Еркіне жықпай қоймапты,
Ер намысын жоймапты.
Алсын деп кегін бұл сұмнан
Беруді жұртқа ойлапты.
Аяқ-колын тас қылып
Дүлейді байлап тастаған.
«Кегінді бұдан алшы!»-деп,
Лақтырып алға тастаған» [10 б.].

Хиуа ханының баскесер шабарманы Қыстаубай Сегіз Серіден жеңіліс тауып, халық қолынан қаза табады.

Тоқым тыққан Қыстаубайдың қазасы мүлде бөлек. Бұл жайында Совет Жаманқараев «Қыстаубай батыр» деген мақаласында: «Батырдың өлімі де даудан болған. Қазалыдағы Хиуа бегі оған қастандық жасайды. Хиуа бегінің ақылымен сырдағы орта жүз қыпшақтардан әскер жинады. Бір жыл бойы дайындық көріп, атматымен түсіп кететін үлкен-үлкен ор қаздырды. Сөйтіп аңғал батыр жауға айқайлай ұмтылғанда атымен орға құлайды. 300 найза жан-жағынан тіреп тұра қалады. Ол сол жерде Қызылорда облысының Сырдария ауданының Көктөбе деген жерінде жерленеді», -дей келіп «Жұлдыз» журналында жарық көрген Т.Сүлейменовтің «Серінің бір ерлігі» материалында аты аталатын Қыстаубай хиуалық Қарақалпақ Қыстаубай сияқты деген пікір айтады. [«Жұлдыз» №12, 1989. -200 б.].

Т.Дайрабай да Тоқым тыққан Қыстаубайдың орта жүз қыпшақтарының қолынан мерт болғанын, қазіргі Қызылорда облысы Сырдария ауданының «Боқтыөлен», «Көктөбе» деген жерге жерленгенін көрсетіп, Қуаныш Баймағанбетовтің жоғарыда мысалға келтірген өлеңін соның дәлелі ретінде алға тартады.

Төлеш Сүлейменовтің «Серінің бір ерлігі» мақаласын тауып, оқып шықтық. Мұнда аты аталатын Қыстаубай хиуалық Қарақалпақ Қыстаубай. Мақалада Сегіз серімен екеуінің жекпе-жекке шығып, Қыстаубайдың жеңіліс, халық қолынан қаза тапқаны баян етіледі.

Оқушылардың батырдың есіміне неге «Тоқым тыққан» деген сөз қосылып айтылатынын белгісі келетіні анық. Бұл жайында рулас, әрі жерлес, қарақалпақтың да (Қарақалпақстанда тұрған, балаларға сабақ берген), қазақтың да батырларын жақсы білген Т.Ізтелеуұлының «Көңіл гүжім дарактай» атты толғауында Қыстаубайға сілтенген жау найзасының ұшы денесінде қалып қояды. Оны батыр шылбырына байлап тісімен тартып жұлып алады. Қан тоқтамай қойған соң тоқымының шетін кесіп алып, жарақатын бітейді. Халық атаған лақап ат осыған орай қойылған [Ізтелеуұлы Т. Шығ. 1 том. – Алматы «Жазушы», 2007, -74 б.].

Қ.Әмірхамзиннің «Қыпшақ Сейітқұл туралы не білеміз?» мақаласында Хиуа ханының баскесер шабармандарының бірі Қыстаубай мен Сейітқұл арасында қақтығыс болып, ұрыста Қыстаубайдың Сейдахмет деген ұлы Сейітқұлдың садағының оғынан қазақ табады [«Қостанай таңы», 30 қыркүйек, 1997. -5 б.].

Жоғарыда ата-тегің келтірдік, тоқым тыққан Қыстаубайдың Сейдахмет деген баласы жоқ. Н.Наушабайұлының «Сегіз Сері» дастанында да «Тоқым тыққан Қыстаубай» емес, «Қыстаубай» делінеді. Тынышбек Дайрабай «Жұлдыздың» оқырмандары: ойлар, пікірлер, көзқарастар, ұсыныстар» деген айдармен «Жұлдыз» журналында жарық көрген «Қыстаубай қарақшы емес» [№11, 1991, -2005-2006 б.б.] мақаласында жазушы Н.Әбуталиевтің осы басылымның 1990 жылғы он екінші нөмерінде жарық көрген «Сегіз сері» мақаласында Тоқым тыққан Қыстаубайды Хиуаның қанышпер жендеті етіп көрсетуіне қарсы пікір айтады. Н.Әбуталиевтің бұл мақаласы Т.Сүлейменовтің жоғарыда аталған мақаласымен сарындал. Екеуінің алған оқиғасы да бір – Сегіз серінің Қыстаубаймен жекпе-жекке шығуы.

«Сейітқұлды Қыстаубай өлтірді» дегенді естіген Хиуа ханының шабарманы Қыстаубайды білмейтін ел аты халық арасына кең жайылған атақты батыр Тоқым тыққан Қыстаубай деп ойлап, қауесет содан тараған болуы керек. Ел аузындағы аңыз әңгімелерге сүйенген жазушылар мен зерттеушілер де сол ізге түсіп кеткен тәрізді.

Бәрін зерттеп, зерделең, салыстыра келе Қыпшақ Сейітқұлды өлтірген Тоқым тыққан Қыстаубай емес, Хиуа ханының баскесері қарақалпақ Қыстаубай деген шешімге келдік.

«Қазақ газеті», №13-15 (791), 01-15.04.2016.Б.7.

ТОРҒАЙ, ТОСЫН МЕКТЕПТЕРІНІҢ СЫРЫ

Торғай уезінде Қазан төңкерісіне дейін Ы.Алтынсарин мектептерінен басқа 1905 жылы Тосын болысында, Тосын құмында төрт жылдық орыс мектебі, Торғайдың өзінде 1909 жылы Н.Г. Ивановтың ұйымдастыруымен ашылған казак-орыс ер балалар училищесі болған. Бұл училище 1922 жылдан бастап орыс жеті жылдық мектебі аталған.

1870 жылы Ағарту министрлігінің «Ресейді мекен еткен бұратана халықтарды ағарту шаралары жөніндегі заңы» [«Заман Қазақстан», 1997 ж.14 наурыз] жарық көреді. Бұл заңға, негізінен, Н.И.Ильминскийдің бұратана халықтарды орыстандыруды көздеген миссионерлік педагогикалық жүйесі енгізіледі. Яғни осы заңда орыс емес халықтар үшін үш түрлі категория белгіленеді. Атап айтқанда, біріншісінде сабақ ұлттың өз тілінде жүргізіледі, алайда міндетті түрде орыс әліпесімен оқыту керектігі талап етіледі. Алтынсарин ашқан мектептер осы категорияға кірді.

Екіншісінде барлық сабақ таза орыс тілінде жүргізіліп, тек түсінбеген жағдайда ғана кейбір жайттарды ана тілінде баян етуге болатын еді.

Үшіншісінде сабақ тек орыс тілінде ғана жүргізіліп, ана тілінде сөйлеуге мүлде рұқсат етілмеді. 1905 жылы Тосында ашылған интернат типтес төрт жылдық мектеп, міне, осы категорияға жатады. Бұл мектепке жиырмаға тарта бала қабылданады. Әбдібек Бірімжановтың (Ыбырай Алтынсариннің нағашысы әрі шәкірті) бірнеше бөлмелі үйін мектеп етіп, балалар сонда жатып оқып, тамақтанады. Оқу тек қана орыс тілінде жүргізіледі. Иван Илларионович Прохоров деген орыс сабақ береді. Мұғалім қазақ тілін мүлде білмейтін болғандықтан, алғашқы кезде болыстың хатшысы қазақша жақсы сөйлейтін Николай Токарев деген кісі аудармашылық жасап жүреді де, кейін балалар мұғалімдерімен еркін сөйлесетін болады. «Мектеп бойынша бір бала күніне кезекшілік міндетін атқарып отыратын, -деп жазады. І.Бәйменов өзінің бір естелігінде. – Сабақ басталғанына екі-үш ай өткен соң бір күні мұғалім «Говорим по русский» деген жазуы бар тақтайшаны кезекшіге беріпті. Кезекші ол тақтайшаны ұстап балалардың арасында жүреді. Кім қазақша сөйлеп қойса, тақтаны соның қолына ұстата қояды. Тамақ ішудің алдында әлгі тақтайша қай баланың қолында болса, ол тамақтан қағылуға тиіс болатын. Әрине, ешкімнің аш қалғысы келмейді. Сол

себепті балалар, әсіресе, тамақ ішетін уақыт тақалғанда ауызын бағып, үнемі орысша сөйлеуге тырысатын» [Бәйменов І. Ұшқан ұя. Торғай түлектері, Арқалық, 1991. -55 б.].

Батырбек Бірімжанов Ыбырай Алтынсаринге Қостанайдың Қыпшақ билері балаларымызды «шоқындырып жібересін» деп мектеп ашуына рұқсат бермегеннен кейін Торғайға нағашылары белгілі беделді Бірімжан мен Қазыбек билерге келіп 1864 жылы мектеп ашқанын айта келіп: «Бірімжан бұл мектепке басқаларға үлгі-өнеге болсын деп екі баласын- Қорғанбек (менің атам) пен Әбдібекті берді. Оның бұл бастамасын Торғай уезінің басқа қазақтары да қолдай бастады. (Т.Т.Тәжібаевтың монографиясынан алынған Ы.Алтынсариннің сынып-журналын қараңыз). Ауылдарда да осындай мектептер ашыла бастады. Жоғарыда аты аталған Әбдібек Тосын болысындағы мектепті көп жыл бойы қаржыландырып тұрды. Осы мектептің оқушыларының бірі менің жерлесім, мұғалім, Қазақстанның мәдени-ағарту саласына үлкен еңбек сіңірген қайраткер Ілияс Бәйменов», - деп, Ілияс Бәйменовтің 1908 жылдары осы мектепте оқығанын, кейін соны жиі есіне алып отыратынын баян етеді. Мұғалім қазақша бір сөз білмегендіктен ақырында көрші ауылдағы болыстық басқарманың іс жүргізушісі Н. Токарев бір ай бойы аудармашы болғанын айтады [Эпоха Беремжанова/под.ред. Б.Т. Жумагулова. -Алматы: «Қазақ университеті», 2011. -20 б.].

Қостанай билерінің «балаларымызды шоқындырып жібересін» деуі негізсіз емес еді. Өйткені Ресей империясы елге зорлық-зомбылық көрсете бастады. Қазақтың құнарлы жерлері орыс шаруаларына беріліп, басқа ұлттар мектебінен, өз тілінен айрылды. «Себебі олар біртұтас мемлекет тіліне енді. Бұдан кейін осы жерлердегі ұлттарды толығымен орыстандыру саясаты жүргізіліп жатты.

Ол жұмыстар ұлт мектептерінде түгелімен орыс тіліне көшіру, ұлтты тек орыс тілінде сөйлету, өз тілдерін ұмытуға итермеледі» [Аманжолов К.Р. Түркі халықтарының тарихы. 3-кітап. (XVIII ғасырдың екінші жартысынан XX ғасырдың бірінші ширегіне дейін).- Алматы: «Білім», 2005. -349 б.].

Ы.Алтынсарин Ресей империясының бұл саясатын алғашында білмеді. Сондықтан да ол Ильминскийге 1884 жылы 14 сентябрьде жазған хатында: «Облыстық басқарманың мынадай нөмірлі бұйрығы бойынша» деген сияқты ресми сөздерді жаттатудан не пайда болмақ?» деп мектеп оқушыларының жан-жақты білім алуы

керектігін айтты. Ал, шындығында Ильминскийге қазақ балаларының сауатты болғаны керек емес еді. Ол үшін қазақ балалары «облыстық басқарманың мынадай нөмірлі бұйрығымен» дегенді жаза білсе болғаны еді! Ресей империясының қазақ жерінен мектеп ашудағы мақсаты да облыстық әкімшілік кеңселерінде қызмет істейтін тілмаштар, ұсақ чиновниктер дайындау болатын.

Ыбырай инспектор болып тұрған кезде Ақтөбеде, Торғайда, Ырғыз, Троицкий уездерінде, Орск қаласында мұғалімдер училищелері ашылып, оқытушалыр қатары толыға түсті. Бөрте, Қарабұтақ, Обаған, Жітіқара, Қараторғай болысында облыстық мектептер, Ақтөбеде қазақ тарихында тұңғыш рет қыздарға арналған мектеп ашылды. Бұл, әрине, үкіметке ұнамай, Ыбырай кудалана бастады. Үкіметтің ісін түсіне қоймаған Ыбырай Ильминскийге «менің өз ойым және істеп жүрген ісім үкіметтің бастаған бағытына толық сәйкес келетін болғандықтан, бұрын мен қажетті жерінде бастықтардың өздері де қолдайды ғой деп сенуші едім, бірақ бұған да сене беруге болмайды екен» (1884, 14 сентябрь),- деп жаны күйзеле жазды.

Ыбырай Алтынсариннің өмірі мен шығармашылығын алғашқы зерттеушілердің бірі тарихшы ғалым Б. Сүлейменов Ыбырайдың небір кедергілерге карамастан жалынды ағартушылық жұмысын тоқтатпауы Торғай соғыс губернаторының наразылығын тудырғанын айтып: «Алтынсариннің жеке бастамасымен барлық жерлерде халық мектептерін ашып, артық қаржы жұмысағаны үшін облыс генералы Проценко оны тіпті сот алдында жауапқа тартпақ болады». [Сүлейменов Б. Ыбырай Алтынсариннің өмір жолы және қызметі. Ыбырай Алтынсарин тағылымы, Алматы: «Жазушы», 1991. -40 б].- дейді.

Алайда Проценконың қызметінен түсіп қалуына байланысты Алтынсарин соттың кудалауынан құтылады.

Мектеп ашып, оқушыларға сапалы білім, үлгілі тәрбие беруді ғана ойлаған Ыбырай бұл ісінің Ресей империясының заңына мүлде қайшы келетінін білмегені соншалық, (Жоғарыда аталған заң Ильминскийдің педагогикасының негізінде шыққан –С.О.) әкесіндей көріп, сеніп, айнымас досы санап Ильминскийге: «... сәл нәрседен жақпай қалған адал адамның басын жойып жіберуден тайынбайтын өкімет бастықтарымен істесу одан да бетер қиын және қауіпті екен...» [1884, 30 сентябрь], -деп жазды.

Ресей империясының мәдениетімізді жойып, халықты қараңғылықта ұстағысы келген арам ниетінің өзін жақсылыққа жорыған ұлы ұстаз Ыбырай Алтынсариннің ерен еңбегінің арқасында Қазан төңкерісіне дейін Торғайда ашылған мектептер баға жетпес қызмет көрсетті. Бұл талай айтылған да, жазылған да баршаға мәлім жайт.

Н.И. Ильминскийге 1889 жылы 6 мартта: «...Ырғызда мировой судья және тергеуші болып Әлмухаммед Сейдалин істейді. Ол казактарды оқыту ісіне өте ықпалды адам. Биыл ол қазақ қыздары үшін Ырғызда қазақ сахарасындағы ең тұңғыш 20 кісілік қыздар мектебін ашуыма көмектесті» (Алтынсарин Ы «Таза Бұлақ». – Алматы: Жазушы, 1988. -310 б.)- деп жазды.

А.Сейдалин қыздар мектебінің ашылуына көмектесіп қана қоймайды, басқаларға үлгі-өнеге болсын деп екі қызын сол мектепке оқуға береді. Солардың бірі – Гүлжауһар Әлмухаммедқызы Сейдалина жоғарыда аты аталған Батырбек Бірімжановтың анасы. Батырбек Бірімжановтың Ыбырай Алтынсарин ашқан мектепте атасы Қоғанбек (1865 ж) әкесі Ахмет 1880, өзі де (1921-1922) оқыған.

Тосын болысында ашылған төрт жылдық орыс мектебінде оқыған І.Бәйменов 1920-1923 жылдары Торғай уездік оқу бөлімінің менгерушісі, уездік атқару комитетінің төрағасы қызметтерінде болады.

Жиырмасыншы жылдардың аяқ шенінде өлкелік Кеңес партия мектебінде, Қазақ халық ағарту комиссариатында, ал отызыншы жылдары Қазақ мемлекеттік жоспарлау комитетінде қызмет істейді. Ол 1923, 1924, 1925 жылдардағы Қазақ Кеңесінің III, IV, V съезінің делегаты.

1925 жылы Торғай өңірінде алғашқы партия ұясы Тосын болысының №2 ауылына қарасты Аралтөбе (қазіргі Шеген ауылына қарасты жер – С.О.) қыстауында ұйымдастырылады да оның алғашқы хатшысы болып Ғалбас Саламатов сайланады. Орынбор қаласындағы өлкелік кеңес партия мектебінде қызмет атқарып жүрген Ілияс Бәйменов уездік атқару комитетінің тапсырмасымен осы партия ұясын ұйымдастыруға белсене араласады.

І.Бәменов француз жазушысы Г.Малонның «Тірі жетім» повесін, Б.Оноприенконың «Судағы ойындар» кітабын, «Қазақ ССР қылмыстық кодексін» қазақшаға, З.Шашкиннің «Тоқаш Бокин», Ғабдол Слановтың «Дең асқан» романдары мен С.Сейфуллиннің

көптеген өлеңдері мен поэмаларын орыс тіліне аударған майталман аудармашы.

1909 жылы ашылып, 1987 жылы Қостанай облыстық кеңесі шешімімен «Н.Г. Иванов мектебі» атанған оқу орны жоғарыда айтылған заң категорияларына мүлде сәйкес келмеді. Өйткені оның негізін қалап, кейін меңгерушісі болған Н.Г.Иванов. Ыбырай Алтынсариннің шәкірті еді. Сондықтан ол ұлы ұстаз үлгі-өнегесін әрі қарай жылғастырып, сара жолынан таймады.

Н.Г.Иванов та, мектепте саба берген басқа мұғалімдер де орыстандыруды емес, балаларға орыс тілін үйретіп, үлгілі тәлім-тәрбие беруді мақсат еткен. Мұны Данабике Қаралдинаның «Орыс тілін, жеке сөзін де білмейтін қазақ балаларына сабақ беруден қиналған мұғалім алдымен қазақ балаларымен түсінісе жүріп қазақ тіліне қалай үйреніп алғанын аңғармай да қалған. Ақыры орыс тілін қазақша беретін болған» [«Алтынсарин мектебі» // Жұлдыз, №7, 1983.-203-204 б.б.],-деген сөзінен де аңғару қиын емес. Оның үстіне сабақ бергендердің көбісі Ғабдолғали Балғынбаев, Ғалымжан Бектемісов, Қаражан Тобаев, Шабден Сомтеміров, Ілияс Байменов, Жақсылық Нұрғалиев, Масғұт Жоламанов, Мұқан Өмірзақов, Қайырбек Ысқақов сияқты қазақ мұғалімдері болған.

Н.Г.Иванов 1887 жылы 27 тамызда Ырғыз қаласында туып, Ы.Алтынсарин негізін қалаған Ырғыз қолөнер училищесін, 1907 жылы Орынбор мұғалімдер семинариясын бітіреді. 1933 жылы 20 ақпанда қайтыс болады.

Н.Г.Иванов атындағы орта мектеп қазір де өз қызметін тоқтатқан жоқ.

«Иванов мектебін» бітірген Қанапия Қайдосов ұлт-азаттық көтерілісіне қатысып, өшпес ерлік көрсеткендер қатарында болды. Торғайдағы «Сужарған» мектебі қазір Қанапия Қайдосов атында, Ұлы Отан соғысына қатысушы полковник Мырзағали Жангелов, Жастар жетекшісі болған Оймауыт Дабылбаев, ұстаз Рахым Көркембаев, ұзақ жыл Ұзынкөл ауданының әкімі болған Рақымбек Жұмағұлов, Санжар Аспандияров атындағы Алматы медицина институтының профессоры, жазушы Жауғашар Төлебаев «Иванов мектебінің» түлектері.

Бұл мектептерді бітіріп, ауыл шаруашылығы салаларында еңбек еткен, еңбек етіп жүрген біз білмейтін азамат аға-аталарымыз қаншама?!

АҒАРТУШЫ, ЖУРНАЛИСТ АСЫЛҚОЖА

Асылқожа Құрманбаев «Дала уалаяты газетінің» (ДУГ) 1894 жылы 10 шілдедегі 27 санында: «Қазақ тілі турасынан» деген мақаласында «Ы.Алтынсарин қазақ тілі турасынан бұлайша айтушы еді, – деп жазады. – Қазақтың тілі соншалық мол, ләкин қазақтың тіліменен қандай кітап болса да жазуға болады, «қазақша тілдің қазірден жетекші екенін Алтынсарин бір-ақ ауыз сөзбенен айтып қойған жоқ еді. Тағы да өзінің қылған ісімен анықтап көрсеткен еді. Мәселен, «Түлкі мен қарға», «Жаз» және өзге өлеңдерінің ішінде өзге халықтың сөздері араласпаған... Енді бірақ өкінеміз, бұл турасында Алтынсариннен басқа ешкім талап қылып ұмтылған емес... Қазақтың халқын һәм тілін жақсы көріп ұмтылған адамдар марқұм Алтынсариннің көрсеткен жолымен жүрсе жарайды. Мұның қазақтың тілін жөндеп көбейтпек үшін бастаған жұмысын қостап, ілгері бастырса жарайды».

А.Ф.Эфиров Ыбырайдың өмірі мен қызметі жайындағы зерттеу еңбегінде: «Барша жұртшылыққа ұғынықты әдеби тілдің, қазақ жазуының қалыптасуы үшін бүкіл талантын, қажыр-қайратын сарқа жұмсап, талмай еңбек еткен мұндай адамды (Ыбырайдай – С.О.) табудың қиын екендігін де атап айтқан жөн», – деп көрсетті.

– Қазақ тілінің биік мәртебесін Алтынсарин жалаң сөзбен ғана айтып қойған жоқ, – деп жазды Ыбырай қайтыс болғаннан кейін А.Құрманбаев, – іспен де дәлелдеді. Таза қазақ тілінде «Қазақ хрестоматиясы» (орыс алфавитімен) кітабын жазды. Бұл кітаптан қазақ тіліне жат бірде-бір сөз кездестірмейсіз» [1].

Асылқожа Құрманбаев кім?

Асылқожа 1858 жылы бұрынғы Қостанай уезінде Торғай бойында туған. Алғаш ауыл молдасынан сауат ашып, кейін мұғалімдер семинариясын бітіреді. «Осы тұста Асылқожа Ыбырай Алтынсаринмен танысқан. Ағартушы ақыл-кеңесімен Пермьдегі реалдық мектептің шаруа бөліміне кіріп, оны да сәтті бітірген» [2].

Ел арасына келіп мектеп ашып, бала оқыту жайын ойлайды. Бірақ «орысша оқыса балаларымыз кәпір болып кетеді», – деп жұрт балаларын оқыгудан қашады.

Оқушыларға техникалық білім беру мақсатымен Ыбырай Алтынсарин Торғай облысының әскери губернагорына 1888 жылдың 28 желтоқсанында тәжірибе ретінде Ырғыз және басқа да училищелер жанынан тері илеу, сабын жасау заводтарын ашу жөнінде ұсыныс

жасап, болыстық мектептер жанынан мұндай заводтар ашу пайдалы екендігін, өйткені шығарған өнімді өткізу ыңғайлы болатынын айтады. Сөйтіп ол Красноуфинскідегі реальдық училищені бітірген Уәли Измайыловты Ақтөбе училищесіне, Пермьдегі реальдық мектептің шаруа бәлімін тәмәмдаған Асылқожа Құрманбаевты Николаевск (қазіргі Қостанай – С.О.) училищесіне жібереді.

Құрманбаев Николаевск училищесінде қызмет істеді ме, істемеді ме, ол жағы бізге белгісіз.

1893-1894 жылдары Омбы губернаторының тілмәші қызметін атқарады. Бірақ оған бұл жұмыс та ұнамай «Дала уалаяты» газетіне орналасып, оның қазақша жағын басқаратын болады.

Асылқожа Ыбырайға еліктеп Қрыловтың «Шегіртке мен құмырсқа» мысалын он шумақ етіп аударған:

Шегіртке жаздың бойы ойын салған,
Қайғы жоқ, уайым жоқ ойына алған.
Ақымақ боп есерлікпен жүремін деп,
Болғанын күздің күні білмей қалған.

Шегіртке үй салмаған, азығы жоқ,
Болмайды ешнәрсеге көңілі тоқ.
Ішер тамақ, кірер үй болмаған соң,
Құмырсқаға келеді шерменде боп.

– Құмырсқам, айналайын, кетті халім,
Аштықтан қиналып тұр шыбын жаным,
Кірер үй, жатар жерім менің жоқ-ты,
Сабазым, мені аясаң тапшы амалын.

Үйіңе кіргізсенші мен байғұсты,
Амалдап өткізейін биыл қысты.
Барар жер, басар тауым болмаған соң,
Басыма қиыншылық енді түсті.

Мен жазған жаздыкүні не қылмадым,
Боларын халім бұлай біле алмадым.
Ойын-күлкі, өлеңмен күн кешіріп,
Дәуренсіз сауық құрмай жүре алмадым [3].

Асылқожаның «Дала уалаяты газетінде» «Қазақтың қай қара жұмысқа қаншалық көңіл қойып, жиһат қылғаны турасында» [4], «Қазақтардың қамсыз еріншектік турасынан айтылған бірнеше сөз» [5], «Қазақтар қандай адамды жақсы кісі деп атайды» [6], «Бір жаңа кітап турасынан» [7], тағы басқа оннан аса мақаласы жарық көрген.

А.Құрманбайұлының ағартушылық, демократиялық идеялары патша өкіметіне жақпайды, оны 1896 жылы Жетісу өлкесіне жер аударды. Ол сонда жүріп қапалдағы ауыл шаруашылығы мектебінің директоры, Лепсіде мұғалім, Верныйда округтік сот тілмәші болып қызмет атқарады, мұғалімдер курсына басқарады. Кейін мұғалімдер курсы халық ағарту институты болып қайта құрылғанда сонда оқытушы, 1921 жылы «Кедей еркі» газетіне орналасады.

«Дала уалаятының газетінің» 1895 жылғы 49 санында Крыловтың «Аю мен жапан түзді мекен қылған жалғыз адамның мәжілісі» атты мысалы жарық көрген. Бірақ кім аударғаны жазылмаған.

1894-1895 жылдарғы «Дала уалаятының газетінде» Крыловтың осы екі мысалы ғана аударылып басылған. Аралары бір-ақ жыл. Екіншіден, мұндағы Асылқожаның барлық мақаласы 1894 жылы шыққан. 1895 жылы да, одан кейін де газет бетінен А.Құрманбасв есімі көрінбейді. Бұдан шығатын қорытынды – патша өкіметі оны 1895 жылдан сенімсіз адам ретінде қудалай бастаған да, 1896 жылы жер аударған. Өкіметке қарсы, жазықты Асылқожаның материалдарын газетке басуға тиым салынған болуы да ықтимал. Немесе, редакциядағылардың өздері патша әкімшілігі алдында қылмысты кісінің жазған-сызғанын жариялаудан сескеніп, аты-жөнін көрсетпей беруі де ғажап емес. Үшіншіден, Крылов мысалдарын Алтынсарин 1892, Абай 1886 («И с самого того памятного лета 1886 года, то есть с начала своей осознанной поэтической деятельности, Абай переводит на казахский язык произведения Крылова...» [8]), А.Байтұрсынов 1909 [9], С.Көбеев 1910 (1912 жылы Қазан қаласынан шыққан «Үлгілі бала» атты оқулығына Крыловтан аударған мысалдары да енген), Б.Өтетілеуов (1914 жылы Орынборда жарық көрген «Жиған-терген» деген кітабына Крыловтан тәржімалаған 15 мысалы кірген) 1914 жылы аударған.

Абай Крылов мысалдарын 7-8 буынды жыр үлгісімен, Спандияр (1878-1956) мен Бекет (1883-1949) ол кезде жас, Ыбырай мен Абай, не басқа біреулер аударса, соңына аты-жөнін неге жазбасқа?! Тіпті жазылмаған күнде де бұл аударма жинақтарына енер еді.

Асылқожаның кітабы жоқ. Төртіншіден, Ыбырай мен Абай аудармалары түбірлі ұйқаспен жасалған, мін табу қиын. Құрманбайұлының 1894 жылғы аудармасы мен сөз болып отырған мысалдың кейбір жолдары әлсіз, кейбір ұйқастары мүлде қиыспай кетеді:

Құмырсқа жұмыс қылған жанын қинап,
Жатпаған ала жаздай түбін ойлап.
(«Құмырсқа мен шегіртке» 1894)

Әр қайда достас адам жанға пайда,
Жолдассыз мәнің болмас ешбір жайда.
Аюға қорыққаннан бас ұрады,
Қылуға бір шыбындай жанға жайлы.
(«Аю мен жапан түзді...» 1895)

Сөз саптауы мен ұйқас жасауы да бірдей. Сондықтан да біз И.А.Крыловтың «Аю мен жапан түзді мекен қылған жалғыз адамның мәжілісі» атты бұл мысалын А.Құрманбаев аударған деп білеміз.

«Дала уалаятының газетінде» жарияланған «Қазақ билерінің жұмыстарды тексеретұғыны турасынан» [//Дала уалаятының газеті, № 46, 1894] атты мақала сонына «Көшпелі Қазақбайұлы» деп қол қойылғанымен, бұл А.Құрманбайұлының бүркеншек аты деп ойлаймыз.

Оған дәлел – біріншіден, бұл мақаланы А.Құрманбаевтың «Қазақтардың қамсыз еріншектігі турасынан айтылған бірнеше сөз» [//Дала уалаятының газеті, № 7, 1894], «Қазақтардың ант ішіп, жан берген хұсасында» [//Дала уалаятының газеті, № 11, 1894], «Қазақтың жай қара жұмысқа қаншалық көңіл қойып, жаһұт қылғаны турасында» [//Дала уалаятының газеті, № 8, 1894] деген мақалаларымен салыстырып оқығанда сөз қолданыстары дәлме-дәл келеді. А.Құрманбаев жоғарыда аттары аталған екі мақаласында да «Бұл себептен», «бұлардың», «бұлар», «Бұл қыс», «Бұл» деп басталатын сөздерді жиі қайталайды.

К.Қазақбайұлы мақаласында да «Бұл турадан», «Бұл себептен», «Бұл» деп басталатын сөйлемдер өте көп.

Екіншіден, мақала тақырыптарының «еріншектігі турасынан», «тексеретұғыны турасынан» («Қазақ тілі турасынан» деген мақаласы да бар), – деп аяқталуы, үшіншіден, «Қазақтың жай қара жұмысқа

қаншалық көңіл қойып жаһұт қылғаны» мақаласы: «...оқытса жарар еді» деп аяқталса,, К.Қазақбайұлының мақаласы да дәл осылай «...низам шығарса жарар еді» деп түйінделеді.

Төртіншіден, «Қазақтардың қамсыз ерінпектігінде», «Сотқар» [//Дала уалаятының газеті, А., Ғылым, 1994. 287 б. кіт.к. 816 б.] деген сөз де К.Қазақбайұлында үш рет қайталаналды.

Бесіншіден, «Жаһұт қылғаны» бірінің тақырыбында, бірінің мақала ішінде («Жаһұт қылғанымыз») [//Дала уалаятының газеті, А., Ғылым, 1994. 394 б. кіт.к. 816 б.] болып жүр. Алтыншыдан, А.Құрманбаев Ыбырай Алтынсариннің жерлесі, шәкірті бір-бірін жақсы білген. «Қазақтар қандай адамды жақсы кісі деп атайды?» [//Дала уалаятының газеті, № 26, 1894], «Қазақ тілі турасынан» [//Дала уалаятының газеті, № 27, 1894] атты мақалаларында да Ыбырайдың әділдігі, қазақ тілінің тазалығы үшін күрескендігі айтылады.

Жетіншіден, А.Құрманбаевтың да, К.Қазақбайұлының да мақаласы 1894 жылы, яғни бір жылда жарық көрген. Бұдан кейін екеуінің де есімдері газет бетінде кездеспейді. Өйткені, Асылқожа 1896 жылы саяси көзқарасы үшін Лепсіге жер аударып жібергенін жоғарыда айттық.

А.Құрманбаев «Кедей еркі» газетінде «Бір қарт» деген бүркеншек атпен жазған «Қандай адам бай болады» деген мақаласында өзіне-өзі осы сұрақты қойып: «Көңілі тастан қатты, мейірімсіз, хәріп-қасір, жесірдің жылағанын ескермейтін, аш-жалаңашты көрмейтін, бір тиыны шықса, жаны шыққандай, бір малынан айырылса, иманынан айырылғандай болатын, обал, сауап дегенді білмейтін адам бай болады. Көңілшек, жетім-жесірге, хәріп-қасірге мейірімді, таза адам мал жиып, бай болмайды» [10], – деп жауап қайтара отырып, «Байлықты құдай береді» деген ел ішіндегі теріс түсінікті сынайды.

Бұдан Асылқожаның қарын қамын емес, елдің қамын ойлаған ер-азамат екендігін аңғару қиын емес. «Аузы қисық болса да, байдың ұлы сөйлесін» дегендей, байлығына қарай сыйлап, төрден орын беріп, алдында байпаң қағу қазір әдетке айналып келе жатыр. Міне, Асылқожаның «Қазақтар қандай адамды жақсы кісі деп атайды?» деген мақаласы сол заманда да өріс алған осы бір кеселге қарсы жазылған. Ол Тезек батыр, Төле, Сармантай, Шоң, Қазбек, Бағай-әке, Хусейін, Балқожа билердің ақылдылығымен, қарапайымдылығымен,

әділдігімен құрметті болғанын мысал етіп халықты ізгілікке, әділдікке шақырады.

«Қазақтардың қамсыз еріншектігі турасынан айтылған бірнеше сөз» [5] деген мақаласында қазақ халқының басқа халықтармен терезесі тең, шаруасын ілгері бастырып, кенейте түсуге ақылы мен зеректігі жететіні, бірақ ілгері бастырмайтын қамсыз еріншектігі екенін тәптіштеп түсіндіреді. Жаз бойы қысқа дайындалмай, қыс келгенде бүрсең қағып, тамақ іздейтінін айтады.

Мақала Крыловтың «Шегіртке мен құмырсқа» атты мысалының ізімен жазылғаны бірден аңғарылады. Бұлай деп сеніммен айтуымыздың тағы бір себебі, А.Құрманбаев бұл мысалды қазақшаға аударғанын жоғарыда айтқан болатынбыз. Мақала соңында автор қазақтардың асықпайтынын, малын да қалаларға бір уақытта айдап барып, толтырып жіберетінін, сондықтан олары өтпей, ақыры арзанға беруге мәжбүр болатынын, сөйтіп ақшаны татарлардан (Файзолла, Ғайнуллалардан) қарызға өсіммен алып, пайдакүнемдерге жем болатынын қынжыла жазады.

А.Құрманбайұлы оқушыларын жалғандықтан жирендіріп, шындықты жақтауға, әрқашан әділ болуға шақырған.

«Қазақтардың ант ішіп, жан берген құсасында» атты мақаласында «Арам іске ант ішпе, айрандай жұғар» деген қазақ мақалын келтіре отырып, қазақтардың бұрын ант берсе сөзде тұрғанын, сөзінде тұрмағандарды «ант ұрған» деп, яғни «ант соққан» деп сөккенін, бұрынғы қазақтардың көздері жетпей тұрып, жалған ант бермегенін айта келіп, кейінгі кезде сол «ант ішіп, жан бермектің қасиеті бұрынғыдай емес, жыл өткен сайын қадірі болмай бара жатқанын» сөз етеді. Оның себебі олар мұсылманды қорғап сөйлесе, жалған ант беруге болады деп ойлайтынын, бірақ бұл жансақ пікір екенін қисынды дәлелдейді. Жалған ант беріп, куә болудың неге соқтыратынын 1891 жылы Верныйда округтік сот тілмәші болып жүрген кезінде өзі араласқан (аудармашы болған) бір істі мысалға келтіріп, «басты айыпкерді куәларға жалған куәлік бер деп үйреткен адамды төрт жылға бұйырған еді. Қалған үш куәларға үш жылдан бұйырған еді. Бұл қазақтар жазасын тартып шықпаққа қазір де Қапалдың абақтысында жатыр», – дейді.

Мақала соңында Саблуков (Саблуков Горди Семенович (1804-1880), орыстың шығыс зерттеушісі, құранды араб тілінен орыс тіліне тұңғыш аударған ғалым – С.О.) аударған құранды бастан аяқ мұқият оқып шыққанын айта келіп, мақаласын «өтірік болса да мұсылман

үшін жан берсін деп айтылған сөз жоқ. Дүниеде растық, ақ жолменен жүргеннен қымбат нәрсе жоқ» [11], – деп түйіндейді.

1888-1902 жылдар аралығында Омбы қаласында қазақ және орыс тілінде шығып тұрған «Дала уалаятының газетінде» жарияланған материалдарды құрастырып, оның кітап болып басылып шығуына үлкен үлес қосқан филология ғылымдарының кандидаты Ү.Субханбердина Осы кітаптың «Дала уалаяты газетіндегі» қазақ елінің қоғамдық-саяси мәселелері» деген алғысөзінде «Газеттің қазақ тіліндегі шығарушылары Дінмұхаммед Сұлтанғазин, Асылқожа Құрманбаев, Рахымжан Дүйсенбаевтың жазғандарына редакциялық мақалалар деп карауға болады. Үшеуі де қазақ баспасөзінің тарихынан елеулі орын алатын, ғалым, аудармашы болумен қатар, газет бетінде халқымыздың мәдениеті, әдебиеті, тілі, тарихы, шаруашылық мәселелері жөнінде деректі мақалалар жариялаған білімдар жандар. Бұл мақалалар қазіргі әдебиетіміз бен мәдениетіміздің тарихын зерттеушілер үшін «құнды материалдар екені сөзсіз» [12], – деп жазады.

Қазір қазақтың тұңғыш журналистері деп Омбыда шығып тұрған «Дала уалаятының газетінің» қазақ тіліндегі нұсқасын дайындаушылар Ешмұхамед Абылайханов, Дінмұхамед Сұлтанғазин, Рахымжан Дүйсенбаевтарды айтып жүрміз. Олай болса, қазақ публицистикасының қалыптасуына осы аты аталған кісілермен қызметтес болып, бірдей ат салысқан Асылқожа Құрманбайұлы да алғашқы қарлығаштарымыздың бірі. Ол әрі Ыбырай Алтынсариннің идеяларын жалғастырған айтулы ағартушы.

А.Құрманбайұлы 1923 жылы 31 желтоқсанда қайтыс болған.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1.Эфиров А.Ф «Өмірі мен педагогикалық қызметі». «Ыбырай Алтынсарин тағылымы», А., Жазушы, 1991. -153 б.
- 2.Қожакеев Т. «Асылқожа Құрманбайұлы кім?» «Қым-қуыт іздер». А., Санат, 1999. -273 б.
- 3.Құрманбаев А. Шегіртке мен құмырсқа //Дала уалаятының газеті, № 32, 1894.
- 4.Құрманбаев А. Қазақтың қай қара жұмысқа қаншалық көңіл қойып, жиһат қылғаны турасында //Дала уалаятының газеті, 20 ақпан, № 8, 1894.

5. Құрманбаев А. Қазақтардың қамсыз еріншектік турасынан айтылған бірнеше сөз // Дала уалаятының газеті, 13 ақпан, № 7, 1894.

6. Құрманбаев А. Қазақтар қандай адамды жақсы кісі деп атайды // Дала уалаятының газеті, 3 шілде, № 26, 1894.

7. Құрманбаев А. Бір жаңа кітап турасынан // Дала уалаятының газеті, 9 қазан, № 40, 1894.

8. Әуезов М. «Абай (Ибрагим) Құнанбаев». Кунанбаев А. «Лирика и поэмы». Москва. Гос. лит. издат., 1940. С. 16.

9. Байтұрсынов А. «Қырық мысал». Петербург, 1909

10. Құрманбаев А. Қандай адам бай болады // Кедей еркі, 17 сәуір, 1921.

11. Құрманбаев А. Қазақтардың ант ішіп, жан берген құсасында // Дала уалаятының газеті, № 11, 1894.

12. Субханбердина Ү. «Дала уалаятының газетіндегі» қазақ елінің қоғамдық-саяси мәселелері». «Дала уалаятының газеті». Алматы, Ғалым, 1994. - 14 б.

БІР АУДАРМА ЖАЙЫНДА

«Дала уалаятының газетінің» 1895 жылғы 49 санында И.А. Крыловтың «Аю мен жапан түзді мекен қылған жалғыз адамның мәжілісі» атты мысалы жарық көрген. Бірақ соңына кім аударғаны жазылмаған.

1894-1895 жылдарғы «Дала уалаятының газетінде» Крыловтың осы екі мысалы ғана аударылып басылған. Аралары бір-ақ жыл. Екіншіден, мұндағы Асылқожаның барлық мақаласы 1894 жылы шыққан. 1895 жылы да, одан кейін де газет бетінен А. Құрманбаев есімі көрінбейді. Бұдан шығатын қорытынды – патша өкіметі оны 1895 жылдан сенімсіз адам ретінде қудалай бастаған да, 1896 жылы жер аударған. Өкіметке қарсы, жазықты Асылқожаның материалдарын газетке басуға тиым салынған болуы да ықтимал. Немесе, редакциядағылардың өздері патша әкімшілігі алдында қылмысты кісінің жазған-сызғанын жариялаудан сескеніп, аты-жөнін көрсетпей беруі де ғажап емес. Үшіншіден, Крылов мысалдарын Алтынсарин 1892, Абай 1886 (И с самого того памятного лета 1886 года, то есть с начала своей осознанной поэтической деятельности, Абай переводит на казахский язык произведения Крылова... «Әуезов М. «Абай (Ибрагим) Құнанбаев». Кунанбаев А. «Лирика и поэмы».

Москва. Гослитиздат. 1940. С. 16.), А.Байтұрсынов 1909 («Қырық мысал». Петербург, 1909), С.Көбеев 1910 (1912 жылы Қазан қаласынан шыққан «Үлгілі бала» атты оқулығына Крыловтан аударған мысалдары да енген), Б.Өтегілеуов (1914 жылы Орынборда жарық көрген «Жиған-терген» деген кітабына Крыловтан тәржімалаған 15 мысалы кірген) 1914 жылы аударған.

Абай Крылов мысалдарын 7-8 буынды жыр үлгісімен, Спандияр (1878-1956) мен Бекет (1883-1949) ол кезде жас, Ыбырай мен Абай, не басқа біреулер аударса, соңына аты-жөнін неге жазбасқа?! Тіпті жазылмаған күнде де бұл аударма жинақтарына енер еді. Асылқожаның кітабы жоқ. Төртіншіден, Ыбырай мен Абай аудармалары түбірлі ұйқаспен жасалған, мін табу қиын. Құрманбайұлының 1894 жылғы аудармасы мен сөз болып отырған мысалдың кейбір жолдары әлсіз, кейбір ұйкастары мүлде қиыспай кетеді:

Құмырсқа жұмыс қылған жанын қинап,
Жатпаған ала жаздай түбін ойлап.

(«Құмырсқа мен шегіртке» 1894)

Әр қайда достас адам жанға пайда,
Жолдассыз мәнін болмас ешбір жайда.
Аюға қорыққаннан бас ұрады,
Қылуға бір шыбындай жанға жайлы.

(«Аю мен жапан түзді...» 1895)

Сөз саптауы мен ұйқас жасауы да бірдей. Сондықтан да біз И.А.Крыловтың «Аю мен жапан түзді мекен қылған жалғыз адамның мәжілісі» атты бұл мысалын А.Құрманбаев аударған деп білеміз.

Болыпты жапан түзде жалғыз адам
Жан жоқ боп маңайында басар қадам.
Құлазып бір тоғайда келе жатса,
Алдынан жолығыпты аю надан.

Әр қайда достас адам жанға пайда,
Жолдассыз мәнін болмас ешбір жайда.
Аюға қорыққаннан бас ұрады
Қылуға бір шыбындай жанға жайлы.

Аю да серігі жоқ жалғыз екен.
Тоғайда жүреді екен қылып мекен.
Шығыпты жолдас іздеп бүгінгі күн,
Жалғыздықтың бұған да зары өткен.

Сәлемін аю мұның хош алады
Залалсызын білген соң қуанады.
Пиғылып, бір-бірінің оймен біліп
Екеуі сол арада дос болады.

Бір-бірінен екеуі айрылмайды
Серік іздеп жан-жаққа қайрылмайды.
Бір күні еріккен соң бұл екеуі
Сейілге тауға қарай аяндайды.

Жүреді аю сонда ойдан-қырға
Төрт аяғы тайпалған өзі жорға.
Жолдасы қасындағы ілесе алмай,
Екі аяғын басады шаршап зорға.

Көрді аю жолдасының шаршағанын,
Көп ойлап табалмайды мұның мәнін.
Шоңқайып бір жерге кеп отырады,
Досымның тосайын деп дем алғанын.

Аққан тер бұршақ-бұршақ жолдасынан
Аңға еріп үйренбеген ол басынан,
Жығылды кеп аюдың қак қасынан,
Көрген жоқ мұндай шаршап бір жасынан.

Қасында аю мұның отырады
Ерігіп өз-өзінен құтырады.
Талыққан анау байғұс ұйықтап кетті,
Күзетіп аю оны тек тұрады.

Ызылдап сона келді жолдасына
Қарашы ұшырса да болмасына.
Жасқалды неше қабат табанымен

Болмады, енді жетер ызасына.

Сонда аю ашуланды жаман қатты,
Шыбыннан тисе өлетін бейнет тартты.
Бұл масадан кегімді алайын деп,
Қолына зор балуан бір тас алды.

Аю алды қолына қазандай тас,
Шағады шыбын неге болмаса қас.
Шоқайып тыпыр етпей басында отыр,
Бәлемнің қойсам таспен өзі де оңбас.

Кім көрген мазасызды тіпті мұндай,
Шыбын кеп қайта қонды тағы болмай.
Әуп! – деп келіп таспен қойып еді,
Досының бас сүйегі болды күлдей.

Әуелден бейшараны ажал қысқан,
Жақсылық қаза тапты қылған істен.
Жігіттер, жаманменен жолдас болма!
Ақымақ дастан ақылды артық дұшпан.

ЫБЫРАЙ, СПАНДИЯР, БЕКЕТ...

Ыбырай Алтынсарин есімін Спандияр бала кезінен естіп өседі. Бұл жайында ол өзінің «Орындалған арман» аталатын өмірбаяндық романында әдемі айтқан.

Спандиярды ауыл болысы кедейдің баласы деп мектепке алдырмайды. Әкесі екеуі тағы бірде барғандарында Ыбырай Алтынсаринмен ұшырасып қалады. Ыбырай болысқа мектеп жалғыз байлардың балалары үшін ғана емес, жалпы қазақ балаларына арналып ашылып отырғанын, тіпті бұл мектепте ең алдымен кедей шаруалардың балалары алынуы керектігін ұғындырып айтады. Сөйтіп Спандияр Ыбырай Алтынсариннің көмегімен мектепке қабылданады [Көбеев С. «Орындалған арман» - Алматы: «Жазушы», 1988-84].

Спандияр Көбеев Ыбырай мектебінде (1887-1892), кейін Қарағайлықөл төрт жылдық мектебінде (1892-1895), Қостанай қаласындағы орыс-қазақ мектебінде (1895-1897) оқиды. 1898-1901 жылдары Қостанайдағы екі жылдық педагогикалық оқуға түсіп, оны үздік бітіріп, бастауыш мектептің мұғалімі дипломын алып шығады.

Ыбырай жолын қуып мұғалім болады. Ертең оқушылар алдына шығамын деген ой кім-кімді де қобалжытатыны сөзсіз. Спандияр да осы күнді аңсап күткенімен, қатты толқып мазаланады. Ұстазы Ыбырайды қайта-қайта есіне алып, оның оқу-тәрбие жөніндегі жазғандарын ойына оралтады. Сөйтіп ол алғашқы сабағын Ыбырай Алтынсарин өмірі мен қызметін айтудан бастап, Ұлы ұстаздың «Кел, балалар, оқылық» өлеңін оқиды.

Бұл жайында да С.Көбеев «Орындалған арман» романында: «Өлеңін оқып шығып, балалардан:

-- Түсіндіңдер ме? -- деп сұрадым, -- деп жазады. -- Балалар үндемеді, бәрінің де қымсынып, жүрексініп отырғанын аңғардым.

-- Қайта оқып шығайың, -- деп асықпай бапшен, жақсылап тағы оқып шықтым...» (126 б.).

Бір құдайға сыйынып,
Кел, балалар, оқылық!
Оқығанды көңілге –
Ықыласпен тоқылық.
Сиса көйлек үстінде,
Тоқуменен табылған.
Сауысқанның тамағы
Шоқуменен табылған.
Өнер-білім бәрі де –
Оқуменен табылған...

Спандияр өте ақылдылық, тапқырлық танытқан. Қазір де еліміздің барлық мектептерінде білім күні алғашқы қоңырау соғылғанда бүкіл қазақ даласына білім шырағын жаққан Ыбырай Алтынсаринді еске алуымыз керек! Мектепке жаңа келген бөбектерге оқу Ыбырайдың осы «Кел, балалар, оқылық!» өлеңімен басталса, қандай ғанибет?! Олар мектепке білім алуға келді ғой. Білімнің адам баласына не беретіні өлеңде нақтылы айтылып тұрған жоқ па?! Біз мектеп табалдырығын жаңа аттаған балаларға мектептің, оқу-білімнің не екенін түсіндіруді ұмытып кетіп жүрген сияқтымыз.

Спандияр Көбеев өзі сияқты ұстаздық пен жазушылықты бір арнаға тоғыстыра білген Бекет Өтетілеуовпен бір сыныпта оқып, екеуі жұптары жазылмас достарға айналады.

Ғ.Мүсірепов «Автобиографиялық әңгімесінде» парақор мұғалімнің қуылып, орнына Бекет Өтетілеуовтің келгенін, оның өте жақсы оқытушы болғанын, кейде сабақтан соң балаларға оқуға, білімге шақыратын әңгіме айтатынын баяндай келіп: «Көбінесе өзі

аударған Крылов мысалдарын оқып береді, – деп есіне алады. – бай, Ыбырай шығармаларын оқиды. Не түсінгенімізді сұрайды. Бірақ балалар ұғындырғанды да ұмыта береді. Бекеттің өз айтқандарынан есте қалған бір ауыз сөз:

– «Қандай іске кіріссең де таза қолмен кіріс! – дегенді көбірек айтушы еді. Тақтаға барып есеп шығарғаннан кейін, болмаса жазуға отырарда біз ығи қолымызды жуып әдеттендік. Оның айтатыны бұл ғана еместігін мен кейін аңғардым. Қолың таза болуы шынында да көп нәрсені аңғартпай ма?

Бекет менің қиссаға құмарлығымды білгеннен кейін мені әдебиетке тарта бастады...» (Мүсірепов Ғ. Таңдамалы-Алматы: Жазушы, 1980, 1-том -305 б).

Ыбырай өнегесін алған Спандияр да, Бекет те елге танымал жазушы, ағартушы болды. Спандияр «Үлгілі тәржіма» (1910), «Үлгілі бала» (1912) оқу-құралдарын, «Қалың мал», «Орындалған арман» романдарын өмірге әкелсе, Бекет «Дүние ісі ахаретке кетпес» (1910), «Жиған-терген» (1914), «Адам тұқымы турасында», «Учебник казахского языка для русских» атты кітаптар жазды. Екеуі де Крылов мысалдарын қазақ тіліне аударып, оқушыларды жамандық атаулыдан жирендіріп, адалдыққа, адамгершілікке баулыды. Өнегенің өрісі кең екені осыдан-ақ көрініп тұрған жоқ па?!

Қазақ «Бұлақ көрсең, көзін аш» дейді. Ыбырайдың жолын қуып, тәлімін алған екі ұстаз қаншама таланттардың көкірек көзін ашып, санасын оятты?! Солардың ішінен Спандиярдың шәкірттері академик Темір Дарханбаевты, оқу министрі болған Әмір Қанафинді, генерал Арыстанбековті, Бекет тәлім берген мөлдір де таза бұлақтар – сөз зергері Ғабит Мүсірепов пен аса дарынды мемлекет қайраткері Ілияс Омаровты, Әмірзақ Сұлтанғазин атасақ та жеткілікті сияқты.

Жазушы Жайсаңбек Молдағалиев Ілияс Омаров жайында жазған «Жомарт жүрек» атты тұмырнамалық повесінде Бекет Өтетілеуовтің Ыбырайдың практикалық қызметін көпке үлгі ететінін, сабақ алдында қол жуу Ыбырайдан қалған дәстүр екенін айтады [426].

Осы дәстүр жалғасын таба түссе артық болмас еді.

ЯКОВ ЦЕТРОВИЧ ЯКОВЛЕВ

1845 жылы 4 сәуірде Орынбор генерал-губернаторы Обручев поручик Гернге Кенесарыға қарасты қазақтардың санын, қанша үй, қандай рулардан тұратындығын, сұлтанның халық арасындағы

абырой-беделін, кімдермен қандай қарым-қатынаста екендігін, жасағында басқа ұлт өкілдері бар-жоғын анықтауды тапсырады. Ең бастысы – Орск мен Ұлытау арасынан бекіністер салуға қолайлы орындар іздестіру жүктеледі. Бұл құпия құжатта бекіністің не үшін қажет болғаны тайға таңба басқандай анық жазылған: «... По окончани поручения Вашего к султану Кенесары. Вы немедленно должны сделать для обзора местности во всей подробности, вверх по Тургаю до верхнего брода Тайпака, откуда до гор Улутауских и обратно по направлению к Орской крепости, определив какие именно урочища были бы удобны для возведия укреплений одного по Тургаю и двух или трех по направлению от Улутауских гор до Орска... Избранные же согласно сему места для укрепления поручаю Вам означать на карте и снять с возможною подробностью, сделав им описание с должною точностью. Таковому же Вашему обзору подлежат местности от чит-Иргиза по р.Иргизу до впадения в Тургай, с определением одного или двух пунктов для укрепления» [ООММ. 366 қор, 170 -іс].

Герн тапсырылған бұл істі ойдағыдай орындап шыққаннан кейін ол қолайлы ден тапқан жерлерді губернатордың жарлығымен инженер-полковник Бларамберг қайта бір тексеріп қарап шығады. Сөйтіп Ырғыз бен Торғай өзендері бойынан екі мықты әскери бекініс салынады. Оның Ырғыз бойындағысын Орал, Торғай өзені бойындағысын Орынбор бекінісі деп атау ұйғарылады. Оған Орынбор казактарының отбасылары көшіріліп әкелінеді. «Сонымен қатар мұнда екі рота солдат пен жүздеген казактар қоныстандырылды. Торғай облысының құрылуына байланысты 1868 жылы «Орынбор» бекінісі Торғай қаласы атанды» [Қ.С.Э. II т. 109 б.].

Орынбор шекара комиссиясының төрағасы генерал-майор М.В.Ладыженский бекініс салу басталған кезде «Бұл бекіністер қай кезеңде болмасын, Кенесары немесе сол сияқты бүлікшілер үкіметке қарсы шыққандай болса, оларға тегеурінді соққы беруге сенімді тірек болады» [ҚРОММ. 4 қор. 2559 -іс], – деп нұғыздай атап көрсетіпті.

Міне, осы Орынбор бекінісіне 1860 жылдары Менгден, одан кейін Я.П.Яковлев уезд бастығы болды.

Ы.Алтынсарин 1861 жылы 6 маусымда А.А.Бобровниковке жазған хатында «Кешегі күні көптен күткен жаңа басшымыз – Яковлев келді. Бекініс у-шу болып, бір серпіліп қалды да, қайтадан өзінің дағдылы ұйқысына бас қойды», – делі қуана жазса, сол жылдың 30 тамызында Н.И.Ильминскийге «Біздің бастығымыз Менгденнің

орнына Яковлев болды – топографтар корпусының капитаны», – дейді. Яғни, Я.П.Яковлев 1861 жылдың жазынан бастап Торғай уезінің бастығы болған.

Яков Петрович Яковлев – Ахметтің әкесі Байтұрсын мен оның інісі Ақтас 1885 жылы 12 қазанда басын жаратын бәрімізге аты таныс ояз начальнигі. Бұл оқиға жөнінде Ахметтің туысы Қарлық Шолақұлының мына бір шумақ әлеңі ел есінде қалыпты:

«Бізде жоқ атқылауға мылтық-аспап,
Шара жоқ, кез келтірді тәңірім бастап.
Былдырлап оязной жығылғанда,
Жүгірді екі солдат атын тастап».

Ағайын арасында дау-дамай болмай тұра ма? Жыңғылдыдағы бұл оқиғаның тууына Дәуітбайлар мен Үмбетейлердің арасындағы кикілжің, талас-тартыс, жер дауы себеп болған сияқты. Екі ру айтысқанда Яковлев шынжыр балақ, шұбар төс Дәуітбайларға бұрып, солардың сөзін сөйлейді. Оны Ақмолла (Муфтахетдин) Мұхамедияровтың (1831-1895) «Қорғанбекке» деген мына өлеңнен де аңғаруға болады:

Кетіпті асыл ерді әкім айдап,
Қойыпты тілмәштікке сені сайлап.
Бір тартпай намысыңды қалдың карап,
Қолыңнан қос ағанды бердің байлап.

Айыпсыз Ақташ па еді сенін қасың,
Тәрдегі төмен түсті алтын басың.
Кетті деп Ақташты айдап естігенде,
Өтпеді тамағымнан ішкен асым.

Қорғанбек, жоқ екен бір ақыл-айлаң,
Айдаттын Ақташты ұстап, халық қайран.
Қолыңнан қос ағанды ұстап бердің,
Тиелі енді кімге сенің пайдан?!

Яковлевтің сол бір бұра тартуына ыза болып жүрген олар ойда жоқта жолдары түйіскенде оған тұра ұмтылады... Аргы жағы белгілі жайт. Екеуі жазықты болып іс қаралғанда Қорғанбек ағайындары Байтұрсын мен Ақтасқа болыса қоймайды.

Бі.Алтынсарин туралы жазылған естеліктерде уездің бұрынғы бастығы (бекініс коменданты) неміс барон Менгденнің мінезсіз, секемшіл, әсекші, арызқой болғаны, ал керісінше Я.П.Яковлевтің өте

ұстамды, ақылды, елге жанашыр адам екендігі айтылады. Мәселен, Н.И.Ильминский: «Бақытына қарай (Ыбырай туралы айтып отыр – С.О.) әйтеуір, бекіністен барон көп ұзамай кетіп, орнына Орынбор топограф курсынан Яков Петрович Яковлев сайланады, – деп жазады. – Ол өзі нағыз орыс адамы еді, далада өскен, жұмыскер, ақылды, тиянақты, тәжірибелі, қазақ халқының мінез-құлқын жақсы білетін, ең бастысы адал шыншыл, өркөкірек, менмендігі жоқ. Я.П.Яковлев келген соң тыныштық заман орнайды. Алтынсаринге ол әкесіндей қамқор болады: оның кейбір шыдамсыз, оғаш қылықтарын кешіріп, күдігін сейілтп, үнемі тиянақты әрі тиімді кеңес беріп отыратын... Алтынсарин Яков Петровичті аса қадірлейтін, демеушісі әрі тәрбиешісі ретінде іштей құрмет тұтатын» [Балғынбаев Г.Ы.Алтынсарин туралы естелік. Ы.Алтынсарин тағылымы, 365 б.]

Ыбырай қайтыс болғанда «Дала уалаятының газетінде» шыққан қазанамада да «... Яковлев ақкөңіл, анық орыс мінезді жақсы кісі Алтынсаринге көп-көп пайда келтірді, жақсы әкенін баласына қылғанындай» деген жолдар бар. [ДУГ. 1889. № 4].

Яковлевтің аты-жөні Ыбырай хаттарында жиі ұшырасады: «Яков Петрович болса, қолынан келген көмегін беремін деп уәде еткенмен, бұл жұмысқа өз басы қатыспайды; расын айтқанда қазақ халқының басына түскен күйзеліспен байланысты, оның бұған қолы тиетін емес» (В.В.Катаринскийге жазған хатынан).

1880 жылдың 7 сәуірінде Торғайда ашаршылық өршіп тұрған кезде жазылған бұл хаттан Яковлевтің халыққа жанашыр жан екендігі байқалады.

Ыбырай полковник Я.П.Яковлевпен шындығында жақсы достық қарым-қатынаста болған, оның іс-әрекетіне, ақылдылығына, жанашырлығына қарай бағалап, құрмет тұтқан. Торғайда қолөнері училищесін ашып, оны «Яковлев мектебі» атаған. Бұл жайында 1884 жылы 14 қыркүйекте Н.И.Ильминскийге «...Торғайда, қымбатты және адал ниетті Яков Петровичтің құрметіне «Яковлев мектебі» деп аталсын деп берген өтінішім бойынша соның атымен аталған қолөнері мектебі ашылды», – деп қуана хабарлайды.

Яков Петровичтің салмақты, ұстамды екенін жоғарыда айтылған Жыңғылды оқиғасынан да аңғарамыз. Ол егер ұстамсыз, ұшқалақ, қарау адам болса, қарусыз кісілерді қасындағы мылтықты солдаттарға аттырып тастар еді ғой.

Ыбырай Н.И.Ильминскийге жазған бір хатында (1881 жыл, 4 қазан) «... қадірлі ақсақалымыздың құрметіне, «Яковлев мектебі» деп атамақшымыз», – деп жазады.

Ыбырай Яков Петровичті «Құрметті ақсақалымыз» деп аса жоғары бағаласа, Яковлев те Ыбырай туралы жақсы ойда болғанын, оған үлкен сеніммен қарағанын мына бір хаттан байқаймыз: «Мектеп қамқоршысы зауряд-хорунжий Алтынсариннің адал еңбегі мен шын ықыласы арқасында мектеп аса бір таза, ұқыптылықпен сақталуда. Қазақ балаларының оқу-білімге бірден ден қоюына қарағанда Торғайдағы осы бірден-бір оқу орны жетістіктері мен табыстарға үнемі жете беретініне әбден сенуге болады» [Орынбор мемлекеттік мұрағаты. 6-бума, 784 -іс. – 208 б.].

Я.П.Яковлевтің денесі Торғайда жерленген. Басына қойылған құлпытаста: «Мұнда Орынбор бекінісінің бастығы полковник Яковлевтің денесі жатыр. 1890 жылы 76 жасында қайтты» деп жазылған. Қасындағы екінші құлпытаста «Бұл жерде Орынбор бекінісінің бастығы подполковник Яковлевтің анасы Надежданың денесі жатыр. 1868 жылы 113 жасында қайтыс болған» делінген.

Н.И.ИЛЬМИНСКИЙ

Н.И.Ильминский 1822 жылы Пенза қаласында туған. Әкесі священник болғандықтан жасынан діни бағытта тәлім-тәрбие алып, 1846 жылы Қазан қаласындағы арнайы Духовный академияны бітіріп, кейін сонда «Противомусульманский о дление» кафедрасының меңгерушісі болса, 1847 жылы 2 маусымда Қазан қаласында ашылған «Аудармашылар комитетін» басқарады. Бұл комитет бұратана халықтарды шоқындыру мақсатында Православия дінінің қасиетті кітаптарын солардың тіліне аударумен шұғылданатын. Комитет құрамында небір сыннан өткен бір топ миссионер ғалымдар болатын. Солардың ішінде В.В.Катаринский де бар еді.

1848 жылдан 1852 жылға дейін Орынбор шекаралық комиссиясында қызмет еткен Ильминский енді өз ісін қазақтар арасында жүргізуге кіріседі. «Өйткені қазақтарға ислам діні әлі сіңбеген өздерінің салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын берік ұстайды, татарлардағы сияқты фанатизм жоқ, мұнда миссионерлік жұмыс жүргізу аса қолайлы, жаңа дінге тез енгізіп, жіберуге болады деп ойлайды.

Сол тұстағы патша діни басқармасы бодандығындағы барлық бағынышты халықтарды бір дінге көшіруді мақсат тұтты. Алайда оларды бағындырып, шоқындыру жасырын түрде жүргізілуі керектігі жөнінде жарлық беріп отырды. Миссионерлік рухани соғыс. Осыны мықтап түсінген И.И.Ильминский синодтың обер-прокуроры К.П.Победоносцевке «Бұратана халықтар арасындағы миссионерлік мектептердің жағдайын жақсарту керек, жақсартқанда оның бағдарламасын жаңа педагогиканың талабы бойынша ұлғайтып, оқыту әдістерін жетілдірудің қажеті жоқ, керісінше, бұратаналық-миссионерлік бағытты күшейту керек» деген ақыл береді.

Осыдан-ақ Н.Ильминскийдің кім екені мақсат-мүддесі айқын көрінеді.

Ильминский орыс алфавитімен қазақ грамматикасын жасауды, оны Ыбырай Алтынсариннің қолымен іске асыруды көздеген.

Біз мұны Ыбырай мен Ильминскийдің бір-бірімен жазысқан хаттарынан да байқаймыз.

Мәселен, Ыбырай Н.И.Ильминскийге 1871 жылы, 31 тамызда жазған хатында оның қазақ арасында орыс алфавитін енгізу жөнінде пікір білдіргенін, бірақ бұл қиын мәселе екенін, қазақ балалары үшін ашылған орыс мектептерінде орыс алфавитін қолдану сіңе қоймайтынын ескертеді. Олардың орыс жазуына көзі үйренбегендерін – таныс еместігін балалар оқу бітірісімен, орыс әрпімен шыққан кітаптарды мектепке қалдырып кететінін сылтау етіп араб әрпімен жазылған кітаптар оқушыларға пайдалы, мазмұны қызықты болса білім таратуға жарайтынын айтады. «Шынына келгенде, қазақ сөздері орыс әрпімен неғұрлым дұрыс жазылатын болса, татарша жазу қазақ тілінің тазалығына және бүтіндігіне зиян келтіретін болса да, көп уақытқа дейін татар жазуын қазақтардан айыру мүмкін емес екенін біз іске алуымыз керек», – деп қарсылығын білдіреді.

Ильминский Ыбырайдың «Мұсылмандық тұтқасы» (Қазан, 1884) кітабын араб әрпімен шығаруға да қарсы болады. Бірақ Ыбырай оның миссионерлік идеяларын бойына дарытпай, өз ойын дипломатиялық жолмен іске асырады.

Міржақып Дулатов «Қазақ» газетінің 1914 жылғы 67 нөмірінде: «... Қазақ басқа жұртпен үзенті қағысып, тең халық болып жасай алмауы тарихы, әдебиеті жоқтығынан. Тарихы, әдебиеті жоқ халықтың дүниеден өмір сүруі, ұлттығын сақтап ілгері басуы қиын.

Әдебиеті, тарихы жоқ халықтар басқаларға сіңісіп, жұтылып жоқ болады» деп жазыпты.

Ильминскийдің негізгі мақсаты осы – қазаққа өткен тарихын білдірмеу болатын. Оны әйгілі миссионердің қасиетті Синодтың оберпрокурорына «Акмолинские областные ведомости» басылымының ресми емес бөлігін шығаруды тоқтату керек. Біраздан бері осы бір қазақ газетінде түркі тектестердің немістер жазған тарихы орыс, қазақ тіліне аударылып басыла бастады... Гимназияда және кадет корпустарында, тіпті университеттерде оқыған қазақтар үшін бұл тарихи ой-пікірдің бастауына айналуы мүмкін, – деп жазған хатынан аңғару қиын емес.

Алайда, Н.И.Ильминскийдің Ыбырай еңбегін ерекше ескеріп, оның өмірі мен шығармашылығы жайында жазуы кейінгі ұрпақ біздерге, бізден кейінгілерге көп мәлімет береді. Әйтпесе, жоғалып кетуі де мүмкін еді. Сондықтан да Н.И.Ильминскийді Ыбырай еңбектерін, әсіресе хаттарын сақтап халыққа жеткізуші, Алтынсарин туралы алғашқы естелік жазушы тұңғыш биографы ретінде ғана бағалауымыз керек.

А.Е.КРЫМСКИЙ

Белгілі шығыс зерттеушісі, тарихшы, филолог, жазушы УССР Ғылым Академиясының академигі (1918) Агафангел Ефимович Крымский (1871-1942) 1930 жылдары «Қазақстан түріктерінің әдебиеті» мақаласында нағыз қазақ әдебиеті Алтынсарин мен Құнанбаевтан бастау алатынын, Ыбырайдың Торғай облысындағы орыс-қазақ мектептерінің тұңғыш инспекторы, «қазақ хрестомтиясын» құрастырған адам екенін баяндап, осы оқулықтың кіріспесіне кенірек тоқталады. Мақала сонында «Алтынсариннің хрестоматия оқулығымектептен тыс жерде өте көп таралып, қазақ халқының ұлттық рухының оянуына қатты ықпалын тигізді... [УМОК қолжазбалар қоры, 1,25524,75 б. Жарықбаев Қ. «Ыбырай Алтынсариннің психологиялық көзқарастары». «Ыбырай Алтынсариннің таңдамалы педагогикалық мұралары». Алматы, «Рауан», 1991. -10 б.], – деп жоғары баға береді.

А.Е.Крымский 1892 жылы Лазарев атындағы шығыстану институтын, 1896 жылы Москва университетінің тарих-филология факультетін бітірген. Кейін 1898-1918 жылдары Лазарев атындағы институтта араб тілі мен мұсылман Шығысы тарихы кафедрасында

оқытушылық қызметте болады. 1900 жылдан профессор, 1901 жылы Москва археология қоғамы жанындағы Шығыс комиссиясының хатшысы. 1918-41 жылдары Киевтің Ғылым Академиясында қызмет істейді. Украин Ұлттық Академиясының негізін салушылардың бірі. Украинаның еңбек сіңірген ғылым қайраткері (1940). Араб, түрік, украин халықтарының тарихы мен араб, парсы, түрік әдебиеттері туралы еңбектерінің авторы. 1905 жылы құранды орыс тіліне аударған.

А.Е.Крымский өлең-әңгімелер жазып, әдебиетпен де шұғылданған. 1895 жылы «Повестер мен әңгімелер» жинағы, 1905 жылы «Андрей Лаговский» романы жарық көрген. Ол сондай-ақ араб, парсы, түрік тілдерінде жазған Антара әл Мағри, Омар Хайям, Сағди, Хафиз шығармалары мен «Шахнаманың» үзінділерін орыс тіліне аударған.

А.Е.Крымский соғыс жылдары Қазақстанға қоныс аударып, 1942 жылы Қостанайда қайтыс болған.

ТОРҒАЙ УЕЗДІК АЛҒАШҚЫ ОҚУ ИНСПЕКТОРЛАРЫ

1879 жылы Ы.Алтынсарин тарихта тұңғыш рет Торғай облысы бойынша орыс-қазақ училищелерінің бірінші дәрежелі инспекторы болып тағайындалды.

Бұл қызметті кейін шәкірттері Ғабдолғали Балғынбаев, Ілияс Бәйменов жалғастырды.

Ғабдолғали Балғынбаев

«Мен Ыбырай Алтынсаринді 1875-1876 жылдардан, яғни 8 жасымнан бастап білемін. Ол кезде мен Торғайдағы бір кластық орыс-қазақ училищесінде оқитын едім, сонда Ыбырай бізге сабақ беретін-ді. Интернатта жатып оқитын 20-25 қазақ балаларынан тыс, 20-30 қаралы сол төңіректегі қыстақтардан қатынап оқитын орыс балалары да бар еді. Ы.Алтынсарин сол тұста Торғайдағы уездік басқарманың іс жүргізушісі болып істейтін...» [21, 364].

Ғабдолғали Балғынбаев Ы.Алтынсарин жайындағы естелігін осылай бастайды.

Ғ.Балғынбаев Ыбырайдың шәкірті ғана емес, оның ісін жалғастырушылардың бірі, Торғай училищесін, Орскідегі қазақтарға арналған мұғалімдік мектепті бітірісімен ол алғаш 1886 жылы

Қостанайдағы екі сыныптық орыс-қазақ училищесіне мұғалім болып орналасады. Оның мұнда қызметке тұруына да көмектескен Ы.Алтынсарин еді.

Ғ.Балғынбаев 1891-1892 жылдары Қарабұтақ училищесінің менгерушісі, Ыбырай 1902-1907 жылдары Торғай облысының бас кеңесшісі болып жүрген кезде «Торғай облыстық ведомостары» газетінің редакторы әрі іс жүргізуші қызметін атқарады. Сол тұста Ыбырай екеуі «Боз жігіт» дастаны мен ғашықтық жырларды, Әбубәкір, Күдері өлендерін, қыз бен жігіт айтыстарын орыс тіліне аударады. Ол сондай-ақ Торғай халық училищесінің директоры М.Рончинскийдің «Қазақтың ауыл мектептеріне арналған әліпшесін» жазуға көмектеседі. 1907-1917 жылдар аралығында Торғай облыстық халық училищелерінің инспекторы болып жүрген кезінде Ғ.Балғынбаевтың бастамасымен Торғай мен Ырғыз уездерінде 22 орыс-қазақ училищесі ашылады. «Өмірінің соңғы жылдарында музейлерде, Қаз ССР ҒА-нда жұмыс істеді, Ы.Алтынсарин туралы, Октябрь революциясына дейінгі халық ағарту ісінің басқа да қайраткерлері туралы естелік (1941) жазды». 1889 жылы Ыбырай қатты науқастанып, төсек тартып жатып қалған кезде Ғабдолғали ұстазының қасында болады. Бұл жайында ол «Мен ол актық сапарға аттанғанға дейін күндіз-түні соның қасында болдым, кейде тік тұрып, емдеу туралы және де басқа тапсырмаларын орындап, кірлік ілмеген күндер де болды. Ол үй ішіндегілермен де, өзінің көңілін сұрап келген туған-туыстарымен де көп сөйлеспейтін, шалқасынан жатып, сүт пен айраннан басқа тамақ татпай, анда-санда қаймақ құйылған бір кесе қара шай ішетін» – деп жазады.

Ғ.Балғынбаев 1865 жылы Қостанай облысында (Торғайда) туып, 1943 жылы қаңтар айының 23 күні Алматы қаласында қайтыс болған.

М.Дулатовтың 1915 жылы «Қазақ» газетінде жарық көрген «Өнер мектебі» мақаласында Әбдіәлі [Дулатов М. Өнер мектебі «Қазақ», 1915, 15 июль], «Торғайда орысша оқу» [//«Қазақ», 1915. №141, 15 июль] мақаласында Әбдіғали Қазақ Совет энциклопедиясында Әбіғали, Қостанайдағы Ы.Алтынсарин мұражайындағы тізімде Әбдіғали, Ы.Алтынсариннің орыс тілінде шыққан үш томдығының үшінші томында Ғабдугали [Алтынсарин. Изб.соч. 3-х томах. Т.3. стр.210.], Қазақстанға еңбегі сіңген мұғалім, кезінде Торғай музейлері кешенінің директоры болған Ғазез Әмірхановтың «Ыбырай ізбасарлары» [Торғай түлектері. – Арқалық, 1991. – 19 б.] мақаласында- Ғабдығали, В.З.Галиевтің «Книга,

разбудившая / народ» кітабында-Габдул-Гали [Алматы «Мектеп», 2011. -45 б.], еңбек жолын мұғалімдіктен бастап, комсомол, кеңес, партия, кәсіподақтың басқару жұмыстарында болған Орекен Алматтың «Торғай бекінісіне 160 жыл» [Қостанай, «Шапақ», 2005] кітабында-Әбдіғали, Қ.Жарықбаевтың «Ыбырай Алтынсариннің психологиялық көзқарастары» [«Ы.Алтынсариннің педагогикалық мұралары», Алматы, «Рауан», 1991. 10 б.] мақаласында тіпті - «Ғ.Ғалымбаев» болып кеткен. Жалпы бізге бұл кісінің аты-жөні кездескен көптеген кітаптарда көбінесе Ғабдуғали, Ғабдығали болып «Ғ» әрпімен басталып жазылыпты. Мәселен, «Ыбырай Алтынсарин тағылымы» аталатын жинақта Балғынбаевтың есімі бірнеше рет кездеседі. Бәрінен аты «Ғ» әрпімен басталады. Дұрысы – Ы.Алтынсарин туралы естелігіндегі өз қолымен жазып қол қойған Ғабдолғали деп білеміз.

Жалпы Балғынбаевтар төртеу – Мұхаммедияр (1855), Әлмұхаммед (1859), Ғабдолғали (1865), Ғабдолла (1877). Көріп отырсыздар Абдолла, Әбдіғали емес, Ғабдолла, Ғабдолғали болып үндесіп тұр.

Қазақ Совет энциклопедиясында да Ғабдолғалидың туған жылы 1866 деп жазылыпты. Торғайдағы орыс-қазақ мектебі оқушыларының тізімінде оқуға 1 қазанда 1872 жылы 7 жасында келгені көрсетілген. Ал, жоғарыда айтылған өз естелігінде «Мен Ыбырай Алтынсаринді 1875-1876 жылдардан, яғни 8 жасымнан бастап білемін» дегеніне қарасақ, 1864 жылы туған болып шығады. Бірақ дәл айтып отырған жок қой. «Жылдары» дейді. Ыбырай зерттеушісі, ғалым Әсет Ламашев те «Ыбырай Алтынсарин және оның орыс достары мен ізбасарлары» кітабында: «Балғынбаев 1866 жылғы 20 апрельде Торғай уезінде көшпелі қазақ семьясында дүниеге келді. Әкесі Балғымбай шаруа, момын, өз шаруасымен ғана шұғылданған, бірақ көзі ашық сауатты адам болған. Ғабдолғали (ел ішінде Әбдіғали деп те атай береді) Ыбырай Алтынсарин ашқан Торғайдағы екі кластық мектепті тәмамдайды», – деп жазады. Қалай дегенде де Қазақ Совет энциклопедиясындағы Әбіғали Балғынбаев – Ғабдолғали Балғынбаев екені талас тудырмайды, туған жылы да, атқарған қызметтері де дәл келіп тұр. Мұны Данабике Қаралдинаның «Алма ағаштар гүлдегенде» кітабындағы мына жолдардан да байқауға болады. «Қазақ балаларын оқытуды қолға алып, жүзеге асырған, кейін аға өсиетін ту ғып ұстап, Ыбырай жобасын бұлжытпай орындаған шәкірті, Торғай облыстық оқу инспекторы Ғ.Балғынбаев жүз қызға

арналған мектеп-интернат ашқан. Ер балалар мектеп-интернаты, калалық жоғары училище, қолөнер училищесі, орыс бастауыш мектебі, бірақ бұлардың біразы 1916 жылдағы көтеріліске байланысты жабылып қалған» [13 б.].

Ғ.Балғынбаевтың өз қолымен толтырған (орыс тілінде) бір ғұмырнамасында «Абдуғали» деп көрсетілгенімен (Бұл құжат қазір Қостанайдағы Ыбырай Алтынсарин мұражайында сақтаулы), төлқұжатында «Ғабдолғали» деп жазылғандықтан кейінгі ұрпақты шатастырмау үшін бір ізге түсіріп осылай қалдырғанымыз дұрыс болар.

Ілияс Бәйменов

Торғай уездік оқу инспекторлық қызметін басқарған үшінші адам – Ілияс Бәйменов 1896 жылы Торғай уезінің Тосын құмында Аралтөбе деген жерде дүниеге келген. Руы – Томай. Томайдан – Мулкаман, Мулкаманнан Төлебай, Төлебайдан Қарқын, Қарқыннан Жанас, Жаңастан Байтоғай, Байтоғайдан Бәймен туады. Бәйменнен Ілияс пен Кәдіржан. Кәдіржаннан үш қыз – Алмаша, Айман, Фатима.

І.Бәйменов 1909 жылы сол Тосындағы төрт жылдық болыстық мектепті, 1913 жылы Торғай дуанындағы 4 сыныптық училищені, 1915 жылы Ақтөбе қаласындағы мұғалімдер даярлайтын семинарияның екі жылдық курсына ойдағыдай аяқтайды. Бұл жерде айта кететін бір жайт – 1905 жылы Тосында интернат типтес төрт жылдық мектеп ашылып, оған жиырмаға тарта бала қабылданады. Әбдібек Бірімжановтың бірнеше бөлмелі үйін мектеп етіп, балалар сонда жатып оқып, тамақтанады. Оқу орыс тілінде жүргізіледі. Иван Иллиарионович Прохоров деген орыс сабақ береді. Мұғалім қазақ тілін мүлде білмейтін болғандықтан, алғашқы кезде болыстың хатшысы қазақша жақсы сөйлейтін Николай Токарев деген кісі аудармашылық жасай жүреді де, кейін балалар мұғалімдерімен еркін сөйлесетін болады. «Мектеп бойынша бір бала күніне кезекшілік міндетін атқарып отыратын, – деп жазады І.Бәйменов өзінің бір естелігінде. – Сабақ басталғанына екі-үш ай өткен соң бір күні мұғалім «Говори по русский» деген жазуы бар тақтайшаны кезекшіге беріпті. Кезекші ол тақтайшаны ұстап балалардың арасында жүреді. Кім қазақша сөйлеп қойса, тақтаны соның қолына ұстата қояды. Тамақ ішудің алдында әлгі тақтайша қай баланың қолында болса, ол тамақтан қағылуға тиіс болатын. Әрине, ешкімнің аш қалғысы

келмейді. Сол себепті балалар, әсіресе, тамақ ішетін уақыт тақалғанда аузын бағып, үнемі орысша сөйлеуге тырысатын» [Бәйменов І. Ұшқан ұя. Торғай түлектері, Арқалық, 1991. -55 б.].

Тосында Әбдібек Бірімжановтың көмегімен ашылған мектептің болғанын, онда Ілияс Бәйменовтің оқығанын, Н.Токаревтің аудармашылық жасағанын Батырбек Бірімжанов та айтады [«Эпоха Беремжанова», 20 б.].

І.Бәйменов 1920-1923 жылдары Торғай уездік оқу бөлімінің меңгерушісі, уездік атқару комитетінің төрағасы қызметтерінде болады.

Жиырмамыншы жылдардың аяқ шенінде өлкелік Кеңес партия мектебінде, Қазақ халық ағарту комиссариатында, ал отызылшы жылдары Қазақ мемлекеттік жоспарлау комитетінде қызмет істейді. Ол 1923, 1924, 1925 жылдардағы Қазақ Кеңесінің III, IV, V съезінің делегаты.

1925 жылы Торғай өңірінде алғашқы партия ұясы Тосын болысының №2 ауылына қарасты Аралтөбе (қазіргі Шеген ауылына қарасты жер – С.О.) қыстауында ұйымдастырылады да оның алғашқы хатшысы болып Гапбас Саламатов сайланады. Орынбор қаласындағы өлкелік кеңес партия мектебінде қызмет атқарып жүрген Ілияс Бәйменов уездік атқару комитетінің тапсырмасымен осы партия ұясын ұйымдастыруға белсене араласады.

І.Бәйменов француз жазушысы Г.Малонның «тірі жетім» повесін, Б.Оноприенконың «Судағы ойындар» кітабын, «Қазақ ССР қылмыстық кодексін» қазақшаға, З.Шашкиннің «Тоқаш Боки», «Ғабдол Слановтың «Дөң асқан» романдары мен С.Сейфулиннің көптеген өлеңдері мен поэмаларын орыс тіліне аударған майталман аудармашы.

І.Бәйменов репрессияға екі рет ұшырап, кейін ақталады. Бұл жайында жақын туысы Қостанай облыстық су шаруашылығы мекемесінде ұзақ жыл қызмет істеген, Алматыда Ілекеннің үйінде жатып оқыған Талғат Мырзалыұлы Бапақов былайша сыр шертеді: – Сол үйде болған кезімде Сатаев Сейдеғали деген жездеміз екеуі жиі әңгімелесетін. Атайдың (І.Бәйменовті айтып отыр – С.О.) әңгімелерінен құлағым шалғандары:

«...Мәскеуге барып келгенмін. Ертеңгісін көшенің қарсы бетіндегі қызмет орныма барып отырғаныма 10-15 минуттай өткенде үш адам кабинетіме кірін келді де: «Бәйменов сіз боласыз ба? Онда бізбен бірге жүріңіз, – деді. Жүрегім дір ете қалды, жағдайды бірден

түсіндім де, алдарына түстім. Далаға шыққасын: «Рұқсат етсеңіздер, ана тұрған үйге кіріп, отбасыммен қоштасып шығайын», – деп едім, «Жоқ болмайды!» – деп үзілді-кесілді қарсылық білдірді. Ондағы ойым бала-шағама жағдайды айтып, кешегі Мәскеуден әкелген қара тон мен етіккі киіп шыққым келіп еді, әйтсеуір түрмеде жатқанда жылы киім ғой деп...»

«...Сібірде айдалып жүргенімде 3 айдан артық ұстамайды, үнемі бір түрмеден бір түрмеге ауыстыра береді. Бірақ қайда барсам да мен туралы түрме басшылары біліп отрады. Орыс тіліне жетіктігімді, іс қағаздарын сауатты, мұқият жазатынымды біліп, жоғары жақтарына жіберетін қағаздарды маған жасатып, пайдаланып отырды. Түн ортасы ауғанша жұмыс істеп отырып қалатын кездерім де болды, кетерімде еңбегіме 1 бөлке нан береді. Мен оны бір үзіп те жемей, камерада отырғандарға алып келем. Олар мені үнемі күтіп отыратын. Келгесін нанды бәріміз бірдей етіп бөліп жейтінбіз».

«...1949 жылы мені босатты. Алматыға үйіме келгеніме бас-аяғы 3 ай өтпей, қайтадан ұстап әкетті. Қайда барсам да сұрайтындары таққан жалалары... Ақмолаға Мирзоянмен бірге барып, халық алдында сөз сөйлегенбіз... «Сонда сен Мирзоянды жақтап, мақтап сөйледің» дейді. Ал, мен шын мәнінде ол кісіге кей жерінде қарсы шығып, сынап сөйлегенімді айтып, «сенбесеңіздер, сол күнгі хаттаманы (протоколды) алдырып қараңыздар» деймін. Оған құлақ асып жатқан олар жоқ.

...1954 жылы Сталин қайтыс болғаннан кейін жазған арызымды қайта қарап, протоколда айтқан сөздерімізді көргесін толық ақталып шықтым».

І.Бәйменовтің жұбайы – Балғынбаева Зура Ғабдолғалиқызы Орынбор гимназиясын бітірген. Ілиястан екі қыз, олардың бірі Гүлшат Шынтаева ұзақ жылдар бойы қазіргі Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университетінде оқытушы болды. Гүлшаттан екі қыз, бірі – Карина Мұхтарқызы 1949 жылы туған, қазір Алматыда, бірі Швецарияда тұрады.

І.Бәйменов 1978 жылы, қызы Гүлшат (1925 жылы туған) 2008 жылы қайтыс болды.

Уездік инспектор қызметін кейін Жармағанбетов, Бейісов, Топаев, Жүнісовтер басқарды.

АЗАТТЫҚ ҮШІН АЛЫСҚАН

Ерлі-зайыпты Құлжановтар Ыбырай Алтынсарин мектебінде оқып, кейін ұлы ұстаздарының ізін жалғастырған айтулы тұлғалар. Сонымен бірге олар Ыбырай еңбектерін насихаттаушы. Нәзипа Ыбырай Алтынсарин шығармашылығы жайында баяндама жасап, «Көктем» өленін орыс тіліне аударған ұлы ұстаздың алғашқы аудармашыларының бірі.

«...Менің осы мақтана айтып отырғанымның ерекше бір нәрі – Нұрекен мен Нәзипа жеңгейдің үйінде тұрған бір жылдық өмірім еді. Өйткені, од үйде Нұрекен мен Нәзипа жеңгейдің адамгершілік ерекше қасиеттерін өзіме өнеге етсем, оның үстіне сол үйде тұрғанда жана заман сәулесіне ана тілімді құрметтей оқытын газет-журнал болды» [Бегалин С. Замана белестері. А., Жазушы, 1979. 111 б.], – деп балалар әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі, жазушы Сапарғали Бегалин романына арқау еткен Нұрекен – Нұрғали Құлжанов қазіргі Қостанай облысының Жанкелдин ауданында Қошалақ құмында «Қазақтың ескі, жуан тұқымынан» деп Сұлтанмахмұт ақын айтқандай, Арғынның Әйдерке тайпасынан тарайтын Түгелбайұлы Құлжан бидің баласы. Мұны нақтылай, егжей-тегжейлі айтып отырған себебіміз – кейбір зерттеушілер Нұрғалиды Жітіқарада туып-өскен деп жаңсақ пікір айтып жүр. Нұрғалидың Жітіқарада (бұрынғы Шұбар болысында) оқуы мүмкін, алайда алғаш Торғайдағы Ыбырай Алтынсарин іргесін қалаған мектепте оқып сауатын ашқаны, кейін Орынбордағы екі сыныптық Мұғалімдер мектебін (Учительская школа) 1893 жылы бітіріп, Шұбар болыстық мектебінде мұғалім болып істегені рас. Бірақ оның ата-бабасы, әкесі – Құлжан Торғай жерінен қоныс аударған емес. Мұны туған-туыстары, Торғай елінің халқы жақсы біледі. Торғай тарихында «Құлжан-Төке» деп аттары қосылып айтылатын екі кісі жайында аңыз әңгімелер жетерлік. Өшейінде ауылда болыстыққа таласып, қырғи қабақ болып жүретін екеуі үлкен жиындарда тізе қосып, бірінің сөзін бірі қостай сөйлейді екен. Осындайда екеуіне қарсы тұрып, дауласатын адам шыға қоймайтын деседі Торғай елі.

Баспасөзде, кітап беттерінде қазақтың тұңғыш журналист қызы, көрнекті педагог, жазушы, аудармашы, Абай шығармаларын алғаш насихаттаушы Нәзипа жайында жиі айтылады да Нұрғали жөнінде көп әңгіме болмайды. Нәзипаның оқып, білім алуына алғаш жағдай жасаған Н.Құлжанов екенін біреу білсе, біреу біле бермейді.

1899 жылы халықтың қаржысына ашылған Қостанайдағы педагогикалық гимназияда (Костанайская русско-киргизская женская прогимназия) оқып жүрген Нәзипа оқуына төлеуге қаржысы болмай қатты қиналып, сонда сабақ беретін бір орта жастағы мұғалімге қайдан келгенін, әкесі Сегізбайдың кедей екенін, Торғайда Ғайлолла деген татарға жалданып, малын бағып, ақша тауып, өзін оқытқанын түгел жасырмай айтады. Мұғалім: «Шұбар болысында Нұрғали Құлжанов деген торғайлық жігіт бар, мұғалім, ол кісі жетім-жесірге қашан да жанашыр жан. Сол кісіге барсаң көмектеседі», – дейді.

Нәзипа Нұрғалиға барып жағдайын түсіндіреді. Нұрғали оқуының ақшасын төлеп, өзін әдемілеп киіндіреді. Гимназия басшыларына әрі қарай да қаражаттың өзі көтеретінін айтып, кепілдік береді.

Нәзипа Қостанайда оқып жүргенде әкесі Сегізбай оны бір байдың баласына тұрмысқа беретін болып, уәделесіп, қалың малын алып қояды. Бұл әңгімені бір жаналыр адамы Нәзипаға хат арқылы хабарлайды. Нәзипа оны Нұрғалиға жеткізеді: Нұрғали: «Сен уайымдама, сауатың бар ғой, оқып жатырсың. Қостанайдың әскери губернаторына өзіңнің оқығын келетінін, сүймейтін адамға барғын келмейтінін – барлық жағдайды айтып арыз бер», – деп ақылын айтады.

Арыз бергесін әскери губернатор Нәзипаны шақырып алып: «Өзіңнің көңілін қалаған адамың бар ма?» – деп сұрайды. Нәзипа Нұрғалиды ұнататынын, бас бостандығын алса, сол кісіге тұрмысқа шығатынын жасырмай айтады. Губернатор «Нәзипа Құлжанованың бас бостандығы өзіне берілсін, қалың малға төленген мал мен қаражат Құлжанов Нұрғалидың әулетінен, яғни Құлжан әулетінен өндіріліп берілсін» деген сияқты үкім шығарады.

Алайда қызды айттырып қойған жақ дау шығарып, Нұрғалидың үстінен «Құлжанның орысша оқыған Нұрғали деген баласы елді азғырып, үкіметке қарсы қойып жүр» деген сияқты арыз жазады. Оның үстіне Нұрғалидың туған-туыстары да «кедейдің қызы, орысша оқыған» деп, қосылғандарына ризашылық білдірмей, екеуін айырмақ болады. Іс насырға шаба бастаған соң Нұрғали мен Нәзипа Ресей оқу министрлігі жолдамасымен Семейде жаңа ашылған мұғалімдер дайындайтын семинарияға (қазіргі М.Әуезов атындағы педагогикалық колледж) барып, мұғалім болады. Нұрғали «қазақ тілі мен әдебиетінен» сабақ беріп жүріп, Ішкі Ресейден саяси көзқарастары үшін жер аударылып келген адамдармен араласып,

Семейдегі астыртын ұйымға, Семейдегі Географиялық қоғамына мүше болады.

Семейдің Слабодка деген ауылында қазақша мектеп ашып, қазақ тілінде оқу құралы болмағандықтан, өзі қолжазба «әліппе» кітабын жазады. Бұл қолжазба сол кезде оқу құралы ретінде пайдаланылғанымен кітап болып типографиядан басылып шықпаған, кейін жоғалып кеткен.

«Құлжановтар өмірінің Семей кезеңі қазақ өнері мен әдебиеті тарихында белгілі із қалдырған, – деп жазады профессор Темірбек Қожакеев. – «Біржан – Сара» айтысын алғаш сонда сахнаға шығарған солар, Қ.Сәтпаев, М.Әуезов, Ә.Қашаубаев, И.Байзақовтарды алғаш сахнаға тартқан да солар. 1914 жылы Абайдың қайтыс болуының он жылдығына әдеби кеш ұйымдастырып, ұлы ақын мұрасы туралы Нәзипаның орыс тілінде баяндама жасайтыны да осы Семейде» (Қожакеев Т. «Нәзипа Құлжанова». Сара сөздің сардарлары. А., Санат, 1995. 86 б.).

Н.Құлжановтан оқып, кейін ұстаздық қызмет атқарған Г.М.Хомутов 1906-1907 жылдары Семейде семинарияда оқып жүргенінде Нұрғалидан мәдениетті, орыс тілін таза сөйлейтін оқымысты қазақты бұрын-соңды көрмегенін, екі жыл сол кісінің пәтерінде жатып оқығанын, саяси әрі көркем әдебиеттерді көп оқитынын баяндай келіп А.С.Пушкиннің «Капитан қызы» повесін Құлжановтар үйінен тұңғыш көргенін айтады.

Н.Құлжановтың көмегі арқасында оқып-білім алған С.Бегалин «Заман белестері» романында 1914 жылы, 26 қаңтарда өткен Абай Құнанбаевтың қайтыс болғанына 10 жыл толуына орай өткен тарихи әдеби кешке тоқтала келіп: «Ойынды аяқтап, қазақ ұлт әдебиеті-ойын кешінің тұңғыш шымылдығын ашқан саналы зайыптар Семей жұртшылығына бұрынғыдан да абыройлы көріне бастады... Ойынның артынан сол кешке жиналған 918 сом ақша қазақтың мұқтаж оқушыларына таратылды. Мысалы, Петербургта оқитын, Томда, Орынборда, Қазанда, тағы басқа жерде оқитын мұқтаж оқушылардың тізімі жасалып, соларға жіберілді. Түнек заманның түнерген бұлтынан жыт еткен сәуледей Семей оқытушылар даярлайтын мектептің оқытушысы Нұрғали Құлжанов, оның жары қазақтың сол кездегі аса мәдениетті оқыған қызы Нәзипа Құлжанова осындай бір игілікті істі бастап еді» (Бегалин С. Замана белестері. А., Жазушы, 1979. 117 б.), – дейді.

Семейде Кенес өкіметі жеңіске жеткенде Нұрғали Құлжанов баспахана меңгерушілігіне тағайындалады. Баспахананы халық игілігіне пайдалану керектігін жақсы түсінген әл. 1918 жылғы маусым айында Сібірден келіп Семей большевиктеріне шабуылға шыққан Колчак әскерінен сескенген баспахана қызметкерлері баспахананың машиналары мен басқа да жабдыктарын Ертіске батырып жібермек болғанда қарсылық білдіріп, баспахана қызметкерлерін айлықтарын төлеп, екі айға уақытша таратып жібереді. Бұл оның Колчак үкіметінің көпке бармай, құлайтынын сезгендігі еді.

Сол 1918 жылдары «Ярдам» баспаханасында әріп теруші болып істеген, 1917 жылы қазақ тілінде шығып тұрған «Халық сөзі» газетін ұйымдастырушылардың бірі Насыр Ешимов: «Сол айда Семейге келген Колчак ақ бандысы біздерді ұстап алып Халық үйіне (саяси-ағарту үйі) әкеліп, 24 сағат ішінде баспахана жұмыс істемесе «большевиктерді» жақтаушы ретінде өлім жазасын қолданатынын айтты, – дейді. – Алайда Колчак үкіметінің үстемдігі ұзаққа бармады. Ол 1919 жылы декабрьде құлап, орнына Совет өкіметі қайтадан келді. Бірақ кетерінде Колчактың орталық штабы мен Семейдегі Алашорда комитетінің мүшелері Нұрғали Құлжановты атып кетті» (Жиревшин Ә. Қазақ кітаптары тарихынан. А., Қазақстан, 1971. 57-58 б.).

Осы қайғылы оқиға жайында А.С.Яковлев «За власть Советов» кітабында, С.Бегалин «Замана белестері» романында егжей-тегжейлі жазыпты.

Семинария ғимаратының екінші қабатындағы Н.Құлжановтың үйі сол кездегі Семей зиялыларының бас қосатын орталығы сияқты болады. Ахмет Байтұрсынов (Н.Құлжанов Ахметпен мектепте бірге оқыған, Ахметтен үш-ақ жас кіші, 1870 жылы туған), Мұхтар Әуезов, Әлмұқан Ермеков, т.б. ақын, ғалымдар бұл үйге жиі соғып тұрса, Сапарғали Бегалин, Мұсағали Қаңлыбаев, Дәмеш Ермекова, Ақан сері Қорамсаұлымен айтысатын атақты Сараның інілері, Маман Тұрысбектің балалары осы үйде жатып оқыпты.

Мұсағали Қаңлыбаев бір естелігінде: «Сәлем берейін деп Нұрғали мен Нәзипаны іздеп келдім, – деп жазады. – Ол большевиктер жағына шыққаны үшін семинариядан қуылыпты. Мен барғанда туған Мишлат атты ұлы өлген. Бір қазақтың үйінде залда тұрып жатыр екен. Бір келгенімде Нұрекенді түрмеге жауып тастапты. Реніш үстінде өткен күндерде көрген-білгенді еске түсіре бастадым. Нұрғалиды ат арбамен шақырған жерге апарғаным есіме түсті. Мен ауыз үйде отырсам да, құлағым төр жақта болды. Сонда

Нұрғалидың жиналған оқымыстылардың сөзін қостамай, үнемі қарсышасқаны есіме түсті. Шындығында да, ол кісінің әділет жолын жақтауы тым ерте басталған екен ғой. Оны әуелде мен ұқпаппын.

Келсем Нәзіпа апай Нұрекене тамақ апарғалы жатыр екен. Екеуміз бірге бардық. Нұрғалиды түрмеге қарсы арестанттар үйіне жауыпты. Нұрекен тордың ар жағынан қолын бұлғап, сабырлы сөйлесті. «Мұғалім Нұрғали Құлжановты ақтың солдаттары қашып бара жатқан жерінен атып өлтірді» деген хабарламаны 1919 жылдың 27 қарашасында «Сарарка» газетінен оқыдым да, Нәзіпа апайды іздеп үйіне бардым. Нұрғалиды ақтар далаға алып шығып атқан екен. Бейіт басына көп адам жиналып, жерлепті. Олардың арасында орыстар, татарлар, басқа да ұлт өкілдері болған екен» (Қаңлыбаев М. «Торғай түлектері». Арқалық, 1991. 59-60 б.).

Сұлтанмахмұт Торайғыровтың поэмасында қайраттылығын, кең ойлап, кең пішетін сабырлылығын, жасымайтынын, көпке сырын аша бермейтінін, шындықты бетке айтатын турашыл жан екенін айтып, жақсы баға беруі, Сәкен Сейфуллиннің өзінің «Қызыл сұңқарлар» пьесасын арнап жазған ардақты, ардагерлер қатарында Нұрғали Құлжановты атауы оның өз замандастары мен тұстастары арасында қадірлі азамат болғанын аңғарта түседі.

«Қарт Ертістің Семей өңірінде өздерінің қысқа да саналы ғұмырын өткізген аяулы екі азамат жайлы әңгімелер әлі күнге таусылмай айтылып келеді. Тағы да құлақ тосасың, тағы да ойға батасың. «Апыр-ау, неткен ғажап адамдар еді бұл, ерлі-зайыпты Құлжановтар деген екі жас!» – деп еріксіз толғанасың. Әсіресе, патшалық заманның өзінде олардың тікелей ұйымдастыруымен 1914 жылы Семей қаласында өткізілген сол бір кеш ойға қайта-қайта орала береді.

Семейдегі Абайдың мемлекеттік мәдени-тарихи және әдеби-мемориалдық музейінің бүгінде көрермендері көп. Әсіресе оның «Абайтану» залына қойылған экспонаттардың бірі – үстіміздегі ғасырдың басында осы Семейде тұрып, халық ағарту жұмыстарымен шұғылданған ерлі-зайыпты Нұрғали мен Нәзіпа Құлжановтардың суреттері тұсына келгенде олар сол жансыз бейнеден күні бүгінге дейін өздеріне жұмбақ болып келе жатқан талай сұрақтарға жауап іздейтіндей тесіле қарап, ұзақ аялдайды», – деп семейлік М.Имашев жазғандай, халқының камын ойлап жарғақ құлақтары жастыққа тимей, жастық шақтарын сарп етіп, халқымыздың рухани дүниесін байытуға үлес қосқан қос қайраткер жайында біз не білеміз? Олар

осы Қостанай құшағынан канаттанып ұшқан қарлығаштар емес пе еді?! Қаламызда ерлі-зайыпты Құлжановтарды еске түсірерлік қандай белгі бар?

«Өлі риза болмай, тірі байымайды». Халық қамын ойлаған адам – халықтың ұлы, оны ешқашан ұмытпауымыз керек, қайта ұлықтауымыз керек. Қостанайдағы педагогикалық оқу орындарының біріне Құлжановтар есімі берілсе, немесе бір көше «Құлжановтар көшесі» болып аталып жатса, артық болмас еді-ау...

ЫБЫРАЙ МЕКТЕПТЕРІНІҢ ЖАНАШЫРЛАРЫ

1864 жылы 8 қаңтарда Торғай қаласында, сол жылы 25 қазанда Ырғызда (Бастауыш мектеп), 1879 жылы 14 сәуірде Ырғыз қаласында бір қазақ, бір орыс мұғалім штатымен жұмыс жасайтын екі кластық орыс-қазақ училищесі, 1883 жылы, 15 қарашада Торғай қаласында қолөнер мектебі, қасында интернаты бар әйелдер училищесі ашылды.

Енді мектептерде сабақ беретін мұғалімдер даярлайтын оқу орнын ашу қажеттілігі туа бастады. Ыбырай ұсынысымен 1863 жылы 10 сәуірде Орск қаласында мұғалімдер даярлайтын мектеп ашылды.

Мектептер саны жыл сайын көбейіп, өсе түсті. Алайда ол кезде ауыл түгілі, уезд орталықтарында да кітапхана жоқ еді. «Кітап – білім бұлағы». Кітапхана бар жерде сауатын ашқан балалар да, мұғалімдер де өз бетімен оқып, білімін жетілдіре алады.

Бірақ үкімет тарапынан ешқандай көмек көрсетілмейтін болды. Сондықтан да Ы.Алтынсарин мектеп ашуға ақшалай қаржы беріп жүрген азаматтарға 1882 жылы хат жазып қаржы жинауға мәжбүр болады. Троицк қазақ мектебінің құрметті қамқоршысы Қарпықов 200 сом, Ақтөбе мектебінің құрметті қамқоршысы Беркінбаев 109 сом, Торғай мектебінің құрметті қамқоршысы Бірімжанов 200 сом, Ырғыз мектебінің құрметті қамқоршысы Құлыбеков 100 сом қаржы береді. «1882 жылғы Торғай облысындағы оқу жұмысының жайы туралы есепте» Ыбырай төрт құрметті қамқоршының қаржылай көмек көрсеткендерін айта келіп: «Бұл ақшалар қазір алынды. Оның бірқатары Торғай облыстық басқармасының сақтауында, ал бір қатары менің қолымда. Осы 1883 жылы бұл туралы бұратана халықтар арасындағы оқу жайын білетін адамдармен күнілгері кенесіп алып, кітап жаздырғалы отырмын» дейді. Бәрін алдын-ала ойластырып, ақылға салып, ойың елен-екшеп іске асыратын ұлы ұстаздың ізденпаздылығы, еңбекқорлығы, басқаларға да талап қоя

білетіндігі арқасында 1883 жылы күзде Ырғыз қаласындағы училище жанынан кітапхана ашылды.

«Демек, қазақ оқушыларына, оқытушыларға, жалпы кітапқұмар қауымға арнап қазақ даласында алғашқы кітапханаларды ашқан мәдениет қайраткері де бөтен біреу емес, Ыбырай Алтынсарин болған. Қазақ кітапханаларының даму тарихы да Ыбырай ашқан осы кітапханалардан басталғанын ешкім бекер дей алмайды» [Әсіпов С. «Ұлы ұстаз». «Ыбырай Алтынсарин тағылымы», Алматы: -1991. -220 б.].

Мектеп, кітапхана ашуга өз қалталарынан ақша беріп, қамқоршы болып жүрген бұл азаматтар кімдер еді?

Қарпықов – Қарпықов Бекмұхамбет (1840) Қарабалық қыпшақтан тарайтын ұста руынан. Торғай облыстық әскери губернаторының төтенше тапсырмалар жөніндегі кіші көмекшісі, Шұбар, Дамбар болыстарының болысы, мәдениет ошақтары мен оқу орындарының ашылуына жағдай тудырып, ақшалай көмек беріп тұрған. 1881 жылы Торғай облысының әскери губернаторы оны Троицкдегі қазақ мектебіне қамқоршы кылып бекітсе, 1899 жылы Қостанай уезі бойынша құрметті мировой судья болып тағайындалады.

Бекмұхамбеттің Мірсадық, Әбубәкір, Салық (Садық), Жорабек, Әбдібек және Хакім деген балалары болған. Әбдібектен Сейіт – Сейіт Әбдібеков, Қостанай облыстық атқару комитетіде жауапты қызмет атқарған, облыстық газеттің (Қазіргі «Қостанай таны») бас редакторы болған. Хакімнен – Едіге, ішкі істер органдарында қызмет істеген. Салықтан - Жәнібек, Жәнібектен Шәңгерей – Шәңгерей Жәнібеков, ұзақ жыл Қостанай қалалық партия комитетінің Бірінші хатшысы, 1974-1976 жылдары Қостанай облыстық партия комитетінің екінші хатшысы, 1976-1981 жылдары Қазақстан Республикасы Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары болды. Қазір құрметті демалыста, Қостанай облысының құрметті азаматы.

Көбіне «Қарман-Қарпық» делініп екі ағайынды кісінің аты қатар аталады. Қарман ұрпақтарының бірі Бақытжан Ғаязов қазір Рудный қаласының әкімі. Халық қамын ойлайтын, елге сыйлы іскер басшы, болашағы зор айтулы азамат.

Беркімбаев – Беркімбаев Дербісәлі (1838-1913) Орск (Жаманқала) қаласының маңында Ор өзенінің бойында дүниеге келген.

Қолыма қалам алдым сөзге лаулап,
Сұрадым әрбір жерде хабар аулап.
Белгілі Кіші жүзде бір адамсың,
Бақ – дәулет жеті атаңнан өскен қаулап.

Салмағы саған қатар келе алмайды
Қай қазақ мақтанса да өзін баулап.
Руың Жетіруда Жағалбайлы

Ары үшін жауға шапқан «манатаулап», -

деп Кердері Әбубәкір жырга қосса, халық мақтан етіп «жарты патша» атаған даңқты адамдардың бірі.

Д.Беркімбаев 1858 жылы Кіші жүздің Орта бөлігіндегі он бесінші дистанцияның, 1860 жылдың жазынан жиырма үшінші дистанцияның бастығы болған. 1864 жылдың тоғызыншы ақпанында Станислав лентасына тағылған күміс медаль, 1865 жылдың қазан айында Зауряд-Хорунжий әскери атағын алған. Жаңадан құрылған Торғай облысының әскери губернаторы Л.Баллюзек 1869 жылдың 1 қаңтарындағы жарлығымен жаңадан құрылған Торғай облысының әскери губернаторы Л.Баллюзек 1869 жылдың бірінші қаңтарындағы жарлығымен Ырғыз уезінің бастығы етіп Орынбор әскери округындағы артиллерия басқармасының адъютанты, далалық жаяу әскер артиллериясының капитаны Богакты, оның екінші көмекшісі етіп Д.Беркімбаевты тағайындайды. Бұл жұмыста Д.Беркімбаев 1893 жылдың жиырма бесінші қыркүйегіне дейін істейді. 1893 жылдың 25 қыркүйегіндегі №69 бұйрығымен Торғай облысы әскери губернаторы оны әскери губернатор жанындағы ерекше тапсырмалар жүктелетін чиновник етіп тағайындайды.

Д.Беркімбаев Географиялық қоғамның Орынборлық бөлімшесіне және Орынбор Мұрағаттық Алқасына толық мүше болып сайланады [Труды Оренбургской Ученой Архивной Комиссии. Выпуск 1. Оренбург. 1896, с.7].

Деріпсәлі Ақтөбе аймағындағы мектептердің ашылуына, қазақ балаларының мектепке тартуда көп еңбек сіңірген. Ол Ы.Алтынсаринмен қоян-қолтық араласып, Ақтөбе орыс-қазақ училищесін, Ақтөбе уезінде жеті ауылдық мектеп ашуға көмектескен. 1881 жылдың 23 қазанында Бөртеде Ақтөбе уездік мектеп ашылғанда сөй сөйлеп былай депті: «Ағайын! Халқымыздың оқуы кеміс, бірақ даналығы терен. Міне, қазақтың қазіргі жас болашақтағы ұрпақтарын біліммен сусындататын мектеп ашылып отыр. Орыстың

ғалымдарындай ғұламалар бізден де шығады. Еліміз өседі, өркендейді» - деген екен. Балаларын мектепке берушілер қатары көбейіп, оқушылар саны 35-ке дейін жетіпті. (А.В.Василев. Исторический очерк русского образования Тургайской области и его современного состояния. Оренбург, 1896, с.90-91). 1902 жылдың мамыр айынан зейнеткерлікке шығады.

Қорғанбек Бірімжанов

Жанымбет, арғы атасы Мұса, Шеген,
Олардай бар ма сенің аумас кемең?!
Ол дағы бір құдайдың ісі шығар,
Асабас Әйтiмбеттен десең төмен.

Дәуітбайды білесің бе сен бейшара,
Ұрпағы ер Жәнібек шыққан дара.
Он төртте хакім болып ел билеген,
Келеді бір сүрінбей жалғыз қара.

Үшеуі Қорғанбектің гауһар, жақұт,
Ішінен Орта жүздің туған артық.
Дұшпаны ерегескен қауіп етер,
Алыстан алады деп еппен тартың», –

деп Уақ Жұмабай ақын атын жырға қосқан Қорғанбек кім еді?

Шегеннен - Бірімжан, Бірімжаннан - Қорғанбек туады. Яғни, Қорғанбек Ыбырай Алтынсариннің шешесі – Айменнің інісі.

Осы жерде айта кететін бір жайт – Ж.Қосабаев «Атамекен ақиқаты» кітабында Айменді «Айжан» деп жазады, М.Ақынжанов «Ұлы педагог, қоғам қайраткері» мақаласында Айменді Жәнібектің қызы десе, Ө.Озғанбай «Ресей Мемлекеттік Думасы және Қазақстан» кітабында Ахмет Бірімжанов - Ыбырай Алтынсариннің немересі еді дейді. Шындығында, Жәнібектен -Дәуітбай, Дәуітбайдан - Мұса, Мұсадан Шеген, Аймен Шегеннің қызы. Яғни, Жәнібектің шөбересі, ал, Ахмет Ыбырайдың немересі емес, нағашы інісі.

Қорғанбек – Ыбырай алғаш оқытқан он төрт баланың бірі. Бұл жайында Әміржан Сыдықов үздік оқыған балаларға – Бірімжанов, Жанғожин, Тәшенов, Аққуовақа сыйлық ретінде тарих, табиғат пен оның құбылыстары туралы кітаптар, мал шаруашылығын жақсы көретіндерге арналған альбомдар, тағы аңдардың тіршілік етуі жайындағы суреттер және күн, ай, жұлдыздар туралы әңгіме кітаптары сыйға тартылғанын айтса, Әсет Ламашев «Ыбырай (Ибрагим) Алтынсарин ұстаз» мақаласында «1865 жылдың 22 майында Торғайда қазақ мектебінің оқушылары тұңғыш сыннан өткізіліп, жазғы демалысқа таратылады. Сын қорытындысында төрт оқушы – Бірімжанов Қ., Қапесов Н., Жанғалин Н., Тәшенов И. сыйлық алды», – деп жазады.

Жоғарыдағы өленде аты аталатын Алтекең – Алтынсары, Дәубай – Дәуренбек. Ел аузында да, жазба деректерде де Қорғанбек пен Дәуренбектің аттары қатар аталады. Жұмабай ақын айтқандай, өмір бойы бір-біріне серік – «қанат, құйрық» болып өткен адамдар. Қорғанбек – Торғай уездік шаруалар бастығының көмекшісі

қызметінде болып, Орынбор генерал-губернаторлығының номенклатурасына енген кісі. Ол кісіні бұл жұмысқа тағайындауға патшаның келісімі алынған. Дәуренбек қырық жылдай Тосын болысы болған.

Жазушы Бейбіт Қойшыбаевтың «Бақытжан Қаратаев» деген деректі кітабында Қорғанбектің от ауызды, орақ тілді алғыр да, батыл жігіт болғаны жөнінен мынадай бір мысал келтіреді:

«...Қырғыз-қазақтар неліктен орыс чиновниктерімен кеңселеріне келгенде жалған сөйлеуге және алдауға неге бейім?» деген сұраққа арғын руындағы Төменгі шекті бұтағының беделді қазағы, Шеген батырдың немересі Қорғанбек Бірімжанов 1886 жылы, менің Петербург институтының студенті кезімде Торғай облысының әскери губернаторы Барабашқа көз алдымда былай деді:

– Қазақ халқының даналығы айтады – егер сен орыс чиновнигіне шын көңілмен, жүрегінмен ақтарылып шындықты айтсаң – ол саған сенбейді. Ал егер сен оған қиыстырып тұрып, шебер тілмен өтірік айтсаң құлай сенеді.

Қорғанбек Бірімжановтың бұл сөздері царизм чиновнигінің бетіне түкірілген терең де ащы әжуаға толы қақырық еді», – деп жазыпты Бақытжан Қаратаев өзінің студент кезіндегі жазбасында. Бұл қолжазба Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясының орталық мұрағатындағы «Қаратаев қорында» сақтаулы».

Хаттағы «Төменгі шекті» дегенді біреу түсінгенімен, біреу түсіне бермеуі мүмкін. Ыбырай Алтынсарин өлеңдерінен де кездестіруге болады:

«Жазы би Төмен шекті Обағанда,

Ақылмен жол көрсетті би мен ханға.

Орынбор, Сібірменен жерін бөлді,

Ісіне орыс, қазақ қалды таңға» [Алтынсарин Ы. Өсиет // Ана тілі, 2003, 13 ақпан].

Торғай, Қостанай өңірінде Кіші арғынның екі баласы – Саржетім мен Шакшақ ұрпақтары бар. Қазіргі Торғай қаласының Қостанай жағы төменгі шекті де, Ақтөбе жағы жоғары шекті аталады.

1882 жылы Ыбырай Торғай облысындағы оқу ісінің жайы жөніндегі рапортында «Торғай мектебінің құрметті қамқоршысы Бірімжановтың» (Қорғанбек Бірімжанов – С.О.) 200 сом ақша бергенін көрсеткен [«Таза бұлақ», 152 б.], Катаринскийге хатында «...мен Сізге Қорғанбекті наградтау туралы ұсыныс жасап отырмын.

Ол наградтауға ең қолайлы адам еді, бірақ құр қалыпты» [Сонда. 264 б.], деп жазады. Өйткені Қорғанбек Ы.Алтынсариннің мектеп қажетіне қаражат беріп, үнемі көмектесіп тұрған.

Қ.Бірімжановтың бәйбішесі Гүлімай – Сейдәлі төренің қызы. «Гүлімайдан туған Нұрханды Орынбордағы тәжірибе мектебіне кіргізген Ахмет Байтұрсынов екен» [Байқадамова Д. «Нұрқан Қорғанбековке риза болғаным» «Ана тілі», 13 көкек, 2006. Б.12].

Құлыбеков – Шахмұрат Құлыбеков. Патша өкіметі Орынбор шекара комиссиясы жанынан 1850 жылы қазақ балаларына арнап мектеп ашқаны белгілі. Ондағы мақсаты – Қазақ балаларына білім беріп, жоғары қызмет істеулеріне жағдай жасау емес, писерлер мен тілмәштар дайындау еді.

Осы мектепте 1857 жылы 20 қазақ баласы оқып шықса, солардың бесеуі үздік бітірген. Олар – Шахмұрат Құлыбеков (Ақтөбенің Ырғыз ауданынан), Тоқтамыс Қосуаков (Ақтөбенің Темір ауданынан), Нұрым Мұңсызбаев (Қостанайдан), Ибраһим Алтынсарин (Қостанайдан), Шахмұрад Көшербаев (Қостанайдан). Үздік бітірген бес балаға да 1858 жылы 8 қазанда Орынбор жеке корпусы бұйрығымен муафиқ зауряд-хорунжий лауазымы берілген.

Қазіргі Ақтөбе облысы аймағында бірінші рет 1864 жылдың 25 қазанында Ырғызда бастауыш мектеп ашылып, Шахмұрат сонда бірнеше жыл мұғалім болған. Мектепте 14 бала оқыған. Мектепте сабақ беруге жағдайы келмегендіктен Шекара комиссиясына тілмәш болып орналасыпты.

1887 жылы 15 қыркүйекте Қазақстанда тұңғыш рет Ақтөбе облысының Ырғыз ауданының орталығында бір кластық әйелдер училищесі ашылып, оған алғаш 17 қыз қабылданыпты. 1888 жылы училище жанынан қазақ қыздары үшін 18 орындық интернат ашылған. «Бұл училищеге Қостанай, Торғай, Ақтөбе уездері қазақтарының қыздары да келіп оқыған. Осы училищенің ашылуына Ы.Алтынсарин бастаған қазақ зиялылары атсалысқан. Олардың арасында Әлмұхамед Сейдалиев, Шахмұрат Құлабеков рухани қолдап, қаражаттай да демеушілік көрсетіп отырған» [«Ақтөбе энциклопедиясы», Ақтөбе, 2001. -732 б.].

Бұл айтылғандардан біз Шахмұрат Құлыбековтің де Ыбырай сияқты қазақ балаларының оқып, білім алуына жағдай жасағанын, мектепте сабақ бергенін, мектептерге үнемі жанашырлық жасап, өз қалтасынан қаржы-қаражат беріп отырғанын байқаймыз.

Шахмұрат Құлыбеков жайында білетініміз осы ғана.

Жоғарыда аттары аталған төрт азаматты да Торғай облысының әскери губернаторы тұратын аймақтарына орай мектептерге құрметті камқоршы етіп бекіткен.

ЫБЫРАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАН ТӨҢКЕРІСІНЕ ДЕЙІН ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНАН ОҚЫҒАН ҚАЗАҚ ҚЫЗДАРЫ

Қазан төңкерісіне дейін Торғай облысында (Торғай, Қостанай, Ақтөбе) оқыған қазақ қыздары басқа жерлерге карағанда көбірек болғаны байқалады. Өйткені, Ыбырай Алтынсарин 1864 жылы Торғайда, кейін 1887 жылы Бөрте болысында, Қарабұтақта, Обағанда, Жітіқарада-Шұбар болысында, 1888 жылы Қараторғайда мектеп ашса, тағы да ұлы ұстаздың ұйымдастыруымен 1887 жылы Ырғызда, 1890 жылы Торғайда (Ыбырай қайтыс болғаннан соң), 1895 жылы Қарабұтақта, кейін Қостанайда орыс, қазақ қыздарына арналған училищелер жұмыс істей бастады. 1896 жылы осы қыздарға арналған оқу орындарын 141 қыз оқып бітіріпті. Солардың жетпісі қазақ қыздары екен. Мұның бәрі Ы.Алтынсариннің тынымсыз еңбегінің, ізденімпаздығының, ұйымдастырушылық қабілетінің жоғарылығының, ел мүддесі, ұлт қамы үшін құлшынысының нәтижесі еді. Оның үстіне бұл өлкелерде Ыбырай шәкірттері мен ізбасарлары ашқан мектептер, оларда оқыған қазақ қыздары қаншама?! Олар еліміздің ересесін көтеру жолында қаншама қызмет істеді?!

Кеңес Одағы тұсында оқу-білім тек Коммунистік партияның, жана үкіметтің арқасында ғана дамыды, бұрын ештеңе болмады деген саясат ұсталынды. Сондықтан да болар Қазақ Совет энциклопедиясында көптеген кісілердің Қазан төңкерісіне дейін оқығандығы айтылмайды. Ал тәуелсіздігімізді алғаннан кейінгі шыққан Қазақ энциклопедиясында бұл олқылықтың орны толтырылғаны көрінеді.

1. Байтұрсынова Қатез Ахметқызы (Әбдіғапарова) Орынбор гимназиясын бітірген, Ахмет Байтұрсыновтың туған ағасы Қали Байтұрсыновтың қызы, бірақ Аханның қызы болып, сол үйде өсіп-тәрбиеленген.

1920 жылы қыр елінің төтеяше комиссары Ә.Жанкелдин уезді басқаратын ресми әкімшілік орындарын тағайындау мақсатында кеңес өткізгенде қала мен даладан жиналған 200 адамның ішінде қазақ әйелдерінен Қатез Байтұрсынова, Зура Балғынбаева, Үрзипа

Қаралдина қатысыпты. Сол жылдың 14 маусымында уездік әлеуметтік қамсыздандыру бөлімінің коллегия мүшелігіне Қатез Ахметқызы Байтұрсынова бекітілгені көрсетілген.

Қатез – Рүстем Әбдіғаровтың жұбайы. 1940 жылы Қатез қайтыс болады. Соңында жалғыз ұлы Едіге қалады. Едіге 1965-1968 жылдары республикалық Қазақ радиосында қызмет істеді. Едігенің Сағадат деген ұлы Алматыда тұрады.

Қатез – Кеңес үкіметінің алғашқы жылдары әйел теңдегі жолында біраз қызмет істеген. Бұл жайында Данабике Қаралдина «Әйел теңдігі үшін күресте Қатез де, Зура да араласты. Совет заңын түсіндіріп, теңдікке жететін күн туғанын, оқуға жол ашылғанын уағыздаған әңгімелерін дастарқан басында, самаурын қасында отырып түсіндіретін», – [Қаралдина Д. «Ахан нәсілінің бір бұтағы» //»Сұхбат», 1-15 шілде, 1991.], – деп жазады.

2. Құлжанова Нәзіпа Сегізбайқызы (1887-1933) торғайлық. Алғаш Торғайдағы Алтынсарин ашқан мектепте оқып, сауатын ашқан. Қостанай қаласындағы орыс-қазақ әйелдер гимназиясын үздік бітіріп, кейін Орынбор гимназиясында оқыған. Қазақтың әйелдер арасынан шыққан тұңғыш журналисі.

Нәзіпа Құлжанованың «Қызыл Қазақстан», «Әйел теңдігі» журналдары мен «Еңбекші қазақ» газетінде мақалалары жиі жарияланып тұрған. Әсіресе, қыз-келіншектер жайында, әйел теңдігі, үй шаруасы, дүниеге ұрпақ келтіру, оны өсіріп, тәлім-тәрбие беру жайында көбірек қалам тербеген.

1923 жылы «Мектептен бұрынғы тәрбие», 1927 жылы «Ана мен бала тәрбиесі» әдістемелік кітаптары жарық көрген. Максим Горькийдің «1905 жыл, 9 қаңтар», В.Г.Короленконың «Күн тұтылғанда», А.И.Куприннің «Лапылдап жанған крейсер», Б.А. Лавреневтің «Қырық бірінші» атты шығармаларын қазақ тіліне аударған. Н.Құлжанованың «Мектептен бұрынғы тәрбие» кітабының алғысөзін Ахмет Байтұрсынов жазып, оған жоғары баға берген.

Нәзіпа 1914 жылы, 26 қаңтарда Абайдың қайтыс болғанына 10 жыл толуына орай Семей қаласында әдеби кеш ұйымдастырып, ұлы ақын мұрасы жайында орыс тілінде баяндама жасаған.

Зайыбы Нұрғали Құлжанов та торғайлық, Торғайдағы Ы.Алтынсарин іргесін қалаған мектепте, кейін Орынбордағы екі сыныптық мұғалімдер мектебін 1893 жылы бітіріп, Қостанайдағы Шұбар болыстық мектебінде мұғалім болған. Нәзіпаға үйленгеннен кейін 1905 жылы екеуі Ресей оқу министрлігі жолдамасымен Семейде

жаңа ашылған мұғалімдер даярлайтын семинарияда оқытушы болады. Нұрғали қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ бере жүріп, ішкі Ресейдегі саяси көзқарастары үшін жер аударылып келген адамдармен араласып, Семейдегі астыртын ұйымға, Семей географиялық қоғамына мүше болады. Семейдің Слабодка деген ауылында қазақша мектеп ашып, қазақ тілінде оқу құралы болмағандықтан, өзі қолжазба «Әліппе» кітабын жазады.

«Құлжановтар өмірінің Семей кезеңі қазақ өнері мен әдебиеті тарихында белгілі із қалдырған, — деп жазады филология ғылымдарының докторы, профессор Т.Қожакеев. — «Біржан-Сара» айтысын алғаш сонда сахнаға шығарған солар, К.Сәтпаев, М.Әуезов, Ә.Қашаубаев, И.Байзақовтарды алғаш сахнаға тартқан да солар» (Қожакеев Т. «Нәзипа Құлжанова», «Сара сөздің сардарлары». Алматы, «Санат», 1995.-86 б.)

3. Балғынбаева Рахима Ғабдолғалиқызы – торғайлық, Орынбор гимназиясын бітірген, Ы.Алтынсариннің шәкірті, ізбасары, 1891-1892 жылдары Қарабұтақ училищесінің менгерушісі, 1902-1907 жылдары «Торғай облыстық ведомостары» газетінің редакторы әрі іс жүргізушісі қызметін атқарған, бірнеше мектеп, училище ашқан ұстаз Ғабдолғали Балғынбаевтың қызы.

4. Балғынбаева Зура Ғабдолғалиқызы – торғайлық, Орынбор гимназиясын бітірген. Ғ.Балғынбаевтың қызы.

Жоғарыда сөз болған 1920 жылы 5-6 мамырда өткен Уездік кеңесте Бүкіл Қырғыз елінің бірінші съезіне депутаттыққа 10 адам ұсынылған. Солардың бірі Зура Ғабдолғалиқызы.

Зура – Ы.Алтынсарин ізбасарларының бірі. 1920-1923 жылдары Торғай уездік оқу бөлімінің менгерушісі, уездік атқару комитетінің төрағасы болып, жиырмасыншы жылдардың аяқ кезінде өлкелік Кеңес, партия мектебінде, Қазақ Халық ағарту комиссариатында, отызыншы жылдары Қазақ Мемлекеттік жоспарлау комитетінде қызмет істеген Ілияс Бәйменовтің жары. Әл-Фараби атындағы университетінде ұзақ жыл ұстаздық еткен Шынтаева Гүлшат Ілиясқызының анасы.

5. Байғарина (Балғынбаева) Гүлайым Ахметқызы (1898-15.10.1978) – торғайлық, «1898 жылы Торғайда Ыбырай Алтынсариннің шәкірті болған мұғалім Балғынбаев Ахметтің отбасында дүниеге келген. Орынбор гимназиясын 1917 жылы бітірген, мектептерде орыс тілінен сабақ берген. Белгілі ғалым, қуғын-сүргін құрбаны болған Байғарин Әлжан Махмұтұлының жары.

Гүлайымға «Қазақ» газетінде «Г...ді жұбату» деген тақырыппен Ахмет Мәметов өлең арнаған» («Қазақ» Алматы, «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998.-451 б.)

«Қазақ» газетінің кітап болып шыққан нұсқасында осылай деп жазылып, «Қазақ» газетінің авторлары» деген бөлімінде суреті берілген.

6. Қаралдина Үрзипа – торғайлық, «Сарыторғай» болыстық мектебін 14 жасында бітірген, қалалық қыздар мектебін тәмамдаған, көркем-өнерге бейім болған, сахна қойылымдарына қағысқан. 1914 жылы «Айқап» журналында шыққан: «Торғайда ұйымдастырылған көркемөнерпаздар үйірмесі Міржақып Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» пьесасының басты рөлінде Байқадам мен Үрзипа Қаралдиндер ойнады» деген жарнаманы қазір де оқуларыңызға болады» (Қаралдина Д. «Ахән нәсілінің бір бұтағы» //»Сұхбат», 1-15 шілде, 1991 б б.)

Үрзипа – Байқадам Қаралдиннің жары, композитор Бақытжан Байқадамовтың анасы.

7. Сейдалина Гүлжауһар Әлмұхаметқызы (Бірімжанова) – 1887 жылы Ырғызда Ы.Алтынсарин ашқан қазақ қыздарына арналған тұңғыш училищеде білім алған.

Ыбырай Алтынсариннің 1888 жылғы 5 қарашада В.В.Катеринскийге жазған хатында: «Ырғыздағы қыздар интернатында қазақ қыздарының санын 20-ға дейін көбейту туралы губернаторға ұсыныс енгізген едім... Ал мен, әсіресе, Сейдалиннің және құрметті қамқоршы болып тағайындалып отырған, уезд начальнигінің әйелінің көмегімен бұл жұмыстың Ырғызда жақсы жүретініне көзім жетіп отыр...» (Алтынсарин Ы. «Таза бұлақ» Алматы, «Жазушы», 1988. – 304 б.), – деген жолдар бар.

Н.И.Ильминскийге 1889 жылы 6 наурызда: «Ырғызда мировой судья және тергеуші болып Альмұхаммед Сейдалин істейді. Ол қазақтарды оқыту ісіне ете ынталы адам. Биыл ол қазақ қыздары үшін Ырғызда қазақ сахарасындағы ең тұңғыш 20 кісілік қыздар мектебін ашуыма көмектесті» (Алтынсарин «Таза бұлақ», Алматы, «Жазушы», 1988, –308 б.), – деп Ә.Сейдалин ісіне баға береді.

Әлмұхамет Күнтөреұлы Сейдалин Ыбырайдың Ырғызда мектеп ашуына көмектесіп қана қоймайды, басқаларға үлгі-өнеге болсын деп қызы Гүлжауһарды мектепке береді.

Гүлжауһар кейін Ресейдің бірінші және екінші мемлекеттік Думасына депутат болып сайланған Ахмет Қорғанбекұлы

Бірімжановқа тұрмысқа шығады. Көрнекті ғалым, Қазақстан Республикасы ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, химия ғылымдарының докторы, профессор Батырбек Бірімжановтың анасы.

8. Сейдалина Гүлжиһан (Гүлжікей) Тілеумұхаметқызы (Шайкемелова) да Бірғыздағы алғашқы қыздарға арналған 4 жылдық училищені, кейін Алматы педагогикалық техникумын бітірген. Ұзақ жылдар ұстаздық еткен. Гүлжиһанның жолдасы Максұт Шайкемелұлы да Бірімжановтар әулетінен. Нақтылай айтсақ, Бірімжаннан Шайкемел, Шайкемелден – Максұт (Масұт).

Кейбір құжаттарда Гүлжиһан Әлмұхамедқызы болып жүр. Т. Сейдалиннің формулярлық тізімінде Гүлжиһан, Фатима деген қыздары бар екені айтылады [ЦГА РК ф.И-4. Оп.1. Д.3105. л.3.]

9. Сейдалина Рабиға (Рақыш) Әлмұхаметқызы (Тунгачина) Варшава университетінің малдәрігерлік факультетін бітірген Ахмет Тунгачиннің (Тұңғышұлы) зайыбы.

Тунгачин Ахмет – Торғайдан. Варшавадағы малдәрігерлік университетін 1914 жылы бітірген. Кеңес өкіметі тұсында Воронежде айдауда болып, кейін Алматыда қайтыс болған.

10. Сейдалина Мәриям Жансұлтанқызы (Жанайдарова) – қазақтың ақын қыздарының бірі. Әлмұхамед Сейдалиннің үлкен ұлы заң факультетін бітірген Жансұлтан Сейдалиннің (1856-1919) қызы.

Жансұлтан халық қамын жең ағарту ісімен де айналысып, «Айқап» журналына мақала жазып тұрған. Мәселен, Жансұлтан «Народный сот» деген мақаласында халықты сот жұмысымен таныстырса, «Ұрлық түбі – қорлық» мақаласында жаман әдеттен жирендіріп, заңды айтып, сақтандырады. Осы сияқты журналда оның әдет-ғұрып, салт-дәстүр, әкімшілік, жер пайдалану жайлары туралы жазылған тағы да басқа дүниелері жарияланған.

«Айқап» журналының кітап болып шыққан нұсқасында Сейдалина Мәриям «Жиһанша Сейдалин мен Жансұлтан Сейдалиннің қарындасы» («Айқап» Алматы, «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1995, 301-б.) деп жазылған. Филология ғылымдарының докторы Сапарғали Омарбековтің «Ақиқат» журналында жарық көрген «Алаш» шаңырағын бірге көтеріскен (Омарбеков С., «Алаш» шаңырағын бірге көтеріскен» «Ақиқат» №4, 2001, 57-б.) деген мақаласын оқығанымызда дұрысында Мәриям Жансұлтанның қызы екеніне көзіміз жетті.

М. Сейдалиннің «Айқап» журналында «Зарлау», «Көздер», «Тұр, қазақ» деген өлеңдері жарық көрген. Мәриям 1913 жылы Ақмола

облысының Атбасар уезінің қазағы Сейілбек Жанайдаровқа тұрмысқа шығады. Оқиға былай болады: Сейілбек пен Мұстафа (Шоқай) Санкт-Петербургте оқып жүргенде Троицк қаласында тұратын Жансұлтан Сейдалиннің көркем де ақылды, оқыған қызы бар деп естіп, екеуі әдейі іздеп барады. Қыз екеуіне де ұнайды. Алайда Сейдалин қызын Сейілбекке ұзатады.

Ахмет Байтұрсынов 1913 жылы «Қазақ» газетін ашқанда Петерборда оқып жүрген алты қазақ студенті құттықтап хат жазады. Сол алтаудың ішінде Сейілбек пен Мұстафа Шоқай бар. Сейілбектің әкесі Мейрам Жанайдаровтың киіз үйі 1876 жылы Петербургте өткен ориенталистердің үшінші конгресінде тігіліпті.

Сейілбек Витебск губерниясында қызмет істеп жүрген кезінде Мэриям соя жерде баладан қайтыс болған.

11. Досжанова Аққағаз (1893-1932) – Бөрте ауылында туған. 1914 жылы Орынбордағы әйелдер гимназиясын, 1921 жылы Ташкенттегі Түркістан Халық университетінің медицина факультетін бітірген. «Бұл Түркістан халықтарының мәдени өміріндегі елеулі оқиға болды, себебі, Досжанова тек қазақ қыздары емес, бүкіл Советтік Шығыс халықтары арасынан жоғары білім алған алғашқы әйел болатын. Сондықтан Досжанованың университетті бітіруі салтанатпен мемлекеттік мереке түрінде өткізіліп, Түркістан Республикасы халкомсомолының 1922 жылғы 14 декабрьдегі қаулысы бойынша, ол университетте оқып жүрген жергілікті тұрғын халық қыздарына зрнап халкомсовтың қаржысынан Досжанова атындағы стипендия тағайындалды. Университетті бітіргеннен кейін Ташкент қаласындағы интернат пен балалар үйінде, 1928-29 жылдары сонда әйелдер босанатын үйде дәрігер болды» (ҚСЭ. 4 т. 26-б.)

Қазақ Совет энциклопедиясында Аққағаз Досжанова Торғай облысының 5-ауылында туған делінсе, «Қазақ» газетінің кітап болып шыққан нұсқасында «Орынбор губерниясы, Торғай облысы, Ақтөбе уезіне қарасты Бөрте болысының 5-ауылында туған (453 б.) деп жазылған. Сондай-ақ «Қазақта» Мәскеуде медициналық курсты, Томскі медицина институтының төртінші курсың бітіргені, 1917 жылы Мәскеуде өткен мұсылмандар құрылтайына қатысып, әйелдердің мұн-мұқтажын жоқтаған қайраткер екендігі, «Қазақ» газетіне Аққағаз Досжанова жайында мақала, хабарлар жазылып тұрғаны айтылады.

«Халқымыздың ұлы ағартушысы Ыбырай Алтынсариннің басшылығымен 1883 жылы бұрынғы Торғай қаласында кәсіптік училище, интернаты бар әйелдер училищесі ашылған. Бұл, әрине, мемлекеттік қамқорлық емес, Ыбырай атаның патриоттық энтузиазмының нәтижесі болғандығы сөзсіз. Мәселен, кәсіптік училищенің оқу үйіне сол кездегі уезд бастығы А.Яковлевтің үйін жалдап, кейіннен сатып алуы, оған елден қаржы жинауы ұлы ағартушының тарихи ерлігі емес пе.

Аталған қыздар училищесі бүкіл шығыста жасалынған тұңғыш демократиялық, ағартушылық революция іспеттес. Сол училищеден білім алған Аққағаз Досжанова, ағайынды Балғынбаевалар халқымыздың тарихында із қалдырды» (Әлденов Б. «Торғай – тарих куәгері». Торғай түлектері». Аркалық қаласы, 1991. 43-б.)

12. Дулатова Ғайнижамал (Гая) Баймұратқызы (Досымбекова) – Омбы гимназиясын бітірген, омбылық, Гүлнәр Міржақыпқызы Дулатованың анасы. Әкесі – Баймұрат Досымбеков – дәрігер.

Хаскей Өтекин деген қарт журналист шамамен 1913 жылдары Ғайнижамалды көргенін, түр-сипатын былайша жеткізеді: «Қала сәнімен киінген, басында қалпақ, бетте перде, қара көзді, аққұба жүзді, талдырмаш келген сүйкімді қыз. Апай: «Осы Омбыда тұратын дәрігердің қызы – Гая. Халимаға (апайдың үлкен қызы – Х.Ө.) келді, – деді. Гая апай онан кейін де келіп жүрді. Бірде оның өтініші бойынша үйіне пығарып салдым. Омбының әсем көшесі – Любинский проспектісі (қазіргі Ленин проспектісі – Х.Ө.) дөңдегі базардан әрі онша ұзақ еместін. Үйге кіргенде, бергі қыздар бөлмесінен кеттім. Онда көрген екі қыздың бірі – апасы, бірі – сінілісі. Гая – Ғайнижамал ортаншысы екен. Кездесіп жүргенде арамызда келелі әңгіме бола ма, ұсақ-түйек, күлкілі әңгімелер. Көбінесе, түсініксіз сөздер кездесіп қалып отырады: «азамат», «жазушы», «жаңа кітап» тәрізді...

Кейін есейген соң мәлім болды. Ғайнижамал Міржақып ағаның атастырған қалыңдығы екен. «Азамат» ағаға қойылған есім болып шықты. Қазақ дәстүрінде ерінің атын атамайды ғой. Ғайнижамал жерлестік жағынан маған апа (5 жас үлкен) ағамыз жағынан жеңге еді. (Міржақып қазақ баласына аға ғой)...» (Өтекин Х. «Міржақып ағамен кездесіп едім», «Қазақ әдебиеті», 24 мамыр, 1991.Б.6)

13. Балғынбаева Рахила Ғабдоллақызы (Ғабдолла – Ғабдолғалидың інісі – С.О.) – торғайлық, Орынбор гимназиясын бітірген. Алаш зиялыларының бірі. 1925 жылдары Қызылордада,

кейін Алматыда, 1928 жылы Москвада пәспредствода жауапты қызметтер атқарған Ғазиз Бабақайұлы Мурзиннің алғашқы әйелі. Ғазизден Назар, Дос деген ұлдары болған.

14. Жантәрина Күлсайран Темірғалиқызы – Торғай облысының Кеңарал болысында 1893 жылы туған. Орынбордағы Неплюев кадет корпусын бітірген, орыс әскерінің офицері, Кеңаралдағы патша әскери бөлімшесін басқарған Махмұд Жантөриннің Темірғали атты баласының қызы. Күлсайран алғаш мұсылманша оқып, кейін Троицк гимназиясының бастауыш сыныбын бітірген. Күлсайран Жантөрина 1973 жылы Алматыда қайтыс болды.

15. Сейдалина (Алдиярова) Ажар Жансұлтанқызы (1884-1974). Троицк қаласындағы гимназияны үздік бітіріп, мектепте бастауыш сыныптарға сабақ берген.

Ажардың әкесі торғайлық Жансұлтан Шуақұлы Сейдалин (1856-1919) Орынбор ерлер гимназиясын (1870-1878), кейін Қазан университетінің заң факультетін бітірген.

Ажар дәрігер Әбубәкір Алдияровтың жары.

1916 жылы Әбубәкір тыл жұмысында жүрген қазақтардың жай-күйін біліп, көмектесуге барғанда Ажар бірге болып, ауруларды күтіп-бағуға жәрдем жасаған.

16. Қойайдарова Мағрифа Мырзағұлқызы (Қазыбекова) Бөрте ауылында туған. Орынбор гимназиясын, Ташкенттегі Түркістан Халық университетінің медицина факультетін бітіріп, емші-дәрігер, тері ауруларының маманы болады. «Мағрифа апаны мен Орынбордан бала кезімнен білемін», – деп жазады ол кісі жайында Гүлнәр Дулатова Міржақыпқызы. – Дәрібай деген інісімен бірге келіп жүретін. Мағрифа апа дөңгелек жүзді, үлкен көзді, ақ құба, бұйра шашты, орта бойлы, толықтау денелі, аса көп сөйлемейтін момақан кісі болатын. [Дулатова Г. «Шындық шырағы», Алматы: Мектеп, 1912. -184 б.].

М.Қойайдарова Смағұл Қазыбеков деген жігітке тұрмысқа шығып, Ташкентте қызмет істеп жүрген кездерінде 1937 жылы жазықсыз жалаға ұшырап, қамауға алынады. Балалары Ерден мен Еже жетімдер үйіне тапсырылады.

Мағрифа кейін ақталып, Балқаш қаласында денсаулық сақтау саласында ұзақ жыл еңбек етеді. Балаларын қолына алып бағып, білімді, тәрбиелі азаматтар етіп өсіреді. Ұлы Ерден – дәрігерлік, қызы Еже мұғалімдік мамандық алады. Денсаулық сақтау саласындағы ұзақ жылғы еңбегі бағаланып, М.Қойайдарова

(Қазыбекова) «Республикаға еңбек сіңірген құрметті дәрігер» атағына ие болады.

17. Қарабаева (Мурзина) Шәріпжамал (Шәкен) Дәулетқызы, 1899 жылы 3 желтоқсанда Торғай облысына қарасты Кеңарал болысының 4 ауылында дүниеге келген. Шәріпжамалды төрт жасында әкесінің ағасы Мұхамеджан Қарабайұлы Қарабаев асырап алады.

Шәкен Орынбор гимназиясының 4 сыныбын бітіріп, денсаулығына байланысты әрі қарай оқи алмайды. Ш.Қарабаева жерлесі Мұхтар Мурзинге тұрмысқа шығып, Әрике, Өгітай (Гая) атты екі қыз сүйеді. Екеуі де дәрігер. Алматыда тұрады.

Мұхтар Мурзин – Троицк қаласындағы ерлер гимназиясын бітіріп, кейін Томск политехникалық институтында оқыған 1922-1923 жылдары ол Қазақ ағарту институтының директоры қызметін атқарған білімді, білікті, ел қамын жеген айтулы азамат.

18. Қарабаева Құснижамал (Құсни) Мұхамеджанқызы, Орынбор гимназиясын бітірген. Неміс жігітіне тұрмысқа шыққан, Германияда тұрады.

19. Дулатова Ботагөз (Бота) Асқарқызы, 1908 жылы 19 ақпанда Торғайдағы Қоңыраулы өзенінің жағасында 3 ауылда туған. Гүлнәр Дулатова «Өмір өткелдері» естелігінде: «Мәліметтерді берген – әкемнің ағасы Асқардың қызы Ботагөз, ол Міржакып ағасын жетік білетін, оны тәте дейтін.

Бұл кісі ес білгелі үнемі тәтесінің қолында тұрып, тәрбиесінде болған. Оның сауатын ашып, одан әрі оқытқан тәтесі еді» [Дулатова Г. «Шындық шырағы», Алматы: Мектеп, 2012. -12 б.], – деп жазса, Ботагөздің өзі де: «Мені тәтем үйде оқытты, оқу-құралдарымның мұқабасын мәрмәр түстес қалың қағазбен қапталғызатын, – дейді. – Баспаханадан үлкен шаршы қағазға басқызып әкелген есеп кестесін (таблица умножения) өзінің жазу үстелінің сол жағындағы қабырғаға іліп қойған-ды. Тәтем менің дәптерімді, берген тапсырмаларды орындағанымды күнде тексеретін. Қазақ тілін Аханның «Тіл құралымен», есепті өзінің «Есеп құралы» бойынша оқытатын. Ахан да маған тақпақ жаттау әдісін үйреткен. «Бота, сен тақпақты күндіз жаттап ал да, жатарда кітабыңды жастықтың астына тығып қой. Ертеңінде ояна сала тағы бір оқып шық. Сонда тез үйреніп, жаттығып аласың», – дегені бар. Бұл ақылын осы күнге дейін ұмытқаным жоқ. Сондағы көбінесе жаттайтынымыз – «Қырық мысалдағы»

«Шырылдауық шегіртке», «Маймыл мен көзілдірік», «Қозы мен қасқыр» болатын.

Тәтем маған әртүрлі журналдар, ертегілер мен дастандар әкеліп оқытатын. Абайдың өлеңдерін жаттатқызатын. Сол кезде Ташкентте, Орынборда, Қызылордада басылып шыққан Мұхтар Әуезов, Ахмет Байтұрсынұв, Жүсіпбек Аймауытов, Бейімбет Майлиннің шығармаларын беретін. Ал өзінің оқулықтарынан басқа кітаптары, неге екенін білмеймін, үйде болмайтын. Бірақ өзім ауықта тұрғанымда бәрін көргем, біразын жаттап айтып та жүрдім. Жоғарыда аталған қазақтың маңдайалды жазушыларын тәтемнің үйінде көріп, таныс болуым мен үшін үлкен бақыт, естен кетпейтін, өмірімде өшпейтін ізін қалдырған мектеп болды» [Сонда. 35-36 бб.]

20. Хакімжанова Мәриям – 1906 жылы 15 қарашада қазіргі Алтынсарин ауданының «Қызыл шөк» ауылында туған. Қазақстанның Халық жазушысы.

М.Хакімжанова алғаш 1913 жылы Сұлтанғазы Ахметов деген молдадан оқып, хат танып, кейін Ы.Алтынсарин ашқан ауылнайлық мектепте оқуын жалғастырды. Мектепті бітіргеннен кейін Қазақ педагогика институтының жанындағы рабфакта оқыды. «Әйел тендігі» (қазіргі «Қазақстан әйелдері») журналында қызметкер, жауапты хатшы болды. 1934 жылы отбасының жағдайымен Орынбор облысына көшіп барып, біраз жыл сондағы аудандық «Екпінді» газетінде бөлім меңгерушісі болып жұмыс істеген.

1938-44 жылдар аралығында Қазақстан Жазушылар одағының халық ақындары секциясын басқарды. Кейінгі жылдары Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтында кіші ғылыми қызметкер, Республикалық кітап палатасында аға редактор, «Жаңа өмір» журналында әдеби қызметкер, Қазақ мемлекеттік көркем әдебиет баспасында аға редактор міндеттерін атқарады.

1934 жылы өткен КСРО Жазушылар одағының бірінші съезіне қатысқан. Келесі жылы оның «Жеңешемнің өлеңдері» атты тұңғыш жыр жинағы жарық көрді, ақын өлеңдері сыршылдығымен, шынайылығымен оқырман назарын аударды.

Соғыс жылдары жазылып, Кеңес Одағының Батыры М.Мәметованың өшпес ерлігін шабытты жырға қосқан «Мәншүк» поэмасы ақын шығармашылығында үлкен бір белес болды. Ақын ғұмыр бойы өз өлеңдерінің алтын арқауы – аналық сезімді жырлап өтті. «Ана махаббаты» (1953), «Ана жүрегі» (1958), «Бөбегім менің – өлеңім менің» (1959), «Ана мейірімі» (1961), «Ана көктемі» (1963)

және басқа жинақтарында лирикалық кейіпкердің естен кетпес әсерлі бейнесі жасалған.

М.Хакімжанова фольклор туындыларын жинау, ақын, жыршы, жыраулар шығармашылығын көпке таныту ісіне үлкен үлес қосты. Қайталанбас дарын иесі Мұрын жырауды ел ішінен тауып, танып, соғыс кезінде Алматыға алдырғандардың бірі – Мәриям Хакімжанова. Ақын жыраудың аузынан «Қырымның қырық батыры» циклының негізгі дастандарын жазып алып, халықтың игілігіне айналдырды.

М.Хакімжанованы барша жұртшылық айрықша құрмет тұтатын, ел анасындай ардақтайтын. Ақын әдебиетші қыз-келіншектердің бірнеше буынына ақылшы, ұстаз болды, талайлар оның жан жылуын сезінді, риясыз көмегін көрді.

Қазақстанда тұңғыш рет Бірғыз қалалық бір кластық әйелдер мектебі 1887 жылы 15 қыркүйекте ашылады. Училищеге 17 қыз қабылданады. Олардың қатарында Ғ.Шахмұратова, Қ.Айтжанова, А.Алдабергенова, Ғ.Мақатаева, Б.Аблезова, Б.Құрмашева, Қ.Ерғожиева және т.б. қыздар оқып білім алады. Алайда біз олардың кейін қайда, қандай жұмыс атқарғандарын білмейміз.

ЫБЫРАЙ (ИБРАҒИМ) АЛТЫНСАРИННИҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ТУРАЛЫ ҚЫСҚАША АНЫҚТАМА

1841 жыл 20 қазан. Бұрынғы Торғай облысының Арқарағай болысында (Қазіргі Қостанай облысының Алтынсарин ауданында) дүниеге келген. Әкесі - Алтынсары Орта жүз, қыпшақ тайпасынан, анасы Аймен арғын Шеген бидің қызы.

1844 жыл. Қазақтың соңғы ханы Кенесары Қасымовтың Балғожа Жанбыршыұлының аулын бірнеше рет шапқаны тарихтан белгілі. Сондай бір қақтығыстың бірінде әкесі – Алтынсары қазаға ұшырап, төрт жасар Ыбырайды Жетібай Өтемісов деген азамат аман алып қалады. Ыбырай атасы – Балғожаның тәрбиесінде ержетеді.

1846 жыл 5 наурыз. Балғожа би Орынбор шекара комиссиясының төрағасы генерал-губернатор М.В.Ладьженскийге немересі бес жасар Ыбырайды ашылмақ мектебіне қабылдауды сұрап арыз береді.

1850 жыл 23 тамыз. Орынбор қаласындағы қазақ балаларына арналып ашылған жеті жылдық мектепке Ыбырай отыз баланың бірі болып қабылданады. Қазақ балалары мектеп табалдырығын аттағанда, орысша бір ауыз сөз білмеген. Оқушылардың мектептегі жағдайы мен киім кию салттары қазақтардың далалық өміріне бейімделген: салт атпен жүруге, гимнастикалық жаттығулар жасауларына ерекше көңіл бөлінген. Ойын мен оқу алма-кезек ауыстырылып отырған: баланы думанға толы өмірінен алыстатпау керек деген ереже басшылыққа алынған. Сол себепті, сабақтың санын азайтып, оқушылардың еркін ойнап, таза ауада көбірек болуларына қамқорлық жасалған.

Мектепте жаратылыстану және гуманитарлық пәндер оқытылған: ана тілі, орыс тілі, татар тілі, география, арифметика, геометрия, ән-күй, гимнастика. Әрі әдеби-музыкалық кештер ұйымдастырылып тұрған.

Баланы қорқытып, сескендіруге тыйым салынған, қорыққан баланың тілі кекеш болады деп білген, еңбекті қадірлеуге, кішіпейіл, ұқыпты болуға үндеген.

Қазақ балаларына арналған бұл алғашқы мектеп болғандықтан, оған «баламызды шоқындырып жібереді» деп қазақтардың көбі сенімсіздікпен қараған. Бұл жайында Мұхтар Әуезов 1923 жылы «Шолпан» журналында жарық көрген «Ыбырай Алтынсарин» деген мақаласында: «Сонымен шkolға бала бермегендердің көбі, «Әлде

кандай болып кетеді?» деген сенімсіздік көзбен қарады. «Сынайық», «көп болса, бір бала садақа болар» дегендей қылды. Мұны, школды алушылар білген еді. Сондықтан олар школ ашылғаннан бастап, ел арасында жайылған «Дақпыртын» сөзі орынсыз екендігін көрсету жағын өте қарастырады.

Школдағы балалардың тұрмысы, мұсылманша болды. Ноғайша киім, баста тебетей, шаш алдыру, намаз оқыту, жұма сайын мешітке апару, школда дін сабағын оқыту, ноғайша жаздыру, тамақ ноғайша оқытушы басында табактай сәлдей бар ноғай молда... балалардың бойы үйреніп, елдегі ата-аналары да балаларын «шоқындармайды» екен деген пікір көбейген сайын, ноғайшаны азайтып, оқуды, тұрмысты орысшаға қарай айналдыра берген. Сонда да, ол школда оқылатын дәріс мөлшері аз болған. Ол школмен, біздің заманымыздағы школдың программасын салыстыруға болмайды. 7 жыл оқып, школды бітіріп шыққанда, балалар орысшаны шала-жансар, орыс жазуын дұрыс білмей, шала, дүмбілез болып шыққан» («Шолпан», №6,7,8).

Алайда, Ыбырай өз бетімен ізденіп оқып, сыныптағы отыз баланың ең үздігі болып танылады. Бір ғажабы, Ыбырайды жасында Кенесары шапқынынан аман алып қалған Жетібай Өтемісұлы онымен Орынборға бірге барып, оқуын бітіргенше бірге болып, елге бірге қайтқан.

1857 жыл. Он алты жасында оқу бітірген Ыбырай ауылына келіп екі жыл атасы Балғожаның қарамағында тілмаштық қызмет атқарады.

1858 жыл, 8 қазан. Орынбор және Самара генерал-губернаторының шешімімен Зауряд-Хорунжий шені берілді.

1859 жыл 1 тамыз. Орынбор облыстық басқармасында кіші тілмаш қызметінде болады.

1860 жылы облыстық басқарма Орынбор бекінісінде (Қазіргі Жанкелдин ауданы) қазақ балаларын оқытатын бастауыш мектеп ашуды жүктейді, әрі өзі сол мектепте орыс тілінен сабақ беретін мұғалім болып тағайындалады.

Ыбырай Орынбор орталық басқармада қызмет істеп жүріп ешкім айтпай-ақ Торғайда мектеп ашамын деп өзі сұранып барған жоқ. Орынбор бекінісінде мектеп ашу жөнінде жоғарыдан нұсқау болғаннан кейін басқарма басшысы В.В.Григорьев қарауындағы кіші тілмаш Ы.Алтынсаринге ұсыныс жасайды.

Бұл жөнінде ғалым Ж.Ысмағұлов «Қалай болғанда да облыстың шығыс бөлігіндегі төрт бекіністе халықтың қалың ортасынан

орысша-қазақша төрт мектеп ашу жөнінде арнайы ұйғарым болған. Ал Григорьев болса, бұрынғы Шекаралық комиссияны алғаш бітірген төрт жігітті Елек пен Ырғыздан және Торғай мен Николаевтен ашылатын төрт мектепке жіберу жөніндегі ұсынысты өз тарапынан білдірген. Сөйтіп, Ыбырайдың үлесіне тиген Торғай бекінісіндегі мектептің мәселесі осылай жоғарыдан көтерілген-ді (Ысмағұлов Ж. «Ыбырай Алтынсарин» //Жаңа Сарыарқа» №2, 2006. – 5 б.).

1864 жыл 8 қаңтар. Торғай қаласында қазақ балаларына арналған бастауыш мектеп ашылды. Мектеп ашу салтанатына қазақ ауылдарынан 200-дей беделді адам қатынасты.

Ы.Алтынсарин Н.И.Ильминскийге 1864 жылдың 8 қаңтарында жазған хатында. «Осы жылы январдің 8 күні көптен күткен ісім орнына келіп, мектеп ашылды, оған 14 қазақ баласы кірді, бәрі де жақсы, есті балалар» деп қуана жазды.

Алыс ауылдардан оқуға келген қазақ балалары мектепке қазына есебінен қабылданды. Оқушылардың барлығы интернатта тұрды. Мектептің оқу бағдарламасы (программасы) төмендегідей болды:

- Қазақ тілі: оқу және жазу;
- Орыс тілі: оқу және жазу;
- Татар тілі: оқу және жазу;
- Көркем жазу;
- Арифметика: қосу, алу, көбейту, бөлу;
- Жер шары: Европа, Азияның басты-басты қалалары мен мемлекеттері.

Ы.Алтынсариннің ұсынысы бойынша, ана тілі сабағында қазақ сөздеріне араб, парсы, татар сөздерінің шамадан тыс көп қолданылуына шектеулер қойылды.

Оқушылар әрбір оқу жылының соңында көркем жазу және қазақшадан орысшаға, орысшадан қазақшаға аудару, арифметика пәндері бойынша емтихандар тапсырды.

Мектептегі оқу және тәрбие мәселесі біртұтас категория болып саналды: оқушылар болашақта екіжүзді, парақор болып шықпасын деп, адамгершілік тәрбиесіне баса көңіл бөлінді. Мектептегі басты тұлға – мұғалім деген қағида қалыптасты. «Мектеп – қазақтарға білім берудің басты құралы. Біздің барлық үмітіміз, қазақ халқының келешегі осында, тек осы мектептерде ғана», - деді Ыбырай Алтынсарыұлы.

1867. Тынғылықты қызметі үшін 25 ақпанда Хорунжий пені берілді.

1868 жыл. Орынбор генерал-губернаторлығы екі әкімшілікке: біреуі – Торғай облысы, екіншісі Орал. Торғай облысына ол жылдары Қостанай, Торғай, Ырғыз және Ақтөбе уездері қарайтын. Ы.Алтынсарин Торғай уездік сотының уақытша қызметін атқарды. Ол сот бола жүріп, қорғансыз, қарапайым қазаққа қорған бола білді, қолынан келгенінше көмек жасады, шовинистердің жөнсіз әрекеттеріне жол бермеді.

Осы жылы 1 маусымда Сыр бойындағы Жапбас руының биі Шолақ Әбілеуінің қызы Айғанысқа үйленді [ҚМОА, 25 қор, 1-тізбе, 2557-іс, 26 парақ].

1869 жыл, 2 қаңтар. Торғай – облысы Торғай уезі басқармасының іс жүргізушісі (письмоводитель) болып тағайындалды.

1870 жыл. Ресей Географиялық Қоғамының Орынбор бөлімшесінің №1 запискасында «Орынбор ведомствасы қазақтардың өлген аламды жерлеу және оған ас беру дәстүрі» және Қазан университетінің баспаханасынан «Орынбор ведомствасы қазақтарының құда түсу және той жасау дәстүрлерінің очеркі» деген этнографиялық мақаласы жарияланды. Қазақтар арасындағы жаңа тәртіпті енгізу ісінде атқарған қызметі ескеріліп, 1870 жылдың 13 ақпанында үшінші дәрежелі Станиславский орденімен марапатталды. Орынбор генерал-губернаторының рұқсатымен 1870 жылдың 6 тамызынан 15 қазанына дейін және 1871 жылдың 20 тамызынан 20 қыркүйегіне дейін Орынбор генерал-губернаторының рұқсатымен Торғай уездік сотының, 1871 жылдың 14 қаңтарынан 1872 жылдың 1 қаңтарына дейін Торғай уезі бастығының аға көмекшісі, ал ол жоқ кезде уезд бастығының да қызметін атқарды.

1874 жылы Ы.Алтынсарин облыс география қоғамына мүше болып сайланды.

1876 жыл. Петербург және Қазан қалаларына барды: Географиялық қоғамның көрнекті ғалымдарымен кездесті, қазақ халқының этнографиясы мен фольклорына қатысты мол деректер жинады.

1879 жыл 22 тамыз, Торғай облысы бойынша орыс-қазақ училищелерінің инспекторы қызметін атқарушы болып тағайындалды. Ыбырай бұл қызметке тоғыз жылдан кейін, яғни 1888 жылдың 28 қазанында ресми түрде бекітіледі. Осы қызметте 10 жыл тұрды. Сол жылдары жеті елді мекенде қазақтың ер балалары мен қыз

балалары бірге оқитын мектеп-медреселер ашылды. Мектепке қажетті қаржыны қазақ ауылдарының өздері төледі.

Сондай-ақ, Торғай, Жітіқара, Обаған, Қарабалық, Әулікөл болысында және Қостанай қаласында 15 мектеп үйін салдырды.

Орынбор қаласындағы Ефимовтің баспаханасынан «Киргизская хрестоматия. Составитель И.Алтынсарин» («Қазақ хрестоматиясы») атты оқу құралы орыс транскрипциясымен басылып шықты. Кітапқа Ыбырай Алтынсариннің төл шығармалары мен қазақ халық әдебиетінің озық үлгілері және Еуропа классикасы көркем әдебиетінің аудармалары, әлең сөз және қара сөз түрінде берілген.

Жинаққа енгізілген көркем шығармалардың басты идеялары: адамгершілік пен еңбексүйгіштік, әдептілік пен инабаттылық, зейінділік пен зеректілік және ата-ана, ел мен жерге деген сүйіспеншілік. Әсіресе, автор кітаптың тәрбиелік сипатына айрықша назар аударған.

Бір ескеретін нәрсе: «Киргизская хрестоматияның» қысқаша нұсқасы 1896 жылы араб әрпімен Қазан қаласында екінші рет «Мәктубат» деген атпен жарияланды. Кеңес дәуірінде орта мектепке арналған әдебиет оқу құралдары да және жеке жинақтар да бірнеше рет басылды. Алайда социализм кезіндегі идеологиялық саясатқа байланысты автордың кейбір сөздері (Құдай, Пайғамбар т.б.) алынып тасталды, немесе қысқартылды. Сондықтан да әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің оқу-зерттеу лабораториясының ғылыми қызметкерлері профессор Сұлтанғали Садырбаевтың басшылығымен бұл кітапты 2003 жылы қайта басып шығарды.

Орынбор қаласында Ы.Алтынсариннің «Начальное руководство к обучению киргизов русскому языку» («Қазақтарға орыс тілін оқыту құралы») деген тіл біліміне қатынасты еңбегі жарияланды. Бұл кітапта: зат есімді – нәрселердің атауы, сын есімді – есеп аттары, есімдікті – местоимение (қазақшаға аударылмаған), үстеу мен демеуді – ақыры өзгермейтін сөздер, жалғауды – предлог, етістікті – глагол деп атаған. Бұлар қазақ тіл білімі тарихындағы грамматикалық атаулардың алғашқы атасы болып саналады.

1880 жылы – Ыбырай Алтынсариннің идеясымен Орынбор, Торғай қалаларында ер балаларға ағаш ұсталығын, ал қыз балаларға киім тігу үлгілерін үйрететін қолөнер және ауылшаруашылық мектептері ашылды.

1884 жылы – Қазан қаласында «Шариат-ул-Ислам» деген кітапшасы араб графикасымен басылып шықты. Онда құран сөзін

қазақшалап түсіндіре алмайтын дүмпе молдалардың сауатыздығы қатты сыналады.

1889 жыл 17 шілде – Қостанай қаласынан 3 шақырым жердегі Тобыл өзенінің бойында, «Инспектор» көлінің жағасындағы өз үйінде, 48 жасында қайтыс болды.

«Дала уалаяты газетінің» 1889 жылғы №3 санында «Минакиб, Ибраим Алтынсарин» деген некролог жарияланды. Ол өте инабатты, зейінді, зерек, қазақ арасына Европаның білім-ғылымын шашқан, ақылды, білімді адам болған, деген жоғары баға берілді.

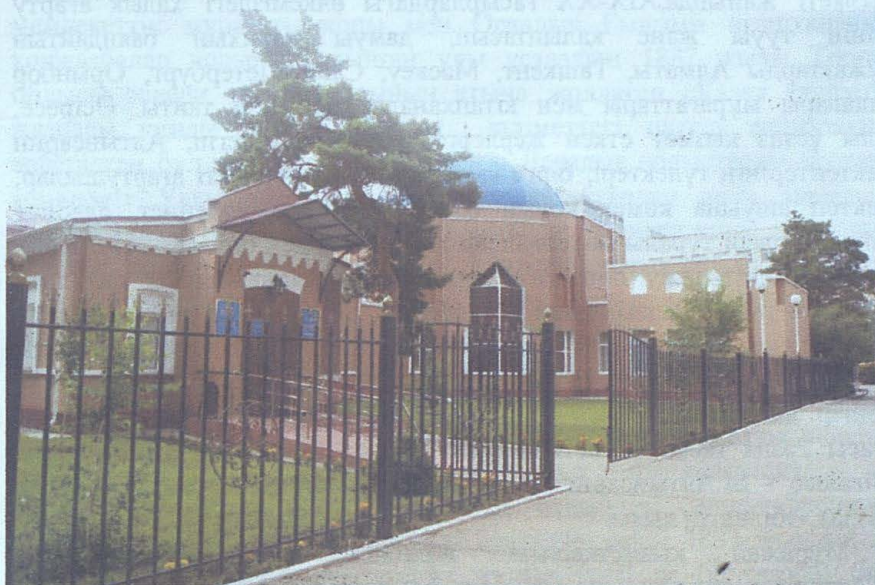
1890 жыл 29 қаңтар. Сенаттың №25 жырлығымен статский советник атағы берілді.

Біз Ыбырай Алтынсариннің өмірі мен шығармашылығы жайындағы бұл қысқаша анықтаманы жазғанда, негізінен профессор С.Садырбаев түзген анықтаманы басшылыққа ала отырып М.Әуезовтің «Шолпан» журналында жарық көрген «Ыбырай Алтынсарин» атты еңбегіне, сондай-ақ XIX ғасырда және XX ғасырдың басында патша өкіметінің отаршылдық әкімшілігінде қызмет атқарған қазақ даласы элитасының өкілдеріне арналған әліпбилік, есімдік, формулярлық тағы да басқа мұрағаттық құжаттар енгізілген «История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков» [VIII т. часть, 2 стр 403] кітабына сүйендік.

Ыбырайдың «Қазақ хрестоматиясын» 2003 жылы қайта құрастырып шығарушылар оқушыларға мынадай ескертпе беріпті: «XIX ғасырда Ы.Алтынсаринге байланысты толтырылған төлқұжаттардың барлығында және өз қолымен жазған өмірбаянында Ыбырайдың шын аты Ибраһим болып көрсетіледі. Дұрысы, солай екені солай. Оны Ыбырай деп кімдер өзгерткен? Әлбетте, советтік идеологияның басшылары өзгерткен. Себебі олардың айтуынша, Ибраһим деп жазсақ, онда ислам дінінің ірі қайраткері әрі Пайғамбары Ибраһимді еске түсіреді-мыс. Сондықтан, қарапайым ғана Ыбырай деп атаған жөн болар деп ойлаған. Біз бұл жолы бұрынғы дәстүрді бұзбалық деп Ибраһимді «Ыбырай» деп атаумен шектелдік.

Келешекте Ыбырай Алтынсариннің аты-жөнін өзінің төлқуәлігіне сәйкес Ибраһим Алтынсарин деп атауды мақұлдаймыз.

Бұл бастаманы біз де қуаттаймыз.

ҰЛАҒАТ ҰЯСЫ

Бұл төбесіне күмбез орнатып, шығыс стилі үлгісінде сәнді де еңселі етіп салынған ғимарат сол кездегі облыс Әкімі Кенжебек Укиннің басшылығымен ұлы ұстаздың 150 жылдық мерейтойына орай 1991 жылдың күзінде 1884 жылы Ы.Алтынсариннің өзі іргесін қалаған мектептің қасынан бой көтерді.

Музейдің ашылуына жер-жерден қонақтар келіп, халық көп жиналды. Қазақстанның Халық Жазушысы, ұлы педагогтың аталас туысы Мәриям Хакімжанова, «Дала қоңырауы» дастанының авторы, ҚР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Ғафу Қайырбеков, Ыбырай немересі Нағима Ыбыраева баласы Дулатпен келді. Екі ақын сөз сөйлеп, жиналған қауымды бір серпілтіп тастаған.

Содан бері де арада 25 жыл өтіпті.

Ыбырай өміріне қатысты және оның артына қалдырған өшпес мұраларын, сондай-ақ халық ағарту ісіне байланысты материалдар жинап, сақтау, оны зерттеп, зерделеу, халыққа насихаттау – мұражайдың негізгі мақсат-міндеті. Сондықтан да мұражай

қызметкерлері алғашқы қадамдарын ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуден бастап, Ы.Алтынсариннің өмірі мен педагогикалық қызметі жайында XIX-XX ғасырлардағы өлкеміздегі халық ағарту ісінің тууы және қалыптасып, дамуы тарихын баяндайтын құжаттарды Алматы, Ташкент, Мәскеу, Санкт-Петербург, Орынбор қалалары мұрағаттары мен кітапханалар қорынан тапты. Әсіресе, Ұлы ұстаз қызмет еткен жерлерге жиі сапар шегіп, Алтынсарин мектептерінің түлектері, бірге қызмет істеген көрнекті ағартушылар, мектеп ашуына көмек қолын созған адамдар, мәдениет, әдебиет қайраткерлері туралы материалдар жинастырумен болды.

«Ізлегенге інжу ілінеді». Құнды-құнды жәдігерлер де табылып, мұражай тарих тылсымынан сыр шертіп, сөрелер «сөйлей» бастады. Сондай құнды заттардың бірі – кезінде Ыбырай қолданған төсекқап болды. Бұл төсекқапты 1992 жылы Оңтүстік Қазақстан облысындағы Ленгір қаласының тұрғыны Гүлсана Тастемірова сыйлапты. Оған апасы Рэзия табыстап кеткен екен. Рэзияға апасы Айғанис беріпті. Айғанис - Ы.Алтынсариннің жары, Сыр бойының қазағы, жаппас Шолақ Әбілевтің қызы.

Мұражай қызметкерлері Жамбыл облысында тұратын Ы.Алтынсариннің немересі Нағима Ыбыраеваға барып ұлы ұстаздың шапанын, сондай-ақ орамал, самаурын алып келді.

Бұл жоғарыда айтылған заттардың бәрі музейде ең көрнекті жерге қойылған. Фотоқұжаттар, кітаптары, 1864 жылы Торғайда ашқан алғашқы мектебінің макеті, онда оқыған шәкірттерінің, ізбасарларының суреттері де осы музейден орын алған.

Екінші қабатта М.Хакімжанованың жазу үстелі, орындығы, халық ақынының өмірін еске түсіретін фотосуреттер, наградалары, марапат-мақтау қағаздары, бір кездері «пролетариаттық ұлы жазушысы» атанған Максим Горький қол қойған СССР Жазушылар одағы мүшесінің билеті қойылған. Бұл заттардың бәрін Мәриям апай дүниеден өткеннен кейін баласы Атымтай тапсырыпты. Мемлекеттік сыйлықтың лаураты ақпа-төкпе талантты ақын Ғафу Қайырбеков туралы деректер мен жәдігерлер де осы қабатта.

Музейдегі тағы бір құнды зат - Ыбырайдың нағашы атасы Шегеннің баласы Бектемістің отбасы қолданған келі-келсап. Бұл тарихи жәдігерді 2009 жылы сатирик ақын Сағи Әбілқасенұлы тапсырыпты.

Орынбор облыстық кітапханасы қорынан алынған «Орынбор ведомствосы қазақтарының құда түсу, қыз ұзату және той жасау

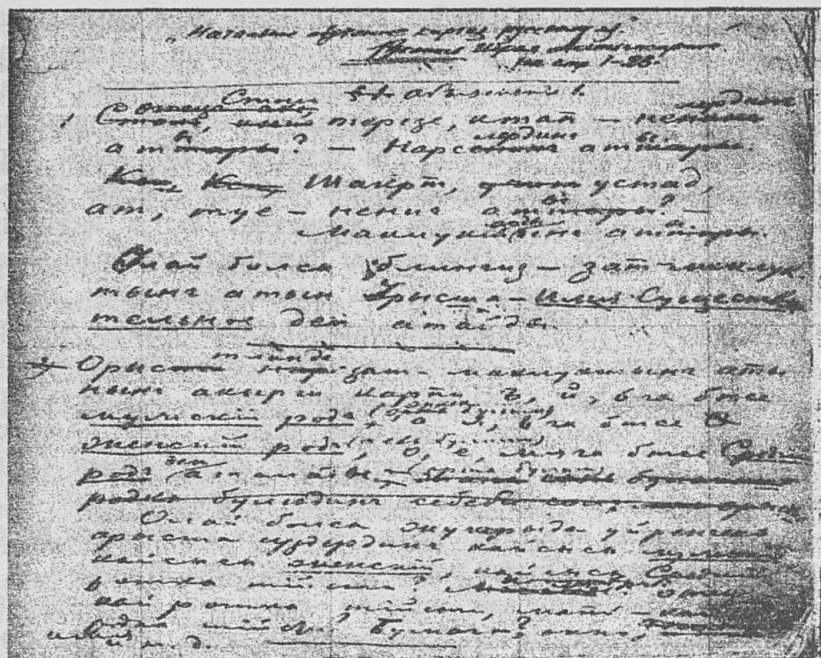
дәстүрлерінің очеркі», «Орынбор ведомствосы казактарының өлген адамды жерлеу және ас беру дәстүрлерінің очеркі» атты этнографиялық еңбектері мен Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты қоры мен Орталық Ғылыми кітапхананың қолжазбалар қорынан алынған ұлы ұстаздың 1882 жылы Торғай облысы әскери губернаторының атына жолдаған «Қазақ қасіреті» жазбасы құнды дүние. Жоғары қызметтегі патша шенеунігіне жіберілген бұл мәлімдеме 1868 жылғы Далалық облыстарды басқару жөніндегі Уақытша ереже енгізіліп, қазақтардан өрісі тарылып, Торғай халқы 1879-1880 жылдары аштыққа ұрынған кезде жазылған. Дәлірек айтқанда, Ы.Алтынсарин жергілікті ақындардан әкімшілік басқару реформасына қарсылығы көрініс тапқан, сондай-ақ елдегі ашаршылықты суреттейтін өлеңдерін жинап, оны «Халықтың поэзиялық шығармасы» деп атап өзінің алғы сөзімен («Қазақ қасіреті») жолдаған. Олардың арасында торғайлық акын Күдері Жолдыбайұлының «Қазақтың зары» («Жалпақ кояю») атты көлемді өлеңі де бар (өлеңді Ыбырай жолма-жол орыс тіліне аударған).

Әскери губернатордың міндетін атқарушы вице-губернатор В.Ильиннің Алтынсарин жазбасын алғаннан кейін 1883 жылдың 31 қазанында ішкі істер министріне жазған хаты да (қолжазба) бар. Ыбырайдың В.И.Ильминскийге жазған бір хатында: «...Туысқандарымның біреуі әртүрлі қас адамдардың тіліне еріп, попечительге де, губернаторға да, тілті ішкі істер министрлігіне де, қызмет адамдарын сайлауға орынсыз қол сұқты деп менің үстімнен арыз жаудыра бастады... Бастықтар мені Орынборға шақырып алды» дейді.

Ұлы ұстаздың осы жайтқа байланысты Орынбор оқу округының басқармасына жазған мәлімдемесін де музей қорынан табуға болады.

«Қазақтарға орыс тілін үйретудің бастауыш құралы» («Начальное обучение киргиз русскому языку») оқулығының аяқталмаған күйіндегі нұсқасы ҚР Ұлттық кітапханасының қорынан 1936 жылы кітапхана директоры Б.А.Жұмабаевтың ұсынысымен Қазан қаласының тұрғыны А.В.Васильевтен сатылып алыныпты.

Ы.Алтынсариннің өз қолымен жазылған бұл кітаптың да көшірмесі қазір музей қорында сақтаулы.

Шағын мақалада, әрине, жиналған құнды дүниелердің бәрін айтып шығу мүмкін емес. Оны музейге келіп, көремін, зерттеп, зерделеймін деген кісі талай таңқаларлық құжаттарға тап болары сөзсіз.

Музей қызметкерлері Ыбырай өмірі мен қызметі жайында сыр шертетін кітаптар мен кітапшалар, буклеттер шығарумен де айналысып келеді.

Ұлы ұстаздың 150 жылдығына орай қазақ-орыс тілдерінде шыққан «Ыбырай Алтынсарин - педагог-ағартушы» буклеттері соның бір айғағы іспетті. Бар-жоғы жеті беттен тұратын бұл басылымда Ыбырай өмірі мен ағартушылық қызметі жайында да аз да болса мағұлмат алып, Ыбырай тұрған үй мен кітаптарының мұқабаларын, Қостанай орыс-қазақ училищесінде тәрбиеленуші Г.Құлыбаеваның мақтау қағазының, Торғай облысы инспекторы болып жүрген кездегі қол қойған хатының, сонымен бірге Қостанай қаласындағы екі сыныптық орыс-қазақ училищесінің (1896), 1960 жылы Ы.Алтынсарин зираты басына ескерткіш қою құрметіне арналған жиынның, Қостанайдағы ұлы ұстаз ескерткішінің суреттерін көруге

болады. Түрлі-түсті бояумен шыққан осындай басылымдар қазір де шығарылып тұрады.

2000 жылы З.Балтабаева құрастырған Мәдениетті қолдау жылына арнап «Ыбырай Алтынсариннің отбасы және туысқандары» атты әдістемелік кешілдемелер (методические рекомендации) жинағын жарыққа шығарды (Орыс, қазақ тілінде).

2011 жылы «Ыбырай Алтынсариннің өмірі мен қызметіне байланысты фото құжаттар тізбесі» қазақ және орыс тілдерінде шықты. Тізбеде ТМД және Қазақстан Республикасы музейлері, мұрағаттары, кітапханаларынан табылған ұлы ағартушының балалық шығы, оқуы, педагогикалық, шығармашылық, ғылыми, қоғамдық қызметі көрініс табатын фотоқұжаттар тізімі беріліп, олардың қашан, қайдан алынғаны көрсетілген. Бұл тізімнен Қостанай қаласында 1889 жылы соңғы түскен суреті (қайтыс болар алдында), сол жылы отбасымен бірге отырған, баласы Абдолламен екеуінің, қазақ-орыс училищесінің оқушыларымен бірге түскен суреттер бар екенін білуге болады. Мұнда барлығы музей қорында сақтаулы 279 суреттің тізімі берілген.

2011 жылы ұлы педагогтың 170 жылдығына орай Қостанай облыстық мәдениет басқармасының қолдауымен «Ыбырай Алтынсарин мұрасының әлеуметтік, педагогикалық өнегелі әлеуеті және қазіргі заман» атты республикалық ғылыми-тәжірибиелік конференция өткізіп, көлемі 14,7 баспатабақ баяндамалар жинағын жарыққа шығарды. (Басылымға жауапты – сол тұстағы музей директоры Нағашыбай Мұқатов, құрастырушы – директордың сол кездегі ғылыми жұмыстар жөніндегі орынбасары Күләш Омарова).

Осы жинақтағы ҚР педагогика ғылымдары Академиясының академигі, Қазақ мемлекеттік Қыздар педагогикалық университетінің профессоры, ҚР ғылымын дамытуға еңбегі сіңген қайраткер С.Қалиевтің «Ы.Алтынсарин – Қазақстандағы оқу-ағарту ісінің негізін салушы, ұлы педагог, демократ, ағартушы», Білім беру жүйесінің және ғылыми педагогикалық кадрлар біліктілігін арттыратын республикалық институт доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты Б.Иманбекованың «Ы.Алтынсарин мұраларының зерттелу жайы», Л.Гумилев атындағы ЕҰУ «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының директоры, филология ғылымдарының докторы, профессор Д.Қамзабековтің «Ыбырай Алтынсариннің кешегі һәм бүгінгі тағдыр-талайы» атты баяндамалары мән-мазмұны жоғары, атап айтуға тұрарлық дүниелер.

Алматыдағы С.Мұқанов пен Ғ.Мүсіреповтің мемлекеттік әдеби-мемориалдық музей кешенінің директоры, филология ғылымдарының кандидаты Ә.Қайырбековтің «Ы.Алтынсарин мұрасы және С.Мұқанов», А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің профессоры, филология ғылымдарының кандидаты Қ.Жақыптың «Ыбырай Алтынсарин және ұлт мүддесі» атты мақалалары көпшілік біле бермейтін тың тақырыпты қозғауымен, ойының сонылығымен ерекшеленеді.

Музей – Тәуелсіздік құрдасы болса, осы парасат пен пайым ордасының іргесін қаласып бірге жасасып келе жатқан Роза Қаратайқызы Қуанова мен Зора Қалиақбарқызы Балтабаева жайында айтпай кетуге болмайды.

Роза Қаратайқызы 1991 жылы Алматының политологиялық басқару институтын бітіріп, 1992 жылдың 8 сәуірінде музейге экскурсовод болып орналасты. Кейін ғылыми-көпшілік бөлімі меңгерушісі, Халық жазушы М.Хакімжанова шығармашылық лабораториясының меңгерушісі қызметтерін абыроймен атқарды. Қазір директордың ғылыми жұмыстар жөніндегі орынбасары.

Зоры Қалиақбарқызы да сол 1992 жылдың 27 ақпанында бас қор сақтаушы болып қызметке орналасқан. Қазір де сол қызметте. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің химия факультетінің түлегі. Екеуі де бірнеше рет Алматы қаласындағы музей қызметкерлерінің білімін жетілдіру курсына, сонымен бірге Алматыдағы ұлттық мемлекеттік музейіне тәжірибе алмасуға барып, білімдерін жетілдіріп, біліктіліктерін ұштай түсті. Қазір екеуі де тәжірбиелі, білікті маман, кейінгі жастардың ақылшы-ұстаздары. Екеуі де облыстық, қалалық, республикалық газеттерге Ыбырай өмірі мен қызметі, музей жұмысы жайында мақалалар жазып, ұлы ағартушының атын асқақтата түсуге ат салысып жүр. Солардың ішінде Зора Балтабаеваның «Көптің келетін орнына айналдырсақ» («Қостанай таңы», 1992. -3 қараша), «Ыбырай Алтынсариннің шәкірттері мен ізбасарлары» («Ұлттың ұлы ұстазы» Қостанай баспа үйі, 2011. -34-54 б.б.), Роза Қуанованың «Бар қазаққа ана едің» («Қостанай таңы», 2007. -21 ақпан), «Ыбырай Алтынсариннің Ырғыздағы ізімен» [«Ұлттың ұлы ұстазы» Қостанай баспа үйі, 2011. -55-67 б.б.] мақалаларының оқушыларға берер танымдық, тағылымдық тұстары мол.

Қазіргі Ақтөбе облысының аймағында бірінші рет 1864 жылы 25 қазанда Ырғызда мектеп ашылғаны белгілі. Бұл мектептің мұғалімі

Ыбыраймен Орынбор шекара комиссиясы жанындағы жеті жылдық мектепте бірге оқыған Шахмұрат Құлыбеков қызмет істеді. Мектеп Ресей халық ағарту министрінің 1879 жылғы 14 сәуірдегі №4146 жырлығымен Ырғыз қаласында бір қазақ, бір орыс мұғалімдер штатымен жұмыс жасайтын екі сыныптық орыс-қазақ училищесіне айналды. Училищенің ашылуына Ы.Алтынсариннің сіңірген еңбегі зор еді.

Ырғыз ауданы орталығының орта мектептің алдында 1976 жылы Алтынсариннің бюст-ескерткіші орнатылды. Оны қоладан құйып жасаған Алматының көркемсурет шеберханасы болатын.

Осы жайттардан хабардар Роза мен Зора 2011 жылы Ақтөбе облысына барып Қазан төңкерісіне дейін Торғай облысының халық ағарту ісінің қалай жүргізілгендігі жайында жаңа деректер жинап, Ырғыздағы Алтынсарин мектебі мен Ақтөбедегі орыс-қазақ қыздар училищесінің тарихын зерттеп қайтты. Олжасыз болған жоқ.

Бұл 1887 жылы 15 қыркүйекте дүниеге келген Ырғыз қалалық бір сыныптық әйелдер мектебінде 17 қыз бала оқуға алыныпты.

Ұлы ағартушы 1887 жылы 1 қарашада Қарабұтақта болыстық мектеп ашылуына жағдай жасап мектепке 25 қазақ 18 орыс баласы қабылданады. Мектеп меңгерушісі болып Қазан мұғалімдер семинариясын бітірген Меркурьев тағайындалады. 1887 жылы Бөрте болысында 4 жылдық орыс-қазақ мектебі жұмыс істей бастады. Бұл мектептердің тарихын зерттеу алдағы жылдардың еншісінде.

Жыл сайын 1 қыркүйекте Ыбырай ескерткіші жанында облыс орталығы мектеп оқушыларының қатысуымен салтанатты жиын өткізу дәстүрге айналған. Ол Ұлы ұстаздың «Кел, балалар, оқылық» өлеңімен ашылып, Ыбырай баба соққан жез қонырау үніне, білім күніндегі көңілді күлкіге ұласады, маңайы қызыл-жасыл гүлге толады.

2011 жылы ұлы ұстаздың 170 жылдығына орай, 13 мамырда мұражай қызметкерлері «Алтынсарин көшесінің мерекесі» деп аталатын іс-шара өткізіп, оған мыңдағын адам қатысты. Тарантас арбаға отырған Ыбырай Алтынсарин (Ыбырай - Ілияс Омаров атындағы облыстық қазақ драма театрының артисі Мейрам Жапаров) қасында салт атқа мінген жігіттері бар, Алтынсарин көшесімен ұлы баба ескерткішіне қарай беттеді. Облыстық Л.Толстой атындағы кітапхана алдында көрініс көрініске жалғасып, оқушылар Ыбырай туындыларынан театрланған үзінділер көрсетіп, өлеңдерін жарыса оқыды. Мұндай шаралар кейін Ыбырай мөзделейі жанында да

өткізіліп, ат жарыс, қыз қуу ойындары, Ыбырай баба жайындағы дәрістерге ұласты.

Музейде атақты еңбек адамдарының, ақын-жазушы, ұлағатты ұстаздардың, ғалымдардың т.б. мерейтойларын өткізу де дәстүрге айналып келеді.

Ұлы бабаның туған, қайтыс болған күндерінде қабірінің басына, құран оқып, еске алуды ұйымдастыруды да жыл сайын өткізетін мұражай қызметкерлері. Мұражай мамандары облыс аудандары мен шаруашылықтарын аралап, «Қонақжай киіз үйде» деп аталатын жылжымалы көрме «Ыбырай-педагог, ағартушы», «Ыбырай халық есінде» тақырыбында оқылатын танымдық-тағылымдық оқуларға жалғастырылады.

Кезінде Роза Қуанова жетекшілік еткен «Шашу» - ақындық қонақжайы да халық көңілінен шығып жүрді.

Сатирик жазушы Сейіт Кенжеахметов, көрнекті ғалымдар Тұрсынбек Кәкішев, талантты ақын Серік Тұрғынбеков және Қостанай облысында тұратын ақын-жазушы, композитор, зиялы қауым осы атаудың құрметті қанақтары болып, ғалымдар Ыбырай өмірі мен шығармашылығынан әңгіме шертсе, ақындар жырдан шашу шашты.

Жақында ғана (19 мамырда) ұжым ұлы ағартушының 175 жылдығы аясында «Тарих іздері» тақырыбымен театрланған музей акциясын өткізіп, шығармаларынан көріністер қойды. Балғожа ролін І.Омаров атындағы қазақ драма театрының артисі Қабдол-Мәжит Иманов орындады да басқа барлық кейіпкерлер образын мұражай мамандары мен облыс орталығындағы Ы.Алтынсарин атындағы дарынды балаларға арналған мектеп-интернат оқушылары сомдады.

1992 жылы мұражайдың ашылғанына бір жыл толғанда облыстық «Қостанай таңы» газетіне «Көптің келетін орнына айналдырсақ» деп мақала жазған Зора Балтабаеваның арманы орындалды, бұл көптің де арманы еді. Қазір мұражай көрермен көңілінен шығып, мәдениет пен әдебиеттің ордасына, облыс халық-ағарту ісінің, Ыбырайтанудың дерек көзіне, оқу-білімінің жанашыр-жаршысына, бір сөзбен айтқанда, ұлағат ұясына айналды.

Суретте мұражай қызметкерлері. Оңнан солға қарай: Роза Қаратайқызы, директордың міндетін атқарушы Анар Жұмағазықызы Нұржанова, Зора Қалиақпарқызы Балтабаева.

ЫБЫРАЙДЫҢ ҚАЗАСЫ

Әдебиетіміздің де, мәдениетіміздің де бастауында үш алып бәйтерек тұр. Олар – Шоқан, Ыбырай, Абай. Шоқан небәрі 30 жыл, Ыбырай 48, Абай 59 жыл ғана ғұмыр кешті. Үшеуі де «Соқтықпалы соқпақсыз» заманда өсті. Үшеуінің де арман-тілегі еліне пайдалы адам болу еді. Үшеуінің де жолын бөгеп, аза бойын қаза қылып құса еткен патшалық Ресейдің отаршылдық сұрқия саясаты. Оны Шоқан мен Ыбырай тым кеш түсінсе, Абай ерте сезінді...

Ыбырай Ресейді Отаны санап, оған қызмет ету парызым деп білді. Ильминскийді ұстаз тұтып, оған құдайдай сенді. Ыбырайдың Ильминскиймен жолығысуы оның бақыты да, соры да еді...

Болашақ ұлы ұстаз 1862 жылғы 26 ақпанда Ильминскийге: «Жанымда төрт шәкіртім бар – соларды оқытып жатырмын. Қазақтарға орыс тілін үйренуге арналған оқу құралы – олардың жетекші оқу құралы болып отыр. Сіздің мұны жазғандағы ойға алған

адал мақсатыңыз орындалып жатыр. Бұл оқу құралында, әсіресе, балаларға орыс тілін бірте-бірте үйрету тәртібі өте тамаша баяндалған екен. Біздер, қазақтардың орыс тілін білуінің барлық пайдасын білетін адамдар Сізге шын көңілімізбен алғыс айтамыз», – деп адалынан ақтарыла хабарлады. Ал Ыбырайдың қолымен от көсеуді көздеген арам пиғылды Ильминский болса 1869 жылы Ағарту министріне: «...Алтынсарин... қазақтардың арасында өзі мектеп ашса, орыс алфавитін сонда қолданса, оны елінің адамдары істеп отыр дегізбей, өзі ашқан болса... оны орыс бастықтарының инициативасы деп халық ойламайтын түрде жүргізсе... ең әуелі жаңа идея Алтынсариндікі болады» [Қазан мұрағаты, ф 968, оп. 1, Іс. 16, 1-2 б.] деп жазып, өзінің құйтырқы саясатын жүргізуді тоқтатпады.

Ильминскийдің мақсаты қазақ балаларына тіл үйретіп, білім беру емес, шоқындыру. Сөйтіп отаршыл Ресей империясының мүддесін жүзеге асыру. Ол мүдде – патша бодандығындағы барлық бұратана халықты бір дінге көшіру. Алайда оларды бағындыру, шоқындыру, бір дінге кіргізу аса құпия, ың-шыңсыз, зорлық-зомбылықсыз, асқан ептілікпен, айламен жүзеге асырылуы керек. «Олардың өзі дінге кіруге ризашылықтарын берген-міс», деген желеумен жүргізілуі тиіс.

Патшалық діни басқарманың жарлығында осылай көрсетілген.

1871 жылы Ильминский Ыбырайға қазақ мектептеріне орыс алфавитін енгізу жайындағы пікірін ашық жазады. Ыбырай оған жауабында «Бұл талассыз пайдалы пікір ғой» дей отырып, өз ойын сыпайы жеткізеді: – «Дегенмен, оны жүзеге асыру, меніңше үлкен қиыншылыққа кездеседі. Қазақ балалары үшін ашылған орыс мектептерінде орыс алфавитін қолдану (бұл мектептерге қазақтар баласын орыс тілін үйренсін, орысша жаза білсін деп беріп отырғандықтан) кейбіреулердің ойлағанындай, қазақ арасында әңгіме, күдік туғызады деп ойлаймын».

Ыбырай одан әрі араб әрпімен жазылған пайдалы кітаптар болса, қазақ арасына тез тарайтынын, оқушылар да көңіл қойып оқитынын, ал орыс алфавитімен шыққан кітаптарға олардың тосырқап қарайтынын, тіпті оқымай қоятынын жасырмайды. Орыс алфавитінен гөрі қазақтардың тілін бұзатын болса да, татарша жазуды қолайлырақ санайтынын, өйткені, діні бір, тілі ұқсастығын, татар медреселерінде оқитын қазақ шәкірттерінің саны азаймай отырғаны сондықтан екенін тәптіштей жеткізеді. «Жат әріпмен жазылған біздің оқу құралдарымыздың күші, меніңше, өте нашар. Біз бұл арада сол

құралдың өзімен, бірақ сапасы жағынан басқа, олардың ақылына ақыл қосып, оларды шындыққа, басқаша айтқанда, оқуға жетектейтін құралмен, қазақтардың өздеріне таныс, оны ешкім де жек көрмейтін құралымен іс істеуіміз керек; бұл оқуымыз да жоғарыда айтқандай сапалы болса болғаны» – деп мән жайды сабырмен түсіндіреді.

Бұл Ильминскийдің түпкі, негізгі мақсатымен мүлде қабыспайтын пікір еді. Бұратана халықтардың баласына бастауыш білім берудің өзін артық санаған ол: «...в школах грамотность, ...орфография и грамматика совершенно излишни, а для инородческих школ вредно и убийственно», – деп жазған оның Ыбырайдың мына хатын оқығанда қандай күйде болғанын көз алдыңызға елестетіп көріңізші!

Туған халқының рухани дербестігін қорғағаны үшін Ыбырай қудалауға ұшырайды. «Алтынсариннің қудаланып; мектептен шеттетіліп, жер аударуға дейін жеткені, сайлау кезінде тергеуге алынып, одан шеттелуі Ильминскийдің ықпалынсыз жүргізілді деуге болмайды. Николай Ивановичтің өзгеге дәрегейі жүрмесе де Ыбырайды қудалатпайтындай құдіреті бар болатын» [Жұртбай Т. «Күйесін жүрек... сүйесін...» Алматы. Қайнар, 2009. – 226 б.].

1889 жылдың 20 ақпанында Ыбырай Орынбор бку аймағының татар, башқұрт, қазақ мектептері жөніндегі бақылаушы В.В.Катаринскийге «Сізге бір қайғылы хабар білдіруіме тура келіп отыр. Біздің «Бессонов Александр Григорьевич, сіре, есінен айрылған болар деймін. Өйтпесе, оның өз оқушыларына істеген сорақылықтарын басқаша түсіне алатын емесін. Бақсам, ол оқушылар мектебінің 3-ші және 4-ші кластарында оқушылардың қарсы болуына карамастан, бір ай бойы Інжіл мен оның парыздарын уағыздай бастапты» [Алтынсарин Ы. Таза бұлақ, Алматы. Жазушы, 1988. – 305 б.], – деп шошына жазды. Өйткені, Ыбырай бұл кезде де миссионерлердің мектеп ашудағы түпкі мақсатын білмеген еді.

Қазақ мектептерінде христиан дінін уағыздау 1862 жылы-ақ оқу бағдарламасына енгізілген. Онда: «Ю.Христиан діні туралы заңдар (Закон божий) бойынша оқу кестесі былай жүргізіледі: а) Екінші кластың бірінші жылы Ескі және Жаңа заңның (Ветхий и Новый завет) тарихымен қысқаша таныстырады, екінші жылда христиан дінінің шарттары (катехизис) оқытылады б) үшінші кластың бірінші жылында шіркеудің мүнәжат дұғасы мен рәсімі (литургия) түсіндіріледі, екінші жылында православие дінінің басқа ағымдардан айырмашылығы мен артықшылығы туралы дәріс оқылады. Діннің

көне дәстүрін ұстанғандар (старообрядчиктер) мен жікшілдерге (раскольниктерге) қарсы күрес тәсілдері баяндалады», – деп нақтылай атап көрсетілген болатын. Мұны сезбеген Ыбырай 1899 жылы 10 мамырда жазған хағында: «Енді тағы бір наразылық, яғни қазақ оқушыларының наразылығы, Красноуфимскідегі ауыл шаруашылығы мектебінде де туып отырған көрінеді. Мұның себебі: мұсылман дәстүрін мүлде елемей, яғни шошқа етін асып беру, оқушыларға шошқа бақтыру, орыс оқушыларымен бірге ғибадат еткізу деседі. Мұның бәрі де өте ұнамсыз нәрсе ғой» [Сонда. 312 б.], – деп қынжылады.

Кейін осының бәрінің түп-тұқияны қайдан шыққанын түсінген Ыбырайға бұл қатты соққы болғаны анық. Ол жайында филология ғылымдарының докторы, профессор Тұрсын Жұртбай «Ойында жоқ олардың, шарифатқа шамасы» («Абай және шоқындыру мектептері») мақаласында «Екі Ыбырайды да өлтірген – құсалық еді. Оның ішінде екеуі де шіркеудің аярлығына шыдамады. Рухани тәуелсіздікке көңісі келмеді. Екеуі де өмірінің соңында миссионерлік аярлығы үшін тіршілігінде қатты бағалаған Ресей мәдениеті мен ғылымынан күдер үзді. Үлкен Ыбырай соңғы екі жылда мектепті тастап ел ішіне барып жатып алды. Сол үшін облыстық губернатордың тергеуінде болды. Қандай ұқсастық десенізші. Бүкіл ғұмырлық мақсатының күл болғаны екеуінің де күре тамырын қиып кетті. Олар өздері үшін емес, елінің келешегінің кесілгеніне күйінді» [«Күйесің, жүрек... сүйесің...» Алматы. Қайнар, 2009. – 222 б.] – деп жазады.

Ильминскийдің Ыбырай қолымен қазақ балаларын оқытуға кириллицаны енгізуі, орысша оқу, Бессоновтың Інжілді уағыздауы жергілікті халық құлағына жетпей қалған жоқ. Ұлы ұстазды «шоқынды», «крест тақты» деп құстаналау патшалық Ресейдің отаршылдық саясатын ұстанып, оны жүзеге асыруға жан сала кіріскен. Ильминскийдің іс-әрекетінен туындағаны анық. Оның үстіне ағайын сөзі де ұстаз жанына қатты батқанын мына өлеңінен аңғару қиын емес:

...Аласы ағайынның алаңдатты,

Көре алмай көп ішінен жамандатты.

«Шоқынды», «крест тақты», «әйкәпір» деп,

Аузына келгенді айтып бақты...

Надандық қандай «қызық» карап тұрсаң,
Көңілі соқыр көрмейді көзге ұрсаң.
Бабын қалай табарсың бұл қазақтың,
Басқа тебет жаныңды құрбан қылсаң...

Бар айыбым баласын оқытқаным,
Орыстың біліміне тоқытқаным.
«Білімсіз кеңімейді кереген» деп,
Айтқанымнан атандым «кәпір – залым»...

Төлебай Көбекұлы Өтей Басықара датқаның асында ат жарысы болғанда Ыбыраймен сөзге келісіп қалып, алып қашпа сөзге еріп, бұрын да сатқын санап жүрген ол оны соққыға жығады.

Төлебайдың руы – Үмбетей. Үмбетейден – Аралбай, одап – Таңбай, Таңбайдан – Көбек. Ахмет Байтұрсыновтың жақын туысы. 1926 жылы А.Байтұрсынов жинап бастырған «23 жоқтауда» бұл оқиға былайша баяндалады:

... Үш уездің қазағы
Басықара датқаның
Басын қосқан асында
Болғандардан естимін,
Болмасам да қасында.
Сұқ қылыпты сонша жұрт
Әкекем сынды асылға.
Қыпшақтың өңкей манабы
Кез болыпты ашуға.
Балқожаұлы Ыбырай
Артын жиып жөнелді,
Басын қорғап қашуға.
Мұны көріп әкекем
Аманжолдап ат қойды
Тасыған көңілін басуға.
Қуып жетіп соңынан,
Ағалығын білдірген,
Көрмегенін көргізген,
Бозбалаға айдатып,
Қайтарып топқа кіргізген
Бекмұхамет болысын,
Инспектор орысын,
Жұмылған көзін аштырып,

Өкшесінен бастырып,
«Жан сауға, батыр!» дегізген...»

(«Төлебай. Он екі жасар әйел баласының жоқтағаны. Байтұрсынов А. Ақ жол. «Жалын», 1991 – 165-166 б.б.).

Ел аузындағы әңгіме де осы жолдарды қайталайды. Бұл оқиғаны Торғай бойының әңгімеші қарттары жиі айтып отыратын. Қазір көзі тірі Орекен Алматы, Әмірхан Абдуллин, Ибрагим Ағытайұлы т.б. соның куәсі.

Тілімгер Тілеп бір өлеңінде Төлебайды:

Талап бол бітер қайың, қарағайдан,

Төлебай, туып едің жадағайдан.

Шошқаның қара қасқа қабанындай,

Шошынды көрген адам анадайдан, --

деп суреттейді. («Сөз тапқанға қолқа жоқ», Алматы, «Жазушы», 1988. – 369 б.). Ел ішінде Төлебай жайында аңыз көп. Алматының «Жазушы» баспасынан 1988 жылы жарық көрген «Сөз тапқанға қолқа жоқ» (369-372 беттерін қараңыз) кітабында да ол жайындағы екі әңгіме енген. Әкесі елге сыйлы аса мырза болған Төлебайдың да мырзалығы жиі айтылады. «Тек қана ірілермен айқасып, теңсіздікке төзбеген, ісі де, өзі де ірі адам. Өзі де ірі демекші, салмағы 18 (он сегіз) пұт, яғни, 280 (екі жүз сексен) келіге жуықтаған... ол 52 жасында 1904 жылдары қайтыс болған. Осы ірілігінен де атыраптағы оны білетін ел «Мұның ар жағында Үмбетей жоқ» – деп мәтелдеген (Уәлі тегі Ибраһим Ағытайұлы «Бабамыз – Бекзат данышпан. «Қостанай баспа үйі» ААҚ, Қостанай, 2000, – 38 б.) тамы Наурызымның Төбеқұдық деген жерінде.

Төлебайдың ірі, сыйлы адам болғанын «Төлебайдың келінінің жоқтауындағы»

...Алтын да қылыш, айбалта

Асынса ерге жарасқан.

Халық иесі хандардан

Қаюлы сағат жол ашқан.

Жан қуанған біз түгіл,

Жақсылар іздеп жанасқан...

Қатарынан құдайым

Тұлғасын артық жаратқан

Көрген түстей айрықдақ

Көлеңкелі дарақтан... –

деген жолдардан да аңғарамыз. [Байтұрсынов А. Ақ жол, Алматы, 1991. – 170-171 б.б.].

Жоғарыда келтірілген оның қайтыс болған жылына қарағанда, Төлебай – Ыбыраймен замандас.

Төлебайды жоқтау (үшеу, үшеуін де) Қарпық Шолақұлы жазған. Қарпық та А.Байтұрсыновтың жақындары. «Төлебайды жоқтауды шығарған Қарпық ақын. Үмбетейден Таңбай мен Қасқатай бір туысқан. Таңбайдан Шошак, онан Байтұрсын, онан Шолақ, онан ақын Қарпық» («Ақ жол», 173 б.).

Басықара датқа – руы өтей. Ел арасында «Өтей бидің Қарасы» атанған сөзге аса шешен, елге сыйлы кісі болыпты. Асы 1889 жылы Обағанда берілген.

С.Садуақасұлы 1926 жылы 29 қазанда Ташкенттегі тұңғыш жоғарғы қазақ педагогика институтының ашылу салтанатында жасаған баяндамасында Ыбырайдың бұл дүниеден өтер сәтінде өзіне бірде-бір орысты, тіпті достарын да кіргізбеуді, жаназасына 99 молда қатысуын өсиет еткенін айтып, «ұзақ жыл орыспен қоян-қолтық араласа жүріп, ең соңында миссионер атаулы қазақ халқына ешқандай жақсылық ойламайды деген қорытындыға келген болар» (Годы работы Казахского высшего педагогического института (сборник). Ташкент, 1928. стр. 27), – деген жорамал білдіреді.

Шындығында да солай. Ыбырай Ресей империясының отаршылдық саясатын түсінген, бірақ кеш түсінген. Н.Н.Ильминскийдің құйтырқы саясаты мен астыртын әрекетін сезіп, аһ ұрған. Ресейдің Орталық Діни басқармасы кол астындағыларға «өлген қазақтарды жерлеуге поп басшылық ету керек. Қазақтар өлген адамдары туралы оларға хабарлауға міндетті, тек поп рұхсат бергеннен кейін үш күннен соң жерленуі тиіс» – деген құпия нұсқау жолдаған. Ыбырай осы нұсқауға сеніп «Надандық құрбаны» әңгімесін жазды. Алданғанын, миссионерлердің сұрқия әрекетін кейін білген оның «Жаназама 99 молда кірсін» деп өсиет етуі содан болса керек.

Ұлы ұстаздың 1884 жылы қыркүйекте Н.И.Ильминскийге жолдаған хатынан оның бұл тұста «астыртын жауларының көбейгенін» сезгенімен, зұлымдық іс-әрекетті ұйымдастырушылардың кім екенін нақты білмегенін байқаймыз.

Хат иесі зұлымдыққа қарсы тұрып, суға батып бара жатқан адамдарды құтқару үшін әрекет жасаудың өзі қауіпті екенін ашына жазып: «Ертеректе мұндай жағдайда бастықтардың өзі мені қолдар

деп сенген едім» деп кейінгі кезде ол ойынан да үміт үзгенін, оларға да сенбейтінін білдіреді. «Алланың жазмышы сол болса – орындала берсін, бірақ мен өзімнің негізгі пікірімнен таймаймын, күшім жеткенше қандастарыма пайдалы адам боламын деген талабымнан қайтпаймын», – деп қатерге бас тігеді.

1922 жылы 22 сәуірде жазған М.Әуезовтің «Ыбырай Алтынсарин» мақаласында «17 июльде 1889 жылы 48 жасында Ыбырай жүрек ауруынан» қайтыс болғанын көрсетеді. [Алаш көсемсөзі. 10 томдық. 2 – кітап, Шолпан. – Алматы. Өнер, 2010. – 244 б.].

Ыбырай шәкірті Ғабдолғали Балғынбаев «Ы.Алтынсарин туралы естелігінде» 1889 жылдың жазғы шілде айында Ы.Алтынсарин неден екенін анық білмеймін: не өкпесіне суық тиіп, не бетеге дертіне ұшырап, қатты ауырып қалды» – дей келіп қасында жергілікті дәрігерлер Лапинский мен Қарабаевтың болғанын, бірақ олардың да ауруын анықтай алмағанын, кейін Тройцкі қаласынан келген белгілі дәрігер Покрывалов «қарынның іскеніне қарап, ауруын бетеге деп» тапқанын айтады [«Ыбырай Алтынсарин тағылымы». Ал. «Жазушы», 1991. 378 б.].

Өкпесіне суық тиген адамның ауруын тәжірибелі дәрігерлердің анықтай алмауы да, Покрываловтың қарынның іскеніне қарап ауруын бетеге деуі де сенімсіздеу.

Ильминский Ыбырайдың қайтыс болғаны жайында жазылған қазанамасында оны өкпе ауруынан опат болды десе, республикалық дәрежедегі дербес зейнеткер, кезінде аудан басшыларының бірі болған Әуезхан Жүсіпов ақсақал Ыбырайдың жүрек, бауыр ауруынан қайтыс болғанын айтады («Аманат», 1991. 9 сәуір. 4 б.).

Балғожаның немересі Ахметбек Балғожин 1889 жылы Ыбырайдың дүниеден өткені жөнінде Н.И.Ильминскийге жолдаған хабарында «дерті жүрек ауруы болды», – дейді.

Ыбырайдың дүниеден ертерек өтуіне себеп – аурудың меңдеуі, денеге тиген таяқ. Ең бастысы жан жарасы – қайғы, қасірет, құсалық. Ұлы ұстаздың соңғы сәттерінде қасында болып, емдеген дәрігерлердің оның ауруын көрсетіп, дәл айта алмауының сыры да осында жатқан сияқты.

Ыбыраймен бірге жүріп, бірнеше рет үйінде, елге шыққанда сапарлас болған, кезінде араласып, дәм-тұзы жарасқан 91 жастағы Хасен Сәбитов қарттың өз аузынан 1974 жылы М.Хәкімжанова жазып алған естелікте: «Бүкіл орта жүз боп қайғырды ғой Ыбырай

қайтқанда,- дейді ақсақал. – Намазға арнап шақырылған ел былай тұрсын, Қостанайдың орыс казактары мен татарлары қала мен Ыбырай ауылының екі арасына сыймай кетті ғой. Сонда Әлім, Омар қажы дегендеріңізді кісі танымай қалды. Ең жанашыр ағайындары ғой. Сабаздың екеуіндегі күйінген адам болмаған шығар. Ыбекен қайтты деп қалаға хабар келгенде сол кездегі орыс төрелерінің қайысқанын көрсеніздер ғой. Қашан Ыбырайды жерлеп болғанша, кеңседе қызмет істеген адам кем болған-ақ шығар» [«Ана тілі», 21 қараша, 2002.].

ЫБЫРАЙ ТАҒЫЛЫМЫ

(Түйін сөз орнына)

Ыбырай Алтынсарин – алдымен мұғалімдік пен жазушылықты бір-біріне ұптастыра білген ұлы ұстаз. Қазақ мәдениетінің алғашқы қайраткерлерінің бірі. Қазақ даласында бұрын-соңды болмаған жана үлгідегі мектеп ашып, оның өзіне ғана тән ерекшелігі бар бағдарламасын, оқу-құралдарын жазушы, шаруашылық есеп-қисабын да жүргізуші. Өзі ұстаз, өзі ұйымдастырушы. Қазақ тарихында педагогикалық ой-пікірдің негізін тұңғыш қалаушы. Ыбырайдың бұрынғы ел қамын ойлаған озық ойлы қазақ оқығандарынан айырмашылығы – ол халықты оқу-білімге шақырып қана қоймай, іс жүзіне де асыра білді.

Мектептегі басты тұлға – мұғалім екенін ескертіп: «Мектеп – қазақтарға білім берудің басты құралы. Біздің барлық үмітіміз, қазақ халқының келешегі осында, тек осы мектептерде ғана», – деп мектеп туралы тұңғыш ой-пікір қозғаған да, адам бойына қайырымдылық, ізгілік, ізет, мейірім шуағын сіңіріп, Ар ілімін (Шәкәрім) ардақтаған, тәрбие ісін алғаш жолға қоя білген де Ыбырай Алтынсарин болатын.

Кейбіреулер қазақ даласында 1841 жылы Ордада мектеп ашылғанын желеу етіп; алғашқы мұғалім Ыбырай Алтынсарин емес дегілері келеді. 1841 жылы қазақтар арасынан чиновниктер дайындау мақсатында Ордада екі сыныптық мектеп ашылғаны, онда алғашында 25 бала оқығаны шындық. Бірақ онда үкіметке қызмет істеп көзге көрінген, жаққан, жағынған атақты бай, би-болыстардың балалары ғана алынған. Оқу тек орыс тілінде жүргізіліп, орыстар ғана сабақ берген. Хан ордасындағы, 1844 жылы 14 маусымда ашылған Орынбор шекара комиссиясы жанынан ашылған мектеп жайында Ә.Сыдықовтың 1949 жылы Алматыдан жарық көрген «Ы.Алтынсариннің педагогикалық пікірлері және ағартушылық қызметі» кітабында кеңінен баяндалады.

«Қазақ әдебиетінде нағыз мәдениетті прозалық шығармаларды тұңғыш жазған Ыбырай Алтынсарин» [Шалабаев Б. «Қазақ романының тууы мен қалыптасу тарихы» Алматы: 1983.].

Ыбырай тұңғыш рет тәлімдік-тәрбиелік мәні зор И.А.Крылов мысалдарын аударып, баспасөз беттерінде жариялаушы, аудармашы. Осы Ыбырай аудармалары негізінде қазақ әдебиетінде жаңа түр – мысал жанры пайда бола бастады. Сондықтан да Ыбырай әрі қазақ әдебиетіне мысал жанрын алғаш әкелген әдебиетші. «...Крылов

мысалдары жалғыз Абайдың аудармасынан емес, бұдан бұрын да кіре бастаған еді. Бұл және де бір Крылов емес, орыс көркем әдебиетінің өлең сөз, қара сөздегі әралуан үлгісін өзі жазған оқу кітабына кіргізіп, алғаш аударған Ыбырай Алтынсарин болатын» [Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1985. 12 том. -212 б.]. Алайда ескертетін бір жайт – мысал бұрын қазақта жеке жанр ретінде көрінбегенімен, хайуанаттар туралы ертегілерде кездеседі.

Ыбырай – әдебиеттанушы, ауыз әдебиеті үлгілерін алғаш жинаушылардың бірі.

1879 жылы Орынбор қаласында басылған ұлы ұстаздың «Қазақ хрестоматиясы» («Киргизская хрестоматия») оқу құралына енгізген ертегі, аңыздары мен мақал-мәтелдері, өлеңдері соның айғағы. Мәселен, құрдасы, атақты ақын, жырау Марабай Құлжабайұлының аузынан жазып алған «Қобыланды батыр» жырының үзіндісін «Тайбурылдың шабысы» деп осы кітабына енгізуінің өзі оның таным-түсінігінің молдығын көрсетеді. Яғни, «Қобыланды батыр» жырын тұңғыш рет баспа бетіне шығарған да Ыбырай.

Ыбырай жатырқап, жатсынуды білмей, ұлтқа, руға бөлмей, «Бәріміз бір адамның баласымыз» деп Шығыс, Батыс әдебиеті үлгілерін де «Қазақ хрестоматиясына қосуы «Әдебиетімізде кейінірек мол дамыған шетел өмірін суреттеу дәстүрі-қазақ ағартушыларының мұраларынан басталатыны анық» деп Ш.Сәтбаева айтқандай, үлкен жаңалық еді.

«Қазақ хрестоматиясы» негізінен Ыбырайдың төл шығармаларынан «құралып», педагог Ыбырай – ақын Ыбырайға, жазушы Ыбырайға айналып қана қоймай, сыншы-ғалым ретінде бой көрсетті. Өзінің төл шығармаларын, ауыз әдебиеті үлгілері мен аудармаларды белгілі жүйемен орналастыра білген Ыбырай сыншылық ой мен оқымыстылықтан кенде емес. Міне, осы қасиеттер «Қазақ хрестоматиясын» әдебиеттану ғылымының сонау ХІХ ғасырдағы үлкен көрінісі етті» [Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы 1-бөлім. (Оқу құралы) – Алматы: «Білім», 2002 – 41 б.].

Ыбырай – тарихи әңгіме жазған тұңғыш қазақ жазушысы («Жәнібек батыр»).

Ыбырай – қазақтың алғашқы этнографтарының бірі, ғалым. «Орынбор ведомствосы қазақтарының өлген адамды жерлеу және оған ас беру дәстүрінің очеркі», «Орынбор ведомствосы қазақтарының өлген адамды жерлеу және той жасау дәстүрінің

очеркі», «Орынбор ведомствосы казактарының құда түсу, қыз ұзату және той жасау дәстүрінің очеркі» т.б.).

Ыбырай Алтынсарин алғашқы публицистердің бірі. «Оренбургский листок» газетіне мақалалары жарияланып тұрған. Сондай-ақ ұлы ағартушының «Қазақ хрестоматиясы» оқулық болуымен қатар, публицистика әрі көркем әдебиет үлгілері, әрі танымдық-тағылымдық мәні зор еңбек.

Ыбырайдың «Қыпшақ Сейітқұлы» – очерк. Өйткені Сейітқұл Маманұлы өмірде болған адам. Ол 1770 жылы туып, 1830 жылы дүниеден өткен. Ұрпақтары әлі күнге дейін сол Қостанай облысының Жанкелдин ауданындағы Қабырға өзені бойында өмір сүріп жатыр.

Ыбырай «Малды пайдаға жарағу», «Дүние қалай етсең табылады», «Білгеннің пайдасы», «Мұжық пен жасауыл», «Петр патшаның тергелгені», «Жомарт», «Сарандық пен жинақылық» атты әңгімелерінде әр нәрсені қажетіне қарай үнемдеп, жұмсау (экономика) мен кәсіпкерлік жайында ой толғайды. Еңбек етуге үндеп, кәсіптік білім алуға шақырады. Үгіт-насихат жұмыстарын жүргізіп қана қоймай, Орынбор, Торғай қалаларында ер балаларға арналған ағаш ұсталығын, қыз балаларға арналған киім тігу үлгілерін үйрететін қолөнер училищелерін және ауылшаруашылық мектептерін, олардың жанынан монша салып, кітапханалар ашуы патриоттық іс еді.

Жоғарыда айтылған «Қыпшақ Сейітқұл» очеркіндегі Сейітқұл – қазақ топырағынан шыққан тұңғыш кәсіпкер. Кәсіпкерлік, кәсіпкер жайында тұңғыш очерк жазған кісі де – Ы.Алтынсарин деуімізге негіз бар.

Ыбырай – қазақша газет шығаруды ойлаған тұңғыш адам.

Ы.Алтынсарин ұлттық газет шығаруды ойлап 1879 жылы жергілікті патша әкімшілік орындарының алдына ұсыныс хат жазады. Тіпті болашақ газеттің атын «Қазақ газеті» деп қойып, макетін жасап, 45x35 формат көлемінде сегіз бет болып шығатынына дейін көрсетеді. Басылымның алғашқы төрт беті қазақ тілінде, кейінгі төрт беті алдыңғы төрт бетін аудармасы ретінде орыс тілінде жарық көруі керектігін айтқан. Алайда, патша әкімшілігі бұл газетті шығаруға рұқсат бермеген.

Бір Құдайға сыйынып,
Кел, балалар, оқылық!
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық! –

деп бүкіл қазақ даласына жар салып, оқуға шақырып, ғылым-білімнің мәнін алғашқылардың бірі болып тәптіштей түсіндіріл берген де Ыбырай Алтынсарин. Балаларға арналған осы үгіт-насихатқа, жастарға деген махаббатқа, сенімге толы, балалар ұғымына лайықталып түсінікті таза қазақ тілінде жазылған өлең 1876 жылы 2 желтоқсанда Торғай қаласында жазылыпты. Содан бері қаншама жыл өтсе де әлі күнге мән-мазмұнын жоймай, балалар жүрегінен орын алып, қоғамға қызмет етіп келеді.

Осы өлең туған күннің ертеңінде Н.И.Ильминскийге қазақтың табиғи тілін бұзатын татаризмге қарсылығын білдіріп: «Татар тілінде жазылған кітаптардан құтылу үшін, қазақ тілінде оқуға арналған бастауыш кітабымды кеше ғана бастадым» [Алтынсарин Ы. Таза бұлақ. Н.И.Ильминскийге», – Алматы: Жазушы, 1988. -210 б.]. «...екіншіден, қазақтың жазба тілінде татар тілі орынсыз етек алуына жол бермеу үшін (бұл – қазақты татарландырудың ең сенімді тәсілдерінің бірі ғой), мен соңғы кезде Мұхамбет шариятын үйрене бастап, осыған қоса жіберіліп отырған оқу құралын құрастыруға кірістім» [Сонда 244 б.],- деп жазды.

Ыбырай мектеп ашқан тұста іс қағаздары татар тілінде жүргізіліп, ауыл молдаларының бәрі дерлік татарлар болды. Қазаннан, Уфадан шыққан кітаптардың дені де осы тілде жазылды. Ыбырай оқыған Орынбор шекаралық комиссиясының жанынан ашылған мектепте де татар тілі оқытылды. Бұл өкіметтің ислам дінін татар тілі арқылы насихаттап, халықтың сана-сезімін улау, тілінен айыру саясаты еді.

Міне, осы саясатты алғаш түсініп, оған қарсы шыққандар да Шоқан, Ыбырай, Абай болатын.

«Қазақ тілінің тазалығын сақтау жолындағы күрес Ыбырай Алтынсариннен басталған. Шоқанның да бұл жайлы жазғандары бар, бірақ Ыбырайдай принциптік деңгейге жеткізбей, жол-жәнекей ғана айтқан. Бұл мәселенің Қазан революциясына, тіпті бүгінгі күнге дейінгі қазақ қоғамының ең бір түбегейлі проблемасы болғаны Абай мен Сұлтанмахмұттың сыншылық ойларынан, газет-журналдарда жарияланған материалдардан анық байқалады» [Кәкішұлы Т. «Қазақ әдебиеті сынының тарихы. 1-бөлім. Алматы: «Білім», 2003. –42 б.].

Ел қамын күйттеп, халқын қараңғылық құшағынан шығаруды ойлаған азаматтар аз болмаған. Алайда шынжыр балақ, шұбар төс, елге өктемдік жүргізіп отырған бай-шонжарлар тұқымынан шыққан, не ішем, не жеймін демейтін жағдайы бар Ыбырайдың шен-шекпен, дүние-байлық кумай, «Еліме қайткенде пайдалы адам бола аламын»

дегенді тұңғыш айтып, сол жолда ерінбей, шалдықпай-талмай, жанқиярлықпен еңбек етуі де Отанды сүю үлгісі, өнегесі!

Ыбырай – казак балалар әдебиетінің атасы. Ыбырайдан да бұрын казак ауыз әдебиетінде балаларға арналған ертегілер, өлеңдер, жаңылтпаштар, санамақтар болған. Ыбырай соларды жинастырып, өзі де жасөспірімдерге арналған шығармалар жазды. «Қазак хрестоматиясы» казак тарихындағы балаларға арналған тұңғыш жинақ. Ыбырай – балалар әдебиетінің негізін салып, жазба әдебиетте қалыптастырған тұңғыш жазушы.

Ыбырай – тұңғыш әліпшенің авторы.

Ақтөбе облысы бойынша ең алғашқы кітапхана 1883 жылы күзде Ыбырай Алтынсариннің ұсынысымен Ырғыз қаласындағы училище жаңынан ашылды. Мұнда 300-400- дей кітап қоры болған.

Сапабек Әсіпов қазақстандағы тұңғыш кітапхана осы деген пікір айғады [Әсіпов С. «Ұлы ұстаз», «Ыбырай Алтынсарин тағылымы» Алматы: «Жазушы», 1991. –220 б.].

Ыбырай – Ислам діні жайында экзетикалық дәстүрде (Діни кітаптарды оқып зерттеп, талдау жасау, түсініктер жазу) қазақ тілінде тұңғыш оқулық жазушы. «Мұсылманшылықтың тұтқасы» соның куәсі. Бұл кітапта қазақ әдеби тілінің бастапқы табиғи қалпы сақталуымен бірге араб тілінен кірген сөздердің мән-мағынасы да айтылады. Яғни, Ыбырай араб тілінен кірген діни сөздерді-терминдерді қолданып, қалыптастыруды да тұңғыш қолға алған ағартушы.

Ыбырай – табиғатты суреттейтін реалистік поэзияның бастаушысы. Яғни, қазақтың жазба көркем әдебиетінің қарлығашы.

«Алтынсарин Пушкин жазған, орыс тұрмысынан алынған жылдың төрт мезгілі турасындағы өлеңдерден көп үлгі алады. Еліктеу түрінде емес, классик ақынының стиліне ден қойып, соның дәстүрін меңгерді. Ыбырай осы көктем жайындағы жалғыз өлеңнің өзімен қазақтың пейзаж жайындағы болашақ реалистік поэзиясын бастап кетті деуге болады.

Абайдың кейін жазатын осы алуандас «Жазғытұры», «Жаз», «Күз», «Қыс» дейтін өлеңдерінің бәрінен біз жанағы айтылған. Алтынсарин салған тың жолдың түгелімен қабыл алынып, онан да ары көркейіп, дами түскенін білеміз [Әуезов М. Жиырма томдық шығ. жинағы. – Алматы: «Жазушы», 1985. –20 т. 212-213 б.б.].

Ыбырай ұлы ақынның ұстазы демесек те үлгі алғаны осы жолдардан көрініп тұрған жоқ па?! Сонымен бірге біз бұл пікірден

Абайдың Ыбырайды білгенін, шығармаларымен таныс болғанын да аңғарамыз.

Жазба әдебиеті өкілдері ішінде нәзіралық дәстүрді алғаш бастап берген ақын да Ыбырай.

Тұлғасыз ел – тұлдыр, болашағы бұлдыр. Елді алға жетелеп ілгері бастыратын ірі тұлғалары. Ы.Алтынсарин маңайына жарық шашқан сондай ұлы тұлғалардың бірі, өзінен кейінгі талай тұлғалардың тәрбиешісі.

Ыбырай – Торғай уездік шаруалар бастығының көмекшісі болған, Орынбор генерал-губернаторлығының номенклатурасына енген Қорғанбек Бірімжановтың, 42 жыл Торғай облысының Тосын болысын басқарған Дәуренбек Бірімжановтың, I-інші және II Ресей Мемлекеттік Думасына депутат болып сайланған Ахмет Қорғанбекұлы Бірімжановтың, Қазақ ССР Ғылым Академиясының корреспондент мүшесі, көрнекті химик-анорганик, химия ғылымдарының докторы (1966), профессор (1965), Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген ғылым қайраткері Бірімжанов Батырбек Ахметұлының, журналист, Германияда оқып білім алған, «Алаш» партиясы бағдарламасын жасаушылардың бірі Ғазымбек Бірімжановтың ұстазы.

Қорғанбек – Ыбырай ашқан Торғай мектебінің тұңғыш түлектерінің бірі болса, Дәуренбек, Ахмет, Батырбек, Ғазымбектер де сол мектепті бітірген.

Қорғанбек кейін Ыбырай мектебінің құрметті қамқоршысы болып, ақшалай қаржы беріп тұрған. Бұлардың бәрі Ыбырайдың нағашылары.

Ыбырай – ұлттың ұлы ұстазы, Алтынсарин салып кеткен сара жолды әрі қарай жалғастырушы Ахмет Байтұрсынұлының, «Оян, Қазақ!» деп жар салған Міржақып Дулатовтың, қазақтың алғашқы журналист қызы Нәзипа Құлжанованың, Ыбырайдан білім алып, кейін ізін жалғастырып, бірнеше мектеп ашқан Ғабдолғали Балғынбаевтың, Спандияр Көбеевтің, Бекет Өтегілеуовтің, бар қазақтың анасына айналған ақын Мариям Хакімжанованың ұстазы. Олардан тәлім-тәрбие, өнеге алып, халықтың қамын жеген, білім-ғылым нұрын шашқан шәкірттері қаншама?!

Нұрғали Құлжанов пен Нәзипа Құлжанова – Семей мұғалімдер семинариясында оқыған Әбікей Сәтбаев, Мұхтар Әуезов, Жүсіпбек Аймауытов, Қаныш Сәтбаев, Қазі Нұрмұхамедов, Бнахмет, Жанахмет Сәрсеновтердің т.б. ұлт зиялыларының ұстазы.

Торғай ақындық мектебінің бастауында да Ыбырай тұр. Ұлы ұстаз осы ақындық мектептің өкілдері Күдері Жолдыбайұлы, Сейдахмет Бейсенұлы, Нұржан Наушабайұлы, Ақмолда Орынбайұлымен аралас-құралас болып, шығармаларының идеялық-көркемдік деңгейінің өсуіне көмектесіп, ақыл-кеңесін беріп отырған.

Ыбырай қарын камын ойлап, өз басын күйттеген жоқ, халқының білім алуын, өнерлі болуын қалады. Білімді, ғылымы дамыған елдің ілгері басатынын білді. Сондықтан да патшалық Ресей чиновниктеріне «қызметшініз», «Бағыныпты пенденіз» дей жүріп, ондаған мектептер ашты.

«Хаттарында, істерінде патша хукіметіне жылы сөз, қолайлы іс болса, Ыбырайдың «айла-шарғысы» деп М.Әуезов айтқандай, амалсыздан бас шұлғып, қиынына төзді.

Жана, бұрын-сонды болмаған мектептер ашу снайға соққан жоқ. Қарсылық жергілікті жерлердегі кертартпа байлар мен соқыр сенімнің құлына айналған дүмше кожа-молдалардан да, шовенистік көзқарастағы чиновниктер тарапынан да көрініп жатты.

Қостанай байларының «өзін шоқынғаныңмен қоймай, балаларымызды шоқындырғын келеді ме?!» - деп, балаларын оқытқысы келмеуі, Торғайда бой көтерген алғашқы мектептің өртеніп кетуі, Троицк уезінің бастығының жалға алынған мектеп үйін тартып алуы, өзінің жақын туыстарының өсек-аяны соның айғағы.

В.В.Катеринскийге жазған бір хатында: «Қазір жан-дүнием құлазып өте көнілсіз жүрмін, көмек күткен үкімет орындары мені колдаудың орнына заңды да заңсыз жолдармен үздіксіз қудалауға салып отыр. Бұдан кейін қандай әділеттілік күтуге болады? Осының бәрі ашық сот арқылы анықталса екен деген тілек көкейімнен шықпайды», - деп жазады. Оның мәнісі – Ыбырайдың жер-жерде мектеп ашып, ағартушылық жұмысын жандандыра түсуі Торғай соғыс губернаторының наразылығын тудырса керек. Сондықтан да «Алтынсариннің жеке бастамасымен барлық жерлерде халық мектептерін ашып, артық қаржы жұмсағаны үшін облыс генералы Проценко оны тіпті сот алдында жауапқа тартпақ болады» [Сүлейменов Б. «Ыбырай Алтынсариннің өмір жолы және қызметі», «Ыбырай Алтынсарин тағылымы», Алматы: «Жазушы», 1991. –40 б.].

Проценко қызметінен түсіп, Ыбырай от алдына бармай, пәле-жаладан аман қалады. Алайда патша өкіметі тарапынан қудалау тоқтамайды, қайта өрши түседі. Соның бәріне алдына қойған ұлы мақсаты мен елі үшін көніп, мектеп, кітапхана ашу ісін тоқтатпады.

Патша үкіметінің қазақ даласына алғаш мектеп ашудағы ойлары қазақ балаларына деген қамқорлықтан емес, өз отаршылдық саясаттарын жүзеге асыратын орыс тілін білетін адамдарды тәрбиелеп шығару болатын. Іс жүзінде бұл мүлде басқа бағыт алып, Ыбырайдың ел алдындағы беделі өсіп, ағартушылық қызметі қарқын ала түсті.

Мұны әрине, отаршыл патша өкіметі ұнатпады, оларға қазақ халқының оянғаны емес, ұйқыда жатқаны қолайлы. Надаң елді өз ырықтарына көндіріп, шоқындыру оңай. Сондықтан да олар «сылтау таба алмай қалған кезде «орыс альфавитін қолдағаны үшін» де әурелемек болып көрді. Әсіресе, өмірінің соңғы бір-екі жылында Ыбырай Орынбор губерниясындағы әкімдердің көп қудалауына ұшырады. Бұл жылдарда оның үстінен арыз берушілер де көбейді. Мұның қайсысы да, сөз жоқ, Ыбырайдың демократиялық бағыттағы істерінің 1886-1887 жылдарда үкімет адамдарының көзіне айқын түсе бастағанының айғағы еді. Егер Ыбырай 1889 жылы қайтыс болмаған болса, оның өмірінің қиын жағдайға ұшырауы ықтимал еді [Дербісалин Ә. «Ыбырай Алтынсарин – ұлы педагог, ағартушы, жазушы». «Ыбырай Алтынсарин тағылымы» 84 б.].

Күндіз-түні дамып таппай ел аралап мектеп салып, кітапханалар ашу үшін жалынып жүріп халықтан, облыстық, уездік әкімшіліктерден тиындап ақша жинады. Нәтижесінде тұңғыш Торғайда жанған білім шырағы бүкіл елімізге таралды. Барлық ұстаздардың ұстазы Ыбырай десек, артық айтқандық болмас.

1868 жылғы «Уақытша Ереженің» қазақ халқына әкелген қасіретін айтып 1872 жылы Торғай облысы әскери губернаторының атына хат жолдаған да ұлы ұстаз еді.

1880 жылдардағы ашаршылықта ұясын қорғаған қарлығаштай шырылдап, «Оренбургский листок» газетіне қайта-қайта мақала жазып, халқын аман алып қалудың бар амалын қарастырған да Ыбырай болатын.

Жеріміздің тұтастығын, еліміздің бірлігін ойлап, тәуелсіздік үшін күрескен тұлғаларымыздың да бастауында Ыбырай Алтынсарин тұр.

Ыбырайдың өз жұрты – атасы Балғожа да, нағашы атасы Шеген де, қайын атасы Шолақ Әбілов те ел билеген текті адамдар.

Ыбырай – қазақ қыздарының оқып білім алуын ойластырып, оларға арнап мектеп интернаттар ашқан алғашқы ұстаз. Ол ашқан

мектептерде мыңдаған қыздар оқып шықса, ізбасары Ғ.Балғынбаев 100 қызға арналған мектеп-интернат салдырған.

Ыбырайдың бүкіл еткен ісі қайырымдылық, елге жанашырлық. Қаншама бүлдіршінді мейірім шуағына бөлеп, болашағына жол сілтеді, кейін оны шәкірттері жалғастырды.

Қайтыс болар алдында өзінің жеке меншігіндегі жерлерді Қостанай қаласында ашылмақ ауыл шаруашылығы училищесіне мұраға қалдыруының өзі екінің бірінің қолынан келетін іс емес еді.

Ыбырай дүниеден өткенде Мұстапа Қарықболұлы шығарған жоқтау өлеңде де ұлы ұстаздың қайырымдылығы айтылады:

Өмірін қысқа болды-ау, сұлтан сенің,
Бір саржан осы күнгі жатқан жерің.
Кімдерді жұтпай жатыр бұл қара жер?
Тұтқасы туған жердің алтын қазық,
Білдіртсем өр болысқа қағаз жазып.
Сұлтаным Ыбырайдай бар ма төре?
Кедейге қарны ашқанда болған азық,
Жып болды-ау тышқан деген өзі қатты,
Қамқор боп Ыбырайым ашыққанға
Ас беріп асырап еді көп халықты.
Қазына сол сұлтаным еккен тары,
Баршаның бес жүз үйлік ашты қарны.
Он теңгеден ақша алды Ыбырайдан
Жаяулап барып еді жұрттың бәрі.
Көзімнен ғайып болды-ау, қайран асыл,
Түскендей тақ төбемнен ойнап жасыл.
Ақырын қайырлы етсін, ғұмыр берсін,
Ғабдолла артындағы қалған нәсіл.
Баласы Балшекемнің Ыбырайым,
Алдыңнан жарылқасың бір құдайым.
Толғатып, тоғыз қатын ұл тапса да,

Тап сендей бола қоймас неғылайын! [Қазақстан Ғылым академиясы жанындағы орталық ғылыми кітапхананың сирек кітаптар мен қолжазбалар бөлімі, №777 папка].

Қайырымдылық – жан байлығы, қайырым – ешқашан ұмытылмайды.

МАЗМУНЫ

Кіріспе.....	3
1. ТӘРБИЕ – ДІННІҢ ТІНІНДЕ	11
«Қазақ хрестоматиясы» қалай жазылды?»	11
Дін, діл, тіл және «қазақ хрестоматиясы»	16
Ыбырай Алтынсарин тұлғасы.....	32
Ыбырай дүниетанымы.....	40
Ыбырай хаттарын қайта оқығанда	48
Ыбырай оқыған мектеп және оның шәкірттері	55
Ыбырай мен Абай	67
Ыбырай мен Ахмет	74
Ыбырай мен Тұрмағамбет.....	83
2. ШЫҒАРМА КӨРКЕМДІГІ-ТІЛІНДЕ	89
Ыбырай сатирасының ерекшелігі	89
Ыбырай публицистикасы	94
Ы.Алтынсарин және тәжік-парсы әдебиеті	110
Ы.Алтынсариннің ақындық ортасы	117
Ы.Алтынсариннің ақын шәкірттері.....	123
Ыбырай сыншы-ғалым	175
Ы.Алтынсарин жинақтарына енбеген жаңа табылған өлеңдері	181
Тарихи өлең тағдыры.....	192
Ы.Алтынсарин және «Оренбургский листок» газеті	211
Шетелдіктер Ыбырай Алтынсарин туралы	216
3. ЫБЫРАЙ ЗЕРТТЕУШІЛЕРІ	225
Ыбырайтану негіздері	225
М.Әуезов.....	230
Б.Сүлейменов.....	235
Ә.Сыдықов.....	238
Б.Дербісәлин.....	242
Әсет Ламашев және Арқалықтағы Ыбырай музейі	245
4. АЛТЫНСАРИН АЙНАЛАСЫНДАҒЫ АДАМДАР ...	252
Отбасы және туған-туыстары.....	252
Балғожа Жаңбыршыұлы.....	260
Қайыңжұрты	271
Сейдалиндер	275

Алдияровтар.....	284
Тұңғыш дәрігер, тұңғыш зейнеткер	293
Нағашылары	296
Шен қумаған Шеген би	296
Шеген бидің ақыл-нақыл, өсиет сөздері	303
Бірімжан Шегенұлы	304
Қалаулысы халқының.....	306
Біртуар Бірімжанов	310
Ғазымбек Бірімжанов	315
Алтынсары, Шолақ, Қасымхан.....	320
Мұхтар Қорғанбекұлы.....	321
Қыпшақ Сейітқұл қазасы кімнен болды?.....	322
Торғай, Тосын мектептерінің сыры.....	328
Ағартушы, журналист Асылқожа.....	333
Бір аударма жайында	340
Ыбырай, Спандияр, Бекет.....	343
Яков Петрович Яковлев	345
Н.И.Ильминский.....	349
А.Е.Крымский.....	351
Торғай уездік алғашқы оқу инспекторлары	352
Азаттық үшін алысқан.....	358
Ыбырай мектептерінің жанашырлары.....	363
Ыбырай және Қазан төңкерісіне дейін Торғай облысынан оқыған қазақ қыздары	370
Ыбырай (Ибраһим) Алтынсариннің өмірі мен шығармашылығы туралы қысқаша анықтама	381
Ұлағат ұясы.....	387
Ыбырайдың қазасы.....	395
Ыбырай тағылымы (Түйін сөз орнына)	404

Серікбай Оспанұлы
СӨНБЕС ШЫРАҚ

Редакторы Н.Мешітбаев
Корректоры К.Мырзағалиева
Компьютерде терген И.Жұмағазы

Басуға 01.07.2016 ж. қол қойылды.

Қалпы 60x84 1/16 Қағазы офсеттік

Гарнитурсы Times New Roman.

Шартты баспа табағы 8,4. Таралымы 500 дана. Тапсырыс №34

«Қарлығаш» баспаханасында басылған

110007, Қостанай қ.,

Тел. 8 70 54 54 09 09

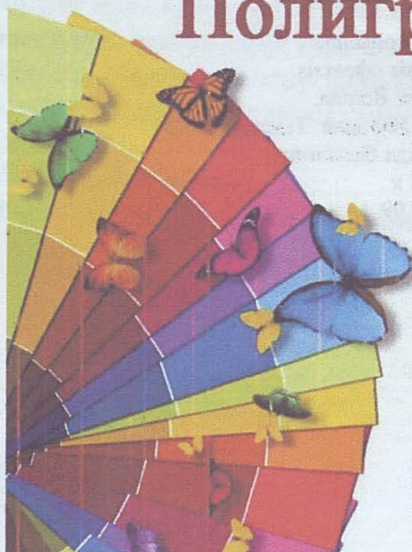
«ҚАРЛЫҒАШ» БАСПАСЫ ТӨМЕНДЕГІДЕЙ ӨНІМДЕР МЕН ҚЫЗМЕТ ТҮРЛЕРІН ҰСЫНАДЫ

- ✦ Мәтіндері компьютерде терілген, тексерілген дайын файлдардан кітап басып шығару;
- ✦ Дайын суреттерден фотокітап жасау
- ✦ Шақыру билеттерін жасау;
- ✦ Буклеттер, визиткалар шығару;
- ✦ Бланктерді кебейту;
- ✦ Түрлі фотосессиялар даярлау;
- ✦ Слайд-шоулар әзірлеу;
- ✦ Тойға, мерекелік шараға арналған өнімдер (жні айтылатын әндер жинағы, мақтау, мадақтама қағаздары, алғыс хат, диплом т.б.)
- ✦ Дипломдық жұмыстарды түптеу
- ✦ Сынақ кітапшаларын, түрлі куәлік кітапшаларын, оқырман билеттерін, студенттік билеттер т.б. даярлау

Сіздерге сәттілік тілейміз!

8 70 54 54 09 09

8 702 5756 409

Полиграфия

Қарлығаш

ПЕЧАТЬ

книг
брошюр
методических пособий
буклетов
листовок
блянок
визиток
фотокинг

ПЕРЕЦЕЛЕТ

книг
журналов
дипломных работ

РАСПЕЧАТКА

цветная
черно-белая

ИЗГОТОВЛЕНИЕ

студенческих билетов
читательских билетов
зачетных книжек

ЛАМИНИРОВАНИЕ

СКАНИРОВАНИЕ

НАБОР ТЕКСТОВ

ул. Дошанова 64, каб №3

Тел. 21-10-54

8-702-575-64-09

8-705-454-09-09

e-mail: abu_amir_09@mail.ru

Серікбай Оспанұлы
Ақын, Жамбыл атындағы
халықаралық сыйлықтың
лауреаты, Қостанай мемлекеттік
педагогикалық институтының
профессоры Серікбай Оспанұлы
1945 жылдың 1 сәуірінде
Қостанай облысындағы
Жанкелдин ауданының Шилі
кеңшарында, Балдай қоныс

орнында туған. 1963 жылы Қамысты ауданындағы Бестау орта мектебін бітіргеннен кейін өзі туып-өскен Шилі кеңшарындағы 8 жылдық мектепте аға пионер-вожатый болып еңбек жолын бастады. 1968 жылы қазіргі Әль-Фараби атындағы ҚазМҰУ-дің журналистика факультетін бітіріп, республикалық радиода редактор (1968-1978), «Жалын» баспасының поэзия редакциясының меңгерушісі (1978-1996) қызметтерін атқарды. 1997 жылдан А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінде, 2005 жылдан бері Қостанай мемлекеттік педагогикалық институтында кафедра меңгерушісі, доцент, профессор. Бірнеше жыр жинақтары мен оқу құралдырының, ғылыми кітаптардың авторы.